UNIVERSITY OF TRAVANCORE

SANSKRIT SERIES No. CXLVIII.

THE

VĀKYAPADĪYA

(3rd Kāṇḍa)

with the commentary Prakīrṇakaprakāśa

OF

Helārāja son of Bhūtirāja

EDITED BY

Vidyāśāstrapravīṇaḥ

L. A. Ravi Varma

Honorary Director, University Manuscripts Library,
Trivandrum

Part II

TRIVANDRUM

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

19[illegible]

 Price Rs. 3-0-0

INTRODUCTION

This is the second volume of Prakīrṇaka Prakāśa and is the continuation of No 116 of the Trivandrum Sanskrit Series. This covers the 14th Samuddeśa of Kāṇḍa III or Prakīrṇaka Kāṇḍa of Vākyapadīya of Bhartṛhari. In addition to the informations contained in the introduction to the first volume, by my learned predecessor, the following observations are now offered

From the various notices in descriptive catalogues relating to the different commentaries as well as to the original work itself, it is apparent that there is some confusion regarding the authorship as well as the names of the various commentaries. From words such as "भर्तृहरिवाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः कर्ता (Vardhamāna in his Vṛtti on his own work Gaṇaratna mahodadhi), it would appear that the name Vākyapadīya strictly applies only to the first two Kāṇḍas of the work, the portion forming the third being known as Prakīrṇaka. It is presumed that there are at least four different commentaries of the work, partial or complete. They are generally recognised as —

(1) A Tīka by Bhartṛhari himself the author of the original, as evidenced by references occurring in subsequent commentaries, *e g*, 'वाक्यपदीयस्य स्वोपज्ञटीकायां स्वयमेव भर्तृहरिणोक्तम्' (Kan I Kār 23 of Ramlal Kapur Trust Society Edition Lahore)

'कीर्तिकिरणच्छायाभिरामभैरवतर्मो ॥
ग्रस्तेन्दुत्रयापि गौरि यशानुदर्शितम् ॥

भर्तृहरिणा च स्वटीकायाम् —
'यथैव हि यमिक्रिया
... परिगृहीता ॥'
(ibid Kan. II Kār 175)

(2) A Tīka by one Vṛṣabha or Hari Vṛṣabha as may be inferred from the words—

'यस्य स्फोट शब्द इति व्याख्याने वृषभटीकायाम् ॥
(ibid Kār 23)

(3) One by Puṇyarāja as may be deduced from passages as

(a) * 'विद्वज्जनानां य स्तु सर्वेण गीयते जगति ।
नन उपलब्ध विरचिता राजानकशूरवर्मनाम्ना वै ॥
* शास्त्रात्क्षिप्याच्छ्रैद् वाक्यकाण्ड समासत ।
पुण्यराजेन वस्योक्ता सङ्गति कारिकाश्रिता ॥'
(Chowkhamba Edition end of 2nd Kāṇḍa) and

(b) That Puṇyarāja has written commentaries for all the 3 Kāṇḍas is deducible from his own words occurring in the Vyākhyā of the 3rd Śloka of Kāṇḍa I, as , ध्वनिकाण्ड जातिसमुद्देश वक्ष्यन्ते , since Jāti samuddeśa is the 1st Samuddeśa of the 3rd Kāṇḍa

(4) One by Helārāja son of Bhūtirāja, a descendant of Lakṣmaṇa, Minister to king Muktāpīḍa of Kashmir, as can be gathered from the colophon

"मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत्कश्मीरदेशे नृप
श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुग ।
मन्त्री लक्ष्मण इत्युदारचरितास्तस्यान्ववाये भवो
हेलाराज इम प्रकाशमकरोच्छ्रीभूतिराजात्मज ॥'

at the end of Prakīrṇaka Prakāśa (Page 272)

The Chowkhamba edition begins with the heading "वाक्यपदीय पुण्यराजकृतप्रकाशाख्यटीकासहित प्रारभ्यते" and ends with the words "इति श्रीमहावैयाकरणहरिवृषभविरचितवाक्यपदीयप्रकाशे आगमसमुच्चयो नाम प्रथमकाण्ड प्रथम समाप्तम् । From the position in which both these occur they both or either may be considered as a mistake perpetrated by scribes or editors as they are clearly contradictory The matter contained in this edition and in a manuscript named वाक्यपदीयपद्धति in our possession (Tr Uni Mss No 307) are totally different The colophon in the said manuscript reads "इति वृषभदेवाख्या वाक्यपदीयपद्धतौ प्रथम काण्ड समाप्तम् ॥'

"आ कैलासादनस्य . सत्तलुहिमवत्वात
दा सेतो रामचापक्षतशिखरसद्वीपमालाकलापात् ।
आ कैलासाद्याुभाभ्यां रविरननिकरध्वज मास्वदाभ्यां
यस्या पाण्डित्यमान बभौ विरलाश्रयत्वात् भराया ॥

* The … letters … in this Sloka

The Chowkhamba edition cannot thus be the Tīka of Vṛṣabha particularly the 2nd Kāṇḍa in the face of definite colophon assigning the work to Puṇyarāja. (*Vide Supra* under 3).

That Helārāja has written commentaries to all the three Kāṇḍas is cerain from his own words "अक्रमा हि पश्यन्तीरूपा संविद् प्राणवृत्तिमुपारूढा कालात्मना परिगृहीतक्रमेव चकास्तीति कृतनिर्णयं वाक्यपदीये शब्दप्रभायामस्माभिस्तत एवावगमनीयम्".

(T. S. S. No. 116, Pages 72, 73) and

"वाक्यद्वये यथावृत्ति सिद्धान्तार्थसतत्त्वतः ।
प्रबन्धो विहितोऽस्माभिरागमार्थानुसारिभिः ॥
तृतीयेऽपि गते काण्डेऽस्मिन् सप्रपञ्चे स्वरूपतः ।
श्लोकार्थद्योतनपरः प्रकाशोऽयं विधीयते ॥"

(beginning of III Kanda)

and

"मुक्तापीड

भूतिराजात्मज ॥

already quoted.

Some consider Helārāja and Puñyarāja to be the same (Tanjore Catalogue Vol. X. Page 4319); other take them to be different "इदमत्रावधेयम् — भर्तृहरिणा स्ववाक्यपदीयकारिकाणां भाष्यं स्वयमेव व्यरचि । हेलाराजपुण्यराजाभ्यां तत एव गृहीत्वा किञ्चिदुक्तमिति ॥" (Edition by Pandit Carudeva Sastri). Chowkhamba edition credits that work to Puñyarāja on the basis of the colophon already quoted. There is not sufficient evidence available yet to affirm or deny this identity. It may however be surmised that if both are the same one does not expect the difference in the name in the two colophons, one at the end of Kanda II giving the author's name as Puñyarāja and the other at the end of Kāṇḍa III giving the name as Helārāja with a family-tracing included. If the authors are different then the published commentaries of I and II are by Puṇyarāja and Helarāja's commentaries on those Kāṇḍas are yet to be found as Helārāja has unequivocally said at the commencement of Kāṇḍa III that he has written commentaries

for Kāndas I and II as well "In the Chowkhamba Edition, under Slōka 33 of Kānda III, there occurs a passage" "इतो ग्रन्थपातसन्धानाय फुल्लराजकृतिर्लिख्यते ।

इदानीं मतान्तरानुसारेण साधनस्वरूपं वर्णयितुमाह "—

Similarly under Slōka 64 Kanda III, one meets with the passage —

"इहापि पतितग्रन्थो हेलाराजकृतिः फुल्लराजकृत्या सन्धीयते"

The phrase "इतः प्रकाश एव" occurring in the commentary under Slōka 67 Kānda III, goes to strengthen the former quotations These show that Phullaraja and Helaraja were 2 distinct authors according to Coukamba editors Phullaraja appears to be another name of Punyarāja. From Helārāja's own words in his Kārika to Sloka 62-Kānda III (T S S No. 116 page 72) it will be seen that he has named his Vyakhya on the 1st and 2nd Kāndas as Sabdaprabhā while his Vyakhya on Kānda III has the name Prakīrnaka-Prakāśa

That the commentator Helārāja was contemporaneous or subsequent to Kayyata can be gathered from many parallel and almost identical passages to those found in *Pradīpa* occurring in his commentary to the III Kānda. A few such examples are —

I "तत्र यथा शेषविषये ज्ञापका-त्सप्तमी भवत्येव तृतीयापि भविष्यतीति भाव । पुन तर्हीति। तृतीयानुवृत्त्यैव इत्थयोगे अस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद् यतौ सिद्धे तत्रैव सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतिप्रयोग सप्तमीति । तृतीया तु नेष्यत इति नार्थो ज्ञाप्यते ।" इति । 'तत्र तस्येव' (५ १-११६) इति सूत्रे कैयट. ॥

"शेषविषये यथा तृतीया नास्ति तथा सप्तम्यपीत्यत एव ज्ञापकात् यथा सप्तमी भवत्येव तृतीयापि भविष्यतीव-शब्दयोगे तस्मादेव ज्ञापकादित्थत्वानुवृत्त्यैव तृतीयान्तादुत्तौ सिद्धे तत्रेति सप्तमी-निर्देशो ज्ञापयति, शेषविषये भवतीव-शब्दयोगे सप्तमीति ॥ तृतीया तु नेष्यत इति नार्थो ज्ञाप्यत इति भाष्यार्थं ॥" तृतीयकाण्डे ५४६ श्लोकव्याख्यायां हेलाराज ॥

(Page 238)

II. "एव शिलापुत्रकस्य 'शरीरमिति अनेकक्रियाविषयत्वावयवानुरि- दमेकावयवायित्वं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः ।" आद्यन्तवत्सूत्रे (१-१-२१) कैयटः ॥

"नानाक्रियासम्बन्धिनः शिला- पुत्रकस्येदमेकक्रियासम्बन्धि प्रतिनियतं शरीरमिति ।" तृतीयकाण्डे १७ श्लोक- व्याख्यायां हेलाराजः ॥ (Page 9)

III. "दुःखेति प्रतीतावनुपारोहात् दुरु- पपादेति प्रमाणाभावात् ।" नार्थे द्वन्द्व (२-२-२९) इति सूत्रे कैयटः ॥

"नेयं प्रतीतावनुपारोहतीति दुःखा प्रमाणाभावाच्च दुरुपपादा " तृतीयकाण्डे ३२ श्लोकव्याख्यायां हेलाराजः ॥ (Page 18)

IV. "यदा तु विभक्त्यर्थः सम्बन्धादि- रभिधीयते समासेन, तदा तद्वा- चिनी विभक्तिर्नानुप्रयोजि, द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दो- ऽवश्यमनुप्रयोक्तव्यः ।" "अनेक- मन्यपदार्थे" (२-२-२४) इति सूत्रे कैयटः ॥

"यदा तु चित्रा गावो यस्येति विभक्त्यर्थेऽन्यपदार्थे सम्बन्धलक्षणे बहु- व्रीहिस्तदा सम्बन्धवाचिका विभक्ति. षष्ठी नानुप्रयोजि । द्रव्यं तु सम्बन्ध्यनभिहित- मिति तदभिधानायानुप्रयोग उपपन्न एव ।" तृतीयकाण्डे २१६ श्लोकव्याख्यायां हेलाराजः ॥ (Page 103)

V. "किं च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमाने अ- धिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात् । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वय- मुच्चारितमिति भाष्यकाराभि- प्रायः । तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षण- विहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधी- यते । द्वितीयेन त्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति सप्तमी वि- धीयते", इति "तत्र तस्येव" इति सूत्रे (५-१-११६) कैयटः ॥

ननु च यदि शेषविषये सप्तमीयमत एव ज्ञापकादिष्युच्यते तदाधिकरणसप्- तम्यन्ताद्वतिर्न स्यात् । ... ... सत्यमेतत् । तत्रैस्येतत्पुनरावर्तते, तन्त्रेण वा निर्देश इत्यधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतिरेकेन 'क्रियते, अपरेण शेषविषये सप्तमी ज्ञाप्यत इति भाष्यकाराभिप्रायमुपाध्याया वर्णयन्ति॥' तृतीयकाण्डे ५५० श्लोकव्याख्यायां हेलाराजः (Page 210)

In the fifth example quoted above, and when the close parallelism is remembered, the term Upadhyaya appears to absolutely point to Kayyata who had the familiar title Upadhyaya. (cf 'इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे')

And as Kayyata is recognised to have lived in the 13th century (Sripada Krishna Belvelkar and others), the upper

limit for Helārāja cannot be earlier than the 13th century After quoting the Sloka of Prakīrnaka-Kānda—

> "द्विधा कैश्चित्पद भिन्न चतुर्धा पञ्चधापि वा ।
> अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्य प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥"

Madhavācārya says:

> "कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्व इति हेलाराजो व्याख्यातवान् ।"[1]

And as it is fully accepted that Madhavacārya lived during the 14th century one obtains the lower limit for Helārāja Thus it will be seen that he lived some time during the 13th or the 14th century

This means that there was a difference of some 6 or 7 centuries between Laksman and Helārāja as king Muktāpīda's time is credited to the end of the 6th century (Cunningham and others) This does not matter, in fact it is in unison with the sense in the phrase 'तस्यान्ववाये भव" used by Helaraja himself, where Helaraja wishes to point out the social and cultural greatness of his family by bringing in the name of its famous Kutastha

With these few remarks and recording my sincere thanks to Pandits Lambar Krishnamacharia, N Rama Sastri and A. Yagnaswami Sarma, who were in charge of the work, for their valuable and ready services in the production of this volume, I place this in the hands of the learned public

University Mss Library, Trivandrum, 4th July 1942

L. A. Ravi Varma,
Honorary Director

विषयानुक्रमणी ।

	पृष्ठानि.
समानाधिकरणतद्धितवृत्तिविचारः	१—४
समानाधिकरणसुब्वृत्तिविचारः	४—१५
द्वन्द्वैकशेषवृत्तिविचारः	१५—२१
वृत्तिवाक्ययोः शब्दशक्तिवैचित्र्यकृतविशेषप्रतिपादनम्	२१—४५
वृत्त्यर्थभेदप्रतीतौ विशेषणविशेष्यभावोपपादनम्	४५—५७
वृत्त्यभेदैकत्वसङ्ख्याविचारः	५७—६८
विशेषणानामिति सूत्रारम्भसमर्थनविचारः	६९—७९
लिङ्गवचनातिदेशप्रसङ्गेनातिशायनसूत्रवार्तिकभाष्यविचारः	७९—८५
लिङ्गवचनातिदेशप्रसङ्गेन स्त्रीसूत्रवार्तिकभाष्यविचारः	८५—९४
द्वन्द्वे लिङ्गवचनातिदेशोपयोगविचारः	९४—१००
बहुव्रीहौ लिङ्गवचनातिदेशोपयोगविचारः	१००—११४
नञ्समासे पक्षत्रयविचारपूर्वकं लिङ्गवचनातिदेशविचारः	११४—१४१
जातिद्रव्यपदार्थपक्षाश्रयेण लिङ्गवचनातिदेशविचारः	१४१—१५९
उपमानसमासविचारः	१५९—१८८
उपमितसूत्रभाष्यविचारः	१८८—१९०
वत्यर्थविचारः	१९०—२२९
तत्रतस्येवेतिसूत्रारम्भसमर्थनविचारः	२२९—२४०
तदर्हमितिसूत्रारम्भसमर्थनविचारः	२४०—२५०
अनुपमानवतिविचारः	२५०—२५५
उपमेयोपमानयोर्वचनभेदे विचारः	२५५—२६३
इवार्थविषयकृच्छ्विधिविचारः	२६३—२६७
प्रकारार्थकृत्विधिविचारः	२६७—२७२

शुद्धिपत्रिका ।

पृष्ठ.	पङ्क्तिः.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२७	२०	निरशा	निरंशा
३१	१६	गृण-	मुग्-
५७	२१	ह्वन्तस्कमाय-	ह्वन्तस्कमायां
६९	१	योगाच्छुद्ध	योगाच्छुद्धं
"	१९	योभावः	यो भावः
७०	१७	रिश्रसंल्न	श्रिश्रसंल्ने
७१	१२	ससर्गात्	संसर्गात्
७५	२९	सल्पा	संल्पा
९७	१२	तद	तदा
१०९	१७	या विधं	याविधं
११५	४	भिन्यावर्णाः	भिन्या मवर्णाः
१६५	४	पार	परि
१६९	१५	तदधीनम्रुप	तदधीन उप
१७९	७	पोप	पोप
१८२	१९	क यावयं	कं यावयं
२११	२	पूव	पूर्व
२१४	२२	शुद्ध-	शुद्धः
"	२३	स्वयः	स्वय-
२१७	१८	पाठा	पाठः
२२९	२३	गृहीतव्य	गृहीतव्यं
२४७	१७	स्पदम्रुवा	स्पेदम्रुवा
२९५	१९	भवताया	भवतीया

॥ श्रीः ॥

वाक्यपदीयं

भूतिराजतनयहेलाराजकृतप्रकीर्णकप्रकाशाख्य-व्याख्योपेतम् ।

वृत्तिसमुद्देशः ।

असमस्तपदगतानर्थान् विचार्य समस्तपदविषयान् विचारयितुं पञ्चप्रकारवृत्तिपदविचारः प्रस्ताव्यते । तत्र प्रथमं समानाधिकरणतद्धितवृत्तिविचारः । तथाहि — कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः । कुत्सितादिसमानाधिकरणादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा दाधादिष्विति प्रत्ययार्थपक्षं समानाधिकरणपक्षं च दोषवन्तमुद्भाव्य सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात् स्वार्थे प्रत्ययविधानादिति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽवस्थापितः । येन धर्मेण कुत्सादयः प्रतिपाद्यन्ते तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकात् तेनैव कुत्सादेरुपादा(ना)त्तद्द्योतनाय स्वार्थे कनादयः प्रत्यया विधेया इति वार्तिकार्थः । एवञ्च प्रकृत्यर्थो विशिष्टः प्रत्ययार्थो न कुत्सादिधर्ममात्रमिति लिङ्गवचनोपपत्तिः । उपात्तकुत्सादेरेव चशब्दात् प्रत्यय इति तत्समानाधिकरणादिदमादेः स्वयमनुपात्तकुत्सादेस्तदभावः । एवं स्थिते केन धर्मेण कुत्सादय इत्युक्तम् । 'स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्ष —' इत्यादि । स्वार्थविपक्षकाभिधायिनः प्रातिपदिकात् स्वार्थादिनिमित्तकुत्सनादिद्योतनाय कनादयः प्रत्यया इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः । 'प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त' इति च न सुबन्तात् प्रत्ययविधानपरमेतद् वचनम्, अपि तु पञ्चकार्यनिमित्तत्वात् कुत्सनादेर्देवदत्तक इत्यादौ कुत्सादिमात्रे प्रत्ययेन द्योतिते प्रकरणादेस्तद्धेतुकिंवादीनामन्यतमोऽवधार्यते । स च सुबन्तेन द्योत्यत इति विशिष्टकुत्साद्यर्थप्रतिपादनाय विभक्त्यन्तः प्रवर्तत इत्युच्यते ॥

G P. T 1491 500 14 12 1115

तदेतद् व्याचष्टे —

कुत्साप्रशंसातिशयैः समासार्थे तु युज्यते ।
पदं स्वार्थादयः सर्वे यस्मात् कुत्सादिहेतवः ॥ १ ॥

स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मादिलक्षणेनार्थेन परिपूर्णाभिधेयं पदं स्वार्थादिनिमित्तेन विशिष्टेन कुत्साद्यर्थेन युक्तमवधार्यते । स्वार्थादयश्चान्यत्र व्याख्याता नेह प्रपञ्च्यन्ते । तदत्र प्रातिपदिकार्थनिमित्तत्वात् कुत्सादेस्तद्विशिष्टार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकादेवाधिकारात् प्रत्ययः । प्रत्ययान्ताद् विभक्तिपराच्च कुत्सादिहेतोर्विशिष्टस्याभिव्यक्तिरिति समासार्थे तेन सम्बध्यत इत्युच्यते । तत्र स्वार्थनिमित्ता कुत्सा यथा — पटुकः, पण्डितकः, मृदुक इति । पाटवादेरपरिपूर्णत्वाद् दुष्टत्वाद् वा कुत्स्यतेऽर्थः । एवं पटुरूपः पटुतर इत्यादि प्रशंसातिशययोः स्वार्थनिमित्तयोरुदाहार्यम् । द्रव्यस्य विशेष्यत्वेन प्राधान्याद् धर्मान्तरमुखेनैव तन्निमित्तः कुत्सादिर्बोद्धव्यः । लिङ्गनिमित्ता कुत्सा यथा — पुरुषे क्लीबत्वप्रतिपादनायां स्त्रीत्वारोपेण कुत्सा, निर्लज्जत्वाख्यानाय वा स्त्रियां पुंस्त्वारोपेण पुरुषोऽयं स्त्री, स्त्रीयं पुरुष इति च । परार्थे शब्दप्रयोगादेव कुत्सावगतेः कप्रत्ययस्यायमविषयः । एवमेकस्यैव दुर्भरत्वाद् बहुत्वसमारोपादिदमेव मे सहस्रमिति सङ्ख्यानिमित्ता कुत्सा । प्रत्ययोऽत्र पूर्ववन्न भवति । एवं प्रशंसादावपि यथायोगं प्रदर्शनीयम् ॥ १ ॥

तदत्र कुत्सितकः अनुकम्पितकः इति को न प्राप्नोति स्वशब्देनाभिहितत्वादिति । तदाक्षेपे चोदितं परिहर्तुमाह —

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।
कुत्सितस्या तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ॥ २ ॥

कुत्सां प्रवृत्तिनिमित्तामाश्रित्य देवदत्ते कुत्सितशब्दो वर्तते । स च कुत्सासम्बन्धोपलक्षितं लिङ्गसङ्ख्याकर्माद्युपाधिकं द्रव्यमभिधत्त इति स्वार्थमात्रे विश्रान्त्यभावादर्थान्तरे लिङ्गादावपि तात्पर्याद् बाह्यकुत्साप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् तत्र प्रत्यय उत्पद्यते । स्वार्थमूला हि प्रातिपदिकवाच्या देवदत्तादेः कुत्सा । तद्व्यतिरिक्ता तु बाह्या स्वार्थादिनिमित्ता प्रत्ययवाच्या । तद् यथा देवदत्तशब्दात् प्रियकुत्सनादिसाधारणार्थाभिधायिनः कप्रत्ययः कुत्सासम्बन्धं प्रकाशयति, तथा कुत्सितशब्दादर्थान्तरनिमित्तप्रवृत्तिनिमित्तभूतकुत्साभिधायिनः स्वार्थगतां बाह्यां कुत्सां प्रकाशयितुं कप्रत्यय इत्यर्थः ॥ २ ॥

१. 'स्त्र' इ. पाठः. २. 'त' प. पाठः.

एवमतिशायनेऽपि स्वशब्देनाभिहिते तरप् कथं प्रसक्त इति समानन्यायत्वाच्चोदितं भवतीति तदपि प्रश्नसमाधानाय प्रतिविधत्ते —

प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।
प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरबादिर्विधीयते ॥ ३ ॥

योऽतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः, स प्रकृष्टः शुक्ल इत्युच्यते । निरतिशयापेक्षया हि सातिशयः शुक्लस्तरबन्तेन वा शुक्लशब्देनोच्यते, केवलेन वा प्रकृष्टशब्देन । तथाच शुक्लादिगतस्य प्रकर्षस्य प्रकृष्टशब्दोऽभिधायक इति न तत्रैव ततस्तरप्प्रत्ययः । यस्त्वपरः प्रकृष्टेभ्योऽपि तस्य प्रकर्षः, स नाभिहित इति तदभिधानाय तरप् क्रियते, प्रकृष्टतर इति । यथा ज्येष्ठतमायेत्यतिशायनप्रत्ययान्तरम् । आदिग्रहणात् प्रशस्तरूपमिति प्रशंसोपाधेः प्रत्ययान्तरमुदाहार्यम् । एवं कुत्सितक इति कुत्सितस्य कुत्सान्तरे कः ॥ ३ ॥

किं पुनः कुत्सितस्य कुत्सान्तरमित्यत आह —

कुत्सितत्वेन कुत्स्यो वा न सम्यग् वापि कुत्सितः ।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥ ४ ॥

स्वशब्देन कुत्सित इत्यनेन सामान्यशब्देनाभिहितेऽर्थे विशेषो नावधार्यते — किमस्याकार्यकरणान्निन्दार्हत्वेनैव कुत्सितत्वम्, उत युक्तकार्यपि शत्रुणा दुष्टत्वारोपेण गर्ह्यत इति । उत्पन्ने तु प्रत्यये विशेषावधारणम् । तथा हि — कुत्सितमस्य कुत्सितत्वं, न सम्यगिदं कुत्सितत्वं, शत्रुणा तु द्वेषेणाध्यारोपितमिति प्रत्ययान्तादवगम्यते कुत्सितशब्दात् । सा हि कुत्सितस्य कुत्सायां निर्दोषस्यैव क्रियते । यद्वा कुत्साया अपि निन्द्यतरत्वेन कुत्साविशेषः । तथाचानिर्धारितधर्मविशेषनिबन्धनकुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना तु कप्रत्ययहेतुरिति विशेषः । तदेव कुत्सितार्थसमवेतां द्वितीयां कुत्सामाश्रित्य समर्थितम् ॥ ४ ॥

यत्र नास्त्येवात्र द्वितीया कुत्सा । यैव तु प्रातिपदिकेनोपात्ता, तत्रैव[1] प्रत्यय इत्याह —

न च साम्प्रतिकी कुत्सा भेदाभावात् प्रतीयते ।
पूज्यते कुत्सितत्वेन प्रशस्तत्वेन कुत्स्यते ॥ ५ ॥

---

[1] 'न तु त्र' घ. पाठः.

कुत्सोपलक्षितस्य द्रव्यस्य कुत्सितशब्देन प्रियकुत्सनादिसाधारणस्याभिधानाद् वर्तमानकुत्साभिसम्बन्धो नावधार्यतेऽस्मात् । तथाहि — तद् कुत्सयोपलक्षितं द्रव्यं कदाचित् पूज्यते प्रशस्यतेऽपि कुत्सितरूप इति । यथा वृषलरूपो दस्युरूप इति । तथा प्रशस्तत्वेनोपलक्षितं निन्द्यते प्रशस्तक इति अपरिपूर्णप्रशंसोऽध्यारोपितप्रशंसो वा । कस्यचिद्धि प्रशंसा न परिसमाप्ता, अंशेन खण्डितत्वात् । कस्यचित् प्रशंसा न विद्यते, अरिणाध्यारोपितत्वात् । कस्यचित्तु अरिणा प्रशस्तस्याप्यप्रशस्तत्वमारोप्यते । एवं कुत्साव्यभिचारसम्भवात् कुत्सितशब्दाद् वर्तमानकुत्सासम्बन्धमनवगतं द्योतयितुमुपपद्यते कप्रत्ययः । एवम् अनुकम्पितक इत्यनेनैव न्यायेनानुकम्पायां कप्रत्ययः समर्थनीय इति समानाधिकरणतद्धितवृत्तौ किञ्चिद् विचारितम् ॥ ५ ॥

यथा कुत्सादिभिः समासार्थे परं सम्बध्यते, तथा अवच्छेद्यावच्छेदकभावेनापीति समानाधिकरणवृत्तिं विचारयितुमाह —

विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते ।
न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैवं व्यतिरिच्यते ॥ ६ ॥

इह वीरः पुरुष इति वीरादिशब्दोऽनपेक्षितेतरेतरपदसमन्वयोऽव्यतिरिक्तस्वार्थमात्रवचनः । तथा च पदान्तरसंनिधानेऽपि तस्य तावत्येवाभिधा निर्धीयते, तत्र च सम्बन्धे गुणप्रधानभावस्यावश्यंभावाद् विशेषणविशेष्यभावो वाक्यार्थः पदयोः समन्वितयोरधिको जायते, न प्रातिपदिकार्थयोः । यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र व्यधिकरणपदविषये राजप्रातिपदिकार्थस्यैव विशेषणत्वमिति ततः षष्ठी न विशेष्यादुपकार्यत्वेन स्वनिष्ठात् । तथा च 'षष्ठी शेषे' (२-३-५०) इत्यत्रोक्तम् — 'अर्थरूपमेवैवंजातीयकमि'ति । विशेष्यलक्षणरूपमव्यतिरिक्तस्वार्थे स्वनिष्ठमित्यर्थः । यदा च समानाधिकरणविषये विशेषणविशेष्यभावे पदार्थपृष्ठपातित्वेन वाक्यार्थता, तदा तत्र प्रातिपदिकार्थो न व्यतिरिच्यते रूपान्तरेण न विपरिणमत इति प्रथमा नोपसङ्ख्येया । तथा चोक्तं 'न वा वाक्यार्थत्वाद् यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः' इति । व्यधिकरणविषये तु विशेषणस्य रूपान्तरापत्तिमवसाय भेदमबुद्ध्वा चोदितं — 'प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधाने पदसमानाधिकरण उपसङ्ख्या-

१. 'कयोः' ख पाठः. २. 'नाधि' ग. ङ. पाठः. ३. 'ते' ग. पाठः, ४. 'त्या' ङ. पाठः

नमाधिकत्वादि'ति । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य चानियमश्चोदितः । 'विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वाच्चोपसर्जनाप्रसिद्धिरि'ति । विशेष्यभिमतेनापि विशेषणाभिमतस्य स्वात्मनि नियमनात् तस्यापि तं प्रति विशेषणत्वमिति द्वयोरपि विशेषणत्वमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञायां पूर्वनिपातः पर्यायेण स्यात् अत्र समाधिरुक्तो 'न वान्यतरस्य प्रधानभावात् तद्विशेषणत्वाच्चेतरस्योपसर्जनस्य प्रसिद्धिरि'ति ॥ ६ ॥

तत्र नियमेन गुणप्रधानभाव कथं त इति व्याचष्टे—

विशेष्यं स्यादनिर्ज्ञातं निर्ज्ञातार्थो विशेषणम् ।
परार्थत्वेन शेषत्वं सर्वेषामुपकारिणाम् ॥ ७ ॥

इह विशेषणविशेष्ययोर्लक्षणमन्वयेन नाम्नैवावेदितं, भेद्यं विशेष्यं, भेदकं विशेषणमिति । इदं तु गुणप्रधानताज्ञापनार्थम् । तत्रोच्यते । सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या च सिद्धो गुणप्रधानभावः, द्वयोः समयोः सम्बन्धायोगादिति कुतः सङ्करः, प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां व्यवस्थापनात् । तथाहि— सामान्यात्मना क्रियासम्बन्धितामुपक्रान्तं विशेष्यं ज्ञातमपि स्वगतेनात्मभूतेन विशेषेणानिश्चितमिति तन्निश्चयाय ज्ञापकत्वादेव निश्चितोऽर्थो गुणादिः प्रवर्तमानो विशेषणम् । ततश्च ज्ञाप्यं प्रधानं विशेष्यं, ज्ञापकं परोपकारायोपादीयमानं शेषभूतमप्रधानं विशेषणम् । द्रव्यस्य च साक्षात्क्रियासम्बन्धात् तदेव तत्र प्रधानम् । गुणस्तु तद्द्वारेण क्रियासम्बन्धमनुभवन् द्रव्यावच्छेदकोऽप्रधानभूतः । सर्वत्रैव सगुणस्य द्रव्यस्य क्रियासम्बन्धितया विधीयमानत्वम् । आधारद्वारको वा गुणानां क्रियासम्बन्धः । न तु द्रव्यमनूद्य गुणस्य पृथक् क्रियायां विधानमिति व्यवस्थितो गुणप्रधानभावः । तेन 'कृष्णाजिनमुलूखलस्याधस्तादवस्तृणाति', 'कृष्णाजिनेन दीक्षयति', । 'कृष्णविषाणया कण्डूयति' इत्यादौ सर्वत्र गुणविशिष्टस्य द्रव्यस्य विधानात् तस्यैव प्राधान्ये सति विशेष्यत्वमितरस्य तु कृष्णगुणस्य विशेषणत्वमित्युपसर्जनप्रसिद्ध्यर्थमवस्थितो गुणप्रधानयोर्नियमः । स च समानाधिकरणसमासे षष्ठीसमासे च ॥ ७ ॥

तथाहि —

विभक्तिभेदो नियमाद् गुणगुण्यभिधायिनोः ।
सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयोः ॥ ८ ॥

पटस्य शुक्ल इति द्रव्यगुणाभिधायिपदप्रयोगे शाब्दो गुणप्रधानभावः। तथाह्यत्रोपसर्जनं प्रधानोपकारपरिणतं स्वार्थमाचष्ट इति गुणविभक्तिं षष्ठीमुपादत्ते। प्रधानं तु स्वात्मन्यवस्थितमपरोपकारीति प्रथमया युज्यत इति नियतो विभक्तिभेदो व्यधिकरणे विषये। वीरः पुरुष इत्यादौ तु समानाधिकरणे[2] विषये द्वावपि द्रव्यशब्दौ स्वनिष्ठं स्वार्थमाचक्षाते। तथा च तत्र प्रथमैव। सामर्थ्यनिबन्धनस्तु गुणप्रधानभाव उक्तो 'विशेष्यं स्यादनिर्ज्ञातमि'त्यादिना। एवञ्च सत्यपि गुणप्रधानभावे शब्दाशब्दत्वकृतो विशेषः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरिति षष्ठीसमानाधिकरणयोः समासयोर्भेदः ॥ ८ ॥

यदि तर्हि समानाधिकरणे[3] विषये द्वावपि द्रव्यशब्दौ परस्परानुपकारकप्रधानार्थवाचकौ, विशेषणविशेष्यभावात्मकस्तदा कथमनयोः परस्पर[4]सम्बन्ध इत्यत आह —

द्रव्येऽनिर्ज्ञातजातीये कृष्णशब्दः प्रयुज्यते।
अनिर्ज्ञातगुणे चैव तिलशब्दः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

अभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा कृष्णशब्दो द्रव्ये वर्तते। स च गुणनिमित्तक इति तत्र नियतजातीयतया निश्चयस्तदा नास्ति। अविनाभावात् तु जातिमात्रमवधार्यत एव। एवं तिलशब्दोऽपि जातिनिमित्तोऽनिश्चितनियतगुणसम्बद्धे द्रव्ये वर्तते। तथा च द्वयोरपि विशेषाकाङ्क्षित्वम् ॥ ९ ॥

एवमपि कथं परस्परेण सम्बन्ध इत्याह—

सामान्यानामसम्बन्धात् तौ विशेषे व्यवस्थितौ।
रूपाभेदाद् विशेषं तमभिव्यक्तुं न शक्नुतः ॥ १० ॥

अनिश्चितनियतजातिगुणानि[5] कृष्णतिलशब्दाभिधेयानि द्रव्याणि सामान्यान्यत्र विवक्षितानि। तेषामत्र स्वात्मन्यवस्थितानां परस्परोपकाराभावात् सम्बन्धो न स्यादित्येकवाक्यतावशात् सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या प्रथममेवात्र विशेषे कृष्णतिलशब्दौ व्यवस्थितौ। कृष्णशब्देन ह्यत्र तिलजातीयमेवाभिधित्सितं तिलशब्देन च कृष्णगुणं द्रव्यम्। स च विशेषः प्रतिपत्तृभिः परस्परसम्बन्धात् प्रागवधारयितुं न शक्यते। अन्यजातीयेऽपि कृष्णशब्दस्य

1. 'कस्य ह' ग. पाठ 2. 'ण', 3. 'ण' ग. ङ. पाठ; 4. 'रं' ङ. पाठ, 5. 'णादीनि' घ. पाठ,

प्रवृत्तेरन्यगुणेऽपि तिलशब्दस्यैवंविधस्येति प्रतिपत्त्रपेक्षया विशेषानभिव्यक्तिरुच्यते । तदपेक्षयैव चान्विताभिधानपक्षे पदान्तरस्य विशिष्टार्थाभिव्यक्तिहेतुत्वं कथ्यते । वक्त्रभिप्रायात् तु विशिष्ट एवोपक्रान्तोऽर्थः सम्बन्धः ॥ १० ॥

स एव वाक्योक्तावसरादभिव्यज्यत इत्याह—

तावेवं सन्निपतितौ भेदेन प्रतिपादने ।
अवच्छेदमिवाधाय संशयं व्यपकर्षतः ॥ ११ ॥

एवमिति रूपाभेदाद् विवक्षितविशेषप्रतिपादने प्रतिपत्तारं प्रत्यशक्तत्वेन प्रवृत्तौ कृष्णातिलशब्दौ विशेषोपलक्षितस्य द्रव्यस्य प्रत्यायने प्रतिपत्तृगतं तिलातिलविषयं कृष्णाकृष्णविषयं च सन्देहं निवारयतः, कृष्णशब्देऽन्यजातीयाद् व्यावृत्तिं तिलशब्दे चान्यगुणादाधाय । कृष्णशब्दो हि तिलजातीयमेव तिलशब्दसन्निधानेऽर्थमाहेत्यन्यजातीयात् तस्य निवृत्तिः । एवं तिलशब्दः कृष्णगुणमेवेत्यन्यगुणादस्यावच्छेदः । स चात्र पूर्वमेव स्वीकृत इतीवशब्दः । प्रतिपत्ता हि सति सम्बन्धेऽवच्छेदमेवैति । तदुक्तं भाष्ये — "कृष्णशब्दस्तिलशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्पद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्पद्यते" इति । तदानीं विशेषवचनत्वस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेव सम्बन्धः समर्थितः । स चात्र सामानाधिकरण्यस्वभावः । सामानाधिकरण्यं च शब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरिति । यदि समानाभिधेयत्वलक्षणं, तदा विशेषणविशेष्यभावोऽर्थद्वारकस्तयोर्नोपपन्नो भेदाश्रयत्वात् । तस्यार्थैक्ये तदभावात् । अथार्थयोः समानाश्रयत्वं सामानाधिकरण्यं, तदा गुणद्रव्ययोरधिकरणान्तराभावात् कथमत्र तदुपपत्तिः । विशेषणविशेष्यभावस्तु स्याद् द्रव्यगुणयोः । अथ गुणस्य द्रव्यजातेश्चैकाधिकरण्यमाश्रीयते, तदा विशेषणविशेष्यभावो न स्यात् । तयोर्द्रव्यावच्छेदप्रवृत्तयोरन्योन्येनानभिसम्बन्धादिति ।

एतदाशङ्क्य समर्थयितुमाह—

द्रव्यात्मा गुणसंसर्गभेदादाश्रीयते पृथक् ।
जातिसम्बन्धभेदाच्च द्वितीय इव गृह्यते ॥ १२ ॥

---

१. 'स्वा' प. क. पाठः

इह द्रव्यात्मा निरंशवस्तु तत्तदुपाधिभेदात्स्थापितरूपं व्यवहारयोग्यमिति कृष्णगुणसमवायोपहितभेदमन्यदिव कृष्णतिलाभिधेयमाश्रीयते । एकैकव्यावृत्तिनिष्ठत्वाच्छब्दानां तदभिधेयं भागशः खण्डरूपमेव नियतं प्रतीयते । ततश्च जातिसमवायोपलक्षितं तिलशब्देन द्वितीयमिव द्रव्यं प्रत्याय्यते । एकस्यैव जातिगुणावच्छिन्नस्य प्रतिपादनादेकैकशब्दव्यापारापेक्षया विच्छिद्येव सम्प्रत्ययादिवशब्दः ॥ १२ ॥

एतदेव समर्थयितुमाह—

निमित्तैरभिसम्बन्धाद् या निमित्तसरूपता ।
तयैकस्यापि नानात्वं रूपाभेदात् प्रकल्पते ॥ १३ ॥

निमित्ताद् गुणजात्यादेर्निमित्तवत्यर्थे द्रव्ये निमित्तसरूपप्रत्ययो जायमानः स्वमस्यं विभक्तमेव दर्शयति ॥ १३ ॥

तथा च जातिगुणोपरागाद् भिन्नं द्रव्यद्वयमाधेयम् । तस्य त्वाधारभूतं तृतीयं द्रव्यमभिसम्बन्धकाले बुद्धया निर्भज्यत इत्याह—

द्रव्यावस्था तृतीया तु यस्यां संसृज्यते द्वयम् ।
तयोरवस्थयोर्भेदादाश्रयत्वे नियुज्यते ॥ १४ ॥

जातिगुणोपाधिसंसर्गप्रविभक्तशरीरद्वयमाधेयं यत्र संसृज्यते सम्भेदमापद्यते, तत् तृतीयं द्रव्यरूपमाधारभूतमवच्छेद्यम् । अवच्छेदकात् तस्माद् द्वयादन्यदाश्रयत्वे तयोर्द्वयोर्नियुज्यते कल्प्यते ॥ १४ ॥

कथमेकस्य वस्तुतो द्रव्यस्य भेदकल्पनेत्याह —

बुद्ध्यैकं भिद्यते भिन्नमेकत्वं चोपगच्छति ।
बुद्ध्यावस्था विभज्यन्ते सा ह्यर्थस्य विधायिका ॥ १५ ॥

इह प्रत्ययरूढार्थाभिधायिनः शब्दा यथाप्रत्ययं भेदाभेदाभ्यां व्यवहारं वर्तयन्ति । प्रत्ययश्च स्वनिमित्तानुविधानेनार्थाकारान् बहिर्निर्मिमीत इव । तथा च-प्राक् समासादुपाधिभेदाच्छुरितस्य द्रव्यद्वयस्याभिधानम् । समासे तु भेदस्तिरोहितः । सोऽर्थोऽन्तर्भूत इति पदसमुदायात्मकमेकं पदमभेदेन कृष्णतिला इत्यर्थमभिधत्ते । तथा च 'नीलमञ्जरी मत्तमधुकरी' इति पुंवद्भावः समानाधिकरणलक्षणः सिद्धः ॥ १५ ॥

---

१. 'ष्णस' क, पाठः

बुद्धिप्रकल्पितश्च भेदाभेदव्यवहार इत्याचार्यस्याप्यभिमत इत्याह —

व्यपदेशिवदेकस्मिन् बुद्ध्या नानार्थकल्पना ।
तथा कल्पितभेदः सन्नर्थात्मा व्यपदिश्यते ॥ १६ ॥

'तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् एकाचो द्वे प्रथमार्थम्' इति व्यपदेशिवद्भाववचनम् 'अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धमि'ति प्रत्याचक्षाणो वार्तिककारो बुद्धिप्रतिभासिनं शब्दार्थमभ्युपगच्छति । तथा हि बुद्धिसमारोपितभेदाश्रयेण मुख्यवदेकस्मिन्नपि द्विर्वचनादिकार्यं सिद्धम् । शब्दप्रयोगाच्च प्रत्ययस्य गौणमुख्ययोरविशेष, साधकानुदयात् । अत एव 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय' इत्यत्र विकल्पाद् विपर्ययो भेदेनोक्तः । विकल्पो हि पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमित्यत्राभिन्नस्यापि भेदप्रदर्शने राज्ञः पुरुष इतिवत् प्रतीतिसाम्यम् ॥ १६ ॥

शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यभेदेऽपि भेदो लौकिको व्यपदेशिवद्भावे दृष्टान्तित, सं दर्श्यते —

क्रियाभेदेन दृष्टानामश्मादीनां पुनः पुनः ।
किञ्चिद्दर्शनमन्येन दर्शनेनापदिश्यते ॥ १७ ॥

अनेकशः पेषणादिक्रियाभेदोपधारितभेदानां शिलापुत्रकादीनां विवक्षितैकक्रियासम्बन्धित्वेन ज्ञानमनेकक्रियागतेन ज्ञानेन सम्बन्धितयावच्छिद्यते । नानाक्रियासम्बन्धिनः शिलापुत्रकस्येदमेकक्रियासम्बन्धि प्रतिनियतं शरीरमिति ॥ १७ ॥

एवमिणादिष्वपि भेदेऽभेदाच्च भेदकल्पनया गमनीत्याह —

प्रयोगभेदाद् धातूनां प्रकृतस्य बहुरूपताम् ।
भेदाभेदावुपादाय क्वचिदेकाच्त्वमुच्यते ॥ १८ ॥

एकोऽच् यस्य सोऽयमेकाजिति बहुव्रीहावाश्रिते एकवर्णेष्वन्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थभिन्नस्याभावाद् द्विर्वचनाप्रसक्तावेकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्वचनादित्युक्तम् । ततः एति, अयनम्, इतः, एता, एतव्यम्, आयन् इत्यादि बहुभेदभिन्नप्रयोगगतनानारूपाश्रयेणान्यपदार्थं प्रति नियतप्रयोगगताभेदाश्रयेण वर्तिपदार्थं च परिकल्प्य इयायेत्यादौ द्विर्वचनसिद्धिरुक्ता ॥ १८ ॥

---

१. 'देऽवधारितच्छेदा' ट. पाठ. २. 'दर्शि' ग. ट. पाठः. ३ 'स' ध पाठः

यद्वा,

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवान् परिकल्पितः ।
एको धात्वर्थविगमाद् वर्णत्वेनोपचर्यते ॥ १९ ॥

इणो धातोरित्यादौ पदे प्रत्ययरूपमिन्नेऽप्यनुगमाद् योऽनुगतोऽर्थः स वाच्यः । अन्यत्र तस्मिन्नेव प्रत्यये धात्वन्तरप्रयोगे तदप्रतीतेरित्यर्थवतोऽस्य निरर्थकमिदं वर्णरूपमेकोऽजिति कल्पनया व्यवह्रियते । धातुशब्दो हि क्रियावचनस्य संज्ञेति तेनार्थवानसावुच्यते । अजिति त्वनपेक्षितार्थसम्बन्धवर्णविशेषात्मकं रूपमभिधत्ते । तथा च कल्पते व्यपदेशः, एकोऽज् यस्य सोऽयमेकाजिति । प्रथमत्वमप्यसत्यप्रथमेऽप्रेक्षणीयेऽपूर्वत्वात् समारोपितं यथा प्रथमगर्भेण हतेति निर्णीतम् ॥ १९ ॥

तदेवं यथा बुद्धिप्रकल्पितभेदाश्रयेणात्र व्यपदेशसमर्थनं तथा सामानाधिकरण्यमपि बौद्धभेदाश्रयमिति प्रकृत निगमयति —

द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद् बुद्धौ नाना व्यवस्थिताः ।
आश्रयाश्रयिधर्मेणेत्ययं पूर्वस्य आगमः ॥ २० ॥

जातिगुणाच्छुरितमाधेयं द्रव्यद्वयं, तदाधारभूतं तु तृतीयं गुणजातिविशिष्टबुद्धिभेदाद् भिन्नमिति विभक्तमात्मग्रहणं सर्वत्र निरंशवस्तुवाचकनिरुपाधिभेदेनापि प्रतीतौ निरंशवस्तुविश्रान्तिः सूचिता, यथा सामानाधिकरण्यं वाक्येऽपि सिध्यति । तथाच तत्र पूर्ववद्वाचोपपत्तिः । एष च वृद्धानामाम्नाय आदरणीयो न स्वमनीषिकाचर्चितः । तदेवं 'समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानमसमर्थत्वाद् द्रव्यं पदार्थः इति चेदि'ति द्रव्यपदार्थपक्षे वीरपुरुषशब्दाभ्यां द्वाभ्यामप्येकस्य द्रव्यस्य प्रतिपादनाद् भिन्नाभिधेयाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्याभावात् समासाभावो यश्चोदितः, स द्रव्येऽपि पदार्थे प्रतीयमानवीरत्वादिगुणभेदकृतं द्रव्यस्य भेदमाश्रित्य समर्थितः । जातावपि हि पदार्थे प्रतीयमानैकद्रव्याश्रयं सामानाधिकरण्यं वीरत्वपुरुषत्वयोराश्रयणीयम् अन्यथानुपपत्तेः । एवमर्थयोः सामानाधिकरण्यमधिकरणान्तरविभजनात् समर्थितम् । अत एव विशेषणविशेष्यभावोऽपि सिद्धः । यो हि यमभेदेनोपश्लिष्यति स स्वरूपेण नियोगतः तदुपरञ्जयतीति द्रष्टम् ॥ २० ॥

१. 'नस' च पाठः.

तादित्थमर्थयोः सामानाधिकरण्यमुपपाद्य शब्दयोरप्युपपादयितुमाह—

सामानाधिकरण्यं च शब्दयोः कैश्चिदिष्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं संज्ञासंज्ञित्वमेव वा ॥ २१ ॥

कृष्णतिलशब्दयोर्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोरेकस्मिन् जातिगुणविशिष्टे द्रव्ये प्रवर्तमानयोः समानाभिधेयत्वं सामानाधिकरण्यमुच्यते । एवं विशेषणविशेष्यभावोऽपि तयोरेव । कृष्णशब्दो हि तिलशब्दं स्वार्थविशिष्टेऽर्थेऽवस्थापयति । तिलशब्दोऽप्यन्यविशेषप्रतिपादनादपावर्तमानोऽवच्छेद्यः । संज्ञासंज्ञिभावोऽपि मत्यस्तयोस्तयोरेव । तथाहि — प्रदेशस्थो वृद्धिशब्दः संज्ञासंज्ञिवाक्यस्थेन वृद्धिशब्देन प्रत्यायितं स्वरूपोपधानेन संज्ञिनं प्रतिपादयति आदैच् इत्यादैच्छब्दोपहितरूपम् । अतश्च स्वरूपोपधानेन प्रत्यायनात् सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च विशेषणविशेष्ययोः संज्ञासंज्ञिनोश्च वृद्धिवाक्ये वर्णितम् । तदिह निदर्शनत्वमन्तर्भाव्य निर्दिष्टम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणार्थयो सामानाधिकरण्यमाह —

केषाञ्चिज्जातिगुणयोरेकार्थसमवेतयोः ।
वृत्तिः कृष्णतिलेष्विष्टा शब्दे द्रव्याभिधायिनि ॥ २२ ॥

कृष्णतिलेषु प्रतिपाद्येषु वृत्तिरेकार्थीभाव इष्टः । तथाहि — सति विशेषणविशेष्यभावे सा भवति । अस्ति चात्र सा, जातिगुणयोरेकत्राश्रये वृत्तेः । यदेव द्रव्यं जातिनिघ्नं तिलशब्देन साकाङ्क्षमवगमितं, तदेव कृष्णशब्देनावच्छिद्यते । अतस्तद्वाच्यो गुणो विशेषणम् । गुणनिमित्तो हि कृष्णशब्दो द्रव्य इति तस्य तात्पर्यार्थो गुणः, द्रव्यस्य तिलशब्देनाप्याक्षेपात् । शब्दे द्रव्याभिधायिनीति सामानाधिकरण्यार्थमाह — कृष्णशब्देन हि गुणमात्राभिधाने तिलस्य कृष्णः इति वैयधिकरण्यं स्यात् । तथाच वृत्तिर्न भवेत् । षष्ठीसमासस्यापि गुणेन नेति निषेधात् । एवं तिलशब्देन जातिमात्राभिधान इति जातिविशिष्टद्रव्याभिधानमत्रापि पक्षे । गुणप्रधानभावकृतस्तु पक्षभेदः । तथाच प्राधान्येन वाच्यस्य द्रव्यस्य वस्तुतोऽधिकरणान्तराभावाद् द्रव्यपदार्थपक्षे पूर्वं चोद्यभेदाश्रयेण समर्थितम् । इदं तु जातिपदार्थपक्षे कथ्यते । न च जातिगुणौ निराश्रयावत्र तिलकृष्णशब्दाभ्यां प्रत्याय्यौ येन तयोरेकाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि तयोः स्वतो विशेषण-

1. 'वस्तु', 2. 'क्य' घ. पाठ.

विशेष्यत्वं, द्रव्यावच्छेदे प्रवृत्तयोरन्योन्यसमन्वयाभावात् । तस्माद् द्रव्यद्वारेणैवात्र विशेषणविशेष्यभावो विवक्षितः । तिलशब्देन जातिनिष्ठस्य द्रव्यस्याभिधानात् कृष्णशब्द- प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण तत्र विशेषणमित्येव युक्तम् ॥ २२ ॥

यत्र तु द्रव्याभिधानं नास्ति केवलगुणाभिधानं, तत्र नान्तरीयकद्रव्याक्षेपेऽपि विशेषणविशेष्यभावाभावाद् समानाधिकरणसमासाभाव इत्याह —

संस्तु रूपरसादीनामाश्रयो नाभिधीयते ।
द्रव्याभिधानेन विना ततस्ते द्वन्द्वभाविनः ॥ २३ ॥

रूपरसादिशब्दाः स्वभावत एव द्रव्यानिष्कृष्टरूपं स्वार्थमाचक्षते । निराश्रयस्य तु गुणस्याभावात् सामर्थ्याक्षिप्तमत्र द्रव्यम् । तथाचाभिधाद्वारेण द्रव्यस्याविषयीकरणाद् रूपरसयोः परस्परमसम्बन्धाद् विशेषणविशेष्यभावाभाव इति समानाधिकरणसमासो न भवत्यत्र । अपि तु द्वन्द्वं गावयन्ते प्राप्नुवन्ति, द्वन्द्वो वा भावी एषामिति । द्वन्द्वपदवाच्या रूपरसादयः । ते वा रूपरसादिशब्दा द्वन्द्वभाजः । तदेवं सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्चेत्युभयं विचारितम् ॥ २३ ॥

इह तु वक्तव्यम् — कृष्णतिलशब्दयोर्द्वयोरपि द्रव्यशब्दत्वाद् गुणजातिनिमित्ताश्रयेण द्रव्ये प्रवृत्तेः समवायतिरोहितभेदत्वस्य समानत्वेन द्रव्यान्वयविधिना क्रियायोगस्य तुल्यत्वाद् विशेषणविशेष्यत्वानियम इत्युपसर्जनाप्रसिद्धौ चोदितायां द्रव्यं प्रधानमिति परिहृतं भाष्ये । तत्र कथं जातिनिमित्तस्यैव द्रव्यशब्दत्वात् प्राधान्यं, न गुणनिमित्तस्येत्याशङ्क्याह —

द्रव्याभिधायी कृष्णादिराकाङ्क्षावान् प्रवर्तते ।
निमित्तानुविधायित्वात् तत् तिलादौ न विद्यते ॥ २४ ॥

इह गुणगुणिनोरभेदोपचारात् कृष्णशब्दो द्रव्यमभिधत्ते । क्रियया गुणो न साक्षात्सम्बन्धमुपैति, अपि [redacted] द्रव्यद्वारेण द्रव्यस्यैव शक्त्यधिकरणत्वादिति द्रव्याकाङ्क्षो गुणः क्रियायां प्रवर्तते । द्रव्येण च नित्यमपि योगाभावात् ततो भिन्नः स्वयमनर्ह एव सम्बन्धे । तथाहि — कदाचिद् द्रव्यान्निष्कृष्यापि गुणो व्यवह्रियते । उपजनापायौ हि गुणस्य द्रव्ये । अत एव मतुप् षष्ठी च भवति । 'अव्यतिरेकात् सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेक' इति चोक्तम् । जातिस्तूत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद् द्रव्येणाव्यभिचरितसम्बन्धा, अरू-

१. 'वि' क. पाठ.

पकत्वात् । अतश्च निमित्तं जातिमुत्पत्तिकाल एव प्राप्तसम्बन्धामलक्षितविवेकामनुवर्तते, योऽभिधेयमुखेन तिलादिशब्दः, तत्र तत्साकाङ्क्षप्रवृत्तित्वं नास्ति । यथा हि गुणो द्रव्याकाङ्क्षो भवन् क्रियया द्रव्यव्यवधिना समन्वयमेति, नैवं जातिस्तद्वाहितस्य द्रव्यस्याभावात् । आत्मकल्पेव हि सा तस्येति साक्षादेव जातिमद् द्रव्यं क्रियायोगि । अतश्च जातिमद् द्रव्यं विशेष्यं प्रधानमुक्तं, गुणो विशेषणमिति तदभिधायिनोरपि शब्दयोः परस्परावच्छेदकत्वेऽपि नियतो विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदेतदाह —

> एवं जातिमति द्रव्ये प्रत्यासन्ने क्रियां प्रति ।
> गुणधर्मे गुणाविष्टं द्रव्यं भेदाय कल्पते ॥ २५ ॥

एवमिति । यथोदितनिमित्तानुविधानेन तिलशब्देन जात्यवच्छुरितस्य द्रव्यस्य प्रतिपादनात् तस्यैव साक्षात् क्रियायोगः । कृष्णशब्देन [redacted] गुणावच्छुरितं द्रव्यं न जात्याविष्टमिव, अपि तु गुणस्यैव स्वभावो यस्य तद् व्यवहितक्रियासम्बन्धं गुणभूतमुच्यत इति तद्विशेषणं विशेष्यावच्छेदायेत्यर्थः । नीलोत्पलं पश्यति, स्वादु फलमास्वादयति, सुरभि कुसुममाजिघ्रति, कर्कशशिलामामृशति इति साक्षाद्योग्या अपि रूपादयो न दर्शनादिक्रियाभिः सम्बध्यन्ते, समुदायार्थस्य द्रव्यस्यैवं विशेषणविशिष्टस्य श्रुत्यावेदितकर्मभावस्य क्रियासमन्वयावगमात् । उत्पलस्य रूपं पश्यतीत्यादावपि वास्तवेन रूपेण गुणस्य द्रव्यद्वारेणैव क्रियायोगः संयुक्तसमवायात् । श्रौतेन तु रूपेण रूपादिभिरिदं तदिति सर्वनाम(प्र)योगयोग्यस्य द्रव्यस्यैव प्रतिपादनम् । एवं पटस्य रूपं आयत इत्यादावपि शाब्देन रूपेण द्रव्यमेव क्रियायोगीति गुणस्य द्रव्यव्यवधानेन क्रियासमन्वयेनास्ति व्यभिचारः । एवं द्रव्याभिधायित्वेऽपि कृष्णादेर्गुणशब्दस्य विशेषणत्वमुपपादितम् ॥ २५ ॥

सम्प्रति तदभावेऽपि तत् प्रतिपादयितुमाह —

> गुणमात्राभिधायित्वं केचिदिच्छन्ति वृत्तिषु ।
> अजाश्वादिषु सम्बन्धाद् रूढीनामिव रूढिभिः ॥ २६ ॥

---

१. 'त्वे' ख. पाठः. २. 'त्र विशि'. ३. 'वनामप्रयो' घ. पाठः.

वाक्ये कृष्णशब्दो गुणावच्छिन्नद्रव्यवचनः । वृत्तौ तु तिलशब्देनैव द्रव्यस्याभिधानाद् गुणमात्रं तद्विशेषणभूतमाहेति युक्तम् । गुणविशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतीतेर्गुणो विशेषको व्यवस्थाप्यते । यथा राजपुरुष इत्यत्र षष्ठ्यभावेऽपि राजार्थः । दृष्टं च द्रव्यशब्दस्यापि वृत्तौ गुणमात्राभिधायित्वम् । यथा अजाश्वो देवदत्त इत्यत्राजाश्वशब्दयो रूढ्या नियतजातीयद्रव्याभिधायित्वे विरोधात् सम्बन्धो न स्यादित्यविद्यमानजन्मानोऽश्वा यस्येत्यजन्मलक्षणधर्ममात्रवचनत्वेऽजशब्दस्य सम्बन्धोपपत्तिः, एवमिहापि भिन्नयोः कृष्णातिलद्रव्ययोः सम्बन्धाभावाज्जातिशब्देनैव द्रव्यस्याख्यानात् तस्यैव पुनरभिधाने प्रयोजनाभावाद् गुणमात्रवचनः कृष्णशब्दः सामर्थ्याद् वृत्तौ व्यवतिष्ठते । एकार्थीभावकृतश्चायं वृत्तौ विशेष इति वृत्तिश्चेत्याह । तथाच व्यतिरेकविभक्तस्वभावेऽप्यव्यतिरिच्यमानशरीर एव गुणो द्रव्यमेव विशिनष्टि । यथा राजपुरुष इत्यत्र पुरुषार्थैकार्थीभावमापन्नो राजार्थः पुरुषम् । मीमांसकास्तु राजशब्दो वृत्तौ लक्षणया पुरुषार्थमभिदधातीत्याहुः । तच्चायुक्तं, मुख्यस्यैव राजार्थस्यैकार्थीभावाद् विशेषकत्वेन पुरुषार्थोपादानोपपत्तौ लक्षणाया अभावात् । मुख्यासम्भवे हि साभ्युपगमनीया । लक्षणायां च राजानं पुरुषमुपास्त इत्यत्र वाक्येऽपि राजशब्दः पुरुषं लक्षयेत् । स्वस्वामिसम्बन्धश्च नियोगतो न प्रतीयेत । लक्षणायाः सामीप्यादिनिमित्ताया अपि भावात् पुरुषशब्देनैव च पुरुषार्थस्य प्रतीतत्वान्न लक्षणा । कार्ष्णोत्तरासङ्गमाकर्षतीति च श्रुत्यर्थसम्भवे कथं लक्षणा । न चेदं नोपसर्जनमिति शक्यते वक्तुं, पूर्वपदप्रकृतिस्वरावधारणाद् बहुव्रीहित्वावसायात् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेणापि गुणवचनस्य कृष्णादेर्विशेषणत्वे नियममाह —

तिले पूर्वमुपात्ते वा तत्रैव मतुबिष्यते ।
स च धर्मः समासेषु गुणस्तस्मात् विशेषणम् ॥ २७ ॥

तिलजात्यवच्छिन्ने प्रथममुपात्ते विशेष्ये सामान्यस्वभावेनावसिते विशिष्टगुणतयावसायार्थं कृष्णशब्दः प्रवर्तमानो गुणवचनो मतुब्लोपात् तत्रैव वर्तते । अत्र हि कृष्णोऽस्यास्तीति मतुप् तिलद्रव्य एव हि सम्बन्धिनि सामर्थ्याद् गुणशब्दात् कृतः । तस्य 'गुणवचनेभ्यो लुक्' (वा०५-२-९४) इति

१. 'त्य प्र', २. 'कोऽत्र' क पाठः. ३. 'मात्रं वि' घ. पाठः. ४ 'र्थाभा' ङ. पाठः. ५. 'व पु' घ. पाठः. ६. 'व स' ग, ङ, पाठः.

द्रव्ये सामर्थ्यलभ्यो नोक्तः । स च सम्बन्धाख्यो धर्मो मतुपः प्रक्रमात् तदर्थत्वेन प्रत्यासत्तेरवगम्यमानः समासेऽप्यन्तर्भवति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति तस्मात् समासविषयात् सम्बन्धाख्याद् धर्मादितो गुण एवावच्छेदकः, सम्बन्धेन द्रव्ये स्वरूपसमर्पणात् । जातिस्तु न गुणशब्देन पूर्वमुपात्तं द्रव्यमवच्छिनत्ति, गुणापेक्षया जातेरन्यासन्नत्वात् पूर्वं तदात्मनैव द्रव्यस्य निरूपणौचित्यात् । गतमेतत् ॥ २७ ॥

एवं समानाधिकरणवृत्तिं विचार्य द्वन्द्वैकशेषवृत्तिं विचारयितुमाह —

अनुस्यूतेव भेदाभ्यामेका प्रख्योपजायते ।
यदा सहविवक्षां तामाहुर्द्वन्द्वैकशेषयोः ॥ २८ ॥

इहैकक्रियागुणनिवेशोऽर्थेऽमर्थाः बुद्धया निरूप्यमाणाः क्रियागुणद्वारेणेतरेतरस्यापेक्षया समुदायभावमापद्यमानाः साहभाव्येन वक्तुमभिप्रेता द्वन्द्वैकशेषलक्षणसमासपदवाच्या भवन्ति । समुदायश्चात्र नावयवव्यतिरिक्तः, अपि तु त एवावयवाः संहन्यन्ते । तथाचात्रावयवभेदाभासानुविद्धा प्रतीतिर्नैयमिकी । अवयवाभासाच्च द्विवचनबहुवचने न विरुध्येते । न हि यथा समासान्तरेष्वेक एवान्यावच्छिन्नोऽर्थः प्रधानं, तथात्र सर्वेषां पदार्थानां समकक्ष्यत्वादवयवभेदानुगतैकप्रत्यावभासाचोद्भूतावयवभेदः समुदायो वृत्तिपदवाच्यः । स चायमनन्यव्यतिरिक्त इत्यवयवशब्दैरेव व्यपदिश्यते धवखदिरपलाशा इति । यस्त्ववयवव्यतिरिक्तः स शब्दान्तरेणोच्यते, समुदायो वनं यूथमित्यादि । एकप्रख्यान्यथानुपपत्तेश्चायं समुदायः परस्परापेक्षैः प्रत्येकमेव पदैरुच्यते । तत्रावधार्यमाणेन समुदायेन भेदरूपस्य तिरोधानादिवशब्दः । एकसमुदायाभिधायित्वेऽपि च द्वन्द्वस्य पट्वीमृद्व्यावित समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न भवति, वाक्ये व्यभिचारसम्भवात् वह्वतस्य समानाधिकरणत्वस्याश्रयणात् । वृत्तौ त्वेकार्थीभावात् तदव्यभिचारः । पट्वी च मृद्वी चेति तु वाक्ये भेदप्रतीतिप्राधान्यम् । अत एव भेदाधिष्ठानेन समुच्चयेन योग इति समानाभिधेयत्वाभावः ॥ २८ ॥

भेदानुवेधस्य सहविवक्षायामविशेषात् समाहारेतरेतरयोः को भेद इत्यत आह —

इतरेतरयोगस्तु भिन्नसङ्ख्याभिधायिनाम् ।
प्रत्येकं च समूहोऽसौ समूहिषु समाप्यते ॥ २९ ॥

---

१ 'समार्थे तु' ख. पाठः.

सहविवक्षायामनेकानुस्यूतैकप्रत्यारूपाया द्वैतमवयवप्राधान्यं[1] सङ्घप्राधान्यं च । तत्रावयवप्राधान्यमितरेतरयोगस्य विषय । तथाहि — भिन्नमुद्भूतभेद सङ्घ समूह येऽभिदधति, तेषामय वाच्यो द्वन्द्वपदानां प्रतिभागं ह्यसौ समूहः पर्यवस्यति । तत एकैकस्यापि वाच्य । प्रत्यवयवपरिसमाप्तो हि[1] समुदाय एकावयवदृष्टावपि गृह्यते । एवमेकावयववाचकेनाप्यभिधीयते । यथा च भूयोऽवयवदृष्टौ स्फुटमवधार्यते, तथा समुदायादपि स्पष्टार्थाभिधायिन[2] स्फुटा प्रतीति । तथाच प्रत्यवयव प्रतिपत्तावपि न शब्दान्तरवैयर्थ्यम् । सङ्घप्राधान्ये तु[3] समाहार इत्यर्थादुक्तम् । इत्थमनुस्यूतभेदत्वे समानेऽप्यय विशेषस्तु शब्दयोस्त्योऽवयवप्राधान्यलक्षण । अयमेव चैकशेषस्यापि द्वन्द्वापवादस्य विषय ॥ २९ ॥

उद्भूतावयवभेद समुदाय प्रत्यवयवसमाप्तोऽभिधीयत इत्यत्र सदृश निदर्शनमाह —

व्यापारसमुदायस्य यथाधिश्रयणादिषु ।
प्रत्येक जातिवद् वृत्तिस्तथा द्वन्द्वपदेष्वपि ॥ ३० ॥

क्रमिकस्य पूर्वापरीभूतस्य क्रियाकलापस्य पच्याख्ये यथास्वमधिश्रयणादिव्यापाररूपे भागे जातेरिवाध्यासाद् वृत्ते स एको दृश्यमानो वर्तमानः क्रियावयव पचतीति वर्तमानकालाभिधायिप्रत्ययान्तपदवाच्यो यथा समर्थितः प्राक्, एव द्वन्द्वपदवाच्योऽपि समुदाय प्रत्यवयववृत्तिरिति प्रतिपदमाभिधेयकमापद्यते । द्वन्द्वपदार्थेष्वेकैकस्यान्यापेक्षाप्रतीतिरवयवान्तरअर्पणे परिसमाप्यते । इयमेव चात्रावयवानुविद्धसमुदायप्रतीति । जातिरपि प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तेस्त्यैकैकव्यक्त्या[4] धायिनापि गवादिशब्देन प्रत्याय्यते । प्रथमव्यक्तिदर्शने स्पष्टावभासा व्यक्त्यन्तरग्रहणे स्फुटीभवति । एवमन्योन्यापेक्षिणामधिश्रयणादीना पचिप्रत्यय स्फुट ॥ ३० ॥

स्यादेतत् । यादृश्योऽधिश्रयणादिरपि पचिरिति युक्त तत्र विधान जात्यादि जातिशब्देन । इह पुनर्धवखदिरादिशब्द पृथगर्थतया वाक्येषु ज्ञात कथमेकार्थाभिधायी वृत्तौ स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन व्युत्पादयति —

शौण्डाद्यर्थे च पुरोडाशाच्छत्रिणोऽत्र निदर्शनम् ।
ते विष्णुमित्रा इति च भिन्नेषु सहचारिषु ॥ ३१ ॥

---

१ हि स स' ह पाठ २ 'तु प घ', ३ 'पे पा', ग क पाठ, ४. 'य' ख पाठ .

'सप्तमी शौण्डैः' (२-१-४०) 'अर्धर्चाः पुंसि च' (२-४-३१) इत्यत्र गणपठितधूर्तादिशब्दभेदाश्रयं बहुवचनम् । तच्चैवमुपपद्यते, यदि धूर्तादयोऽपि शौण्डादिशब्दवाच्याः । कथं च ते तथा भवन्ति, यदि साहचर्यादध्यारोपितशौण्डादिभावाः । एवं पुरोडाशा इति बहुवचनान्यथानुपपत्तेः सहचरिता अपि करम्भपरिवापधानापयस्या अभिधीयन्ते । तथा छत्रिणो यान्ति, ध्वजिनो यान्ति, ते विष्णुमित्रा इति साहचर्यादध्यारोपितान्यथारूपास्तच्छब्दवाच्या दृष्टाः । एवं द्वन्द्वैकशेषयोर्द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्रतिपदमनेकार्थत्वमवस्थाप्यते । एकक्रियागुणविषयत्वेन साहचर्यात् परस्पररूपापत्तेः॥ ३१ ॥

तदाह —

अर्थान्तराभिधायित्वं तथार्थान्तरवर्तिनाम् ।
याभ्यां चैकमनेकार्थं ताभ्यामेवापरं पदम् ॥ ३२ ॥

यथा शौण्डादिषु साहचर्यादर्थान्तराभिधानं, तथात्रेति वार्त्तान्तिके योजितम् । सहचरितयोरेव परस्पररूपाध्यासेनाभिधानेऽन्यस्यासहचरितस्याभिधानाभावादुपात्ताभ्यामेव धवखदिरावित्यत्र प्रत्येकमनेकार्थता । तथा च बहुवचनाभाव इत्याशयः । क्रिया चार्थान्तरेऽध्यासहेतुरत्रोक्ता, यदि प्लक्षरतीति प्लक्षो न्यग्रोधेऽप्येतत् तुल्यमिति । तदेवं वार्त्तिककारोक्ता युगपदधिकरणता व्याख्याता । स हि 'चार्थे द्वन्द्ववचने असमासेऽपि चार्थसम्प्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः' इति चोदयित्वा 'सिद्धं तु युगपदधिकरणे द्वन्द्ववचनात्' इति न्यासान्तरं पपाठ । युगपदेकेन शब्देन यदाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्वपदवाच्यमभिधीयते, समुदायरूपं परस्परारोपितस्वार्थं, तदा द्वन्द्वो वक्तव्य इत्यर्थः । एवं सहविवक्षायां द्वन्द्व इत्युक्तं भवति । तत्रैव युगपदधिकरणवचनतायाः समर्थितत्वात्। ननु चाभिधानक्रमादभिधेयक्रमोऽवश्यम्भावीति कथं हि युगपदधिकरणवचनता । नैतत् । प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिरपलाशा इत्यत्र यदि न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले प्लक्षार्थस्य नावगतिः, पलाशार्थप्रतिपत्तिकाले च यदि धवार्थस्य नावगतिः, तदा न्यग्रोधपलाशशब्दयोरेकार्थत्वादेकवचनमेव स्याद्, न द्विवचनबहुवचने । अतो द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यात्रैकैकोऽपि शब्दोऽनेकार्थाभिधायीत्यनुमानाद् युगपद्वाचिता निश्चीयते । तदुक्तं— 'शब्दपौर्वापर्यादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिरि'ति उद्भूतावयव-

१. 'ते अ' च. पाठः.

भेदश्च समुदाय इति समुदायाश्रयमेकवचनं न चोदनीयम् । साहचर्यं चार्थान्तराभिधाने हेतुर्लोकप्रसिद्धयार्थान्तरत्वात् कथ्यते । प्रक्षरणं तु विस्तारेणावस्थानं न्यग्रोधेऽप्यस्तीति तस्यासौ स्वार्थ एव तदुक्तं 'कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत् तुल्यकारणत्वात् सिद्धमि'ति । न चैवमतिप्रसङ्गो वाक्येऽपि न्यग्रोधशब्देन प्लक्षार्थस्य प्रतिपादनप्रसङ्गात् । यतस्तद्विषयं चेत्युक्तम् । वृत्तिविषये शब्दाना शक्तिवैचित्र्याद्दर्थान्तराभिधानं न तु सर्वत्रेत्यर्थः । अत एव तत्र साहचर्यादेतादितीतरस्याप्रयोगे तदभाव उक्तः । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेद् अनुक्तत्वात् प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । एवं चेतरेतरसंनिधाने भारोद्वन्तृवत् परस्परशक्त्याविर्भावनाद् नियतविषयमेव परस्पराभिधानं शब्दानामित्युक्तम् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकमिति । तदेवं समर्थिता युगपदधिकरणवचनता । भाष्यकारेण तु 'दुःखा दुरुपपादा चेयमि'त्युक्त्वा पाणिनीय एव सूत्रन्यासः समर्थितः किल । नेयं प्रतीताबुपारोहतीति दुःखा, प्रमाणाभावाच्च दुरुपपादा ॥ १२ ॥

तद् व्याचष्टे—

समुदायान्तरत्वाच्च तादृशोऽर्थो न लौकिकः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रार्थोऽपि न दृश्यते ॥ १३ ॥

इह लोकाच्छब्दार्थावसायः । न चात्र स्थितलक्षणोऽलौकिको व्यवहारोपयोगी प्रत्येकं पदवाच्योऽर्थो नैकोऽवधार्यते । न हि शब्दान्तरस्य शब्दान्तरार्थाभिधानं लोके दृश्यते । रूढत्वाच्च लौकिकस्यार्थस्य प्रक्षरणमात्रान्न्यग्रोधः प्लक्षो नोच्यते । न हि गमनाद् गौरिति पुरुषोऽपि गच्छन् गौरित्यभिधीयते । तस्माद् द्वन्द्वलक्षणेन समुदायेनायमन्य एवावयववाच्यात् समुदायादभिधीयमानः समुदायो विज्ञेयोऽलौकिकः । अथ प्रकृतिप्रत्ययार्थवदापोद्धारिकोऽयमन्वयव्यतिरेकलभ्यः शास्त्रीयोऽत्र प्रत्येकं द्वन्द्वपदवाच्योऽर्थः । तदपि न । यस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामत्र स्वार्थ एव प्रसिद्धः प्रत्येकं पदानामवधार्यते न स्वर्थान्तराभिधानशक्तिरवधारयितुं पार्यते । प्लक्षशब्दसन्निधाने हि न्यग्रोधस्य प्लक्षोऽप्यर्थ इत्युच्यते, प्रतीतिः । सा च प्रतीतिस्तस्य स्वशब्दादेव सिद्धेति न स्तोऽन्वयव्यतिरेकौ । काममेकशेषे शब्दान्तरस्याप्रयोगाद् भारोद्वन्तृन्यायेन परस्परं शक्त्याविर्भावनादेकस्यानेकार्थप्रत्यायनशक्तत्वमनेन

न्यायेन व्युत्पाद्यते स्ववाचकस्यैवानुपहतशक्तेस्तु द्वन्द्वे सम्भवात् कुतोऽप्रनीता शब्दान्तरस्य तत्र शक्तिः कल्प्येत । उद्भूतावयवभेदस्य तु समुदायस्य समासवाच्यत्वाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः । समासाद्धि द्विवचनबहुवचने जायेते । नोत्तरपदमात्राद्, येन तदर्थस्य द्वित्वादियोगसमर्थने प्रयस्येत । एकक्रियागुणनिवेशापेक्षया चानेकोऽर्थः प्रत्ययैकया विषयीक्रियमाणोऽशक्योऽभिधातुमेकेन शब्देनेति पदसमूहाख्येन समासेनाभिधीयते । स च समासशब्दोऽन्वाख्येयो निरंशोऽपि भागकल्पनेन व्युत्पाद्यते । ते च भागाः पृथक् पदान्तरसदृशा इति तदर्था एवानुगम्यन्ते । तथा च प्रविभागेनानुशासने साकाङ्क्षमपि पदं स्वार्थ एव पर्यवस्यति । अपेक्षामात्रप्रभावितश्चायं समुदायः क्रमवतामर्थानामात्मभूतः । स कथं पदार्थमात्रप्रतीतौ प्रतिभासेत, येनोत्तरपदार्थप्रतीतावेव वचनं शक्येत । सङ्कलनाप्रत्ययविषयत्वात् समुदायस्य भूयोऽवयवावधारणकालेऽवधारणात् । न च विशेषणविशेष्यभावायोगाद् द्वन्द्वपदार्था न संहन्यन्त इति शङ्कनीयम् । सर्वस्य नामपदार्थस्य क्रिययैव संसर्गः, कस्यचित् तु साक्षात्क्रियया सम्बन्धोऽन्यस्य तु तद्विशेषणत्वेनेत्येतावान् समासान्तरेषु भेदः । द्वन्द्वे तु समुदायविभक्त्या समुदायार्थस्य क्रियासम्बन्धद्योतनाद्‌वयवार्थाः क्रियार्थिनः समुदायात्मतामापद्यन्ते । एतच्च परस्यापि मतम् । कथमन्यथैकैकोऽपि द्व्यर्थः स्यात् । द्वयोरेवार्थयोरपेक्षावतोः समुदायत्वात् । अत एवान्योन्यापेक्षायाः समुदायादेवार्थानामवगतेश्चरितार्थत्वाच्चशब्दो निवर्तते । वाक्ये त्वर्थानां विच्छेदप्रतिभासात् समुच्चयद्योतने चशब्दोऽपेक्ष्यते । तस्मात् समुदायादेवान्योन्यापेक्षाप्रभावितद्वित्वादियोगिनो द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तौ न काचिद् विप्रतिपत्तिः ॥ २३ ॥

यत एवं —

दुःखा दुरुपपादा च तस्माद् भाष्येऽप्युदाहृता ।
युगपद्वाचिता सा तु व्यवहारार्थमाश्रिता ॥ २४ ॥

दुःखयति न चेतः परितोषयति इति दुःखा प्रतीतावनुपारोहात्, प्रयोजनस्य चान्यथासिद्धेः । अत एव प्रमाणाभावात् परस्य सुखेन प्रतिपादयितुं न पार्यत इति दुरुपपादा । सङ्कलनाविषयाश्चार्थाः समासान्तरेऽपि

1. 'सते चे', 2 'घात्।' 3. 'घावयो' घ पाद०.

समुदायभावमापद्यन्त इत्यस्ति सहविवक्षा । एकजातीयैर्विषयाश्चार्था भवन्त्येकशब्दवाच्या एकशेष इति सहविवक्षायामियं व्याहता युगपदाधिकरणवचनता दुरुपपादेति. वदता भाष्यकारेण कृच्छ्रोपपादनाय गर्भीकृता ततश्चेयम् अङ्गीकृतैवेति ॥ २४ ॥

तत्संभावनाबीजमाह—

समुदायमुपक्रम्य पदं तस्यां प्रयुज्यते ।
वि भागेन समाख्याने ततस्तद् द्व्यर्थमुच्यते ॥ २५ ॥

इह प्लक्षन्यग्रोधौ धवखदिरपलाशा इत्यादिः समुदायो लौकिकोऽन्वाख्येयः शब्दोऽवयवविभागैःकल्पनया व्युत्पाद्यते । तत्र च यावानर्थस्तावानेव विभज्यमानस्यावयवस्यावस्थाप्यते । अत्र हि विषये यः प्लक्षादिशब्दोऽवयवः स स्वार्थमात्रे न विश्रान्तः अपि तु परिसमाप्तार्थवचनः । तथा च समुदायोपक्रमे परस्परसंबन्धादन्विताभिधाननयेन प्रत्येकं पदमितरपदार्थानुगतार्थाभिधानादनेकार्थमेव । तस्यां युगपद् विवक्षायां समुदायमभिधेयमुद्दिश्य प्रयुज्यत इति तथैव प्रक्रियायां प्लक्षौ च न्यग्रोधौ चेति द्व्यर्थस्यैवापोद्धारवाक्यम् । एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बह्वर्थस्यापीति बोद्धव्यम् । विवक्षोपारूढो ह्यर्थः शब्दानाम् । अत्र चैतावती विवक्षा । परमार्थतस्त्वभिन्न एव समासोऽर्थसमुदायार्थाभिधायीति न वाक्येऽनेकार्थत्वं लौकिकेऽस्ति । प्रक्रियावाक्ये त्ववयवधर्मेण समुदायाभिधानात् प्लक्षावयवत्वादुद्भूतावयवभेदोऽयं समुदायः प्लक्षौ न्यग्रोधावयवत्वाच्च न्यग्रोधावित्युच्यते । तद् यथा समावयवत्वात् समं चूर्णमिति । वृत्तौ त्वेकार्थीभावाद् भेदस्य विगलनात् तदधिष्ठानसमुच्चयद्योतनचशब्दाप्रयोगात् समुदाये समप्राधान्येनावयवशब्दो वर्तते । अन्यथा समप्राधान्याद् द्वन्द्वपदाना तदर्थस्य साक्षात्क्रियासंबन्धसंभवादितरेतरोपश्लेषाभावे वाक्य इव विभक्तार्थाभिधायित्वाद् द्विवचनाद्यनुपपत्तिरेव स्यात् । समासान्तरेषु हि प्रधानमुखेनोपसर्जनं क्रियया युज्यत इति तेन संसज्येत, न तु द्वन्द्वे, सर्वेषां समप्रधानत्वात् । तस्मात् तत्रैकैकेन पदेन समुदायार्थाभिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यं, येन परस्परार्थसमन्व-

१. 'याथा', २ 'व्ययद', ३ 'तिति', ४. 'येन वु', ५. 'क्रमे' ग. पाठ. ६. 'माभि' क. पाठः. ७. 'थेकत्वं' ग. पाठः.

योपपत्ताबुद्भूतभेदस्य समुदायस्याभिधानाद् द्विवचनबहुवचनोपपत्तिः। आश्रयतो हि लिङ्गवचनान्यत्र प्रतिपादयिष्यन्ते। वृत्तिवाक्ययोश्च शब्दशक्तिवैचित्र्यं सुप्रसिद्धमिति वाक्ये लौकिके दृष्टार्थान्तराभिधानशक्तिरपि शब्दो वृत्तौ तदभिधायी युज्यते। अत एवोक्तं 'तद्विषयं चे'ति। इति सिद्धा युगपदधिकरणवचनता द्वन्द्वैकशेषयोः॥ ३५॥

एवमेव शब्दशक्तिवैचित्र्यकृतं विशेषं वृत्तिवाक्ययोः प्रतिपादयति—

वाक्येऽपि नियता धर्माः केचिद् वृत्तौ द्वयोस्तथा।
*ते त्वभेदेन सामर्थ्यमात्र एवोपवर्णिताः॥ ३६॥

वाक्ये व्यपेक्षाया केचिदर्थभेदा नियताः, केचिद् वृत्तावेकार्थीभावे, केचिद् वृत्तिवाक्ययोर्द्वयोः साधारणा इति यद्यपि भेदः, तथापि नासाविवन्तया विषयभेदेन शास्त्रे निर्दिष्टः। अपि तु 'समर्थः पदविधिः' (२-१-१) इति सामर्थ्यसामान्य एव निरूपिता भिन्ना धर्माः। अनाश्रितविशेषे सामर्थ्ये निर्दिष्टे सति यथायथं ते विभक्ताः। सामर्थ्यमात्रमेतन्नियतरूपमुक्तमित्यर्थः॥ ३६॥

एवं सामान्येनाभिधाय विशेषेण निर्देष्टुमाह—

वृत्तौ विशेषवृत्तित्वाद् भेदे सामान्यवाचिता।
उपमानसमासादौ श्यामादीनामुदाहृता॥ ३७॥

'उपमानानि सामान्यवचनैः' (२-१-५५) इत्यत्र शस्त्रीश्यामेत्युदाहृतम्। तत्र च श्यामाशब्दो विशिष्टायां शस्त्र्यामुपमानभूतायां तदुपमितायां वा देवदत्तायां वर्तत इति विशेषवृत्तित्वात् कथं सामान्यवचन इति चोद्ये 'प्रागभिसंबन्धाद् यः सामान्यवचन' इति भाष्ये समर्थितम्। आभिमुख्येन स्वभावसंभेदेन यत्र पदार्थाः संबध्यन्ते, असौ समासोऽभिसंबन्धशब्देनात्रोक्तः। तस्मात् प्राग्भेदे वाक्ये पृथगर्थत्वात् सामान्यवचनाः श्यामादयः। शस्त्री इव श्यामेत्यत्र हि श्यामत्वसामान्यमुपमानोपमेयगतमाश्रित्य श्यामशब्दः प्रवृत्तः। वृत्तावेकार्थीभावादस्य विशेषावरोधः। एवमन्यत्रापि चोद्यमुपमितसमासादौ॥ ७॥

---

१. 'म' द पाठ. २. 'इत्यम्।' घ. पाठ.

---

*'तेऽप्यभेदेन' इति मूलकोशपाठ.

उदाहरणान्तरमाह—

वृत्तिरन्यपदार्थे या तस्या वाक्येष्वसंभवः ।
चार्थे द्वन्द्वपदानां च भेदे वृत्तिर्न विद्यते ॥ ३८ ॥

स्निग्धकिस-स्निग्धानि किसलयान्यस्येति वाक्ये पदानामन्यपदार्थे स्वशब्देनैव क्षयो वनस्पतिरिति वृत्तिवद् वृत्तिर्नास्ति, अस्येत्यन्यपदार्थस्य पदान्येकार्थीभूय वाक्ये गमितत्वात् । वृत्तौ तु मत्वर्थस्य संबन्धस्यान्तर्भावात् समाहारेतरेतर-संबन्धिनं प्रतिपादयन्ति । तथा द्वन्द्वपदानां भेदे वाक्ये चार्थे प्रयुज्यते । वृत्तौ त्वेकक्रिया-योगलक्षणे वृत्तिर्नास्तीति तत्र चशब्दो वाचकः न प्रयु-वशात् समुदितार्थाभिधायीनि पदानीति तत्र समुच्चितप्रधाने चो ज्यते ॥ ३८ ॥

अन्यदप्याह—

भेदे सति निरादीनां क्रान्ताद्यर्थेष्वसंभवः ।
प्राग्वृत्तेर्जातिवाचित्वं न च गौरखरादिषु ॥ ३९ ॥

भिद्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति भेदो वाक्यं तत्र निरादीनां निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या इत्यादौ क्रान्ताद्यर्थवाचित्वं नास्तीति क्रान्तादेः साक्षात् तत्र प्रयोगः । वृत्तौ तु निष्कौशाम्बिरित्यादावस्ति क्रान्ताद्यर्थाभिधानम् । वाक्ये हि निरादीनामसत्त्ववाचिनां क्रियायोगिनि क्रान्तादौ द्रव्ये वृत्तिर्न संभवति । समासे तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यादनेकक्रियायोगी द्रव्यभूतस्तदर्थोऽभिधी-यते । सोऽयमेकार्थीभावकृतो विशेषः । तथा गौरखरः, कृष्णसर्पो, लोहित-शालिरित्यादिवृत्तिपदात् प्राग्वाक्ये जातिविशेषप्रत्यायनसामर्थ्यं नास्ति । न हि गौरः खरः, कृष्णः सर्पो, लोहितः शालिरित्यत्र जातिविशेषप्रतीतिः पदसमुदायानभिधेयत्वाज्जातेर्वर्णविशेषावच्छिन्नस्यार्थस्य प्रतीतेः । जाति-विशेषे तु वर्णविशेषानादरः । ऐकार्थ्यात् तु समासेनैकपदत्वाद् विशिष्टा जातिरुच्यते । तथा च जात्यभिसंबन्धे विवक्षिते कर्मधारयान्मत्वर्थीयो भवति गौरखरवदरण्यं, कृष्णसर्पवान् वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्राम इति । तेनात्र कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिर्लघुत्वात् प्रक्रमस्येत्येतन्नावतरति । लोहित-शालिर्ग्राम इति ह्युक्ते विशिष्टजातीयशालिसंबन्धो विवक्षितो न गम्येत । एवमुदाहरणान्तरेऽपि योज्यम् । तथा च भाष्यम् 'अस्त्यत्र विशेषो जात्यात्र संबन्धः क्रियत' इति ॥ ३९ ॥

१. 'ना वा' क.पाठः

अथैतस्मिन् वृत्तिवाक्ययोः स्वाभाविके विशेषे उदाहरणमाचार्यमतमाह —

क्रीडायां जीविकायां च वाक्येनावचनात् तथा ।
न नित्यग्रहणं युक्तं कौटिल्ये यङ्विधौ यथा ॥ ४० ॥

वार्तिककारः पपाठ — 'उभयोर्विग्रहेण विशेषासम्प्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमि'ति 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३-१-२३) 'लुपसद—' (३-१-२४) इत्यनयोर्योगयोर्वाक्यनिवृत्तये नित्यग्रहणं न कार्यं, वाक्येन गतिकौटिल्यस्य भावगर्हायाश्चाभिहितत्वात् । कुटिलं क्रामतीति चेत् कौटिल्येनाप्रदानारस्यापि प्रतीतेः । चङ्क्रम्यत इति तु गतप्रत्यागमोपाधिः क्रियाविशेषः प्रतीयते । एवं गर्हितं लुम्पतीति धात्वर्थगर्हा नियोगतो न प्रतीयते । साधनगर्हायामपि प्रतिपत्तेः । लोलुप्यत इति तु वृत्तौ भावगर्हाप्रतिपत्तिः । अनेनैव न्यायेन 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२-२-१७) इत्यत्र नित्यग्रहणं प्रत्याख्येयमिति निदर्शनव्याजेन तदप्युदाहरणम् । यदि वा यथा 'नित्यं कौटिल्ये —' (३-१-२३) इत्यत्र भाष्यकारेण नित्यग्रहणस्य वार्तिके प्रत्याख्यानं, तथा 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२-२-१७) इत्यत्रापि साध्यस्योपन्यासः । यदितरस्य निदर्शनत्वेन सिद्धस्य च निदर्शनत्वात् । तदेवाचार्यमतं दर्शयन्नुपपद्यते । उद्दालपुष्पभञ्जिका, दन्तलेखक इति वाक्यात् क्रीडाजीविकयोरप्रतिपत्तिः । क्रीडानामसंज्ञितस्य जीवनानुपायस्य चाप्रतीतेः । एवं क्रियासमभिहारस्यापि चङ्क्रम्यते लोलुप्यते इत्यत्रोऽवगतिर्नैरन्तर्येण वाक्ये भवति । तथाचोक्तं — 'क्रियासमभिहारे यङ्' इति । एतदर्थं केचिन्नित्यग्रहणं व्याचक्षते — 'कुटिलायां गतौ नित्यं, भावगर्हायां नित्यं, न क्रियासमभिहार'

एवं वृत्तिवाक्यवैधर्म्ये सति —

निर्धारणादिविषये व्यपेक्षैव यतः स्थिता ।
समासप्रतिषेधानां ततो नास्ति प्रयोजनम् ॥ ४१ ॥

व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यं वाक्यैकनियतनिर्धारणविषये व्यवस्थितं स्वभावतो नियतमिति गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति[1] 'न निर्धारणे' (२-२-१०) इति समासप्रतिषेधो नारम्भणीयः । न ह्यैकार्थीभावे समासे कृते गोकृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति निर्धारणं प्रतीयते । निर्धारणहेतोर्भेदस्यापेक्षणीयस्य भावावसामर्थ्यादत्र समासाभाव इति तात्पर्यम् । एवं 'पूरण —' (२-२-११) इत्यादिरपि प्रतिषेधोऽशिष्य इत्यनुसरणीयम् ॥ ४१ ॥

ज्ञापकत्वात् तु शास्त्रस्य स्वभावसिद्धमेव शक्तिवैचित्र्यं शब्दानामनुगन्तुं शास्त्रारम्भ इत्याह —

विधिभिः प्रतिषेधैश्च भेदाभेदनिदर्शनम् ।
कृतं द्वन्द्वैकवद्भावे सङ्ख्यावृत्त्युपदेशवत् ॥ ४२ ॥

समासविधिना अभेदः संसर्ग एकार्थीभावः स्वभावसिद्धो ज्ञाप्यते, प्रतिषेधेन तु भेदोऽसंसर्गो व्यपेक्षालक्षणो मन्दमतीन् प्रति । तद् यथा — द्वन्द्वस्य प्राणितूर्याङ्गादौ स्वाभाविकी सत्त्वे समाहारे तिरोहितावयवभेदे वृत्तिः, प्राणितूर्यसेनाङ्गानामित्येकवद्भावशास्त्रेण समाहार एवेति नियमेनान्वाख्यायते । दधिपयःप्रभृतीनां तु स्वाभाविकी भेदभूतावयवभेदे इतरेतरयोगे प्रवृत्तिः प्रतिषेधेन । विभाषावचनेन वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति शास्त्रमनुवादकम् । न ह्यसती शब्दानां शक्तिर्वचनशतेनापि कर्तुं पार्यते । 'न वा समाहारैकत्वादि'-त्येकवद्भावप्रत्याख्यानस्य साक्षादुक्तत्वात् सिद्धत्वे सति निदर्शनत्वेनात्रोपन्यासः । न्यायस्तु समानः ॥ ४२ ॥

तदेवं वृत्तिवाक्ययोः 'समर्थः पदविधिः' (२-१-१) इत्यत्र सामान्येन यत् सामर्थ्यं निर्दिष्टं, तदेव व्यपेक्षैकार्थीभावलक्षणभेदेन शब्दशक्त्यनुसारिभिर्विभक्तमित्याह —

सामर्थ्यमविशेषोक्तमपि लोकव्यवस्थया ।
वृत्त्यवृत्त्योः प्रयोगज्ञैर्विभक्तं प्रतिपत्तृभिः ॥ ४३ ॥

---

१. °ति स° ग, ङ. पाठः.

समर्थपदेन सामान्यवाचिना सङ्गतार्थत्वं वृत्तिवाक्यगतमविशिष्टमुक्तम् । लक्ष्यभेदेन्तु लक्ष्यमूलत्वात् स्मृतेः सूत्रकाराशयमनुसृत्य वृत्तावेकार्थीभावो वाक्ये व्यपेक्षेति विभागः कृतः । तथाच परिभाषापक्षे षत्वादिविधावपि व्यपेक्षासामर्थ्यसम्भवादस्यैव व्यापारः । नियतविषयत्वाच्च सामर्थ्यभेदस्य 'वा-वचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वादि'त्युक्तम् । एकार्थीभावकृताश्च वृत्तौ क्रान्ताद्यर्थप्रतीत्यादयो विशेषा उक्ताः । वाक्ये त्वेकार्थीभावाभावकृता सङ्ख्याविशेषादयः ॥ ४३ ॥

कथमविशेषोक्तावयं प्रविभाग, विपर्ययोऽप्यत्र कस्मान्न सम्भाव्यत इत्याशङ्क्याह —

अर्थस्य विनिवृत्तत्वाल्लुगादि न विरुध्यते ।
एकार्थीभाव एवातः समासाख्या विधीयते ॥ ४४ ॥

इह द्विविधा वृत्तिः, जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था च । जहन्ति स्वार्थमुपसर्जनपदानि यस्यां सा जहत्स्वार्था, तद्विपरीता अजहत्स्वार्थेति मतभेदाश्रयो विकल्पः । तत्र जहत्स्वार्थायामसन्नेवोपसर्जनार्थः । अजहत्स्वार्थायामपि प्रधानेन सम्भेदापत्तेः पृथगसन्निति भेदाभिधानस्य संबन्धस्य निभृतत्वात् सङ्ख्याविशेषतिरोधानाच्च निमक्ते. स्वाभाविकमर्थाभावाददर्शनमन्वाख्यायमानमनुपपद्यते । तथाच समास एकार्थीभावे युक्तः । व्यपेक्षायां तु भेदस्य संख्याविशेषाणां च संभवाद् विभक्तिश्रवणे वाक्यमवतिष्ठते । लुगादीत्यादिग्रहणात् स्तोकान्मुक्त इत्यलुकं एकवद्भाववचनं गृह्यते । भेदतिरोधानाद्धि समासेऽभेदैकत्वसंख्याप्रादुर्भावात् स्वाभाविकमेवैकार्थाभिधानमनुगम्यते । तथाचोक्तम् । 'एकवद्वचनग्रहणमनर्थकं, द्विबहुष्वसमास' इति । तदेवमेकार्थीभावे समासाभिधानस्य लुगाद्यन्वाख्यानं लिङ्गमुक्तम् । तथाच वाक्यसमासयोर्नियतविषयत्वात् परस्परविषयावरोधासामर्थ्याद् विकल्पासमनुपपन्नम् ॥ ४४ ॥

केचित् तु वाचनिकमेव विषयनियममाहुः तद् दर्शयति—

व्यवस्थितविभाषा च सामान्ये कैश्चिदिष्यते ।
तथा नान्य व्यपेक्षायां समासोऽन्यत्र शिष्यते ॥ ४५ ॥

---

१ 'स्' ख. पा..

व्यपेक्षैकार्थीभावयोर्यत् सामान्यं संबन्धमात्रं सामर्थ्यमित्यविशेषेणोक्तम्, तत्र विभाषया वाक्यसमासावभ्यनुज्ञायेते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च व्यपेक्षायां सामर्थ्यभेदे वाक्यमेव, एकार्थीभावे तु वृत्तिरेवेति शब्दशक्त्यनुसारी विषयनियमः सूत्रकाराभिप्रायमनुसरद्भिरुक्तः । वाक्यकारो वावचनं मस्याच्चत्याविति पूर्वोक्तनयेन व्यवस्थामाह । सूत्रकारस्य सामान्ये व्यवस्थितविभाषा स्थिता ॥ ४५ ॥

तथाच सामान्याश्रये समानशब्दत्वेऽप्येकार्थीभावकृतोऽयमपरो विशेष इत्याह—

तुल्यश्रुतित्वात् तत्त्वेऽपि राजादीनामुपाश्रिते ।
वृत्तौ विशेषणाकाङ्क्षागमकत्वान्निवर्तते ॥ ४६ ॥

य एव राजादिशब्दा वाक्ये, त एव वृत्ताविति रूपसादृश्यादभेदे वृत्तिवाक्ययोः समाश्रितेऽपि ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यवत् ऋद्धस्य राजपुरुष इति वृत्तावपि विशेषणेनोपसर्जनार्थो न युज्यते गमकत्वाभावात्, प्रधानसंसृष्टेन ह्यस्वतन्त्रेण राज्ञा ऋद्धादेरभिसंबन्धायोगात् । एकार्थीभावाद्धि संबन्धस्यान्तर्भावे सति कथमुद्भूतव्यतिरेकेण विशेषणेन योगः स्यादिति 'सविशेषणानां वृत्तिर्न'[1] 'वृत्तस्य वा विशेषणं ने'ति वक्तव्यम् । कृते हि समासे विशेषणयोगो न प्रतीयते उपसर्जनार्थस्येत्यगमकत्वात् प्रत्यायकत्वाभावात् तत्र विशेषणाकाङ्क्षा नास्ति । वाक्ये त्वस्ति गमकत्वात् । अतश्च शब्दशक्तिभेदादर्थभेदे वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तमेव भेदः । सारूप्यनिमित्तं त्वभेदावसानं भ्रान्तम् । येनापि वृत्तावेकार्थीभावादुपसर्जनार्थस्य विवेकाभावात् सविशेषणयोगो न भवतीत्यादिरत्र युक्तिरुपन्यस्यते, तेनाप्येकार्थीभावकृताद्विशेषणाद्धेव एव शब्दशक्तिनिमित्तो वृत्तिवाक्ययोरुक्तो नापूर्वः कश्चित् ॥ ४६ ॥

तथाच यत्राश्रितं गमकत्वं, तत्रैकार्थीभावेऽपि भवति विशेषणयोग इत्याह—

संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।
स्वार्थवत् सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयते ॥ ४७ ॥

इह केचिच्छब्दाः स्वार्थमितरापेक्षं नान्तरीयकमभिदधानाः संबन्धिशब्दाः कथ्यन्ते । तद्यथा —गुरुशिष्यपितृपुत्रमातृभ्रात्रादयः । अतश्च ते वृत्तावपि 'स्वार्थमर्थान्तरापेक्षायोगिनमेव प्रतिपादयन्तीति गमकत्वात् तत्र

१. 'तिकक्का', २ 'पेन यो', ३. 'क्षा' ब. पाठः.

सविशेषणानामपि वृत्तिर्भवतीति 'सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यत्रागुरुपुत्रादीनामित्यपि न वक्तव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलं, देवदत्तस्य गुरुपुत्र इत्यादि । अत्र हि प्रातिपदिकमात्रेणापेक्षितं विशेषणं नोद्भूतव्यतिरेकेणैत्येकार्थीभावाद् व्यतिरेकस्यान्तर्भावेऽप्युपसर्जनेन सबध्यते । गुर्वादेर्हि वाच्य शिष्याद्यपेक्षनित्ये कार्थीभावेऽपि तदाकाङ्क्षा न निवर्तते स्वार्थस्य निवृत्त्यभावात् ॥ ४७ ॥

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवांस्ते च युज्यन्ते तद्वता सह ॥ ४८ ॥

दासीगृहवत् प्रसिद्धमेव गुरुकुलं देवदत्तेन प्रधानं विशेष्यते, न त्वत्रोपसर्जनार्थस्य गुरोर्देवदत्तापेक्षेत्यपि समर्थने किं देवदत्तस्य समीप गुरुकुलमुतान्यस्येति सन्देहे अवश्यमिदं वक्तव्यं देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमित्येवमवयवान् गुर्वादीन् सम्बन्धेन स्वीकृत्य ते देवदत्तादयस्तद्वता वयविना समुदायेन संबध्यन्ते इत्यवयवद्वारेणैव समुदायसम्बन्धो 'द्विमयमुदाश्विद् यवानाम्' इत्यादिवत् । एवञ्च य एव देवदत्तेन साक्षाद् गुरुर्योगोऽर्थ, स एव संपन्न इति, नास्ति प्रकारान्तरत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

प्रक्रियाया वाक्योपमर्देन वृत्तस्वाख्यानात् कथमस्य तदर्थ इत्याशङ्क्याह—

अनुपायान् प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये ।
शब्दान्तरत्वादत्यन्तभेदो वाक्यसमासयोः ॥ ४९ ॥

इह राजपुरुषादयो विशिष्टार्थवृत्तयः सङ्घाताः परमार्थतो निरंशा एव परिकल्पितपूर्वोत्तरावयवप्रविभागेन व्युत्पाद्यन्त इति मन्दमतय श्रुतिमारूप्यादुपायोपेययोरैक्यमध्यवस्यन्ति । प्राचनस्तु यथा रेखागवयेन सत्य गवयप्रतिपत्तावन्य एव रेखागवयोऽन्यश्च सत्यगवयं, तथा धूलिप्रक्षेपगत प्रक्रियावाक्यमन्यदेव समासात् । प्रयोगसमवायि किन्तु वाक्यमनेनोपायेन प्रदर्श्यते । तच्च व्यपेक्षैकनियतमेकार्थीभावविषयात् समासादन्यदेव । सर्थभेदेन शब्दाना भेदात् । संख्याविशेषादिश्चार्थभेदः प्रदर्शितः । क्वचित् समासान्तादेश्च संभवाद् रूपभेदोऽप्यस्ति । भेदसंसर्गलक्षणस्य प्रधानस्यार्थस्याभेदाद्

१. 'र्यो' इ पाठ २. 'न्त', ३ बेन' ४ 'वय', ५ 'ऽर्य' प. पाठः. ६. 'प-इतरया' ग. इ पाठ

दूरविप्रकर्षेण वाक्यप्रकृतिर्वृत्तिर्व्युत्पाद्यते तथा क्वचिद् वाक्यार्थे पदवचनमि-[1]त्येवं विचित्रा व्युत्पादनोपायाः प्रक्रियायाम् । तत्र च[2] वाक्यविभक्तीनां दर्शनात् समासे लुगन्वाख्यानं नलोपादिप्रत्ययलक्षणकार्यसिद्ध्यर्थम् ॥ ४९ ॥

यद्येवं गोरथादिवृत्तिविषयेऽपि युक्तादीनां वाक्ये दृष्टानां कथं न लोपाख्यानमित्यत आह—

असमासे समासे च गोरथादिष्वदर्शनात् ।
युक्तादीनां न शास्त्रेण निवृत्त्यनुगमः कृतः ॥ ५० ॥

विभक्तयोऽसमासे वाक्ये दृष्टप्रयोगा इति प्रक्रियायां तदभेदेन वृत्त्यनुशासने तासां प्रसङ्गायुक्तं यदाचार्योऽर्थाभावात् स्वाभाविकीं निवृत्तिं प्रत्ययलक्षणं प्रार्थयमानोऽन्वाचक्षीत । गोरथः दधिघट इत्यादौ तु युक्तादयः प्रक्रियावाक्यगता न दृश्यन्ते, नापि तल्लोपलभ्यं किञ्चनापि कार्यमिति न तेषां लुगन्वाख्यानम् । तथाच दध्ना ओदनो दध्योदनो गवां रथो गोरथ इति द्रव्याणां क्रियामन्तरेणासामर्थ्यात् समासाभावे चोदिते, "सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपदोत्तरपदलोपश्च" । "षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्त्व" इत्युक्ते दध्ना उपसिक्तो दध्युपसिक्तः, दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदनः, दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः, दधिपूर्णो घट दधिघटः, गवां युक्तो गोयुक्तः गोयुक्तो रथो गोरथ इत्येवं समासे उत्तरपदलोपस्य वचने चोदिते " न वा असमासेऽदर्शनाद् " "युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यं" "सम्प्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानमि"ति प्रत्याख्यातं लोपवचनम् । दध्योदनः गुडधाना इत्यत्र-व्यञ्जनभावावगतेस्तद्धेतुभूतोपसेकमिश्रणक्रियां सामर्थ्यात् प्रतीयते इति तेन दध्ना ओदन इत्यादेव वाक्यं क्रियते । नास्त्येवोपसिक्तादिरत्र शब्दः । एवं गवां रथः दध्नो घट इत्येव वाक्यम् । सम्बन्धिसामर्थ्यात् तु युक्ताद्यर्थ-प्रतीतिः । तथाहि— गवां रथस्य वाह्यवाहनसम्बन्धो युक्तार्थमन्तर्भावयति । एवं दधिघटयोराधाराधेयसम्बन्धः पूर्णार्थमिति यथायोगमनुसरणीयम् ॥ ५० ॥

ननु च गोयुक्तो रथो दध्युपसिक्त ओदनः दधिपूर्णो घट इति वाक्ये दृश्यन्त एव युक्तादयः, तथा[1] प्रगतपर्णः प्रपतितपर्ण इत्यादौ प्रपर्णादिवृत्तिविषये वाक्ये पतादि-शब्दः श्रूयत इति लोपोऽन्वाख्येय एवेत्यत आह—

शब्दान्तरत्वाद् युक्तादिः क्वचिद् वाक्ये प्रयुज्यते ।
प्रपर्णप्रपलाशादौ गतशब्दश्च क्वचित्तु ॥ ५१ ॥

---

१. 'च त्व, २ 'या-' १. 'न्त' क. पाठ.

इह द्विविधं वाक्यम् । प्रयोगसमवायि लौकिकं नित्यं, प्रक्रियावाक्यं चानित्यमलौकिकं समासप्रकृति रेखागवयस्थानीयम् । तत्र च शुक्लादिर्न दृश्यते । लौकिके दृश्यते । तस्मादेव गोरथादेः समासस्य पर्यायरूपमिति न पर्यायाणां गजो मतङ्गजो वृषो वृषभ इत्यादीनां गुरुलाघवादरेण लोपान्वाख्यानमुपपद्यते । प्रपर्णादिविषये वृत्तिष्वेकार्थीभावेषु सत्सु क्वचिल्लौकिके वाक्ये प्रगतपर्ण इत्यादौ गतशब्दः प्रयुज्यते शब्दान्तरभूत इति समन्वयः ॥ ५१ ॥

प्रयोगसमवायिना च लौकिकेन वाक्येन सत्यप्यर्थान्तरार्थभेदे प्रधानार्थापेक्षया वृत्तिरभिन्नार्थेत्याह—

विशेषणविशेष्यत्वं कैश्चिदेकस्तथाश्रयः ।
उपाये तत्त्वदर्शित्वादिष्यते वृत्तिवाक्ययोः ॥ ५२ ॥

निरंशस्य समासस्यान्वाख्यातुमशक्यत्वाल्लौकिकवाक्यसदृशं प्रक्रियावाक्यमुपायः कल्प्यते । तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययवदर्थापोद्धारः । अपोद्धारस्तूपायोपेययोरैक्यमध्यवस्यन्तोऽर्थभेदमत्रावयन्ति । तथाहि — य एव विशेषणविशेष्यभावो नीलमुत्पलमित्यत्र वाक्ये,(अ)भेदनिष्ठं च सामानाधिकरण्यं तदविलक्षणमेव नीलोत्पलमित्यत्र वृत्तौ । एवं व्यधिकरणविषयेऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावः संसर्गात्मको राजपुरुष इति वृत्त्या समान इति वृत्तिवाक्ये अभिन्ने च । तथा च 'परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक' इत्येकीयं मतम् । समासेऽप्यत्र व्यपेक्षैव सामर्थ्यं, वाक्योपमर्देन कार्यशब्दवर्शने समासप्रादुर्भावादर्थभेदायोगात प्रातिपदिकेनैव च पञ्चकदर्शनाश्रयेण विभक्त्यर्थाभिधानात् तल्लुगन्वाख्यानं, न स्वरूपस्याभावात् । तथा च तावकीनावौ विशेषणप्रतिपत्तिनिबन्धने सति सङ्ख्याविशेषोऽवधार्यत एव । सर्वथा त्वेकार्थीभावाभावेन स्यादत्र प्रतीतिः । उपसर्जनविशेषणायोगस्तु 'सविशेषणानां वृत्तिर्ने'ति वाचनिकः । द्वन्द्वे चशब्दस्याप्रयोगश्च तदर्थ एव । तस्यानुशासनान्न च भेदनिगमनात् तन्निष्ठसमुच्चयाभावादिति कार्यशब्दवादिनो वृत्तिवाक्ययोः प्रधानार्थाभेदेन पर्याययोः सर्वथैक्यं भ्रान्त्याध्यवस्यन्ति । नैकार्थीभावो नाम विशेषकरः कश्चिद्, व्यपेक्षैव, पत्यादिविषयेऽपि

---

१. 'र्थान्तरभे' ख. पाठः. २. 'द्वि वि' क. पाठः. ३. 'त्रि' घ. पाठः.

सम्भवात् सर्वत्र सामर्थ्यमिति प्रतिपन्ना । इत्थं च भिन्ननिमित्ताभ्यां शब्दाभ्यामेकस्यैवार्थस्य प्रत्यायनात् सामानाधिकरण्यमवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च भेदाश्रयो वृत्तावपि युज्यत इति न तत् प्रयत्नसाध्यम् । एषां च मते वाचनेन विकल्पो भिन्नविषये क्रियत इति नानर्थकं तत् ॥ ५२ ॥

एतदपदर्शनं निरावर्तुमाह—

पदं यथैव वृक्षादि विशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम् ।
नीलोत्पलाद्यपि तथा भागाभ्यां वर्तते विना ॥ ५३ ॥

वर्णानामानर्थक्यस्य वृक्षादौ प्रतिपादितत्वान्निरंशमविभक्तार्थप्रत्यायकं स्फोटस्वभावं पदं स्वशक्त्या नियतार्थं यथा, एवं नीलोत्पलं राजपुरुष इत्याद्यपि समासपदमविभक्तावयवमभिन्नसंविदिसिद्धैकार्थप्रत्यायकं सदसद्भागप्रकल्पनया प्रकृतिप्रत्ययादिवद् व्युत्पाद्यतेऽदूरविप्रकर्षेण वाक्येन । यथा वृक्षादावसत्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागोऽन्वाख्यानार्थं कल्पितः, तथा वृत्तावप्यवयवार्थभेदः । वाक्ये हि भेदोऽर्थस्येति सम्बन्धविभक्तिः । वृत्तौ त्वविभागेन पाद्धदकवदर्थस्याभेदापत्त्या सम्बन्धविगलनात् स्वाभाविकी निवृत्तिर्विभक्तेः, सङ्ख्याविशेषोऽपि नास्ति । पञ्चके प्रातिपदिकार्थे द्योतकाभावादप्रतीतेः । पयः पयो जरयतीत्यत्र क्रियासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या शक्तिप्रतीतिः । अभेदैकत्वसङ्ख्या च सर्वसङ्ख्याविशेषसामान्यभूता वृत्तावस्त्युपसर्जनार्थस्य द्रव्यस्य निस्सङ्ख्यत्वाभावादिति यथायोगं सति विशेषद्योतके तदवगमो न विरुध्यते । प्रधानार्थसम्भेदादेव च स्वविशेषणेन न युज्यते उपसर्जनार्थः । वचनेन तु शब्दानां शक्त्याधानायोगाद् विषयविवेको दुरवसानः । द्वन्द्वेऽपि समुच्चितप्राधान्याच्च शब्दनिवृत्तिर्नतु चार्थेऽनुशासनात् । नह्यत्रार्था विधेयतया शब्देषु निर्दिश्यन्ते, आनन्त्येनाशक्यत्वात् । तदुक्तम् — 'अर्थनादेशात् तच्च लघ्वर्थमि'ति । सिद्धस्य तु लौकिकस्यार्थस्यानुवादः सर्वत्र । परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमिति स्वकीयमतम् । एकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवतीति सिद्धान्तव्यवस्थापनात् । तदेवमेकार्थीभावकृतविशेषदर्शनादत्यन्तमेव वृत्तिवाक्ययोर्भेदः । केनाचिदंशेन तु सादृश्याध्यवसायो भ्रमः ॥ ५४ ॥

---

१. 'भ्यामे', २. 'मप्रवि' ड पाठः. ३ प्रर्थो घ. ङ पाठ ४. 'श-न ५. पाठः.

न चापि सर्वत्र वृत्तिवाक्ययोः साम्यानुगम इत्याह —

श्रोत्रियक्षेत्रियादीनां न च वासिष्ठगार्ग्यवत् ।
भेदेन प्रत्ययो लोके तुल्यरूपासमन्वयात् ॥ ५४ ॥

वासिष्ठगार्ग्यादौ तद्धितवृत्तिविषये यथान्वाख्यानाय प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपत्तिः, नैवं श्रोत्रियक्षेत्रियपारशवादे. । न ह्यत्र प्रकृतिरूपानुगमो दृश्यते, छन्दःशब्दपरक्षेत्रशब्दपरस्त्रीशब्दानामननुगमात् । तथाच वाक्यादन्यदेव वृत्तिपदम् । तथा सर्वत्रैव बोद्धव्यम् । एतदेव हि, सामान्यतो दृष्टमत्र लिङ्गमुपोद्बलकमर्थभेदादेव सिद्धेः ॥ ५४ ॥

वृत्तिवाक्ययो. शब्दभेदेऽर्थानुगमोऽपि क्वचिन्नास्तीत्याह—

सप्तपर्णादिवद् भेदो न वृत्तौ विद्यते क्वचित् ।
रूढ्यरूढिविभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तये ॥ ५५ ॥

पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्येत्येवं सप्तपर्णशब्दो व्युत्पाद्यते । नच सर्व एवंविधो वृक्षः अपि तु कश्चिदेव शीर्णपर्णोऽपि विशिष्टजातीयोऽभिधीयते । यद्येवं कथं सप्तपर्णादयो रूढिशब्दाः इति प्रसिद्धाः न राजपुरुषादय इत्यत आह — रूढ्यरूढीति । प्रतिपत्तये न्यायसिद्धार्थभेदनम्प्रत्ययस्थिरीकरणार्थमयं विभागः प्रतिपादनोपायः । प्रधानार्थानुगमाद् राजपुरुषादौ यौगिकत्वं, सप्तपर्णादौ तु वाक्यगतार्थानुगमव्यभिचाराद् रूढित्वमिति विभागेन व्यवहारः । क्रमेण हि परोऽवबोध्यते । न चार्थानुगममात्रं विना रूढित्वम्, सप्तपर्णादावपि रूढिविषये क्वचित् तत्सम्भवात् । तथाहि रूढीनामपि कश्चित् सप्तपर्णादावर्थानुगमोऽस्ति । न चैतावता यौगिकत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । तदेवमनङ्गीकृतावयवार्था एव नीलोत्पलादयः समासाः प्रकल्पितावयवभेदेन व्युत्पाद्यमाना भिन्ना एव तत्त्वतो वाक्यस्य इत्यत्यन्तभेदो वृत्तिवाक्ययोः सिद्धः ॥ ५५ ॥

यद्येवार्थमात्रकृतो भेदो वृत्तिवाक्ययोः, तदा बहुलं चनेकार्थत्वसम्भवादन्यत्रार्थे तेनार्थेऽविभागान्वयानुपपत्त्या परस्परमनन्वय समासान्तरमन्तरा कस्मान्न भवतीत्याह—

या सामान्याश्रया संज्ञा विशेषविषया च या ।
बहुलग्रहणान्नास्ति प्रवृत्तिरुभयोस्तयोः ॥ ५६ ॥

१. 'द' घ. पाठः. २. 'र्थ', ३. 'ष्ट' ङ. पाठः.

सुसूक्ष्मजटकेशादौ समासोऽवयवे यदि ।
स्यात् स्यात् तत्रान्तरङ्गत्वात् बाधकोऽवयवस्वरः ॥ ५७ ॥

अतिशयेन सूक्ष्मा जटारूपाः केशा यस्य सोऽयं सुसूक्ष्मजटकेशः । अत्र सूक्ष्मजटशब्दयोः सति सम्बन्धे विशेषणसमासे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । बहुव्रीहिस्वरेण हि त्रिपदसमासगतं समासान्तोदात्तत्वं बाधितमेक-विषयत्वात् । अवयवयोस्तु बहुव्रीह्यभावादप्रतिषिद्धं समासान्तोदात्तत्वमेव स्यात् । न च परत्वाद् बहुव्रीहिस्वरः अन्तरङ्गत्वादवयवस्वरस्य पूर्वशाला-प्रिय इतिवत् । तस्मादत्रावयवस्वरनिवृत्त्यर्थं विशेषणं विशेष्येणे'ति — (२-१-५७) या कर्मधारयसमाससंज्ञा, या च 'सुप् सुपे'ति योगविभागात् सामान्येन समाससंज्ञा, सा बहुलग्रहणान्न प्रवर्तत इति वाच्यम् ॥ ५६,५७ ॥

ननु च प्रकृतयैव महाविभाषयानायवयो समाससंज्ञा द्विविधापि न प्रवर्तत इति कस्मान्नोच्यते,· किं बहुलग्रहणाद् तद्भावः कथ्यत इत्याशङ्क्याह —

समुदायस्य वृत्तौ च नैकदेशो विभाष्यते ।
भेद एव विभाषायां नियतो विषयो यतः ॥ ५८ ॥

व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेकार्थीभावप्रक्रमे विकल्पो नास्ति । तस्य व्यपेक्षैकनियतत्वादित्यन्यपदार्थे वृत्तिमनुभवतामवयवानामन्योन्यसंसर्गस्यावि-भागायादेकार्थीभाव एव न्याय्य इति प्राप्ता समाससंज्ञा बहुलग्रहणेन निवार्यते । यदा हि वृत्तिस्तदावयवयोर्वृत्तिरेव । तद्यथा पञ्चगवधनः वाक्त्वचप्रिय इत्य-न्तरा तत्पुरुषो द्वन्द्वश्च प्रवर्तत इति तदाश्रयटच्समासान्तसिद्धिः । तदेतद् भाष्ये — 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनमि'त्येतद्वार्तिककारवचन-समाधानार्थमुक्तं — 'यदा वृत्तिः, सर्वेषां तदा प्रवृत्तिरि'ति ॥ ५८ ॥

ननु चैकस्मिन् प्रयोगे बहुव्रीहिसंज्ञया, भागेऽवयवे तत्पुरुषसंज्ञाया अभावो विभाष-यानया प्रतिपाद्यताम् । अयमेव ह्यस्या मुख्यो विषय इत्यत्राप्रवृत्तावचरितार्थैव स्यादित्या-शङ्क्याह —

यदत्राविषयः सोऽस्यास्तस्मान्नास्त्यकृतार्थता ।
अभेदप्रक्रमेऽत्यन्तं भेदानामपसारणात् ॥ ५९ ॥

एकार्थीभावविषये पृथगर्थताभावाद् विविधभाषणरूपाया[१] व्यपेक्षानियताया विभाषाया नास्ति प्रवृत्तिरित्यविषयेऽप्रवृत्तावस्याः कथमचरितार्थत्वम् ।

१. 'या' ग. पाठः.

त्यक्तमिति । न केवलं समुदायगतो भेदो नास्ति, यावदवयवगतोऽपि । प्रधानार्थपरत्वेन पांसूदकवदविभागापत्तेरवयवार्थानाम् ॥ ५९ ॥

तदेवमत्र प्रासः समासो बहुव्रीहिरेन निदर्श्यते । अवयवयोरिष्टस्वरसिद्ध्यर्थं सु-पुष्पजटकेश सुनताजिनवासा इत्येवमादौ हि बहुव्रीहिस्वर एवेष्यते । क्वचित् स्वरमय स्वरेण समुदायस्वरो न भिद्यत इति भवत्येव तत्रावयवयोः समास इत्याह —

महाकष्टश्रितेत्येवं न स्याद् भेदः पदत्रये ।
वृत्तावयववत्त्वस्यार्थं यस्मान्न प्रतिपित्स्यते ॥ ६० ॥

एवमिति । समुदायस्य वृत्तावयवयोरप्येकार्थीभावाभ्युपगमे सति महत् कष्टं श्रित इति त्रिपदसमासप्रकरणेऽवयवयोः 'सन्महत् —' (२-१-६१) इति समासे विहिते भवत्यात्त्वमुत्तरपदे विधीयमानम् । त्रिपदे चात्र समासे न स्यादात्त्वमुत्तरपदत्वस्य सर्वान्त्ये लोकविज्ञानान्मध्यपदे तदभावादित्यव-यवसमास आश्रयितव्यः । स्वरे त्वत्र भेदो नास्ति । द्विपदे समासे समा-सान्तोदात्तत्वस्य बाधकस्थाथादिस्वरः, तस्यापि बाधकः 'अहीने द्वितीया' (६-२-४७) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, स एवावयवसमासान्तोदात्तः ॥ ६० ॥

क्वचित् तु स्वरेऽत्र भेद इत्याह —

महारण्यमतीते तु त्रिपदाद् भिद्यते स्वरः ।
यस्मात् तत्रान्तरङ्गत्वाद् बाधकोऽवयवस्वरः ॥ ६१ ॥

महदरण्यमतीत इति त्रिपदे द्वितीयातत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वस्य बाधकं थाथादिस्वरमवयवाश्रयोऽन्तरङ्गः समासान्तोदात्तो बाधेनेत्यत्र त्रिपदाद् द्विपदे तत्पुरुषे भिद्यते स्वरः ॥ ६१ ॥

तथाहि —

सतिशिष्टबलीयस्त्वात् थाथादिस्वर एव तु ।
द्विपदे तेन युगपत् त्रितयं न समस्यते ॥ ६२ ॥

महदरण्यं महारण्यमिति पूर्वं 'सन्महत् —' (२-१-६१) इति समासे पश्चान्महारण्यशब्दस्यातीतशब्देन द्वितीयासमासे सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वात् 'थाथादि—' (६-२-१४४) स्वरोऽन्तोदात्तो भवति । मत्यवयवान्तोदात्तत्वे शिष्टत्वात् कस्यान्तरमाप्त्योत्कृष्टवत्त्वेन बाधकत्वात् । तदेवमत्र त्रिपदे समासे मध्योदात्तत्वं, द्विपदे त्वन्तोदात्तत्वमिति भेदः । तथाच सुप् सुपेति

1. 'मे म' प पाठः २. 'त्रि' ख पाठः ३. 'रत' ग घ पाठः

संख्याविवक्षायां त्रिपदसमासो न भवति । महाकष्टश्रिते तु स्वरभेदाभावात् सत्यपि त्रिपदे समासे नास्ति कश्चिद् दोषः ॥ ६२ ॥

ननु च श्रितार्थे समन्वयात् परस्परसंबन्धाभावे महत्कष्टशब्दयोः कथं समासः । तथा चोत्तरपदे विधीयमानमात्वं न स्यादित्यत आह —

येषामपूज्यमानत्वं परार्थानुगमार्थके ।
विशेषणविशेष्यत्वमपि तेषां न कल्पते ॥ ६३ ॥

कष्टार्थस्य श्रितार्थानुगमे महता सम्बन्धाभावात् पूज्यमानत्वं नास्तीति वदतामवयवानां विशेषणविशेष्यभावोऽपि न स्यादसम्बन्धात् । तथाच पञ्चगवधन इत्यादावयवयोः समासाभावात् समासान्तोदात्तत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय इत्यादौ चावयवाश्रयोऽन्तरङ्गस्वरो न स्यात् । स च सिद्धान्तितः— 'नवावयवतत्पुरुषत्वात्, तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादि'ति । खादिरेतरशम्य इत्यत्र चावयवसमासाश्रयः पुंवद्भावः । प्रधानानुग्रहाय चावयवाः परस्परेण सम्बध्यन्त एव । सगुणस्य हि द्रव्यस्य क्रियासमन्वयः । श्रौतेऽपि समन्वये द्रव्याश्रयत्वात् तद्विशेषणद्वारेणैव क्रियायोगाद् गुणस्य । तस्मादस्त्येव समुदायप्रक्रमेऽप्यवयवयोः परस्परसमन्वय इति महाकष्टश्रिते रूपस्वरविशेषाभावादभ्युपगम्यापि त्रिपदः समास उक्तः । सुप् सुपेति संख्याविशेषविवक्षैव सिद्धान्त इति त्रिपदो द्वितीयासमासो नास्ति । तथाच महारण्यातीत इत्यत्र द्विपदे समासे सिध्यतीष्टस्वरः । बहुव्रीहौ द्वन्द्वे चानेकग्रहणादविशेषेण समासः सिद्धान्तितः । तत्र च दिक्संख्यापूर्व एवावयवतत्पुरुषः 'तद्धितार्थोत्तरपद—' (२-१-५१) इत्युत्तरपदे विहितो भवति । तथाच तत्रैव तदाश्रयोऽन्तरङ्गस्वरः । सुसूक्ष्मजटकेशादौ तु बहुलग्रहणादवयवयोर्विशेषणसमासाभावः । समुदायपारतन्त्र्ये चावयवानां पृथक् स्वकार्याप्रयोजकत्वात् समुदायसमासेनैवैकपदस्य सिद्धत्वात् । तद्यथा समुदायद्विर्वचने स्ववयवद्विर्वचनं न भवति पचपचेति । पूर्वशालाप्रिय इत्यादौ तु उत्तरपदे स्वरसमासान्तसिद्ध्यर्थं द्विगुर्वाचनिको भवति । खादिरेतरशम्य इति इतरा शम्या इतरशम्येति पूर्वं विशेषणसमासे कृते खादिरी इतरशम्या यस्येति द्विपदो बहुव्रीहिरित्युत्तरपदे पुंवद्भावः सिध्यतीति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ६३ ॥

---

१. 'द', २. 'थो न' घ. पाठः. ३. 'न्तो न' ग. ङ. पाठः.

प्रस्तुतमेव वृत्तिवाक्ययोर्वैधर्म्यं निबारान्तरायैं प्रतिपादयति —

विशेषः श्रूयमाणोऽपि प्रधानेषु गुणेषु वा ।
शब्दान्तरत्वाद् वाक्ये [redacted] वृत्तौ नित्यं न विद्यते ॥ ६४ ॥

ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्ये गुणस्य राज्ञो विशेषः श्रूयते समृद्धत्वलक्षणः । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र ऋद्धस्येति विशेषणं राज्ञो नास्ति, प्रधानार्थसंभिन्नस्य स्वविशेषणायोगात् । एवञ्च वृत्तिवाक्ययोः शब्दान्तरत्वे सत्युपपद्यते । वाक्यप्रकृतौ तु वृत्तौ वाक्यगतधर्मानुषङ्गः । एवं चित्रा गावो यस्य देवदत्तस्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य देवदत्तादिविशेषो वाक्ये श्रुतोऽपि विवक्षितोऽपि वृत्तौ चित्रगुरित्यत्र नान्तर्भवतीति पदार्थाभिधानादनुप्रयोगानुपपत्तौ चोदितायां, 'न वा अनभिहितत्वादि'त्यनुप्रयोगः समर्थितः । अन्यपदार्थसामान्यं ह्यन्तर्भवति, न तु तद्विशेषः ॥ ६४ ॥

ननु च वृत्तौ गुणस्य स्वविशेषणेनासम्बन्धात् कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृतेन कटस्य सामानाधिकरण्याभावादसति क्रियासम्बन्धे कर्मता न स्यादित्याशङ्क्याह—

विशेषकर्मसम्बन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः ।
विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥ ६५ ॥

कृतः पूर्वं कटोऽनेन, भुक्तः पूर्वमोदनोऽनेनेति वाक्ये कटादीनां विशिष्टेन कर्मणा समन्वय इति निष्ठया तस्य विशिष्टस्य कर्मणो निर्मुक्तत्वादभिहितत्वाद् द्वितीया न भवति । वृत्तौ तु कृतपूर्वी कटमित्यत्र कृतार्थस्य प्रधानार्थानुगामित्वादसति स्वातन्त्र्ये स्वकर्मणा कटादिना सामानाधिकरण्यं न स्यात् ॥ ६५ ॥

तस्मादन्य एव वाक्यस्थात् सकर्मकात् कृतशब्दाद् वृत्तौ कृतशब्दोऽकर्मक इति सामान्येन कर्मणा कटादिना सम्बध्यत इत्याह—

अकर्मकत्वे सत्येवं भवान्तं भावाभिधायि तत् ।
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥ ६६ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदाद् वाक्ये विशिष्टकर्मसमन्वययोग्योऽपि कृशब्दो वृत्तौ विशेषस्याभिधानसम्भवात् सामान्यकर्मैव प्रतीयते । तत्र नान्त-

---

१. 'तो त'. २. 'ऽस्व वं' प्र. प्र. ३. 'र्वे'. ४. 'तो तु',

रीयकत्वादविवक्षितमित्यकर्मकोऽयं कृतशब्दो भावाभिधायी सम्पद्यते । प्रसिद्धं हि नान्तरीयकं सामान्यकर्मेति । यथा दीक्षितो न ददातीति प्रसिद्धेरकर्मिका क्रिया, तथेयमपीति भावेऽत्र निष्ठा कथ्यते । तथाच क्रिययावच्छिन्नः तद्धित-वाच्यः कर्ता कृतपूर्वी देवदत्त इति । तस्य च बाह्येन कटादिना सम्बन्धो दृश्यते, कटमिति । कारकाणा च क्रियाव्यपेतः सम्बन्ध इत्यन्यस्या अत्र क्रियाया अभावात् तद्धितार्थविशेषणभूतयैव क्रियया सम्बन्धो युक्त इति तद-पेक्षमेव कटादेः कर्मत्वम् । कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादि । भावेऽत्र निष्ठेति क्रियैव तदन्तवाच्या । तदेतदुक्तं भाष्ये — "योऽसौ कृत-कटयोरभिसम्बन्धः, स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भविष्यती"ति । वाक्ये यो विशिष्टेन कटादिना कृते-स्याभिसम्बन्धः, स उत्पन्ने तद्धिते वृत्तौ निवर्तते । शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् विशेषाभिधानं नास्ति वृत्तौ, सामान्यकर्मणैव सम्बन्धप्रतीतेः । तथाच प्रसिद्धेः[1] कर्मणोऽकर्मिकेयं क्रियेति भावाभिधायी क्त इति तत्रत्यया क्रियया व्याप्यमानं कटादि कर्म भवतीति समन्वयोपपत्तिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ननु च तद्धितार्थे कर्तरि गुणीभूता क्रिया स्वात्मभेदेन प्रतीयते, न तु कर्तुर्भेदेन स्वरूपप्राधान्येनेति कथं तया कटादेः कर्मणो योग इत्याशङ्क्य निदर्शनेनैतद् व्युत्पाद-यति —

आविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
सम्बध्यते क्रिया तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ ६७ ॥

ग्रामं गतो देवदत्तो, ग्रामं गच्छति चेत्यादौ गतादिशब्देन गमि-क्रियाकर्तुरभिधानाद् गमिक्रियायास्ततः कर्तुर्विविधं पृथक्त्वेन ग्रहणं नास्ती-त्यविग्रहा सा । प्रत्ययार्थे हि सर्वत्र गुणभूतः प्रकृत्यर्थः, व्यापाराविष्टस्य साधनस्याख्यातात् प्रतीतेः कारकमुखेनैव क्रिया प्राधान्यं भजते । न तु स्वतः सर्वत्र प्रकृत्यर्थस्य गुणत्वात् । एवञ्च क्रिया सर्वत्र कारकाद् भेदेन नावगृह्यते । कारकाणां हि प्रवृत्तिविशेषरूपासौ तत्समवेतैव तदभिधायिप्रत्ययानुगतप्रकृति-वाच्या न्याय्या । न च केवलस्य क्रियावाचिनो धातोः प्रयोगोऽस्ति । इक्श्ति-पादिना च सिद्धतया प्रत्याय्यते, न तु साध्यमानावस्थेन स्वरूपेण । तस्माद्

---

१. 'प्र । एवं प्र', २. 'तदवस्था', ३. 'नः कटादिः' 'क' ख. पाठः.

कारकसंसृष्टैव सर्वा क्रिया कर्मणा सम्बध्यत इति कृतपूर्व्यादावपि तादृश्या एव समन्वयोपपत्तिः ॥ ६७ ॥

यदि कृतशब्दो वृत्तौ विशेषकर्मान्तमावयितुमसमर्थः, मुण्डं करोति मुण्डयति, सूत्रयति, मिश्रयतीत्यादावपि वृत्तौ माणवकादेर्विषयस्यानभिव्यक्तिः स्यात् । न च कृत-शब्दवद् मुण्डादिशब्दः क्रियावाचीति तस्य क्रियाविशेषेऽन्तर्भावात्, कथमत्र धातोर्न माणवकादिकर्मणा योग इत्यत आह —

मुण्डिसूत्र्यादयोऽसत्त्विर्भागैरनुगता इव ।
विभक्ताः कल्पितात्मानो धातवः कुट्टिचर्चिवत् ॥ ६८ ॥

मुण्डं करोतीत्यादि वाक्यं प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनेनान्वाख्यानोपाय-मात्रमिति तद्वत्भेदवासनया मार्गानुगम इवात्र । तत्वतः पुनर्निरस्तोद्देश-विभागा विशिष्टक्रियावचना एते धातव इत्थं व्युत्पाद्यन्ते, समुदायप्रतीत्याव-यवप्रतीतेर्योजनात् । ततश्च यथायथं स्वकर्मणा सम्बन्धो न विरुध्यते । प्रकृतिवाच्यं हि मुण्डादि गुणकर्म, प्रत्ययवाच्यस्तु करोत्यर्थ इत्यन्वाख्यानाय विभागः कल्पितः । केशच्छेदनवचनो हि मुण्डयतिः । तस्य साक्षादेव माणवकः कर्म । एवं सूत्रयत्यादौ व्याकरणादिः । गुणत्वेन नित्यसापेक्षो वा मुण्डादयो धातेन गुणिना माणवकादिना युज्यन्ते । केशच्छेदनं वा क्रिया-विशेषरूपं करोतेः कर्म । तद्विशिष्टस्य तु माणवकादि कर्म कुट्टिचर्चिवदिति । साक्षाद् धातुषु पाठादनयोर्निरंशत्वस्य प्रसिद्धेर्निदर्शनत्वं न्याय्यम् ॥ ६८ ॥

एवमन्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययभेदोऽन्वाख्यानोपाय इत्याह —

पुत्रीयतौ न पुत्रोऽस्ति विशेषेच्छा तु तादृशी ।
विना पुत्रानुगमाद् या पुत्रे व्यवतिष्ठते ॥ ६९ ॥

पुत्रशब्दोऽत्रासत्यः कल्पितोऽवयवः तथा च पुत्रविशिष्टेच्छा पुत्रीयति-नाभिधीयते ॥ ६९ ॥

यदि तर्हि पुत्रे व्यवतिष्ठते, तदा कथं पुत्रविशेषे शब्दभेदेऽपि(?)रस्या-प्यनुव्यवहार —

प्राणैर्विना यथा धारिर्जीवितौ प्राणकर्मकः ।
न चात्र धारिणे प्राणा जीवनिस्तु क्रियान्तरम् ॥ ७० ॥

---

१ 'दहेव', २. 'हा तु' ख. पाठ.

यितुम् । तच्च व्युत्पादितं यथायथं वाक्येषु संनिपतितं तत्तद्वाक्यगतविशेष-स्वीकाराद् विशिष्टार्थव्यवहारसाधनं जायते । न च पूर्वं सामान्यार्थं भूत्वा विशेषं स्वीकर्तुं समर्थं,

"सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।
उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः कावतिष्ठताम् ॥"

इत्यादिदोषापातादिति । सामान्यभूतमर्थरूपं परिकल्पितमुच्यते । यथैव हि पदेन व्यवहाराभावात् परिकल्पितरूपं सद्, एवं तदर्थोऽपि । तदपि च पदं प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनया व्युत्पाद्यत इति तत्राप्यपोद्धाराश्रयेण परिकल्पिता-न्वयव्यतिरेकवशेनार्थमात्रा प्रविभज्यते । प्रकृतिप्रत्यययोर्धातुरित्युपलक्षणम् । प्रकृतिरूपस्य प्रत्ययोऽपि च गृह्यते । तत्रापि[2] च प्रकृतिरूपं तुण्डिसूत्रिपुत्रीया-द्यवयवविभागेन प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया व्युत्पाद्यते । एवमस्ति सकारमात्रमिष्टन्ते । अकारस्त्वागमोऽत्रेति केचित् । तथा भतिप्रत्ययस्तिप्रत्ययो विकरणश्चेति वा । एवं स्यति स्यतः स्यन्ति प्रत्ययाः स्यो वा विकरण इत्येवमन्यदप्यूह्यम् । एवञ्च भागपरिकल्पने वर्णेष्वेवावस्थानं[3] तेषां तुरीयादिभागानामव्यवहार्यत्वात् । तत्रापि[4] वा परमाणुपर्यन्तभागपरिकल्पनेन कश्चित् शब्दः स्यादित्यवश्यं भेदवादिना वर्णेष्वभिन्नत्वमभ्युपगन्तव्यमभिन्नप्रतीतेः । इत्थं च प्रथममेव वाक्यगतया अभिन्नसंविदा भेदस्य बाधनाद् वितथत्वं कस्मान्नोच्यते । व्यव-हारेऽपि वाक्यमेव प्रथमप्रतीति[5] । तथाच तदेवाभिन्नबुद्धिप्रत्यायितमस्तु सत्यम् । एतच्च वाक्यकाण्डान्निश्चेतव्यम् ॥ ७५ ॥

तदेवं प्रक्रियाभेदेऽपि,

अविप्रयोगः साधुत्वे व्युत्पत्तिरनवस्थिता ।
उपायान् प्रतिपत्तॄणां नाभिमन्येत सत्यतः ॥ ७६ ॥

साधुत्वे[6] विषये विविधप्रयोगो नानाविधं प्रतिपादनं नास्ति स्थित-लक्षणस्य शब्दस्योपेयस्योपायभेदेऽप्येकरूपत्वात् । उपाया हि प्रतिपादनाङ्ग-भूताः प्राप्तावुपेयस्य चरितार्थत्वात् निरोभवन्तीति न तेषु सत्यताभिमानः कार्यः । विचित्रत्वाच्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्यथारुचि प्रवृत्तौ व्युत्पत्तिः परं

१. 'तद्वा' ख. पाठः २. 'पि प्र', ३. 'भ्वव', ४. 'तं' ख. पाठः.
५. 'त्व' ६. 'त्वे', ख. पाठः

भिद्यते । सर्वत्रैव चायमेव क्रमः । अविद्यैव हि विद्योपायः । प्रतिपत्तिकाले गत्यन्तराभावाद् यथाकथञ्चित् प्रतिपादनसम्भवादुपेयप्राप्त्यर्थं तथा भवन्ती दृश्यते । तदुक्तम् —

"शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते ।
अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्तते ॥"

इति ॥ ७६ ॥

सर्वत्रैव चोपायानामसत्यत्वे यदृच्छाशब्दवन्नैमित्तिकोऽपि शब्दो निरस्तावयवविभाग इति नास्ति तत्त्वतो भेदः शब्दानामित्याह —

यथैव डित्थे डयतिः पाचके पचतिस्तथा ।
डयतिश्च पचिश्चैव द्वावप्येतावलौकिकौ[1] ॥ ७७ ॥

यथैवेति । अस्यैव स्पष्टीकरणम्—द्वावप्येतावलौकिकौ लोकव्यवहारेऽप्रसिद्धौ । प्रकृत्यादिविभागस्य लोकेऽसंप्रत्ययान्निरंशस्य डित्थपचतिरूपस्य समुदायस्य लोके प्रयोगादुभयत्रापि समानैवार्थगतिरभिन्नार्थसमुदायात् । कल्पनया तु डयतिधातुरसंभवदर्थो डित्थस्यान्वाख्यानायापोद्ध्रियते । पचतिस्तु सम्भवदर्थः पचतिशब्दस्येत्येतावान् भेदः । तथा च चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरुच्यते साधुत्वस्य सत्यत्वे ॥ ७७ ॥

तस्मादभिन्नादभेदपूर्वका भेदाः कल्पिताः शिष्टैर्बुधान् प्रति व्युत्पत्त्यर्थमित्याह —

प्रकृतिप्रत्ययापूर्वा पदात् ताभ्यां पदं तथा ।
अनुबन्धस्वरादिभ्यः शिष्टैः शास्त्रं न तान् प्रति ॥ ७८ ॥

शब्दानां शिष्टाः प्रमाणम् । ते हि भावतत्त्वदृशो यद्यद् धर्मेऽङ्गतामेति तत्तत् साधुत्वेनाभ्युपयन्तः प्रकृतिप्रत्ययावनुगुणावूहित्वा लौकिकं पदं तावद् वाक्यादपोद्धृतं व्युत्पादयन्ति । तथा च ताभ्यां प्रतिपाद्याः(?) पदमूहितमवयन्ति । डित्थादि वा पदं प्रत्यक्षकल्पेनोपदिष्टमित्यनुगुणप्रकृतिप्रत्ययोहे कारणम् । पचत्यादौ तु प्रकृतिप्रत्ययोपदेशेनानुमानकल्पेन, शब्दानुशासने सद्भावस्योहात् । द्विविधं हि शिष्टैरनुशासनं प्रारब्धम् । साक्षादुपेयनिर्देशेन

1 सिद्ध्यादि' क. पाठ. २. 'त्व' ख पाठ.

यथा निपातनम् । उपायनिर्देशानुसारेण वा यथा विधिः । तत्र च प्रकृतीनामनुबन्धो अकारादिरुपग्रहदर्शनान्नियतः कल्पितः । प्रत्ययानां तु स्वरवृद्ध्यादिदर्शनात् । तथैवानुबन्धप्रक्लृप्तिः । शिष्टानां तु निरावरणख्यातित्वात् प्रतिभात्मनि विवृतानामिव यथावत् सर्वभावगतत्वप्रख्यानात् संमत्युपदेशेन न कृत्यमनादिशास्त्राभ्यासादेव सिद्धेः । तथा च कश्चिदुपायानपेक्षापीत्यसत्या एव ते । अत एवोद्घुष्यते शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायीति ॥ ७८ ॥

यत्तु शिष्टस्मरणमनादृत्य शास्त्रमात्रशरण[1], स[1],

शास्त्रदृष्टिस्तु शास्त्रस्य प्राप्तिमात्रेऽप्यनिश्चिते ।
युज्यते प्रत्यवायेन शास्त्रं चक्षुरपश्यताम् ॥ ७९ ॥

बहुलमन्यतरस्यामेकेषामित्यादिसामान्यलक्षणात् प्राप्तिमात्रे कस्यचिद् विधेर्विषयविभागेनानिश्चिते शिष्टप्रयोगमननुसृत्य स्वेच्छयैव शब्दान् प्रयुञ्जानोऽसाधुशब्दप्रयोगादधर्मेण सम्बध्यते । प्रयोगमूलौ हि धर्माधर्मौ । तस्माच्छिष्टप्रयोगानुसारेण *लक्षणं विषयविभागेनावस्थापयितव्यम्* । यद्येवमस्तु शिष्टप्रयोग एव, किमनर्थकेन शास्त्रेणेत्याह — अपश्यतां शिष्टप्रयोगं साक्षादकुर्वतां शास्त्रमेव चक्षुरिव चक्षुः, शब्दतत्त्वनिदर्शननिबन्धनत्वात् । एवञ्च शास्त्रेण लक्षितान् शब्दान् ज्ञात्वा लक्षणनिरपेक्षमेव साधून् प्रयुञ्जानान् शिष्टाननुमिमते । तेभ्यश्च सामान्यलक्षणे भ्रान्तिमपनयन्तीति शास्त्रमपि सफलम् । तथाच '*लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमि*'त्युक्तम् । '*सैषा शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी*'ति च ॥ ७९ ॥

यदि तर्हि शास्त्रं चक्षुः, किमिति तत् क्वचिद् 'यवानिष्टादर्शनादि'ति प्रत्याख्यायत इत्याशङ्क्याह —

अर्थान्तराभिधानाच्च पौर्वापर्यं न भिद्यते ।
राजदन्ताहिताग्न्यादिराजाश्वादिषु सर्वथा ॥ ८० ॥

राजदन्तादौ लौकिकं यन्नियतं पौर्वापर्यं, *तन्न भिद्यते नान्यथा* कदाचिदपि भवतीति विप्रयोगादर्शनाच्छास्त्रमत्र प्रत्याख्यायते । प्रयोगो विप्रयोगश्च द्वयं यत्रैकस्मिन्नर्थे दृश्यते, तत्र शास्त्रारम्भो विप्रयोगनिवारणेन सफलः । इह

१. 'ततत्त' ग, 'तत्प्रत्याख्या' घ. पाठः.

तु दन्तराजः, अश्वराज इति प्रयोगविपर्यासे विवक्षितविपरीतोऽर्थो गम्यते, न तु य एव राजदन्त इत्यादौ । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तकः । आहिताग्न्यादौ तु प्रयोगानियमेऽप्यर्थभेदो दृश्यत इति प्रत्याख्यानमेव युक्तम् । क्वचित् तु पाठः 'पौर्वापर्यं न विद्यते' इति । पौर्वापर्यमुपदेशयत्नेन नास्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

यदि तर्हि नियमोगादर्शनाच्छास्त्रमन्तर प्रत्याख्यायते तथा गर्गा इत्यादावपि लुग्व्याख्येन किं कार्यमित्यत आह—

विनैव प्रत्ययैर्वृत्तौ ये भिन्नार्थाभिधायिनः ।
गर्गादयो लुका तेषां साधुत्वमनुगम्यते ॥ ८१ ॥

शब्दानां स्वाभाविकमर्थाभिधानमिति वृत्तावेकार्थीभावे गर्गा वत्सा इत्यादयोऽपत्यप्रत्ययमन्तरेण प्रकृत्यर्थभिन्नं प्रत्ययार्थमपत्यलक्षणमाचक्षते । गार्ग्य इत्यादि च प्रत्ययसहितं तदभिधानं दृष्टम् । 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति 'परश्च'(३-१-२) इति नियमेनावेदितम् । अतः शास्त्रप्रक्रियानुसारेण केवलस्य प्रकृतिरूपस्यासाधुत्वे प्राप्ते लुग्व्याख्यानमुपपद्यते ॥ ८१ ॥

न चैवमपि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादपत्ये गर्गादीनां प्रयोगः सिध्यति । तद् यथा अग्नि-धयति, अभ्रि[illegible]पत्यतोऽन्ते प्रयोग इति किं लुग्व्याख्यानेनेत्यत आह

सोऽयमित्यभिसंबन्धात् प्रत्ययेन विना यदि ।
वध्र्यादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेत् ॥ ८२ ॥

अपत्यापत्यवत्सम्बन्धपूर्वः[2] सोऽयमित्यभेदेनोपचारादपत्यवताऽपत्यमित्युच्यते[3] गर्गा इति । सोऽयमित्यभेदसंबन्धः कथ्यते । बहुवचनानुपपत्त्या हि गर्गापत्यान्युच्यन्ते, मूलप्रकृतेरेकत्वात् बहुवचनानुपपत्तेः । तत्र चाभेदसंबन्धे भेदसंबन्धस्याविवक्षितत्वाद् अपत्यप्रत्ययो नास्तीति शक्यते लुग्वक्तुं, किन्तु अभेदसम्बन्धस्योपचरितस्य नियतभेदपूर्वकत्वाभावादन्तेवासिनोऽपि गर्गस्य समारोपितगर्गरूपा बहुवचनेन प्रत्याय्यन्त इत्यपि शक्यते वक्तुमिति नियमेनापत्यादीनामभिधानं न प्रतीयते । तस्मादपत्ये नियमार्थमपत्यप्रत्ययस्य लुगुच्यते । स्वभावादेव तु प्रत्ययरहिता प्रकृतिस्तदर्थं ब्रूते । अन्यत्र प्रत्ययलक्षणार्थं लुक्, इह त्वर्थनियमार्थम् ॥ ८२ ॥

---

१. 'मुंद्र[illegible]' च पाठः. २. 'र्वक सो' प. पाठः. ३. 'पुत्र्य' च. पाठ. ४. 'द' प. पाठ.' ।

प्रस्थस्येयमितादर्थप्रत्ययस्य तर्हि ङ्कारुभणीयोऽन्यथा नियमेन भार्या न प्रतीयेतेत्याशङ्क्याह—

सोऽयमित्यभिसंबन्धे लिङ्गोपव्यञ्जनादृते ।
प्रष्ठादिषु न जायैव नियमेन प्रतीयते ॥ ८३ ॥

सत्यमत्रापि यत्नं विना भार्यायामभेदोपचारान्नियमो न स्यात् । अस्ति ह्यत्रापि यत्नः, 'पुंयोगादाख्यायाम्'(४-१-४८)इति स्त्रीप्रत्ययो लिङ्गोपव्यञ्जनो यतः । आख्याग्रहणाद्धि यादृशः पुंसि दृष्टप्रयोगः शब्दस्तद्रूपादेव स्त्रीप्रत्ययोऽन्वाख्यायत इति तद्धितान्तस्याख्यारूपत्वाभावात् तदनुपपत्यनुमितायां सत्यप्यभेदसंबन्धे स्त्रीप्रत्ययसहायात् प्रष्ठादिशब्दाद् भार्यावगतिः । ननु भगिन्यादावपि कथं न संप्रत्ययः । नैवम् । प्रस्थानकर्तृत्वात्प्रष्ठाद्धि स्त्रियामपि प्रस्थाने संविधानं संपादयन्त्यां पुंशब्दः प्रवर्तते । संविधातृत्वं च भार्याया एवोपपद्यते, नान्यस्याः ॥ ८३ ॥

प्रस्थो व्रीहिरित्यादौ तर्हि प्रस्थेन प्रमित इति नियमप्रतिपत्त्यर्थं प्रत्ययस्य छ्रुत्वा-स्त्येय इत्याशङ्क्याह—

मानमेयाभिसंबन्धविशेषेऽङ्गीकृते तथा ।
प्रस्थादीनामसाधुत्वं तद्धितेन विना भवेत् ॥ ८४ ॥
तद्धितो योगभेदेन वाक्यं वा स्याद् विभाषितम् ।
परिमाणाधिके तत्र प्रथमा शिष्यते पुनः ॥ ८५ ॥

अत्राप्यध्यारोपेणाभेदसंबन्धे मानमेययोगो नियमेन न प्रतीयेत, सामीप्यादेरपि संभवादिति 'तदस्य परिमाणमि'ति योगविभागेन तद्धितः स्यात् । वाक्यं वा महाविभाषया, प्रस्थः परिमाणमेषां व्रीहीणामिति । यत्नान्तरं परिमाणाधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमालक्षणमारब्धम् । निमित्तरूपेण निमित्तिनः प्रथममितस्य व्रीह्यादेर्गौणस्याभिधाने प्रातिपदिकार्थग्रहणादेव सोऽयमिति संबन्धे सिद्धा प्रथमा । प्रस्थः परिमाणमेषां व्रीहीणामिति । परिमाणातिरिक्ते प्रमेये भूयः परिमाणग्रहणेनोपदिश्यते । तेन प्रथमान्तात् परिमाणशब्दान्मुख्यत एव प्रमेयं प्रतीयते । तद्धितोऽपि विभाषितो वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते प्रासिक इति । वाक्यमपि भवति ॥ ८४,८५ ॥

ननु च परिमाणवाचि प्रातिपदिकं कथं परिमेये वर्तेत इत्याह—

व्यतिरिक्तस्य साधुत्वे तदेव च निदर्शनम् ।
युज्यतेऽङ्गीकृताधिक्यं तत् सर्वाभिर्विभक्तिभिः ॥ ८६ ॥

तदेव परिमाणात् पुनः प्रथमाविधानं ज्ञापकं मानमेयसंबन्धोपहित-व्यतिरेकार्थाभिधाने । प्रस्थादेः स्वाभाविकं ह्यर्थाभिधानं ज्ञाप्यते । तथा च तद्धितेनेव भिन्नं प्रमेयं प्रथमयाभिधीयते । तत्र चान्तरङ्गे मानमेयसंबन्धे चरितार्था प्रथमा बाह्यक्रियाविभाविते कर्मादिके भेदे आधिक्येऽपेक्षिते संबन्धे विभक्त्यन्तरैर्द्वितीयादिभिर्नोच्यते । अतो बाह्यक्रियाविभावितकर्मादिशक्तिभेद लक्षणं प्रातिपदिकार्थाधिक्यमङ्गीकृतं स्वीकृतं येन तत् परिमेयवाचि पदं यथा-यथं सकलाभिर्द्वितीयादिविभक्तिभिर्युज्यते संबध्यते । प्रस्थं पचति, प्रस्थेन क्रीतमित्यादि । एवमभेदोपचारादभिधानेऽपि नियमार्थं लुगादियत्नारम्भः [॥ ८६ ॥

गुणगुणिनोरस्तु स्वभावादेव नियतो बोध इति विमर्शे गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगन्वा-ख्यानमित्याह—

शुक्लादिषु मतुब्लोपो व्यतिरेकस्य दर्शनात् ।
असाधुत्वनिवृत्त्यर्थं साधवस्ते चित्रादिवत् ॥ ८७ ॥

पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृष्टः । तथाच शुक्लः पट इत्यव्यतिरेके मतुप् स्यादिति केवलायाः प्रकृतेरसाधुत्वशङ्का स्यादिति व्यतिरेकनिबन्धन-स्योत्पन्नस्य मतुप्प्रत्ययस्य युक्तं लुगन्वाख्यानम् । तथा 'अव्यतिरेकात् सिद्धमि'-त्युक्त्वा 'दृष्टो व्यतिरेक' इति पुनर्लुगेव समर्थितः । लुगन्वाख्यानद्वारेण च चित्राः, गर्गा इत्यादिशब्दवद् गुणिनि संबन्धाद् वृत्तिराख्यायते । यथा हि स्वार्थविशिष्टापत्यार्थाभिधानाद् चित्रा इत्यादयः प्रयोगार्हाः, तथा शुक्लादयो-ऽपि, न तु सोऽयमित्यभिसंबन्धादेवेत्यर्थः ८७ ॥

तदेवं समासादिवृत्तिः प्रकारेण विशेषणविशेष्यभावसमर्थनपूर्वकं प्रत्ययानुप्रय-र्वामार्थं विचारं परिसमाप्य प्रकारान्तरेण विशेषणविशेष्यभावं दूषयितुमाह—

विशेषणाद् विशेष्येऽर्थे तद्भावाभ्युपगमे सति ।
पुनश्च प्रतिसंहारे वृत्तिभेदे प्रसज्यते ॥ ८८ ॥

इत्थंरूपया प्रक्रियया द्वयोर्विशेषणविशेष्ययोर्ग्रहणे परस्परोपकारोपग्रहणात् क्रमतो विशेषणविशेष्यभावः स्यात् । न हि वस्तुतो नियतजातीयं विशेषणं

१. '[illegible]' ख. पाठः. २. '[illegible]' ग. पाठः. ३. '[illegible]' घ. पाठः.

नाम किञ्चिदस्ति। न चाप्यत्र शाब्दी प्रतीतिरेका युज्यते। अभिधाक्रमाद्धयभिधेये क्रमिकैव प्रतीतिर्न्याय्या। ततश्च 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरि'ति पूर्वं विशेषणग्रहणं, ततो विशेषणाद्धेतोरवच्छेदकत्वेन गृहीताद् विशेष्ये तद्भावस्य विशेषणरूपस्याभ्युच्चये अतिरेके सति पुनः प्रतिसंहारेऽसन्निधेस्तद्भावाभ्युच्चयस्यैवोपेक्षणे वृत्तिरेकार्थीभावः। विशेष्ये ह्यतिशयमाधाय कृतार्थं विशेषणं न स्वरूपेण विशेष्यमतिरेचयति, मा भूद् व्यर्थावसाय इति। तथाच विशिष्टस्यैवार्थस्य युगपदवधारणमुपपद्यते ॥ ८८ ॥

तदेतन्मतं दूषयति—

निमित्ते प्रत्ययः पूर्वो नानुप्राप्तो निमित्तिना।
निमित्तवति बुद्धेश्च न निमित्तसरूपता ॥ ८९ ॥
संस्कारसहिताद् ज्ञानान्न^(?) पश्लेषः स्मृतेरपि।
व्यापारे तन्निमित्तानां न ग्राह्यं स्यात् तथाविधम् ॥ ९० ॥

भिन्नज्ञानालम्बनवादे दूषणमिदं निमित्तेऽवच्छेदकाभिमते विशेषणे प्रथमः प्रत्ययो निमित्तिना विशेष्याभिमतेन नासादितः। न हि विशेषणग्रहणकाले विशेष्यग्रहणमत्र पक्षे, तस्य तदानीमस्तमयात्। निमित्तवति च विशेष्याभिमते या बुद्धिर्ज्ञानं, तत्र निमित्तस्य विशेषणस्याप्रतिभासनान्न तदाच्छुरितत्वम्। एवं च वस्तुस्वरूपमात्रग्रहणं ज्ञानं कथं तत्र विशेषणतां विशेष्यतां च गृह्णीयात्। विशेष्यापेक्षं हि विशेषणत्वं विशेषणापेक्षं च विशेष्यत्वमिति परस्परज्ञाने परस्परस्वरूपानामासनादापेक्षिकं विशेषणविशेष्यत्वं न गृहीतं स्यात्। अथ पूर्वज्ञानाहितवासनासव्यपेक्षमुत्तरं ज्ञानमिति, तस्मात् क्रमेण द्वयोरनुभवेऽपि पश्चात् संस्कारक्रमेणायाता स्मृतिस्तन्नावच्छेद्यावच्छेदकभावमावेदयत इत्युच्यते, तदपि न। यस्माद् यथानुभवं स्मृतिरुपजायत इत्यनुभवगृहीतार्थस्वाधिक्यमुपश्लेषं परस्परयोजनमवच्छेद्यावच्छेदकत्वेन सङ्घटनं कथं संकल्पयेत्। एवं ह्यनुभूतार्थविषयत्वं तस्यापि घटेतेत्यप्रमाणं स्यात्। अथ यथा स्मृतिर्ग्राह्यविषयानुसन्धानात् तद्विषया कथ्यते, तथा

१ 'धानन्' ङ' पाठ. २. 'न' ग पाठ ३. 'घत' ड. पाठ ४. 'ना' ख ग. ड. पाठ. ५. 'स्तुमहस्व' ग. पाठः, 'स्तुरू' ङ पाठः ६. 'रस्य' 'ग' ङ पाठः. ७. 'ोपर' घ पाठ.

बाह्यस्य तदानीमभावादान्तरस्यानुसन्धात प्रमातुर्या विचित्रा शक्तय , ता अपि तस्या निमित्तमिति तेषा तन्निमित्ताना व्यापारेऽत्रावच्छेद्यावच्छेदकभाव प्रत्युपयोगे कथ्यमानेऽनुभवग्राह्य नोद्य वस्तु विशेषणविशेष्यरूप न स्यात् । प्रमातृशक्त्यैवासत्यपि सङ्केपेऽर्थाना घटनादिति न माविको विशेषणविशेष्य भाव समर्थित. ॥ ८९,९० ॥

मा भूद् भाविक इति चेदाह –

अन्तःकरणवृत्तौ च व्यर्था बाह्यार्थकल्पना ।
तस्मादनुपकारो वा ग्राह्यं वा न तथा स्थितम् ॥ ९१ ॥

अन्त करण क्रिया यस्यासावनुसन्धाता । प्रमातैव कथ्यते । सर्वार्थग्राहक वा मनोऽन्त करण, तस्य वृत्तौ व्यापारेऽत्र विशेषणविशेष्य भावादिविषयेऽभ्युपगम्यमाने सर्वत्रान्त करणस्यैवाभासो बहीरूपतयाध्यस्तो भवत्वर्थ , तावतैव लोकयात्रासिद्धेरिति किमनुपपद्यमानेन बाह्येन कल्पितेन प्रयोजनमिति बाह्यार्थवादिन प्रतीदमुच्यते । तस्य हि विशेषणविशेष्यभावावि-सम्बन्धो वस्तुसमवाय्यभिमत । तथाच कल्पनानामनुभवमूलत्वमिति तदनु-भवायातोऽय विशेषणविशेष्यविकल्प । तत्र च यथास्व विषयोपक्षयत्वात् प्रत्ययस्य तटस्थस्यार्थस्य विशेष्यावच्छेदकत्वलक्षणो नास्त्युपकार । अनु-सन्धातृप्रमातृवशेन तु मानसे विकल्पेऽभ्युपगते ग्राह्यस्य तद्रूपशून्यत्वमित्यु क्तार्थनिगमनम् ॥ ९१ ॥

एव परमते भिन्नज्ञानावलम्बनपक्षेऽनुपपत्तिमद्भाव्य स्वमतैकज्ञानालम्बनपादेन वास्तव विशेषणविशेष्यभावमवस्थापयितुमाह –

अनुस्यूतेव संसृष्टेऽर्थे बुद्धिः प्रवर्तते ।
व्याख्यातारो विभज्याथ वा भेदेन प्रचक्षते ॥ ९२ ॥

तदात्मन्यविभक्ते च बुद्ध्यन्तरमुपाश्रिताः ।
विभागमिव मन्यन्ते विशेषणविशेष्ययोः ॥ ९३ ॥

---

१ 'स ग ट पाठ २ यऽभ्यु' घ पाट . ३. 'स्ताना', ४ 'स्य' ङ पाठ ५ नावल' ग ङ पाट

इह यथावस्तु प्रत्ययाः प्रभवन्ति । वस्तु च जातिगुणोपाधिविशिष्टमभिन्नमित्यभिन्न एव प्रत्ययः । समवायविरोहितभेदा हि जात्यादयो वस्तुनामानुरूपकाः । तत्र समवायिनः श्वैत्यात् श्वैत्ये बुद्धे श्वेते बुद्धिः । ते कार्यकारणभूते इति पारमार्थिकपदार्थभेदावलम्बनेऽनौचित्यात् क्रमस्योच्यते[1]। प्रतिभासवेलायां [illegible] क्रमो नास्ति, विशिष्टस्यैव वस्तुनो झटित्येकप्रख्योपारोहात् । अत एव केचित् जात्यादीन् संसर्गिणोऽपह्नुवते । एवञ्च भेदावभासपूर्वकस्य संसर्गस्याभावादनुस्यूतैवेयं बुद्धिर्जात्यादिभिः संसर्गिभिः कथ्यते । परमार्थतो भेदपूर्वकस्य संसर्गस्यार्थानामभावात् । वस्तुस्थित्या त्वेवमुच्यते । एवमभिन्नबुद्धिप्रतिभासिनोर्नीलोत्पलादौ गुणद्रव्ययोर्भेदपूर्वकस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्याभावः, किन्तु निरंशस्य वस्तुनः परेभ्यः प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रतिपादनकाले प्रतिपादकास्तान् संसृष्टान् जात्यादीनर्थानपोद्धारबुद्ध्या पृथक्कृत्यायं गुणो जातिर्वा विशेषणमिदं द्रव्यं विशेष्यमिति बुद्ध्यन्तरविभागेन पूर्वमप्रतिपादितरीत्या प्रतिपादयन्ति । तथैव च प्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तारः । एवञ्च वस्तुबीजमनुसृत्य प्रतिपादनाद् बाह्येऽस्ति सद्भावो विशेषणविशेष्यत्वस्य । तदेव हि बाह्यं संसृष्टं व्याख्यानाय विभज्यते । तत्र चास्ति गुणादिर्विशेषणं[2] द्रव्योपरञ्जकं, जात्यादिरहितस्य द्रव्यस्यायोगाच्च तदवच्छेद्यं, सम्बन्धश्च समवाय इति सर्वं वास्तवम् । तथाच विभागकल्पनोपायेन तदात्माविभक्त एवार्थः प्रतिपादितो भवति । तथैव च विभागबुद्ध्याहितविशेषणविशेष्यरूपतया प्रतिपद्यन्ते व्यवहर्तारः । यद्यपि विभागावस्था वाक्यदशा, तथापि वाक्यावस्थागतज्ञानवासनया वृत्तावपि विशेषणविशेष्यप्रतीतिरस्त्येव । परमार्थतस्तु वृत्तौ निरंश एवार्थ इति सापि निरंशा वाचिका सिद्धा । तदेवं धर्मभेदेन वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदः प्रतिपादितः ॥ ९२, ९३ ॥

मतान्तरमेवमुपक्षिप्तं भाष्ये — 'अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति, किं त आहु । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति । तद् व्याचष्टे —

अयुधान्'प्रति वृत्तिं च वर्तयन्तः प्रकल्पिताम् ।
आहुः परार्थवचने त्यागाभ्युच्चयधर्मताम् ॥ ९४ ॥

१. 'कस्या' ग. पाठः. २. 'पा' ग. पाठः. ३. 'वि' घ. पाठः.

निर्विभागं वृत्तिपदार्थरूपमवगन्तुमशक्ताः[१] प्रतिपत्तारोऽबुधाः । ते हि यथाश्रुतग्राहिणो यथावद्वचनं वाचनिकं मन्यन्ते । ततश्च तान् प्रति वाक्योपमर्देन प्रक्रियायां वृत्तिर्व्युत्पाद्यमाना वाक्यप्रकृतिकैवावतिष्ठते । ततश्च वाक्यमपि नित्यं स्वविषय इति तस्यानुच्छेद्यत्वात् तत्प्रकृतित्वेन समारोपिता कल्पिता वृत्तिर्निर्वर्त्यते[२] । तत्र कारणात् कार्यमधिकार्थक्रियाकारि दृष्टं पटादि । एवमिहापि वृत्तिलक्षणस्य कार्यस्य वाक्यगतपदार्थाधिक्यं न्याय्यमिति परार्थाभिधानं वृत्तिलक्षणमारभ्यते । परस्यान्यस्य प्रधानस्य पदस्य योऽर्थः तस्योपसर्जनपदेन प्रत्यायनं, तत्र,

"एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ।"

इति नये वाक्यावस्थायामुपसर्जनपदस्य परार्थाभिधानशक्तिप्रतिघातापेक्षया वृत्तौ परार्थाभिधानमुच्यते । अनेकार्थप्रत्यायनसामर्थ्याद्धि स्वार्थ एव स तस्य तत्र भवति परार्थः । यदा 'त्वन्यायश्चानेकार्थत्वमि'ति नयस्तदा वृत्तावन्यदेवोपसर्जनपदमित्यर्थान्तरमुपादत्ते । एवं परार्थवचने सति द्वैतं भवति । वाक्यावस्थागतमर्थं परित्यज्योपसर्जनं वृत्तौ परार्थमभिदधाति । तद्यथा कलशे दधि स्थितमपनीय क्षीरं निधीयते, नावस्थित एव दधनि निधातुं शक्यते तत् । सेयं जहत्स्वार्था वृत्तिः । अपौरुषेये शब्दार्थसम्बन्धे कथं त्याग इति चेत् । न । अनुपादान एवात्र त्यागोपचारात् । यथा ह्यग्निसंयोगः पाकजान् विशेषानुत्पाद्य परमाणुषु निवर्तते, तथोपसर्जनार्थः प्रधाने विशेषमाधाय तावन्मात्रप्रयोजनत्वान्निवर्तते । अत्र निदर्शनं भाष्येऽभिहितम् । तद् यथा — 'तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाती'ति । कोशसमाहरणसान्निध्यादौ राजकर्मणि व्याप्रियमाणस्तक्षा स्वं दारुच्छेदचतुरश्रीकरणादिव्यापारं जहाति । स्वव्यापारापरित्यागे राजकर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वात् । एवं स्वार्थानुपादानेन पदान्तरार्थोपादानमुपसर्जनानां वृत्तौ न्याय्यमनेन निदर्शनेन । अन्ये तु मन्यन्ते — अवस्थित एव प्राच्येऽर्थेऽर्थान्तराभ्युच्चयोऽस्त्युपसर्जनपदानामाधिक्यम् । तथाहि — सिकताकलशे जलं निहितमवतिष्ठते । लाक्षादिहेतुजनितश्च रागातिशयस्तन्तूनां कार्येऽप्यनुवर्तते । एवमुपसर्जनपदस्य स्वार्थोऽ-

१. 'तरवत' ग. पाठः. २. 'निर्वर्त्ते' ङ. पाठः, ३. 'वृत्यते' ग. पाठः, ४. 'राशि' क. पाठः., ५. 'जानु' ग. पाठः.

ऽर्थान्तरोपादानेऽपि । युक्तं चैतत् । दृष्टस्यार्थस्य स्वरूपवच्छब्देस्त्यागायोगात् । अत्रापि निदर्शनं भाष्येऽभिहितं — 'भिक्षुको द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति, सञ्चयायैव यतते' इति । तदियमजहत्स्वार्था वृत्तिः । एवञ्च राजार्थेन पुरुषार्थस्य विशेषणाद् विशिष्टार्थसंप्रत्ययः । यद्येवं राजार्थस्यापि सम्भवाद् वृत्तौ राजपुरुष इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति धवखदिरादिवत् । नैतदस्ति । द्वन्द्वे समप्राधान्याद् द्वयोरुद्भूतावयवभेदत्वात् समुदायस्य युक्तं द्विवचनम् । इह तु विशेषणविशेष्यभावावच्छिन्नमर्थान्तरमेवानभिधेयमवयवैः समुदायेनोपादीयते । यथा बहुव्रीहौ लोहितवसनश्चित्रगुरित्यादि । ततश्चावयवार्थाहितभेदस्य परार्थस्य समुदायेनाभिधीयमानत्वात् ततः परा विभक्तिः समुदायार्थनिवेशिनीं संख्यामुपादत्ते । तथा चार्थवत्त्वे समुदायस्यानेकवचनस्य परिहार उक्तः — 'राजादस्यैकार्थ्यादवयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिरि'ति । तदेवं त्यागश्चाप्युच्चयश्च यो धर्मः स्वभावोऽस्या वृत्तेः तद्भावस्तत्ता, तामाहुः पराभिधानलक्षणायां तस्याम् ॥ ९४ ॥

तत्र जहत्स्वार्थायां वृत्तौ चोदितं — 'राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्ये'ति । ननु चोपसर्जनपदानामर्थवत्त्वे प्रयोगः किमर्थ इति कथं न चोद्यते । नास्त्येतत् । यतो यथा इलित्वत् पर्यायत्वेन राजपुरुष इति प्रयोगोपपत्तेः । तथैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यनिबन्धना समासरीतिरपि यथा स्यादिति । अविशेषे तु समाधिरुक्तः — 'अहत्स्वार्था स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति । अथवान्वयाद् विशेषणं भविष्यती'ति । एतद् विवृणोति —

अन्वयाद् गम्यते सोऽर्थो विरोधी वा निवर्तते ।
स्वार्थमर्थान्तरे चापि तत्राहुरुपसर्जनम् ॥ ९५ ॥

उत्तमेनदग्निसंयोगाहिता विशेषाः परमाणूनां निवृत्तेऽप्यग्निसंयोगेऽनुवर्तन्त इति । एवं उपसर्जनपदार्थः प्रधानार्थं विशेष्य निवर्तत इति तदाहितविशेषानुगमाद् विशिष्टः पुरुषः प्रतीयते, न पुरुषमात्रम् । अत्र भाष्ये मल्लिकापुटो दृष्टान्तोऽभिहितः । पुष्पसमागमोपहितगन्धविशेषानुवृत्तेरपनीतपुष्पोऽपि पुटस्तद्व्यपदेशः । एवमर्थस्य त्यागे कथं नात्यन्ताय जहातीत्युच्यते, तदप्यंशेनार्थो निवर्ततेऽशेनानिवृत्त इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह — विरोधी वा निवर्तत इति । प्रधानार्थावच्छेदप्रतिद्वन्द्वी स्वभावोऽप्युपसर्जनार्थस्य । कथं नाम प्रतिद्वन्द्वी, यः प्रधानभूतः । अनयोर्हि प्राधान्ये परस्परमन्वयाभावाद् विशिष्टोऽवच्छिन्नः

प्रधानार्थो न प्रतीयेतेति स्वप्राधान्यमुपसर्जनार्थस्य निवर्तते । अत एव स्वविशेषणेन समृद्धादिना न युज्यते । प्रधानोपकाराय तु यद्रूपं विशेषणतात्मकं, तन्नापैत्यविरोधादिति नात्यन्ताय जहातीत्युक्तिः । सर्वथा हि स्वार्थपरित्यागे स्वपदार्थेन प्रधानोपकाराभावादुपसर्जनपदं स्वरूपमेव जह्यात् । परोपकारप्रभावितं ह्युपसर्जनत्वम् । असति च परोपकारे प्रयोगवैयर्थ्यम् । उत्तरपदादेव प्रधानार्थप्रतीतेः । अनर्थकस्य चापरेण सम्बन्धाभावात् सामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञा न स्यादिति न सकलार्थपरित्यागः । तत्रापि हिक्कितहसितादीनि प्राणित्वाव्यभिचारीणि राजकर्मण्यनुगुणानि न जहाति । स्वप्राधान्यमेव स्वस्य हीयत इति जहत्स्वार्था वृत्तिः । अजहत्स्वार्थायां तु वृत्तौ, सर्वथैव सन्नुपसर्जनपदार्थः । स्वविशेषणविशिष्टं प्रधानार्थं हि तत्रोपसर्जनपदमभिदधातीति द्व्यर्थमुच्यते । प्रधाने च पांसूदकवदभेदापत्तेर्विवेकाभावात् स्वविशेषणेन न युज्यते गुणपदार्थः । विषयभेदेन च शब्दानामर्थवैचित्र्याद् वृत्तौ गुणप्रधानभूतार्थद्वयाभिधानमुपसर्जनपदानां युक्तम् । द्विवचनं तु न भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । केचित्तु जहत्स्वार्थायां वृत्तावुपसर्जनपदस्य सर्वथैवार्थत्यागं प्रधानार्थवृत्तित्वं च मन्यन्ते । वर्णवदनर्थकं ह्युपसर्जनपदं वृत्तिपदस्यावयवभूतम् । पर्यायश्चायं पुरुषशब्दस्य राजपुरुषशब्दः । अत्र पुरुषविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चोद्यम् ॥ ९५ ॥

यदि तर्हि वाक्य इव वृत्तावपि विशिष्टार्थप्रतीतेर्नात्यन्ताय हान सदा जहत्स्वार्थत्वं वाङ्मात्रेण स्यादित्याशङ्क्याह—

> उपायमात्रं नानात्वं समूहस्त्वेक एव सः ।
> विकल्पाभ्युच्चयाभ्यां वा भेदसंसर्गकल्पना ॥ ९६ ॥

वाक्ये विच्छेदोपक्रमार्थाभिधानं, वृत्तौ तु विशिष्टोऽर्थोऽभेदेन प्रतीयत इति निरंशमेव परमार्थतो वृत्तिपदम् । उपायमात्रं तु वाक्यगतपदार्थभेदेन व्युत्पादनमिति प्राधान्यस्य त्यागाज्जहत्स्वार्थत्वापरिणितिः । अतोऽनन्तरं भाष्ये पठितम्—'अथवा वृत्तौ समर्थाधिकारः क्रियते, सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा, भेदसंसर्गौ चे'ति । तद् व्याचष्टे— विकल्पेत्यादिना । वाक्यप्रवृत्तित्वं वृत्तिपदस्य गम्यमाना वाक्यगतभेदसंसर्गकल्पनामत्र कुर्वन्ति । तथाहि— भेदो वाक्यार्थ संसर्गो वेति विकल्पः । द्वावपीत्यभ्युच्चयः समुच्चय । तत्र पुरुषशब्दस्य भृत्यवाचित्वे स्वामिनः सामान्येनागतौ राजशब्दः स्वामिविशेषेभ्यो व्यावृत्तिं

प्रतिपादयतीति भेदो वाक्यार्थ । अनुमीयमानश्चात्र संसर्ग । यदा तु जातिवाची पुरुषशब्दः, तदा राजशब्दाद् विशिष्टेनार्थेनैतदर्थस्य समन्वयोऽवगम्यत इति संसर्गो वाक्यार्थ । विशिष्टत्वाच्च संसर्गस्यार्थान्तराद् भेदोऽनुमीयमान । एवं गुणप्रधान-भेदेन विकल्प । उभयस्य वा शब्दात् प्रतीतेरविशेषेणोभय सामर्थ्यम् । तदेव विशिष्टार्थवृत्ति वृत्तिपदमिति न पुरुषमात्रस्यानयनमप्ययथार्थस्यानर्थक्येऽपि ॥ ९६ ॥

अत एव चोपायत्वाद्विभागस्य मतभेदोऽविरुद्धोऽनवस्थितत्वाद् रुचिवैचित्र्येणोपाया नामित्याह—

वृत्तिं वर्तयतामेवमबुधप्रतिपत्तये ।
भिन्नाः सम्बोधनोपायाः पुरुषेष्वनवस्थिताः ॥ ९७॥

वृत्तिवाक्ययोरभेददर्शिना प्रकृतिविकारभावेन व्युत्पादयता व्युत्पादकाना पुरुषेषु प्रतिपत्तृषु सम्बोधनोपाया व्युत्पादने हेतवो रुचिवैचित्र्याद् भिन्ना विलक्षणा । ये हि वृत्तिवाक्ययो समानमर्थमध्यवस्यन्ति, तद्दर्शनेनाजहत्स्वार्थ-त्वमुच्यते । ये तु स्वाभाविकमर्थभेदमनयो पश्यन्ति, तद्दर्शनेन जहत्स्वार्थत्व-मित्यसत्यभूतभेदसंसर्गाश्रयेण व्यवस्था भिद्यते ॥ ९७ ॥

तदेव परमार्थतोऽत्यन्तभेदा वृत्तिवाक्ययोरिति सङ्ख्याविशेषपरिरोधानादयो वृत्ती विशेषा भोक्ता । तत्र च विभक्त्यभावादेव सङ्ख्याविशेषतिरोधानमिति चोदिते 'न शब्द निमित्तकेन भावार्थेन भवितव्यमर्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेव दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकमि'त्युक्तम् । एतद् व्याचष्टे—

वाचिका द्योतिका वापि सङ्ख्यानां या विभक्तयः ।
तद्रूपेऽप्यवये वृत्तौ सङ्ख्याभेदो निवर्तते ॥ ९८ ॥

त्रिके प्रातिपदिकार्थे सङ्ख्याया वाचिका विभक्तय, पञ्चके तु द्योतिका । ताश्च राज्ञ पुरुषो, राज्ञो राज्ञा पुरुष इति वाक्ये दृश्यन्ते स्वार्थप्रयुक्ता । वृत्ता-वपि राजपुरुष इत्यत्र वाक्यसदृश एव पूर्वपदभाग । तथार्थ तत्रापि सङ्ख्याविशेषप्रयुक्ता विभक्तय श्रूयेरन् । सति ह्यर्थे तद्वचन शब्द प्राप्नोति, न तु शब्दाभावे वाचनिके वृत्तावर्थाभावाभिधान युज्यते । सङ्ख्याशब्दाभावाद्

---

१ 'क्ये' २ 'न' ३ नार्थं घ ४ 'तु भा' घ ५ 'ति' घ पाठ ६ 'पि' ख पाठ

वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो नास्तीत्यनुमीयते । तथाहि — प्रधानार्थसम्भेदादुपसर्जनार्थस्य भेदाभावान्निवर्तते सङ्ख्याविशेष इति तदभावात् स्वाभाविक्येवानुत्पत्तिर्विभक्तीनां प्रत्ययलक्षणार्थं लुगन्वाख्यायते । इत्थं सादृश्यमात्रं भ्रान्तं वृत्तिवाक्ययोर्न तत्त्वत ऐक्यं, वाक्ये सङ्ख्याभेदसद्भावाद् वृत्तौ तदभावादित्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ ९८ ॥

एवं तावदुपसर्जनार्थो निवृत्तसङ्ख्याभेद इत्येकीयं मतम् । अन्ये तु मन्यन्ते—

अभेदैकत्वसङ्ख्या या तत्रान्यैवोपजायते ।
संसर्गरूपं सङ्ख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥ ९९ ॥

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानां सत्त्वभूतत्वादावश्यकः सङ्ख्यायोगः । न सङ्ख्यापवर्जितस्तथा पयोपसर्जनार्थो युक्तः, सत्त्वमात्रस्य सम्प्रत्ययात् । न च विशेषोऽवधार्यते । अतः सामान्यसङ्ख्यारूपं सर्वसङ्ख्याविशेषाणां संसर्गरूपं क्रोडीकारकं विधत इत्यनुमीयते । द्वित्वादिप्रतिपक्षं ह्येकत्वं द्वित्वाद्यपावर्तनात्र समस्तसङ्ख्याभेदस्वीकारसमर्थम् । इदं त्वभेदैकत्वं सर्वानुयायि । अत्र हि सर्वे सङ्ख्याभेदाः संसर्गमविभागमनुप्राप्ता तिष्ठन्ते । तथाच सति निमित्ते ते तत आविर्भवन्तो दृश्यन्ते प्रसेचकादिव आणादिविशेषा. । अनश्च गौर्पिकतावकीनमासजातादौ भवति विशेषनिश्चय इति वक्ष्यते । अविभक्तमेकस्वभावत्वात् किञ्चिद् भवति न तु संसृष्टम् । संसर्गोऽपि च भेदः स्यादित्युभयमुपात्तं संसर्गरूपमविभक्तं चेति ॥ ९९ ॥

एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति —

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥ १०० ॥

मधुनि माक्षिके बहुपुष्परसाः प्रत्यर्पितस्वरूपास्तत्कार्यत्वादिति. नानाजातीयौषधिरससम्भेदेन मधुरसम्पादने विचित्रास्ते रसा विवेकेन न लक्ष्यन्ते । अथच कारणभूतौषधिरसानुगुण्येन मधुनो रसवीर्यविपाका ; अवधार्यमाणा यथास्वं कार्यदर्शनादनुमीयमानसामर्थ्याः सन्निहितास्तत्र इत्यवसीयन्ते । तथैव यथानिमित्तं सङ्ख्याभेदावसायादुपसर्जनपदार्थे सर्वसङ्ख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानादभेदैकत्वसङ्ख्यापि तथाभूतैव बोद्धव्या । सङ्ख्याभेदानां हि ततोऽपोद्धारात्

१. 'त्थं च सा' ग. २. 'हि सङ्ख्या' घ. ३. 'नि ॥ त' ग. ४. तार्योस्त' ग. पाठ.

सङ्ख्येति कथ्यते । न तु तया यत् किंचिद् गम्यते' द्वित्वादिकमेव । सङ्ख्यासंसर्गस्य च ससृष्टविवेकेन रूपानवधारणात् सङ्ख्या विशेषसामान्यरूपेयम् ॥ १०० ॥

प्रकारान्तरमेवाह—

भेदानां वा परित्यागात् सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥ १०१ ॥

परित्यक्तभेदा तान् भेदान् व्यावर्तयन्ती सङ्ख्याव्यपदेशमियमभ्यासादयति । तथा च तथाविधोऽभेदैकत्वस्वभावोऽसौ सङ्ख्यात्मा व्यक्तिभेदतिरोधानेन जातिरूपाश्रयेण वर्तते । भेदापोहलक्षणं हि सर्वसङ्ख्यानां जातिरूपमनुगतम् । पूर्वत्र समस्तभेदसंसर्गमात्रं समस्तभेदात्मकमभेदैकत्वमुक्तम् । इदानीं तु समस्तभेदानुगतरूपमन्यापोहरूपमिति विशेषः । यथा ह्येकत्वं द्वित्वाद्यपावर्तयति, द्वित्वं च त्रित्वादि, एवमिदमभेदैकत्वं सर्वमेकत्वाद्यपावर्तयतीत्यस्ति सङ्ख्यात्वम् । सति च निबन्धने द्वित्वैकत्वादि प्रतीयत इति सामान्यात्मकताभ्युपगताऽत्र ॥ १०१॥

ननु चाभिन्नप्रत्ययावेद्यं सामान्यं गोत्वादि । अत्र चाभेदैकत्वस्य न किंचित् कार्यम् । भेदा एव हि नाम्नकार्ययोगिन इति किं तत्सद्भावे लिङ्गमित्याशङ्क्याह[4]—

अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गृह्यते ॥ १०२ ॥

भेदरूपसमावेशे तथा सत्यविवक्षिते ।
भागः प्रकाशितः कश्चिच्छास्त्रेऽङ्गत्वेन गृह्यते ॥ १०३ ॥

गुणैरविनाभावाद् द्रव्यमप्रतीतनीलादिगुणरूपमपि सामान्येन रूपवदिति प्रतीयते यथा दूरात्, तथा सङ्ख्याविशेषसमवाये प्रतिपाद्यत्वेनानिष्टे सङ्ख्यायानियतावगते सत्त्वभूतत्वादुपसर्जनार्थे योऽशस्तत्संसृष्टो निमित्तविशेषात् तवकाद्यादेशलक्षणादाविर्भूतः स तावकीनादिशब्दान्वाख्यानाय शास्त्रे निमित्ततयोपादीयते । तथा च सङ्ख्यान्तरसम्प्रत्यय एवात्रोपसर्जनार्थस्याभेदैकत्वसङ्ख्याकार्यम् ॥ १०२,१०३ ॥

यदि तर्हि सर्वसङ्ख्यासंसर्गरूपमभेदैकत्वं न तन्निमित्तं तदोपसर्जनार्थैर्विशेषरूपमेव कथं न प्रतिपद्यत इत्याह—

सङ्ख्यासामान्यरूपेण तदा सोऽर्थः प्रतीयते ।
अर्थस्यानेकशक्तित्वे शब्दैर्नियतशक्तिभिः ॥ १०४

१ 'या कि घ २ पै क ख ग पाठ ३ 'दर्शित' ग. पाठः
४ 'येन यो' ग पाठ,

सोऽत्र पूर्वपदार्थभाग उपसर्जनार्थे सत्त्वरूपत्वादनेकसंख्यासमाहार-योगयोग्योऽपि संख्यानामिन्येवमभेदैकत्वोपसर्जनपदेन प्रतिपाद्यते। न तु विशेषरूप-प्रतिपादने तस्य शक्तिरस्ति। वाक्यवद् वृत्तौ अनेकशक्तिरपि ह्यर्थो न शब्दैः साकल्येन स्पृश्यते, नियतविषयत्वाच्छब्दशक्तीनामित्यर्थः ॥ १०४ ॥

ननु च यदुपसर्जनार्थे संख्याया अभेद कथ भेदानुगम, अथ भेद कथमभेदा-त्मकत्वमित्याशङ्क्याह —

अव्ययानां च यो धर्मो यश्च भेदवतां क्रमः ।
अभिन्नव्यपदेशार्हमन्तरालं तदेतयोः ॥ १०५ ॥

अविभक्तसंख्यमव्ययमित्ययमसंख्यत्वमव्ययानां स्वभावः। एतादृशी हि शब्दशक्तिर्यदव्ययानि सत्त्वस्याभावादतिसूक्ष्मतश्च निस्संख्यमर्थमाहु। भेद-वन्तो विभक्तिविशेषावच्छिन्नाः शब्दाः, तेषामेकत्वादिसंख्याविशेषावच्छिन्नार्थ-प्रत्यायनं स्वभाव इति तदर्थो विशिष्टसंख्यायुक्तः, तदेतामुभयीमवस्थामतीत्योप-सर्जनपदानामर्था वर्तन्ते। तदेव वृत्तावभेदैकत्वसंख्यानगमे विशेषो वाक्यादि-स्यत्यन्तभेद ॥ १०५ ॥

अत्र वार्त्तिककारीय मतादकमाह—

अलुक्यैकवद्भावस्तस्मिन् सति न शिष्यते ।
स च गोपुचरादीनां धर्मोऽस्ति वचनान्तरे ॥ १०६ ॥

इह स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यपि वाक्ये स्तोकान्मुक्त इत्येवेष्यते वृत्तिः। तथाच 'एकवद्भावो वक्तव्य' इति चोदिते परिहृतं वाक्य-कारेण— 'एकवद्वचनमनर्थकं द्विबहुष्वसमासः' इति। तदेतत् कथमुपपद्यते। यदि वृत्तावभेदैकत्वसंख्याप्रादुर्भावाद् द्वित्वबहुत्वावगत्यभावः। तथाच तस्मि-न्नभेदैकत्वे सति द्विवचनबहुवचनयोरभावात् समासाभाव इति द्वित्वाद्युपक्रमेऽ-प्येकवचनान्तानामेव समास इति नार्थ एकवद्भावानुशासनेन। 'एकवचनं तूत्सर्गतः करिष्यते' इति भवति। अभेदैकत्वेऽपि वा तदविरोधः सामान्येनैकत्वे विधानात्। कथं तर्हि गोपुचरो वर्षासुजोऽप्सुयोनिरिति बहुवचनान्तानां समास इति चेदाह — स चेति। सोऽभेदैकत्वाख्यो धर्मो वचनान्तरे एकवचनादन्य-स्मिन् बहुवचनेऽप्यनाम्नि। अत्र हि नेदं व्यक्तिबहुत्वे बहुवचनम्। अपि तु

१ 'यश्च' क पाठः २ 'स्वभा' ख पाठः

'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम्' । (१-२-५८) इति । तथाचैकस्यामपि यो गवि चरति प्राणी, सोऽपि गोपुच्चर इन्द्रगोपोऽभिधीयते । एकोऽपि चाप्परमाणुरप्छब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते । वर्षारात्रोऽपि चाभिन्नो वर्षाशब्देन बहुवचनान्तेन शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यत्राभेदैकत्वसङ्ख्या वचनभेदप्रतिबन्धं न करोति । तथाप्यभेदैकत्वस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १०६ ॥

द्विवचनं तु नान्वाख्यातं जाताविति तत् सर्वथा वृत्तिषु सङ्ख्याभेदतिरोधानान्न भवतीत्याह—

जातौ द्विवचनाभावात् तद् वृत्तिषु न विद्यते ।
प्रत्याख्याने तु योगस्य द्रव्ये गोपुच्चरादयः ॥ १०७ ॥

तद् द्विवचनं जातावनुपदेशाद् व्यक्तिगतभेदतिरोधानाच्च वृत्तिषु नास्ति, बहुवचनं तु 'जात्याख्याया'मित्युपदेशादस्ति । तथाच वृत्तावेकवचनबहुवचनयोर्भावेऽपि द्विवचनाभावोऽभेदैकत्वफलमवतिष्ठते । यदा तु जातेराश्रयोपाधिक एव बहुत्वे बहुवचनोपपत्तेः 'जात्याख्यायामि'ति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदा गोपुच्चर इत्यत्र गोद्रव्यगतभेदाश्रयमेव बहुवचनं वृत्तावपि । अनवयवे नहि व्यक्तीः परामृशति गोपुच्चरशब्दः । अप्सुयोनिः वर्षासुज इत्यत्राप्यवयवप्रचयाद् धर्मबहुत्वाद्वा व्यक्तेरेकत्वेऽपि बहुवचनम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्धि किञ्चिद् बहुवचनमवयवबहुत्वमाह किञ्चिद् द्रव्यगबहुत्वम् ॥ १०७ ॥

तदेतदनुपपन्नमित्याह—

आश्रयाद् भेदवत्तायाः सर्वभेदसमन्वयः ।
द्रव्याभिधानपक्षेऽपि जात्याख्यायां न विद्यते ॥ १०८ ॥

सर्वद्रव्यगतिश्चैवमेकशेषश्च नोच्यते ।
प्रत्याख्यातेऽन्यथा सूत्रे भिन्नद्रव्यगतिर्भवेत् ॥ १०९ ॥

द्रव्यबहुत्वाश्रयेण गोपुच्चरादौ बहुवचनेऽङ्गीक्रियमाणे वृत्तौ सङ्ख्याविशेषयोगः स्फुटोऽभ्युपगतः स्यात् । तथाच भेदवत्ताया आश्रयणात् सर्वैरेकत्वद्वित्वबहुत्वैरपि सम्बन्धः प्राप्त इति क्वासावभेदैकत्वसङ्ख्या, एकस्यां द्वयोर्वापि चरतश्च भवत्यभिधानं गोपुच्चर इति । तथाच नेदं व्यक्तिभेदायत्तं बहुवचनम्,

१. 'स्वप्र' क. पाठः.

अपि तु जात्याख्यायामेवेति तत्र द्रव्याभिधानपक्षस्याभावात् कथं द्रव्यभेदाश्रयमिदं बहुवचनं वर्ण्यते । एवमप्सुयोनिरित्यादावपि वाच्यम् । तस्माज्जात्याख्यायामेवेदं बहुवचनं न्याय्यम् । न च द्रव्यविवक्षाश्रयेण योगस्य प्रत्याख्यानमुचितम् । एवं ह्येकशेष आरम्भणीयः स्यात्, प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकार्थाभिधानमिति कृत्वा । जात्यभिधाने तु तत्रैव बहुवचने सर्वद्रव्यगतिर्बहुवचनान्तादेकस्मादपि शब्दाद् भवतीति प्रत्याख्यातमेकशेषसूत्रम्, 'आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः' इति । 'जात्याख्यायामि'ति सूत्रं समर्थनमेवम्, 'जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमि'ति । ननु च कोऽतिशयो जात्याख्यायामित्यस्य, येनैतदारम्भः समर्थ्यत इत्याह— प्रत्याख्यात इत्यादि । 'जात्याख्यायामि'त्यस्मिन् योगेऽनारभ्यमाणे जातिपरायां चोदनायां बहुवचनाभावाद् गोपुचर इत्यादौ द्रव्यबहुत्वे बहुवचनमिति व्यक्तिबहुत्वप्रतीतिर्भवेत् । भवेदमिष्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्वापि गवोश्चरति गोपुचर इत्यभिधानस्य गोपुकुक्कुटाख्ये पक्षिविशेषे रूढेरित्यर्थः । तस्माज्जात्याख्यायामेवैतदुपपद्यत इति सत्यप्यभेदफले तत्रैवेदं वाचनिकं बहुवचनं विज्ञेयम् ॥ १०८,१०९ ॥

इदानीमभेदैकत्वसङ्ख्यायाः सर्वसङ्ख्यानिर्वेशात्मकत्वाद् भेदेन वृत्तौ सम्प्रत्ययदर्शनमित्येतदभिधातुं योगसूत्रमुपक्रमते—

वृत्तौ यो युक्तवद्भावो वरणादिषु दिश्यते ।
अभेदैकत्वसङ्ख्यायां गोदौ तत्र न सिध्यति ॥ ११० ॥

'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने (१-२-५१) इत्यत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते । तथाहि— यदा व्यक्तिवचने लिङ्गसङ्ख्ये कथ्येते, तदा लुबन्तलक्षणायसन्निवृत्तौ विभक्तिनिवृत्तावप्यर्थनिवृत्तेरभावाद् वृत्तस्य ये व्यक्तिवचने तयोरतिदेश इत्ययं पक्षः । यदा पुनर्व्यक्तिद्योतनः शब्दो व्यक्तिः, वचनमप्येकदेशलोपादेकवचनादि विवक्षितं, तदा तस्य वृत्तावदर्शनाद् प्राग्वृत्तेर्व्यपेक्षावस्थायां ये व्यक्तिवचने तयोर्निर्देशोऽप्यनेनेति इत्ययं पक्षः । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे गोदयोरदूरभवो ग्रामो गोदौ ग्राम इति न सिध्यति । यस्माद् वृत्तावुपसर्जनस्याभेदैकत्वसङ्ख्या प्रादुर्भवतीत्युक्तम् । तद्गतस्यैव च सङ्ख्यालक्षणस्यार्थस्यातिदेश इति द्वित्वस्यातिदेशाभावाद् द्विवचनं न स्यात् । बहुवचनं तु पञ्चालाः इत्यादौ जात्याश्रयं सिध्यति ॥ ११० ॥

१. 'संरम्भ' ग. घ. पाठः

अथ द्वितीयः पक्षः, तत्राप्याह—

प्राग्वृत्तेर्युक्तवद्भावे षष्ठी भेदाश्रया भवेत् ।
वृत्तौ सङ्ख्याविशेषाणां त्यागाद् भेदो निवर्तते ॥ १११ ॥

गोदयोरदूरभवो ग्राम इत्यत्र वाक्ये दृष्टा व्यतिरेकनिबन्धना षष्ठीति सा वृत्तावपि स्यात्, अतिदेशात् । भेदस्याभेदैकत्वेऽपि गोदावित्यत्र 'षष्ठ्यपि हि वचनमि'त्युक्तं भाष्ये । अत्र परिहारः पक्षान्तराश्रयेणोक्तः 'वृत्तस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये ते अतिदेक्ष्येते' इति । तद् व्याचष्टे— वृत्तौ सङ्ख्येत्यादिना । युक्तस्य प्रत्ययार्थेन सम्बद्धस्य प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनस्य सङ्ख्याभेदानां हानाद् वृत्तावयं विभागो नास्तीत्यभेदैकत्वसङ्ख्यामात्राश्रयं कार्यमतिदिश्यते, न षष्ठी व्यतिरेकनिबन्धनेत्यर्थः । एतदनन्तरं क्वचिद् भाष्यमस्ति 'प्रागपि वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्ये, ते अतिदिश्येते । षष्ठी न भवति सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशादि'ति । इह प्रकृत्यर्थसम्बन्धि यदेकवचनत्वादि सामान्यानुगतं वचनं, तदतिदिश्यते लुबर्थे सङ्ख्यान्तरयोगित्यभावात्म् । तच्च यद्यपि विशेषद्वारेणैव प्रवर्तते, तथाप्यव्यभिचारा एकवचनादयो विशेषा अतिदेशात् प्राप्नुवन्ति, न तु षष्ठी । सा व्यतिरेकनिबन्धनेत्यसति तस्मिन्न भवन्ती व्यभिचारिणी वचनसामान्यस्य । यथा वसिष्ठादयो ब्राह्मणस्य ॥ १११ ॥

एवमपि 'वृत्तस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये, ते अतिदिश्येते' इत्यस्मिन् पक्षेऽभेदैकत्वसङ्ख्याया गोदौ न सिध्यतीतीदमेव चोद्यमवशिष्यते । तत् समाधातुं पूर्वोक्तमेवाभेदैकत्वसङ्ख्यालक्षणं तावदनुवदति—

विद्यमानासु सङ्ख्यासु केचित् सङ्ख्यान्तरं विदुः ।
अभेदारूपैसुपग्राहि वृत्तौ तच्चोपजायते ॥ ११२ ॥

केचिदिति । ये सर्वसङ्ख्यानां संसर्गरूपमभेदैकत्वं मन्यन्ते । अत्र हि दर्शनेऽभेदैकत्वं सर्वसङ्ख्याभेदान् स्वात्मनि स्वीकरोति । येषां तु 'तद्रूपेऽवयवे सङ्ख्याभेदो वृत्तौ निवर्तते' इति भेदापोहलक्षणमभेदैकत्वं, न तन्मते सङ्ख्याभेदस्वीकारो युज्यत इति सूचयति ॥ ११२ ॥

यतश्च विद्यमानासु सङ्ख्यास्वभेदैकत्वसङ्ख्या वृत्तौ प्रादुर्भवति तदा गोदाविति सिध्यतीत्याह—

व्यापारं याति भेदाख्यैस्तत् स्वैरवयवैः क्वचित् ।
आत्मा भेदानपेक्षोऽस्य क्वचिदेति निमित्तताम् ॥ ११३ ॥

---

१. 'रादेक' घ. पाठः. २. 'ष्या' ग. पाठः ३. 'त्' ग ङ. पाठः. ४. 'यु', ५. 'दोऽनपेक्षास्य' घ. पाठः.

तदित्यनुगतभेदमभेदैकत्वं क्वचिदन्तर्भूतद्वित्वादिधर्मेणोपयुज्यते, यत्र भेदानामाविर्भावहेतुरस्ति । क्वचित् तु व्यपगतभेदमभिन्नेन स्वरूपेणोपयुज्यते, यत्र भेदहेतुर्नास्ति ॥ ११३ ॥

अनयोरुदाहरणमाह —

दास्याः पतिरिति व्यक्तो गोदाविति च दृश्यते ।
व्यापारभेदः सङ्ख्यायास्तस्मादेवं व्यवस्थितः ॥ ११४ ॥

पत्युरन्योन्यप्रतिपादनाय दासी सम्बन्धितयोपात्तेति तावन्मात्रस्य विवक्षितत्वाद् द्वित्वबहुत्वानादर इत्यभेदैकत्वसङ्ख्याया स्वरूपेणात्र व्यापारो व्यक्तो निश्चितः । गोदाविति तु गोदद्वयसामीप्यं विवक्षितं ग्रामस्यैकवचनत्वाद् गोदौ ग्राम इति न प्रतीयत इत्यन्तर्गतद्वित्वाश्रयेणाभेदैकत्वसङ्ख्याया व्यापारोऽत्र निश्चितः । तथा च वृत्त्यवस्थागतलिङ्गसङ्ख्यातिदेशेऽपि सम्भवन्ती द्वित्वादिका सङ्ख्या लुबर्थे युज्यतेऽतिदेष्टुम् । अन्यत्रापि चायं सङ्ख्याधर्मो दृष्टः । तथा— विंशतिसङ्ख्या दशद्वयगुणद्वयारब्धापि न द्वित्वेन सव्यापारा; अपि त्वभेदेनैव स्वधर्मेण विंशतिर्गाव इति । विंशती इति तु विंशतिद्वये विवक्षिते प्रयोगः । द्वौ त्रय इति तु द्व्यादिका सङ्ख्या स्वरूपाभेदेऽपि सङ्ख्येयाश्रयभेदोपादानेन, एवमभेदैकत्वसङ्ख्यायामपि को विशेषो विषयभेदेन भेदाभेदोपादाने । न च सङ्ख्यासु सङ्ख्यान्तराभावादभेदैकत्वसङ्ख्याया सङ्ख्यान्तरासम्भव इति वाच्यम् । असत्यपि सङ्ख्यान्तरयोगे सङ्ख्यानां सङ्ख्यान्तरभावस्य दर्शनात् । तथा — कति भवतः पुत्रा इति । अत्रोपरसङ्ख्याया पूर्वसङ्ख्यानुप्रवेशादेकत्वाद्द्वित्वादावविशेषेण प्रश्नो भवति । तथा च प्रतिवचनं दृश्यते — एको द्वौ बहव इति । एवमभेदैकत्वसङ्ख्यायामपि सङ्ख्यान्तराण्यन्तर्भवन्ति, तथा च निमित्तवशादुद्भवन्ति । अन्यथात्यन्तमसत्त्वे कथमुद्भवः । सा चेयं सर्वसङ्ख्यासामान्यभूता राजपुरुष इत्यादौ उपसर्जनस्योपादानेन समवेतसङ्ख्या । सामान्यं हि स्वार्थमुपसर्जनस्यानपायहेतु, स्वभावात् ॥ ११४ ॥

यद्येवं द्विपुत्र इत्यत्र कथं द्विवचनम् उपसर्जनार्थस्येत्यत आह —

द्व्यादीनां च द्विपुत्रादौ बाह्यो भेदो निवर्तते ।
विभक्तिवाच्यः स्वार्थत्वान्निमित्तं व्यवतिष्ठते ॥ ११५ ॥

१. 'भावात्' ख पाठ. २. 'वी' ख पाठ. ३. 'नाद्', ४. 'अभ', ५. 'द्विप' ख. पाठ.

द्वयोः पुत्र इति विभक्तिवाच्यं द्वित्वं पूर्वमन्यदेव प्रातिपदिकार्थात् समर्थितम्। तदेव च वृत्तावभेदैकत्वप्रादुर्भावान्निवर्तते । प्रातिपदिकार्थभूतं तु नापगच्छति । अन्यथा निरर्थकत्वे प्रयोग एव न स्याद् द्विशब्दस्य । अस्ति च जहत्स्वार्थायामपि वृत्तावुपसर्जनार्थ इत्युक्तम् । एवं त्रिपुत्र इत्यादौ वाच्यम् ॥ ११५ ॥

यदि तर्हि स्वार्थो द्विम्न न निवर्तते, तदाभेदे स्वसङ्ख्यान नास्तीत्याशङ्क्याह —

द्वित्वोपसर्जने सङ्ख्ये द्विशब्दस्तत्र वर्तते ।
सोऽयमित्यभिसम्बन्धादुभशब्दे न तत्तथा ॥ ११६ ॥

वाक्येऽवयवप्राधान्यादुद्भूतभेदौ द्वावुच्येते । वृत्तौ तु समुदायसमुदायिनोरभेदाध्यारोपाद् द्वित्वगुणावच्छिन्न समुदाय एक इत्युपसर्जनार्थस्यात्रापि भेदो व्यावर्तते अभेदैकत्वप्रादुर्भावात् । तदेतद् समुदायवृत्तित्वमुभशब्दविषये तेन प्रकारेण द्वित्वोपसर्जनत्वेन न सम्भवतीत्युभपुत्र इति न कदाचिदपि भवति समास. । तथाहि —

"उभयस्तस्य तुल्यार्थो वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते ।"

इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति । उभावाहुरित्यादिस्तु प्रयोगो द्विदव्यादित्वात् साधु. । कथमुभशब्दो द्विपर्यायोऽपि तद्वद् वृत्तौ सङ्ख्यां नाभिधत्त इति चेत्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति ब्रूमः । तथाच वार्तिकम् — 'अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् । उभयोऽन्यत्रे'ति ॥ ११६ ॥

तदेतदाह —

उभयस्तस्य तुल्यार्थो वृत्तौ नित्यं प्रयुज्यते ।
सूत्रेऽपि नित्यग्रहणं तदर्थमभिधीयते ॥ ११७ ॥

उभयपुत्रः उभयथा उभयत इत्यादौ वृत्तिपदे उभशब्दसमानार्थ उभयशब्दः प्रयुज्यते । स हि द्वित्वोपसर्जनं सङ्ख्यमभिधातुं समर्थो नोभशब्दः । तथाच वस्तुभेदाश्रयेण तुल्यार्थत्वं, नाभिधानव्यापाराश्रयेण, उभाविति भेदरूपेण प्रतिपादना, उभय इत्यवयविरूपेण । 'उभादुदात्तो नित्यम्' (५-२-४४) इत्यत्र सूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थम् । द्वित्वोपसर्जनसमुदायाभिधानशक्तिविरहमुभशब्दस्य ज्ञापयितुमित्यर्थः । उभशब्दो समसङ्ख्यावाची, प्रत्ययान्तरं चायनियत्र पक्षे

१. 'स हि' ग. क. पाठ .

-तयपोऽप्राप्तौ तेन सह विकल्पनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं नोपयुज्यते । उभशब्द सङ्ख्यावाची तयबादेशश्चायज् इत्यत्रापि पदेऽस्वरितत्वादेव विकल्पनिवृत्तौ नित्यग्रहण-वृत्तिविषये नित्यमयनेनेत्युक्तप्रयोजनमेव । यथोभशब्देन द्व्यवयव सङ्घोऽभिधीयते, येनोभयशब्देनापि तथेति तुल्यार्थतायां विकल्प स्यादिति नित्यग्रहणम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् समुदायस्याभिधान मुभयशब्देनेति न्याया नुवाद सूत्रे नित्यग्रहणम् ॥ ११७ ॥

[1]असत्या त्वभिधानशक्तौ द्विवचनगम्यविषये प्रयुज्यत एवाभ इत्याह—

आपि के चापरार्थत्वाद्भेद उपजायते ।
उभे इति ततः स्वार्थे भेदवृत्तिः प्रयुज्यते ॥ ११८ ॥

स्त्रीवृत्ते प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाप्, एव कुत्सितादिद्योतने स्वार्थे क इति तत्र प्रत्ययार्थं गुणभावानापत्तेरभेदेऽनुपजाते स्वतन्त्रे स्वार्थे भेदे वर्तमान प्रयोगार्होऽयमुभशब्द उभे उभके इति । अस्वार्थिके तु प्रत्यये उत्तरपदे च परा र्थ्यात् प्रधानार्थकार्थाभावाद् उद्भूतभेदता । स्वार्थोऽस्य हीयेत इति तत्रास्य प्रयोगो न्याय्य ॥ ११८ ॥

यदा तर्हि स्त्रियामिनत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्ष तदा तत्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तोऽ विशेषणापोपादीयमानो न स्वार्थ प्रयुक्त स्यादिति यत्र तत्राभ प्रयोग इत्याशङ्क्याह—

[1]स्त्रीत्वाभिधानपक्षेऽपि गुणभावानिपर्ययः ।
[2]स्वभावादपरार्थत्वात् तत्र भेदो न हीयते ॥ ११९ ॥

गार्ग्यादौ प्रकृत्यर्थो गुणभूत, प्रत्ययार्थ प्रधान प्रतीयते । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु तु प्रत्ययार्थपक्षेऽपि स्त्रीत्वविशिष्ट द्रव्यमत्राभिधीयते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । नहि शब्दानामर्थादेशन शक्यते कर्तुम् । शास्त्रप्रक्रियाभेदेऽपि लौकिकस्य स्थित-लक्षणस्यार्थस्याभेदात् । तस्मादुभे इत्यत्र भेदो न निवर्तते परार्थत्वाभावात् ॥ ११९ ॥

अत एव,

तस्माद् द्विवचनादुपश्लोभयोऽन्यत्र दृश्यते ।
प्रत्ययं तयपं हित्वा नास्त्युत्तरपदे पुनः ॥ १२० ॥

द्विवचनगम्यविषय उभशब्द उक्त । तापि न नान्यत्र द्विवचनात् । अतोऽन्यत्र तु प्रत्यये उत्तरपदे चोभशब्दो नास्ति । अपितु तत्समानार्थ

१ 'सू। सन्धा', २ ख भ पाठ ३ घे ख पाठ.

उभयशब्दः । तथापि तु प्रकृतित्वेनोभादिष्वुपादानसामर्थ्यात् तत्रैकार्थाभावविषयेऽप्युभशब्दः प्रयुज्यते । उभाहस्त्यादयस्तु द्विदण्ड्यादयं । तत्र चशब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवोभशब्दः समुदायरूपेणार्थमाचष्टे द्विशब्दवत् ॥ १२० ॥

तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्याया प्रसङ्गायातं विनिश्चिर्णीतम् । इदं त्वत्र चोद्यते — 'ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्' (१-१-११) इत्यत्र वार्तिकेऽभिहितम् — 'ईदाद्यन्तं द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेध' इति । कुमार्योरगारं कुमार्यगारमिति ध्रुवेदाद्यन्तं प्रत्ययलक्षणेन च द्विवचनान्तमिति प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गश्चोदित । नोपपद्यते, वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याभ्युपगमे द्विवचनान्तस्य समासाभावादित्याह —

प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञाया न स्यात् प्रत्ययलक्षणात् ।
कुमार्यगारे न ह्यस्ति समासो वचनान्तरे ॥ १२१ ॥

व्याख्यातार्थः श्लोकः ॥ १२१ ॥

अन्यदपि चोदयितुमाह —

एकद्वयोर्यञादीनां विभाषा लुङ् न कल्पते ।
यौष्माकस्तावकश्चेति भेदाभावान्न सिध्यति ॥ १२२ ॥

'यञादीनामेकस्य द्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानमि'ति पक्षे लुगुक्तो वाक्यकारेण । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वा, गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वेति प्रयोगसिद्ध्यर्थम् । स चाभेदैकत्वाभ्युपगमे द्विवचनान्ताना समासाभावादेकवचनस्यापि द्व्यादिप्रतिपक्षस्याभावाद् विरुध्यते । तथा सूत्रकारमतेनाप्यभेदैकत्वं विरुध्यते । तथाहि — 'तवकममकावेकवचने' (४-३-३) इति युष्माकास्माकयोधकावेकवचने विदधात्यादेशौ । ततश्च यौष्माक इति वृत्तौ द्वित्वादि[२] मन्यते । तावक इत्येकत्वं द्वित्वादिप्रतिपक्षमिति कथमभेदैकत्वं स्यात् ॥ १२२ ॥

किञ्च,

दृष्टो गार्ग्यतरे भेदस्तथा गर्गतरा इति ।
युष्मत्पिता त्वत्पितेति तथादेशौ व्यवस्थितौ ॥ १२३ ॥

बहुषु 'यञञोश्च' (२-४-६४) इति लुग्विधानाद् गार्ग्यतर इति प्रत्ययश्रुतौ[३] नियतं द्वित्वैकत्वे प्रतीयेते, गर्गतरा इति च बहुत्वमिति कथं वृत्तावभेदैकत्वप्रादुर्भावः । तथा प्रत्ययोत्तरपदयोः 'त्वमावेकवचने' (७-२-९७) इति

१. 'य. । ञ' ग. छ. पाठः. २. 'द्वितीयादि' ड, 'द्व्यादि' घ. पाठः. ३. 'तौ' ड. पाठः. ४. 'र्त' ग. पाठः.

वचनाद् त्वत्पिता मत्पितेत्येकत्वं प्रतीयते । युष्मत्पिता अस्मत्पिता इति तु द्वित्वबहुत्वावगतिरिति । सर्वमेतत् वृत्तावभेदैकत्वाभ्युपगमे विरुध्यते ॥ १२३ ॥

अत्र प्रतिविधीयते —

उपाधिभूता या सङ्ख्या प्रकृतौ समवस्थिता ।
आदेशैः संज्ञया चापि विभक्त्या व्यज्यते विना ॥ १२४ ॥

विद्यमानासु सङ्ख्यासु तत्संसर्गमय्यभेदैकत्वसङ्ख्या प्रादुर्भवतीत्युक्तम् । तथा च यत्र सङ्ख्याविशेषनिबन्धनमस्ति, तत्रासौ प्रतीयत एवेत्युपसर्जनपदविषये या प्रकृतिः प्रातिपदिकं तद्विषये तदर्थस्यावच्छेदकत्वेन या भेदसङ्ख्या समवेता, सा प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्त्या कुमार्यगारमित्यत्र प्रतीयत एव । यदि ह्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्, तदा प्रकृतिभावे सति द्वित्वमुपसर्जनार्थस्यावगम्येत, द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधानात् । एवं तावकस्त्वत्पितेत्यादावप्यादेशादेकवचने विहिताद् विशेषाद् विशेषावगतिः । उपसर्जनस्य हि प्रातिपदिकस्यापि चैकत्वसङ्ख्यास्वीकारसामर्थ्येऽपि विशेषाभिव्यक्तौ नास्ति सामर्थ्यमिति तत्र विभक्तिं सहायमपेक्षते । एवमादेशाच्चापीति । अत एव केचित् प्रकृतिरिव प्रकृतिर्विशेषसङ्ख्यायाः अभेदैकत्वसङ्ख्या, ततोऽस्या उद्भवादिति तत्रैकात्म्येनावस्थिता सोपसर्जनपदेन शक्तिप्रतिघातादप्रकाशिता विभक्त्येवादेशैः प्रकाश्यत इति व्याचक्षते । गर्गकुलादौ चैकद्वयोरपि लुगादेशः प्रकरणाद् विशेषावसायो भविष्यति । अनारम्भे तु लुको बहुष्वेव लुग्विधानाद् गर्गकुलमित्येकत्वद्वित्वप्रतीतिर्नैव स्यात् । बहुषु तु लुगपत्ये नियमार्थमवश्यारम्भणीयः । एवं युष्मत्पितेत्यादौ प्रकरणाद् द्वित्वबहुत्वनियमावधारणं, गार्ग्यकुलमित्यादौ च । इत्थं च कृत्वा 'द्विवचनबहुवचनान्तानामसमास' इति नेदं वचनं सम्भवति, विशेषावगमे समासप्रवृत्तेः । राजपुरुषादौ तु विशेषावगमनिबन्धनाभावाद् वृत्तिपदमन्वाख्यातुं प्रक्रियायां सदृशस्य वाक्यस्य कल्पनादेकवचनान्तानामेव तद्युक्तमिति न्यायसिद्धार्थानुवादोऽयमत्र । यत्र तु द्वित्वाद्यभिव्यक्तिसम्भवः, तत्र समासप्रकृतौ प्रक्रियावाक्ये कुमार्योरगारमित्यादावुपादीयत एव द्विवचनादीति न कश्चिद् विरोधः ॥ १२४ ॥

अनेनैव च न्यायेनेदमपि सिद्धमित्याह —

शौर्पिके मासजाते च परिमाणं समावतः ।
उपाधिभूतामाश्रित्य सङ्ख्यां भेदेन वर्तते ॥ १२५ ॥

---

१. 'व्यते तद्वि', २. 'याव' घ. पाठः. ३. 'क्त्वे' ङ. पाठः. ४. 'नान्तमे' ग. ङ. पाठः. ५. 'व्यां' घ. पाठः.

शूर्पेण क्रीतो मासो जातस्य शौर्पिको मासजात इत्यत्र यद्यभेदैकत्वसङ्ख्या स्वात्मान्तर्गतसङ्ख्याविशेषानुपादानेन वर्तेत, तदा अनियतसङ्ख्यत्वे विशेषणस्य क्रीतजातयोर्नियतमूल्यावगमो वयोविशेषावगतिश्च न स्यात्। परिच्छेदार्थं च शौर्पिकादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। तत्र च मूल्यवाचाया अत्याच्यत्वात् प्रयोगस्वभावादर्थानामात्मभूतं प्राथमकल्पिकं चैकत्वं सङ्ख्याभेदं प्रातिपदिकार्थावच्छेदकम् उपादाय परिमाणं वृत्तिमनुभवति ॥ १२५ ॥

एतदेवाह—

यथास्थिनि परिच्छेदः क्रीते चापि न गम्यते।
इष्टो भेदादृते तत्र परिमाणमनर्थकम् ॥ १२६ ॥

इष्टोऽभिमतः परिच्छेदो भेदमेकत्वसङ्ख्यालक्षणमन्तरेण क्रीतजातयोर्न गम्यत इति तन्नैकत्वानुपादाने शूर्पमासयोः प्रयोगो निष्फलः स्यात्। ननु चात्र अशूर्पव्यावृत्तये सरारात्रादिव्यवच्छेदाय च प्रयोगस्य साफल्यं स्यात्। नैतदस्ति। अनियतसङ्ख्यत्वे[१] परिमाणस्य परिमेयविशेषो नावधार्यते। तद्विशेषावधारणायैव च प्रयोगः परिमाणशब्दानाम्। ते च स्वभावादेव परिच्छिन्नरूपार्थाभिधायिनः। ततश्च प्रयोगप्रामाण्यादुपसर्जनार्थस्यैकत्वविशिष्टस्यात्रावगतिः, परिमाणशब्दैरुक्तपरिमाणस्यार्थाभिधानात् ॥ १२६ ॥

अत एव,

भिन्नस्याभेदवचनात् प्रस्थादिभ्यः शसो विधिः।
तद्धर्मत्वादभेदात् तु घटादिभ्यो न दृश्यते ॥ १२७ ॥

सङ्ख्यैकवचनाद् वीप्सायां शसो विधानेऽन्यर्थत्वादेकवचनशब्दस्य प्रातिपदिकादेकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नार्थाभिधायिनः शस् न त्वेकवचनान्तात्। एवञ्च वृत्तौ[२] भिन्नस्य द्रव्यस्य, न तु जातेः अभेदो यदेकत्वं तस्याभिधानात् परिमाणशब्देभ्यः[३] प्रस्थादिभ्य शस्प्रत्ययो भवति। ते हि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेकत्वसङ्ख्यापरिच्छिन्नं[४] स्वार्थमाचक्षत इति तद्धर्मत्वाद् उक्तपरिमाणार्थाभिधायित्वाद् वृत्तावभेदैकत्वप्रादुर्भावेऽप्येकत्वावगमाच्छसुत्पत्तिः, प्रस्थशो ददाति, खारीशो ददातीति। घटादिशब्देभ्यस्तु न भवति शस्। ते हि जातिशब्दाः। तथाच जात्यभेदादभेदैकत्वसङ्ख्यायोग इति न ते भिन्नस्य द्रव्यस्याभेदमभिदधति,

१. 'तैते' ते' घ पाठ २. 'य प्र' ग पाठ. ३. 'प्र' घ, ङ. पाठः. ४. 'भ्य एव प्र', ५. 'वच्छि', ६. 'दाति' घ. पाठः.

अपितु जातेः । सा च व्यक्तिभेदेऽपि स्थितेत्यनियतसङ्ख्याश्रयजातिवाचित्वे घटादिशब्दानां वृत्तौ नियमेन व्यक्त्येकत्वानवभासनादसत्त्वानेकार्थाभिधाननिमित्तः प्रत्ययः । वृत्तिग्रहणं चात्र प्रयोगानुसरणार्थम् । घटशो ददाति इति प्रयोगो न दृश्यते । यत्र तु जातिशब्दानामपि व्यक्तिविशेषप्रत्यायनपरतया प्रयोगः, तत्रैकत्वाद्यवगमदर्शनाद् भवत्येव शस । तद् यथा — 'यो वा इमां वाचं वर्णशः पदश अक्षरशो वापि ददाति, स आर्त्विजीनो भवति' इति । अत्र हि वर्णसमुदायरूपत्वात् पदस्य वर्णेभ्यो भेदेन निर्देशसामर्थ्यादेकव्यक्तिविवक्षा निश्चीयते । तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्याभ्युपगमे यो विरोध उद्भावितः, स निवारितः । सर्वसङ्ख्याभेदसंसर्गस्वभावायां तस्यां यथाभिमतं विशेषाविर्भावनस्योपपत्तेरिति युक्तिसिद्धत्वादेतदनुसारेण सूत्रवार्त्तिकवचनानि गमयितव्यानि ॥ १२७ ॥

इदानीं 'तत्रोऽवयवे वृत्तौ संख्याभेदो निवर्तते' इति ये भेदापोहलक्षणामभेदैकत्वसंख्यां मन्यन्ते, तन्मतेऽपि विरोधपरिहारायोपक्रमते—

श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र विशिष्यते ।
निवर्तते यद् वचनं तस्य भावो न विद्यते ॥ १२८ ॥

यत्र वाक्ये एकवचनादि श्रूयते, तत्र भावः संख्यालक्षणो धर्मो विशिष्यते, अन्यस्माद् व्यावृत्तो विशिष्टोऽवसीयते । यत्तु वृत्तावेकवचनादि निवर्ततेऽपीति, तस्य भावः स एव संख्यालक्षणो धर्म प्रत्याय्यो न विद्यते नास्ति । तदभावादेव हि तत्र तद्वचनस्य निवृत्तिः ॥ १२८ ॥

सैव स्वाभाविकी लुकास्थाप्यायने प्रत्ययलक्षणप्रसिद्ध्य इत्याह—

कार्यं सत्ताश्रयं शास्त्रादप्रवृत्तिरदर्शनम् ।
वाक्ये दृष्टं यदत्यन्तमभावस्तस्य वृत्तिषु ॥ १२९ ॥

इह वृत्तौ विभक्तीनाम् अर्थाभावादेवाप्रवृत्तिरनुत्पत्तिः भागमात्र एवादर्शनम् । तदाश्रित्य प्रत्ययसत्ताश्रयं कार्यं शास्त्रात् 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (१-१-६२) इत्यस्मात् प्रवर्तयितुं लुग्ग्रहणमारभ्यते । तदन्तादिराद्यैव प्रगृह्यसंज्ञा च सति प्रत्ययेऽनुशिष्टैरेवेति संख्याविशेषाभावादसति प्रत्यये न स्यादिति प्रक्रियायां प्रत्यय उत्पद्यते । नन्वप्रसक्तस्यादर्शनं लुगिति प्रत्ययलक्षणेन

१. 'ग' ग. घ. • - 'शे' घ पाठः.

तत्सिद्धिः। कथमप्रवृत्तिः प्रागभावोऽदर्शनमिति चेद्, वाक्ये दृष्टस्य वृत्तावदर्शनाद् वचनस्य। वृत्तिवाक्ययोर्हि शब्दान्तरत्वेनात्यन्तं भेदादर्थाभावादेवाप्रवर्तनं वृत्तौ वचनस्य, न तु प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

यद्येवं सुपामनुत्पादनाद् वचनविशेषाश्रया विधयः प्रत्ययलक्षणेनापि कथं लभ्यन्त इत्यत आह—

संज्ञाविषयभेदार्थं प्रसक्तादर्शनं स्मृतम्।
श्रूयमाणं तु वचनं विशिष्टमुपलभ्यते ॥ १३० ॥

सर्वस्य प्रत्ययस्य स्वविषयादन्यत्रात्यन्तादर्शनमित्यतिप्रसङ्गनिवारणाय लोपसंज्ञायां विषयनियमार्थं 'सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञित्वादि'त्युक्तम्। यद्यपि चात्रार्थाभावाच्छास्त्रीयापि नास्ति प्राप्तिः, तथापि स्वाभाविक एवाप्रयोगो लुका ज्ञाप्यते। न हि संभवदर्थः शब्दः शक्यते वचनेन निवर्तयितुम्। अप्रास्त्यनुमानमेव हि बाधा। एवञ्च लुक्छास्त्रेणैवात्र प्रसक्तेराख्यानात् प्रक्रियायां सुप उत्पन्ना निवर्त्यन्ते। प्रयोगसमवायिनि हि वाक्ये श्रूयन्ते नियताः सुपः। तद्वान्येव वृत्तेः। तत्सदृशं तु प्रक्रियावाक्यं वृत्तिप्रकृतिभूतं कल्प्यते। तत्र च सुपः प्रयोगसमवायिवाक्यानुसारेणैव कल्प्यन्ते। तथाच तत्र प्रक्रियावाक्ये विशिष्टमेव वचनं श्रूयते। तत्र हि यदुपलभ्यते वचनं तच्छ्रुतत्वादेव विशिष्टं विज्ञायते। ततश्च कारणानुरूपत्वात् कार्यस्य वृत्तावपि लुका ज्ञाप्यमानं विशिष्टमेव वचनं प्रत्ययलक्षणेन स्वकार्ये प्रयुङ्क्ते इति राजपुरुषादौ वचनविशेषकार्यस्याभावाद् वचनमात्राश्रयं नलोपादिकार्यं प्रवर्तते। तथाच तत्र भूतपूर्वो वचनभेदो नावगम्यत इति संख्याविशेषावगमाभावः। त्वकादयस्त्वादेशाः प्रगृह्यसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणकार्यं वचनविशेषप्रतिबद्धमिति तत्र वचनभेदस्य भूतपूर्वस्यावगमाद् भवति तन्निबन्धनः संख्याविशेषावसायः। 'श्रूयते वचनं यत्र भावस्तत्र विशिष्यत' इति वचनभेदनिबन्धनो हि संख्याभेदावगमः। स चात्रादेशादिनानुमितसन्निधान इति कथं स्ववाच्यं न प्रत्याययेदित्यर्थः। तदेवं पूर्वमादेशादेरेवाभेदैकत्वसंख्यान्तर्भूतस्य संख्याविशेषस्यावगम इति समर्थितम्। इह त्वसत्यपि संख्याविशेषान्तर्भावेऽभेदैकत्वसंख्यायामादेशादिना विशिष्टप्रकृत्यानुमाने स्ववाचकद्वारेणैव संख्याभेदप्रतिपत्तिरिति भेदः ॥ १३० ॥

---

१. 'स्य वि', २. 'गास्त्वद' घ पाठ.

अत्र च दर्शने दोषमाह—

अभावो वा लुको यत्र रूपवान् वा विधीयते ।
व्यभिचारान्निमित्तस्य तत्रासाधुः प्रसज्यते ॥ १३१ ॥

प्रक्रियावाक्ये यादृशं विशिष्टं वचनं, तादृश एव प्रसक्तव्यं वृत्तौ लुगि-ष्युच्यते । तथा च यत्र लुकोऽभावः 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (६-३-२) इत्यादौ, तत्र द्वित्वबहुत्वयोः स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्तः इति प्राप्नोति । इष्यते च स्तोकान्मुक्त इत्येवैतल्लुक एकवद्भावो वक्तव्य एव स्यात् । स चाशि-ष्य इत्युक्त इति विरोधः । एकत्वं हि वृत्तौ प्रतीयते । स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ चैकत्वाख्यस्य वृत्तिनिमित्तस्य वचनान्तरश्रुतौ परित्यागाद् द्वित्वादावपशब्दोऽयं स्तोकान्मुक्त इति प्राप्नोति । तथा रूपवान् भावात्मकस्तनकाद्यादेशोऽप्येकार्थत्वे विधीयते । अन्वर्थो हि तत्रैकवचनशब्दः । तत्र यदि वृत्तौ भेदापोहलक्षणाभेदै-कत्वसंख्याभ्युपगम्यते, ततो द्व्यादिप्रतिपक्षभूतस्य कत्वलक्षणस्यादेशनिबन्धनस्य वृत्तौ परित्यागात् तवकादिस्तत्रासाधुरप्रयोगार्ह एव स्यात् ॥ १३१ ॥

तस्मादयमत्र मतद्वयेऽपि परमार्थरूपः सिद्धान्त इत्याह—

भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः ।
सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं[1] तादृशो भवेत् ॥ १३२ ॥

किमनेन दुःसमर्थेनाभेदैकत्वेनाभ्युपगतेन । शब्दानामभिधानशक्तयो हि विचित्राः । ता विशेषेणानुसर्तुमशक्याः किञ्चित्सामान्यमाश्रित्य ज्ञाप्यन्ते । तथा च वृत्तावेकार्थीभावकृतं वाक्याद् विशेषं दर्शयता भाष्यकारेण यः संख्याभेदा-पगमलक्षणो विशेषो वृत्तौ व्याख्यातो वाक्ये च भेदः संख्याविशेष इति, सोऽभेदेन वृत्तिपदानि प्रातिस्विकभेदानाश्रयेणोपादाय बोद्धव्यः । तथाहि—न सर्वत्र वृत्तिपदे संख्याविशेषाप्रतीतिः, शौर्पिकमासजाततावकीनादौ विशेषप्रतीतेः । अस्ति तु राजपुरुषादावविशेष इत्येतावता वाक्याद् भिन्ना वृत्तिर्लक्षिता भवत्येव । यथा क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमित्युक्ते गगनादीनां क्रियावत्त्वा-भावेऽपि गुणादिभ्यो द्रव्यस्य भेदः सिध्यत्येव । तेषां कदाचिदपि क्रियावत्त्वा-भावात् । द्रव्यस्य तु कस्यचित् कदाचित् तथाभूतत्वात् । एवं वाक्ये सर्वत्रैव संख्याभेदप्रतीतेः क्वचित् तद्रूपापि वृत्तिस्ततोऽन्या भवत्येव ज्ञापिता[2] । सर्वं हि लक्षणं सामान्येनैव प्रवर्तते, प्रतिव्यक्त्यशक्यत्वात् तत्प्रणयनस्य । देशकालस्वभा-

१. 'वश्यं', २ 'वो वि' घ. पाठ

वभेदेन विचित्रत्वान्मात्राणां, विशेषतः शब्दानामभिधानशक्तिनियमस्यायोगादिति सति निबन्धने तावकीनादौ संख्याविशेषप्रतिपत्तिर्भवन्ती लक्षणव्यभिचाराय न प्रभवति, सामान्ये लक्षणस्य प्रवृत्तेः। सकृत्प्रवृत्तावपि चरितार्थत्वादित्यर्थः। यथा च वृत्तौ संख्याविशेषः क्वचिन्न प्रतीयते, तथा लिङ्गविशेषोऽपि। ततश्च कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो 'न वा अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात्' (वा० ६-३-४२) इति प्रत्याख्यातः ॥ १३२ ॥

तद् व्याचष्टे—

जातेश्च भेदहेतुत्वान्न लिङ्गेन विशेष्यते।
प्रधानं मृगदुग्धादौ गार्गीपुत्रे न स क्रमः ॥ १३३ ॥

मृगदुग्धं, कुक्कुटाण्डं, छागमांसमित्यादौ दुग्धादेरुत्तरपदार्थस्य प्रधानस्यावच्छेदाय मृगादिपूर्वपदार्थो विशेषणमुपादीयत इति जातिपरायां चोदनायां लिङ्गविशेषस्याविवक्षेति मृगस्य दुग्धमित्यादिरेव विग्रहः। जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां मृगादयः शब्दा नियतजातिवाचका निरस्तलिङ्गभेदा एव प्रभवन्ति विवक्षितेनार्थेन प्रधानमवच्छेत्तुम्। तदेतदुच्यते—'अस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वादि'ति। अस्त्र्यर्थत्वे हि पूर्वपदस्य किमन्यजातिविवक्षाया स्यात्। तत्राण्डादीनां स्त्रीपुंससाधारण्यात् कुक्कुटस्याण्डं छागस्य मांसमिति कुक्कुटादिना विशेषणमनर्थकमव्यभिचारात्। यदा त्वन्यजातिनिवृत्तिरेव विशेषणादवगम्यते, यदा तु मांसादेर्लघुतरत्वेनोपयोगविशेषार्थं स्त्रीलिङ्गेन पूर्वपदेन विशेषणमभिसंहितं, तदा वाक्यमेव भवति न समासः। ततो विशेषस्याश्रियात्। निवृत्ते हि स्त्रीप्रत्यये स्त्रीत्वस्यानभिव्यक्तेः सैव सामान्यविवक्षा पुंवद्वचनेन सूच्यते। क्वचित् तु सर्वथैव लिङ्गविशेषयोगो भवत्युपसर्जनार्थस्य। तद् यथा गार्गीपुत्रछागलीमूत्रमहिषीमूत्रादिषु। पुत्रस्य हि निन्दाप्रशंसापरतया मूत्रविशेषस्य चार्थक्रियाभेदकारित्वात् स्त्रियैव विशेषणं युज्यते। तथाचैवमादौ न सानुपूर्वी या कुक्कुट्यादिषु। तत्र हि लिङ्गसामान्ययुक्तः पूर्वपदार्थः। अत एवादिशब्देनैवंभूता जातिपरा एव कुक्कुटीप्रकारा अभिमताः। न तु यत्र व्यक्तिविवक्षा प्रयोजनवती गार्गीपुत्रादौ, तेऽपि गार्गीप्रभृतयोऽत्र गृह्यन्त इति प्रत्युदाहरणमेते भवन्ति। इत्थं च कृत्वा संख्याया इव लिङ्गस्यापि विषयनियमेन विवक्षाविवक्षे विज्ञेये ॥ १३३ ॥

---

१. 'वृक्त' ग. घ. पाठ. २ 'मि' ङ पाठ.. ३. 'ज्ञयो' घ. पाठ.

यतश्च जातिपरत्वे लिङ्गसंख्याभेदस्तिरोधीयते, अत एव,

अभेदे लिङ्गसंख्याभ्यां योगाच्छुक्लं पटा इति ।
प्रसक्ते शास्त्रमारब्धं सिद्धये लिङ्गसंख्ययोः ॥ १३४ ॥

इह पदावधिकेऽन्वाख्याने पदान्तरानपेक्षया पदे संस्क्रियमाणे नियत-वाक्यगतविशेषानवधारणात् सामान्ये स्वार्थमात्रे लिङ्गसर्वनामनपुंसकयोगात् सङ्ख्यासर्वनामभेदैकत्वयोगाच्च शुक्लमिति पदे स्थिते, पटा इति पदान्तरसमन्वयो-पजनेऽप्यभिनिर्वृत्तस्यान्तरङ्गस्य संस्कारस्यानिवृत्तेः पटा इत्यसमन्वितार्थत्वादसमा-नाधिकरणेऽपि प्रयोगे प्राप्ते 'विशेषणानां चाजातेः' (१-२-५२) इति विशिष्ट-लिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थमारभ्यते शास्त्रम् । लुबन्तविशेषणानां हि लुबर्थसमानाधि-करणत्वात् 'लुपि युक्तवद्—' (१-२-५१) इत्यनेनैव लुबर्थगतलिङ्गसङ्ख्ययोः सिद्धत्वात् 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानी'त्यस्मिन्नर्थे सूत्रमवस्थापितं भाष्ये । विशेषणानां तैर्युक्तस्येव व्यक्तिवचने भवत इति सूत्रार्थः ॥ १३४ ॥

तत्र विशेषणशब्देन सामान्यवाचिना गुण एव कथमभिधीयत इत्याह—

परार्थं शेषभावं यो वृत्तिषु प्रतिपद्यते ।
गुणो विशेषणत्वेन स सूत्रे व्यपदिश्यते ॥ १३५ ॥

भेदकं विशेषणमिति यद्यपि प्रतीतं, तथापीह परतन्त्रमात्रं विवक्षितम् । तथाहि— तद्धितग्रहणसंबद्धस्य युक्तवदित्यस्यानुवृत्तेस्तद्धितार्थयोगे एकार्थी-भावे तद्धितवृत्तिषु योऽभावः श्रूयते अन्यं तद्धितार्थमात्मोपधानेनोपकुर्वन् स गुणोऽत्र विशेषणमित्युक्तः । स हि मतुल्लोपान्मत्वर्थीयाकारान्ततया वा द्रव्य-सामान्ये प्रकान्तस्तदाश्रितत्वेनात्यन्तपारतन्त्र्याद् विशेषणम् । यस्तु व्यधिकरणः पटस्य शुक्ल इति, स गुणमात्रप्रतिष्ठो द्रव्येण विशेष्यमाणत्वाद् विशेषणमेव न भवति । पुल्लिङ्गे च गुणे एकत्र तस्य प्रथमत एव प्राप्तसंस्कारत्वात् लिङ्गसङ्ख्या-भेदाकाङ्क्षा । द्रव्यसामानाधिकरण्यस्य तु द्रव्यसामान्ये नपुंसकैकत्वयोगिनि स्थितस्य द्रव्यविशेषलक्षणाश्रयधर्माकाङ्क्षिणो युक्ता विशिष्टद्रव्यलिङ्गवचनप्रति-पत्तिः । तस्माद् गुणमुक्तवान् गुणवचनः शुक्लादिरत्र सूत्रे विशेषणमुच्यते । यद्यपि चास्य लुप्तप्रत्ययस्य विशेष्यवचनता, तथापि विशेष्यसामान्यवृत्तित्वाद् विशे-षाकाङ्क्षित्वात् तं प्रति विशेषणत्वं भवत्येव ॥ १३५ ॥

---

१. 'यश्च' ग. पाठ. २. 'वृत्ति' ग पाठ

वाक्यावधिके तदन्वाख्याने पदान्तरापेक्षया शुक्लो गुणोऽस्य पटस्यास्तीत्युपक्रम एव विशिष्टलिङ्गसंख्यासिद्धौ किमर्थं सूत्रमित्याशङ्कयाह—

शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः ।
वृत्तेरभिन्नरूपत्वात् तेषु वृत्तिर्न विद्यते ॥ १३६ ॥

शुक्लो गुणोऽस्य पटस्यास्तीति यदिदं विशेषवाक्यं, तन्मतुब्लोपान्मत्वर्थीयाकारान्ततया या या वृत्तिस्तस्या भिन्नरूपमेवेति मागेव प्रतिपादितम् । ततश्च वाक्यगता विशेषा वृत्तौ नान्तर्भवन्ति । अभिन्नरूपा हि वृत्तिः पटादिविशेषेष्विति तस्य नियतवाक्यगतविशेषाभिव्यक्तिर्नास्तीति सर्वथा सामान्यापेक्षमेव वृत्तिपदानुशासनमिति विशेषलिङ्गसंख्यासिद्ध्यर्थमिदमारम्भणीयमेव सूत्रम् ॥ १३६ ॥

नन्वेवमपि नियतविशेषनिष्ठस्यैव सामान्यस्य प्रतिपाद्यत्वादनिर्धारितोऽपि विशेषो भविष्यत्यन्वाख्याननिमित्तं, समन्वयान्यथानुपपत्त्या वा बहिरङ्गमप्याश्रयलिङ्गसंख्यं प्रतीक्षिष्यते । कथमन्यथा सत्यपि वचने तत् सिध्येदित्याशङ्कयाह—

रूपाद्य शब्दसंस्कारः सामान्यविषयो यतः ।
तस्मात्तदाश्रयं लिङ्गं वचनं च प्रसज्यते ॥ १३७ ॥
सलिङ्गं च ससङ्ख्यं च ततो द्रव्याभिधायिना ।
सम्बध्यते पदं तत्र तयोर्भिन्ना श्रुतिर्भवेत् ॥ १३८ ॥

इह योऽर्थः शब्दात् प्रतीयते, स एव संस्कारनिमित्तम् । अस्माच्च वृत्तिपदादभिन्नरूपात्सर्वविशेषसाधारणाच्छ्रुतिसामान्यस्वभावादर्थसामान्यं प्रतीयते, न तु विशेषः । तथाच विवक्षितस्यापि विशेषस्याप्रतीतस्यासत्समत्वात् सामान्यनिबन्धनमेवान्वाख्यानं युक्तमिति सामान्याश्रययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः प्राप्तिः ॥ ॥ १३७, १३८ ॥

तयोश्चान्तरङ्गयोः कृतयोर्विशेषसन्निधानेऽपि त्यागाभावाद् व्यधिकरणत्वादसंबन्धे वचनानुसारिणं प्रति प्राप्ते,

भाविनो बहिरङ्गस्य वचनादाश्रयस्य ये ।
लिङ्गसङ्ख्ये गुणानां ते सूत्रेण प्रतिपादिते ॥ १३९ ॥

वाक्ये पदानां प्रयोगयौगपद्याभावाद् भाविग्रहणमसमानकालताप्रतिपादनपरं, पूर्वप्रतिपादनेऽप्याश्रयस्य पदान्तरसंस्कारेऽनपेक्षणात् । अत एव बहिरङ्गत्वमनपेक्षणादाश्रयस्याश्रितसंस्कारे । एवमपि वचनसामर्थ्याद् बहिरङ्गोऽप्यर्थोऽपे-

क्ष्यन इति विशिष्टलिङ्गवचनसिद्धि 'विशेषणानां—' (१-२ ५२) इति सूत्रा-रम्भात् ॥ १३९ ॥

यदा तर्हि प्रथमत एव तद्धितवन्त्यत्व विशेष्यस्याभिविवक्षित, तदा किं वचनेनेत्यत आह—

विशेषवृत्तेरपि च रूपाभेदादलक्षितः ।
यस्माद् विशेषस्तेनात्र भेदकार्यं न कल्पते ॥ १४० ॥

विवक्षितेऽपि विशेषे वृत्तिपदस्य साधारण्यात् यदवधारण तस्य तत इत्यशब्दार्थोऽन्वाख्यानविमित्त न भवति विशेष इत्युक्तमेवैतत् ॥ १४० ॥

ननु च सामान्यस्य विशेषेषु अविभागात् तौ अन्यत्र कार्यं सामान्योपक्रमेऽप्यभिधानेऽनिवार्यं, निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावादित्याशङ्क्याह—

विशेष एव सामान्यं विशेषाद् भिद्यते यतः ।
अभेदो हि विशेषाणामाश्रितो विनिवर्तकः ॥ १४१ ॥

इह व्यावृत्तिर्विशेषलक्षणम् । परस्पर व्यावर्तमाना हि विशेषा कथ्यन्ते । तथाच सामान्यमप्यभेदेनाश्रित विशेषाणां निवर्तकत्वात् विशेषो भवति । सामान्याविवक्षाया हि नियता विशेषा व्यावर्तिता भवन्ति । तत्र यथा नियतो विशेष समाश्रितो विशेषान्तर निवर्तयति, तथा सामान्यमपि विशेषानिति सोऽपि विशेष । तदुक्त 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि'ति । एवञ्च पदान्तरानपेक्षेऽनुशासनेऽभेद सामान्यमाश्रित भेदाना निवर्तकमिति कथ विशेषगतलिङ्ग-सङ्ख्यालाभ ॥ १४१ ॥

ननु चाभेदस्य भेदनिवारणे तैरसावुपसर्जन न स्यात् । सानुस्वरभयजनन च तैष्वतो न स्यादित्याशङ्क्याह—

यद् यदाश्रीयते तत्तदन्यस्य विनिवर्तकम् ।
भेदाभेदविभागस्तु सामान्ये न निरूप्यते ॥ १४२ ॥

अन्यव्यवच्छेदफल वा शब्दप्रयोगस्य विशेषवत् सामान्यमपि नियत-विशेषव्यवच्छेदमाश्रित सत् करोत्येवेति वीप्सया व्यवच्छेदकत्व विशेषलक्षण सामान्यस्यापि योजितम् । एवमपि च सामान्य भेद इति नोच्यते, सामान्यान्तराणामपाकरणेन स्वाश्रयेष्वनुवृत्ते । नाप्यभेद इति शक्यते निरूपयितु, नियतविशेषाणा सामान्यान्तराणा च व्यावर्तकत्वात् । इत्थ च यथा गौरिति

१ 'षि' घ पाठ २ 'षणाना वि' ग घ पाठ

मुख्येऽर्थेऽन्वाख्यात सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या वाहीके गोत्वसमारोपेणाभिधत्ते, तथा *शुक्लादिशब्दा सामान्ये मुख्येऽर्थे सस्कृता विशेषे* पदान्तरोपादाने सयुज्येरन्निति तयोर्भिन्ना श्रुतिर्भवेदिति बहिरङ्गार्थयोगतल्लिङ्गसख्यासिद्ध्यर्थं सूत्रमित्येव स्थितम् ॥ १४२ ॥

ननु च पदवाच्यानामर्थाना वस्तूनामिव न किञ्चिदन्वयि रूपं दृश्यते। तत् किमेषा सामान्यमित्याशङ्क्याह —

अपोद्धारश्च सामान्यमिति तस्योपकारिणः ।
निमित्तारस्थमेवार्तैस्तत् स्वधर्मेण गृह्यते ॥ १४३ ॥

यद्यपि स्थितलक्षणार्थविशेषविषय धान्यमेव वाचक, तथापि तस्मात् ससर्गरूपात् पदानामपोद्ध्रियमाणाना किञ्चिदर्थैरेशलक्षण सामान्यमप्यपोद्धारानुगुण वाक्यार्थानुगुण्येनापोद्धारात् तदुपकारि व्यवतिष्ठते । अपोद्ध्रियते ससर्गात् पृथक्क्रियते इत्यपोद्धार सामान्यमिति । एवमपोद्ध्रियमाणत्वेन तस्य सामान्यस्योपकारिणो वाक्यार्थभूतविशेषावगमोपायभूतस्येत्यर्थ । केवलाद्व्यपोद्धृतात् पदादर्थसामान्यविषया प्रतिभा जायत इति तद्विषय सामान्य न विशेष । तथाहि निमित्ते साकाङ्क्षरूपेऽवस्थितिर्यस्य, न विशेषात्मनि, तत् स्वेनात्मीयेन स्वभावेन निश्चीयते न भेदरूपेण, तस्यानियतस्योपप्लवात् । अतश्च न विशेषलिङ्गसख्याभ्या सम्बध्यते पदार्थ ॥ १४३ ॥

ननु च नियतवाक्यगतत्वात् पदानामपोद्धारेऽपि पदाभिधेया विशेषा एवेति किमन्यत् सामान्य स्यादित्याशङ्क्याह—

अनिर्धारितधर्मत्वाद् भेदा एव विकल्पिताः ।
निमित्तैर्व्यपदिश्यन्ते सामान्याख्याविशेषिताः ॥ १४४ ॥

पदाना विशेषाभिधानासामर्थ्यादनवगतनियतविशेषरूपा भेदा एव तेभ्य प्रतीयमाना सामान्यमित्यनया सज्ञया कल्पनया व्यवस्थापिता, न विशेषसमाख्यया । यतश्च *जातिगुणक्रियालक्षणैर्निमित्तैरुपाधिभिरवच्छिन्ना गौ शुक्लो गच्छतीत्यादिरूपेण ते व्यपदिश्यन्ते*, ततो भेदा एवैवरूपा इति निश्चीयन्ते । यद्यपि हि पदैर्व्यावृत्तरूपोऽर्थो नाभिधीयते, तथाप्युपाधिरूपोपधानेनार्थाभिधानाद् भेदा एवाभिहिता, निरुपाधे सर्वतो व्यावृत्तस्याव्यवहार्यत्वात् । दूरादपि रूपमात्रेण व्यक्तो नैवावसीयते । तस्मात् सर्वस्यां वृत्ते प्रतीतेर्भेद-

---

१ 'त्वे क पाठ २ याति', ३ न तत्^२ ष पाठ ४ च' क. पाठ ५ 'वृत्ते ६ 'स्या प्र क पाठ ।

निष्ठत्वात् पदार्थाना विशेषस्य पदान्तरगम्यस्यानासादनमात्रात् प्रतीति सामान्यस्येति व्यवस्थाप्यते । तत्त्वदृष्ट्या तु तद्वाक्योपादानस्य विशेषस्यानासादनादानाद्गुणाच्च विप्लुतरूपत्वादसत्यैव पदार्थाना प्रतीति । उपायमात्र तु सा वाक्यार्थप्रतीताविति निर्णीतचरमेतत् ॥ १४४ ॥

तदेव विशेषणानभिन्यारम्भ समर्थित । स्वाभाविकत्वनादित्येव तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानसुखम् । तदुपपादयितुमाह—

यदा तु व्यपदिश्येते लिङ्गसंख्ये स्वभावतः ।
प्रयोगेष्वेव साधुत्वं वाक्ये प्रकल्प्यते तदा ॥ १४५ ॥

प्रयोगेष्वेव प्रयुज्यमानेष्वेव पदान्तरेषु वाक्यस्थाना वाक्याधिकमन्वाख्यान यदा प्रक्लृप्यते, तदोपक्रम एवाश्रयविशेषसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या सोऽयमित्यभिसम्बन्धाच्छुक्लादीना विशेषलिङ्गसंख्यायोग इति स्वाभाविकमेतदित्युच्यते । अत्र हि दर्शने नास्त्येतद्रूपमेकादलक्षितो विशेषे । न चाप्यन्तरङ्गबहिरङ्गभाव कश्चित्, उपक्रम एवाश्रयविशेषस्यापेक्षितत्वात् । तथाचान्तरङ्गेऽर्थसामान्ये संस्कारो न पर्यवस्यति । तदेव पूर्व विच्छेदोपक्रमेऽव्याख्याने गुणगुणिनोर्भेदमाश्रित्य तद्धितप्रयोगे सत्याश्रयसामान्ये वृत्तेरन्तरङ्गो लिङ्गसंख्यासर्वनामयोग उक्त । इदानीं तु सोऽयमिति सम्बन्धाश्रयेणाभेदमाश्रित्य प्रथमत एवं नियतवाक्योपात्तविशेषवृत्तिना कथिता । तथाचात्र भेदसम्बन्धाभावान्मतुपो लुक्संस्कारो वा न विधीयत इति नास्त्यभिन्नस्यास्य वृत्ते, भेदसम्बन्धविवक्षायामेव तद्विधानात् ॥
॥ १४५ ॥

सम्बन्धभेदविवक्षैव व्याख्या । अन्यथा यथा भेदसम्बन्धे गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् विधीयते, तथा जात्याद्यप्राप्त विवक्षित जातिशब्देभ्योऽपि कस्मात् स न विधीयत इत्याशङ्क्य जातिगुणयोर्द्रव्यसमवेतस्याविशेषेऽप्यवान्तरविशेषप्रतिपादनायाह—

तत्र प्रयोगोऽनियतो गुणानामाश्रयैः सह ।
सामान्यं यत् तदत्यन्तं तदैव समवस्थितम् ॥ १४६ ॥

शुक्लादयो गुणा समुपजाते द्रव्ये निमित्तवशादनियमेन समवयन्ति, यावदाश्रय च नावतिष्ठन्त इत्यनियत प्रयोगो भेदेनाभेदेन च पटस्य शुक्ल शुक्ल पट इति । जातिस्तूत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादव्यभिचरितसम्बन्धा द्रव्येणेति तदभेदेन सोऽयमिति सम्बन्धाद् व्यवह्रियते सदैव, न तु कदाचिदपि भेदेन

१ 'त्ये घ पाठ २ दाना ङ पाठ ३ पगता घ पाठ ४ घ इति न ङ पाठ ५ 'शेषा' घ पाठ ६ घ शुक्लेति घ पाठ

पटस्य शुक्ल इत्यादिवदिति गुणशब्दा एव मतुब्लोपे भेदसंबन्धविवक्षायां प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तथा च विच्छेदोपक्रमे सूत्रारम्भः समर्थितः ॥ १४६ ॥

एतदेव प्रकटयति —

न गोत्वं शाबलेयस्य गौरिति व्यपदिश्यते ।
शुक्लत्वं बाहुलेयस्य शुक्ल इत्यपदिश्यते ॥ १४७ ॥

भावप्रत्ययमन्तरेण व्यक्तेर्निष्कृष्टं सामान्यं नाभिधीयते जातावपि पदार्थे इति सर्वथा व्यक्तिरूपतां प्राप्तमभेदेन तदभिधीयते । सोऽयमिति संबन्धाद्धि व्यक्तिरूपतां प्राप्तं सामान्यं तथैव निर्देशार्हम् । यदा तु व्यक्तेर्निष्कृष्टरूपं विवक्षितं, तदा भावप्रत्ययान्तवाच्यं शाबलेयस्य गोत्वमिति । जातावपि हि पदार्थे द्रव्याभेदं गताया जातेरभिधानाद् गोर्गोत्वमिति प्रतीतिर्भिन्ना । गुणास्तु भेदेनापि कल्प्यन्त इत्युक्तमेव । ततश्च तेभ्यो मतुपो लुगुच्यते ॥ १४७ ॥

अन्यथा,

व्यतिरेके च सत्येवं मतुपः श्रवणं भवेत् ।
लुगन्वाख्यायते तस्माद् रसादिभ्यश्च नास्ति सः ॥ १४८ ॥

पटस्य शुक्ल इति भेदे सति संबन्धिवृत्तौ मत्वर्थीयप्रत्ययेनासावुच्यते इति तत्रापि शुक्ल इत्येव यथा स्यादिति मतुपो लुगुच्यते । 'अव्यतिरेकात् सिद्धमिति चेद् दृष्टो व्यतिरेकः' इति हि भेदसंबन्ध एव लुक् समर्थितः । जातेस्तु नास्ति भेदसंबन्ध इति तद्वचनाद् मतुब् नोत्पद्यते । अयमेव च विषयविभागो लुग्द्वारेणाख्यायते अभिधानशक्तिनियमनिमित्तः । ततश्च यथा श्रूयमाणे प्रत्यये प्रकृत्यर्थोपाच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते, तथा लुप्तेऽपि शुक्लादाविन्युक्तं भवति । रसादिभ्यश्च स लुङ् नास्ति ॥ १४८ ॥

न हि ते मत्वर्थीयरहिता स्वाश्रयमभिधातुं शक्नुवन्तीत्याह—

यत्सोऽयमिति संबन्धाद्रूपाभेदेन वर्तते ।
शुक्लादिवत् ततो लोपस्तद्रसादौ न विद्यते ॥ १४९ ॥

वचनग्रहणसामर्थ्याद् ये गुणमुक्त्वा वद्धति द्रव्ये सोऽयमिति संबन्धेन यादृशा एव गुणमात्रे वृत्तास्तादृशा एव वर्तन्ते, तेभ्यो मतुपो लुग् विधीयते गुण-

१. 'विति प' क. पाठ. २. 'भ्यो लु', ३. 'सति भेदे सं', ४. 'पपद्य' प पाठः.

मात्रवृत्तित्वस्य दर्शनाद् गुणिनि वृत्तिमाख्यातुम् । तत्र निमित्तरूपारोपेणाभेदविवक्षायां शुक्लादीनां द्रव्याभिधानपक्षे भेदनिमित्तस्य मत्वर्थीयस्याप्राप्तौ किं लुका । न च शुक्लः पटो निर्दिते यस्येत्यत्र षाष्ठे व्यतिरेके विवक्षिते मतुपो लुगिष्यत इति श्रौतस्यार्थस्यायोगाल्लाक्षणिकोऽर्थोऽत्राश्रीयते । ये सोऽयमिति संबन्धेन गुणनिमित्तद्रव्यवचना अविशिष्टरूपा दृष्टाः, तेभ्यः संप्रति गुणमात्रवृत्तिभ्यो भेदसंबन्धविवक्षायां मतुपः श्रवणं मा भूदिति लुगन्वाख्यायते । एवञ्च रसादयो व्यावर्तिता भवन्ति । यतस्तद्रूपाभेदेन रसादिशब्दानां तद्वति वर्तनं नास्ति । सदैव हि ते मत्वर्थीयान्ता एव स्वाश्रयमाचक्षते रसवान् गन्धवानिति । तथाच 'रसादिभ्यश्च' (५-२-९५) इति प्रतिपदमारभ्यते मत्वर्थीयः । इनिठनावेभ्यो न दृश्येते इति पुनर्मतुबेव विधीयते । तथाच वार्तिकं 'रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्' इति । अन्यस्य प्राप्तस्य प्रत्ययस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । रूपिण्यप्सरा इति तु शोभासंबन्धो गम्यते, न चक्षुर्ग्राह्यरूपगुणसमवायः । रसिको राजेत्यादौ तु शृङ्गारादिरससंबन्धो न रसनेन्द्रियग्राह्यगुणयोगो विवक्षित इति 'गुणादि'ति गुणे विशेषणाद् गुणशब्देभ्य एव रसादिभ्य इनिठनोर्निवर्तनादन्यत्र तौ भवत एव । उक्तेन न्यायेन तु लुगप्रसङ्गादन्यशब्देन वार्तिके लुगुच्यते इत्यपव्याख्यानम् ॥ १४९ ॥

तदेवमुक्तम एव विशिष्टद्रव्यविवक्षाया स्वाभाविकमेनदर्शने गुणनामधेयेन इह गोऽयमित्यभेदसंबन्धे सिद्धे लिङ्गसंख्ये इति प्रतिपादितम् । अत्रापि च पक्षे सूत्रस्योपयोगं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

आवेशो लिङ्गसंख्याभ्यां कचिन्मञ्चादिषु स्थितः ।
सोऽयमित्यभिसंबन्धे स प्रष्ठादौ न विद्यते ॥ १५० ॥

इह सोऽयमित्यभेदसंबन्धविषये समारोप्यमाणस्यार्थान्तरे द्वैतं दृश्यते, आविष्टलिङ्गसंख्यता तदभावश्च । तत्र मञ्चाः क्रोशन्ति पश्य वासांसि चेत्यत्र मञ्चशब्दः तात्स्थ्यात् समारोप्यमाणोऽजहत्स्वलिङ्गसंख्य एव वर्तते स्वार्थे । तथा गिरिप्रभवासु नदीषु सामीप्याद् गिरिरूपसमावेशेन गिरिशब्दोऽजहत्स्वलिङ्गसंख्य एव प्रवर्तमानो दृष्टः, गिरीन् सरितः स्यन्दमानाः पश्येति । प्रष्ठप्रवरादिशब्दास्तु स्वभार्यायां प्रस्थानादिक्रियाप्रसङ्गात् प्रवर्तमानाः परित्यक्तस्वलिङ्गसंख्या एव समावेशविषयलिङ्गसंख्योपादायिनो दृश्यन्ते । तथाच प्रष्ठी प्रवरीति

१. 'न ग ष' घ. पाठः. २. 'ह' ग पाठ. ३. 'क ख' ग. ए. पाठ.. ४. 'घा ग' ङ. पाठ.

स्त्रीलिङ्गेनैव समाख्यायते स्त्री । तदत्र द्वे अपि लिङ्गसंख्ये परित्यक्ते निमित्तिनि प्रवर्तमानेन मञ्चादिशब्देन । मञ्चादिशब्दस्तु कश्चित् स्वगतं लिङ्गमेवोपादायोपचरितेनिमित्ते निमित्तिनि प्रवर्तते, मञ्चान् योषितो हरीतक्यः फलानीति । कश्चित् तु वचनमेवानुवर्तते स्वगतं, खलतिकं वनानीति । कश्चित् पुनर्द्वे अपि लिङ्गसंख्ये स्वगते समाश्रित्य तद्वति निमित्तिनि वर्तते शब्दः । तद् यथा विंशतिर्ब्राह्मणा इत्यादि । एष च शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्नियमो विषयविभागेन सिद्धः ॥ [॥ १५० ॥

शास्त्रेऽप्यस्यैवार्थस्यास्ति ज्ञापकमित्याह—

लिङ्गं लिङ्गपरित्यागे सूत्रे प्रत्ययशासनम् ।
सोऽयमित्यभिसंबन्धात् पुंशब्दे स्त्र्यभिधायिनि ॥ १५१ ॥

पुंयोगादाख्यायाम् (४-१-४८) इति मञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययानुशासनं सोऽयमित्यभिसंबन्धेन स्त्रियां तेषां परित्यक्तस्वलिङ्गसंख्यानां प्रवृत्तिरित्यस्यार्थस्य ज्ञापकम् । तथाख्याग्रहणादभेदसंबन्धात् पुंशब्दाः स्त्रियां ये वर्तन्ते, ते गृह्यन्ते, न तु भेदसंबन्धेन मञ्चस्येयमिति तद्धितान्ताः । तथाच भाष्यं 'नहि तद्धितान्तमाख्या भवती'ति । सति तद्धिते पुमाख्यानामभिन्नरूपाणामेव नास्ति स्त्रियां वृत्तिरित्यर्थः ॥ १५१ ॥

तदेवं मञ्चादीनामेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्निजाच्[1] स्वलिङ्गसंख्यापरित्यागेनार्थान्तरे वृत्तिः, नान्येषामिति मञ्चादिशब्दवच्छुक्लादिशब्दानामपि सोऽयमित्यभिसंबन्धेन द्रव्ये स्वालिङ्गसंख्यानामेव प्रवृत्तिप्रसङ्गे 'विशेषणानां (१-२-५२) इति सूत्रमाश्रयविशेषणलिङ्गसंख्याभिधानार्थमारभ्यत इत्याह—

आश्रये लिङ्गसंख्याभ्यामाश्रितं व्यपदिश्यते ।
विशेषणानां चाजातेरिति शास्त्रव्यवस्थया ॥ १५२ ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् मञ्चादिवदाश्रयलिङ्गसंख्योपादाने सिद्धे 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४-१-४८) इतिवद् 'विशेषणानां' ((१-२-५२) इत्यपि शास्त्रमनुवादकम् । ततश्चाश्रयविषयाभ्यां लिङ्गसंख्याभ्यामाश्रितं शुक्लादिगुणरूपमभिधीयते सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्येति स्थितम् ॥ १५२ ॥

तथाहि—

निमित्तानुविधायित्वाद् ये धर्मा भेदहेतुषु ।
त आश्रयेऽपि विद्यन्त इति बुद्धिर्निवर्त्यते ॥ १५३ ॥

---

१. 'नि' च. पाठः. २. 'न्या. त्रि' च.[2] पाठः.

निमित्ताद् निमित्तवत्यर्थे निमित्तसरूपः प्रत्ययो जायत इति निमित्तेन शुक्लादिना गुणेन निमित्ती द्रव्यविशेषस्तिरोहितरूपोऽभिधीयत इति तेषु भेदहेतुषु निमित्तेषु ये धर्मास्ते तत्राश्रये निमित्तिनि सर्वे भाव्या इति यथा शुक्लादिशब्दस्तत्र प्रवर्तते, तथा तद्गतलिङ्गसंख्याभावेऽपि सूत्रारम्भ इत्यर्थः । तथा च शुक्लादिगुणगतलिङ्गवचनप्रतिपत्तिः शास्त्रेण निवार्यते द्रव्यस्य गुणशब्देनाप्याख्यायमानस्य स्वलिङ्गसंख्याभ्यामेव व्यपदेश इति । दृष्टो हि निमित्तगतलिङ्गसंख्यायोगो निमित्तिनि । तद्यथा पञ्चाला इति क्षत्रियापत्येन निवासस्याभिधीयमानस्य बहुत्वम् । गोदौ ग्राम इति गोदसामीप्येनाभिधीयमानस्य ग्रामस्य द्वित्वम् ॥ [॥ १५३ ॥

ननु च पञ्चाला इत्यादौ 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१-२-५१) इति शास्त्रान्निमित्तगतलिङ्गसंख्यायोग इत्याशङ्क्याह–

आख्यायते च शास्त्रेण लोकरूढा स्वभावतः ।
निमित्ततुल्या गोदादौ प्रवृत्तिर्लिङ्गसंख्ययोः ॥ १५४ ॥

गोदौ ग्रामः, पञ्चाला जनपद इत्यादौ प्रत्ययस्य लुब्निमित्तानुविधानेन निमित्तिनि शब्दप्रवृत्तिर्लोके सिद्धा वचनेन प्रकाश्यते, न तु वचनमेव शब्दशक्त्याधानक्षमम् । तथा च 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (१-२-५३) इति प्रत्याख्यातमेतत् । संज्ञा हि संज्ञानं लौकिको हि संप्रत्ययो बदः । क्वचित् किल शब्दो निमित्तधर्मेण तद्वन्तमाचष्टे, यथा मञ्चादिरिति । इत्यत्र सन्देहे मञ्चादिवन्निमित्तिधर्मेणार्थाभिधानं 'विशेषणानां' (१-२-५२) इति वचनेन प्रकाश्यते ॥ १५४ ॥

लिङ्गमेव निमित्ततुल्यं, सङ्ख्या त्वभिधेयनिमित्तिगतैवेति फलानां बहुत्वाद् बहुवचनमेव भवति। न हि पररूपसमारोपे तद्विषयस्य सर्वथैव स्वरूपं तिरोधीयत इति फलस्वरूपस्यातिरस्कारात् तदाश्रयं बहुत्वम्। निमित्तसङ्ख्योपादाने तु नास्त्यस्य शब्दस्य शक्तिः। तथा खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि विन्ध्यस्यादूरभवानीत्यादौ निमित्तगतसङ्ख्योपादाने शब्दस्य शक्तिः, लिङ्गं तु निमित्तगतमेव भवतीति वनस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकं खलतिकं वनानीत्यादि। तथा चञ्चेव मनुष्यश्चञ्चामनुष्य इत्यत्र 'लुम्मनुष्ये' (५-३-९८) इति 'इवे प्रतिकृतौ' (५-३-९६) इति विहितस्य कनो लुपि यानि विशेषणान्युपादीयन्ते, अभिरूपः स्याक्रतिर्दर्शनीय इत्यादीनि, तेषां विशेषणानामिति पञ्चाला वहवा इत्यादिवन्निमित्तगतलिङ्गसङ्ख्यानुविधाने नास्ति शक्तिरित्यभिधेयो निमित्ती मनुष्यस्तदाश्रयं द्वयमपि लिङ्गसङ्ख्यारूपं भवति। एवञ्च न्यायसिद्धेऽस्मिन् प्रकरणेऽजातेरित्येतदपि प्रत्याख्यातम्। आविष्टलिङ्गत्वाज्जाते पञ्चाला जनपद इति जनपदस्य निमित्तलिङ्गसङ्ख्यानुविधानं न भविष्यति॥ १५५॥

यदपि व्याख्यातमजातेरिति जातिप्रयोगे यावद्विशेषणानि लुबन्तगतलिङ्गसङ्ख्यानुविधायीनि, जातिविशेषणानि तु न तथेति, तद् व्याचष्टे —

जातिप्रयोगे जात्या चेत् सम्बन्धमुपगच्छति।
विशेषणं ततो धर्माज्जातेस्तत् प्रतिपद्यते॥ १५६॥

कामचाराद् विशेषणेनावच्छेद्यस्य यदा जातिमभिसन्धाय विशेषणं प्रयुज्यते, तदा तद्गतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिस्तद्यथा—वरणा नगरं रम्योपवनं स्वच्छोदकं सुगन्धिकुसुममिति॥ १५६॥

यदा तु लुबन्ताभिसम्बन्धेन विशेषणप्रयोग, तदा —

लुबन्ते सन्निपतितं जातेरन्यद् विशेषणम्।
लुबन्तस्य प्रधानत्वात् तद्धर्मैर्व्यपदिश्यते॥ १५७॥

जातिराविष्टलिङ्गसङ्ख्येति ततोऽन्यद्विशेषणं लुबन्तसमानाधिकरणं तल्लिङ्गसङ्ख्यमेव सिद्धम्। पञ्चालाः प्रियातिथयः स्पष्टाभिधाना विनीतवेषा बह्वन्ना जनपदः, गोदौ सूक्ष्मकण्टको ग्राम इति। एवञ्च कृत्वा नार्थ एतेनार्थेन सूत्रेणेति 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'त्यत्रार्थे सूत्रं व्यापारितम्। अत्रापि यदाश्रितरूपनाश्रये प्रत्यस्यते, तदाश्रितरूपस्योद्भूतत्वात् तच्छब्दमिवाश्रयस्त-

१. 'त', २. 'पेऽरि त' प. पाठः. ३. 'धायिनो वि', ४. 'तेन सू'

लिङ्गवचनमपि प्रतिपद्येनेति सूत्रारम्भः । यदा त्वाश्रयरूपस्याश्रिते प्रत्यासः, तदाश्रयस्य स्वधर्मप्रतिपत्तिरेव युक्तेति स्वाभाविकमेतदिति प्रत्याख्यातं सूत्रम् । आश्रयधर्मरूपस्याश्रितेऽध्यासे हि पटशब्देन शुक्लगुणोऽभिधीयत इति तद्गत एव लिङ्गसङ्ख्यायोगो मुख्यः । न चैवं स्वशब्देन गुणस्याभिधाने निवर्तत इति शुक्लशब्देन समानाधिकरणेन तुल्यलिङ्गसङ्ख्येनैव भवितव्यम् । अपरः कल्पो वाचारम्भप्रत्याख्यानयोर्विद्वद्भिरुक्तः । तथाहि — निराश्रयस्य गुणस्याभावाद् यदाश्रयमात्रे तस्य निवेशस्तदा द्रव्यसामान्यगतलिङ्गवचनसर्वनामप्राप्तौ सूत्रारम्भः । यदा तु द्रव्यविशेषविवक्षा पूर्वमेवेति नियते द्रव्ये गुणस्य निवेशस्तदा स्वाभाविकमेतदिति प्रत्याख्यानम् । उपक्रम एव हि प्रयोगेष्वेव वाक्ये साधुत्वं प्रकल्प्यत इत्यस्ति विशेषप्रत्यायने शब्दस्य सामर्थ्यम् । तृतीयोऽप्यत्र दर्शनभेदः कामचाराद् विशेषणविशेष्यभावस्य । यदा गुणो विशेष्यते, तदा स्वगतलिङ्गसङ्ख्याभ्यामेव प्राधान्यायोगे प्राप्ते गुणिगतलिङ्गसिद्धये सूत्रारम्भः । यद्यपि च सूत्रे विशेषणानामित्युक्तं, तथाप्यत्र गुणो विशेष्योऽपि प्राधान्येनाश्रयणाद् द्रव्यार्थं प्रत्याश्रितत्वाद्विशेषणं भवत्येवेति कथ्यते । अस्यामपि प्रधानदशायां विशेषणशब्देन आश्रितमात्रं तत्र विशेषणमभिमतं, न भेदकमेव, अस्ति च विशेष्यतया प्राधान्येऽपि गुणस्याश्रितत्वमिति न कश्चिद्दोषः । यदा तु गुणो विशेषणं, तदा तस्य प्रधानानुरोधित्वादाश्रयधर्मप्रतिपत्तिर्न्यायसिद्धेति स्वाभाविकमेतदिति प्रत्याख्यानशब्दः । ततश्च न्यायसिद्धार्थप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रं सकलशास्त्रव्यापकमिति ॥ १५७ ॥

येषु भाष्यवार्त्तिकप्रयोगेष्वसौ प्रयोगः, तानुद्दिश्य क्रमेण विचारयति —

नञ्समासबहुव्रीहिद्वन्द्वस्यपतिङ्श्रयेषु ये ।
भेदा भाष्यानुसारेण वाच्यास्ते लिङ्गसङ्ख्ययोः ॥ १५८ ॥

एतेषु भाष्यप्रदेशेष्वाश्रयतो लिङ्गवचनान्युक्तानि विचार्यन्ते । भेदा इति निमित्तानुविधानेन प्राधानपोधाश्रयतो लिङ्गसङ्ख्याविशेषा भाष्ये प्रतिपादिता इहानुगम्यन्ते ॥ १५८ ॥

तत्र प्रातिलोम्यक्रमेण लघुवक्तव्यत्वादतिशायनसूत्रवार्त्तिकभाष्यं तावद् व्याचष्टे —

यदि षष्ठीद्वितीयान्तान्निष्कृष्टान् तमबादयः ।
न्यक्कारिणि स्युरुत्कृष्टे प्रकृतेः स्याद् निलिङ्गता ॥ १५९ ॥

१. 'प्रक', २. 'द्वारिष', ३. 'भनि' ध. पाठः. ४. 'हृ', ध. पाठः,

कालमतिशेते, तस्य वातिशायिनी काली'ति द्वितीयान्तात् षष्ठ्यन्ताद्वाति-शय्यमानादतिशायिनि प्रत्यये कालतरा काली'ति प्राप्नोति । कालितरेति चेष्यते । तथा कालीमतिशेते, तस्या वातिशायनं काल इत्यत्र कालितर इति प्राप्नोति । कालतर इति चेष्यते । विलिङ्गतेति चात्रोपलक्षणम् । विभिन्नसङ्ख्यता च प्रसज्यते । तथाहि — गर्गानतिशेते गार्ग्य इति । तत्र न्यायेनापि गर्गतर इति प्राप्नोति । गार्ग्यतर इति साधुरिष्यते । गार्ग्यमतिशेरते गर्गा इति । तेष्वतिशायकेषु गार्ग्याद् विधौ गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति । गर्गतरा इति चेष्यते । अत्र च वृत्तौ सङ्ख्याविशेषप्रतीतिर्लुगन्तस्यापि न प्रतीयत इति समस्यैकवचनबहुवचनान्तात् तरबिति पूर्वमेव निर्णीतम् । एवं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो दुष्टोऽभिहितो भाष्ये । तदनन्तरमेव 'तर्हि प्रथमान्तात् स्वार्थिको भविष्यती'ति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभ्युपगतः । तथाह्यतिशेतेऽतिशायन इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३ ३ ११३) इति कर्तर्येवातिशायनशब्दः । तत्र प्रत्ययवाच्यस्य व्यतिरेकहेतोरभावादन्तरङ्गा प्रातिपदिकार्थमात्रापेक्षा प्रथमा । तदन्ताद्विधिः । अर्थान्तरानिर्देशाच्च स्वार्थिकास्तरबादयः । अतिशायने यद् वर्तते, तस्मात् प्रत्ययः स्वार्थे । काली अतिशेते कालितरा । कालोऽतिशेते कालतर इति । विलिङ्गता न भवति । तथा गार्ग्योऽतिशेते गार्ग्यतर इति । गर्गा अतिशेरते गर्गतरा इति विसङ्ख्यतापि न भवति ॥

विलिङ्गसङ्ख्यताविप्रमुक्तः — यदि प्रथमान्तात् स्वार्थिकस्तरप् कुमारितरा । अर्थातिरिक्त वय इति कृत्वा 'वयसि प्रथमे' (४ १ २०) इति ङीप् प्राप्नोति । तत्रेदमुच्यते —

कुमार्याः स्वार्थिके ङीप् स्यात् प्रकृत्यर्थो हि नाधिकः ॥ १६१ ॥

कुमारी अतिशेते, किशोरी अतिशेत इति कुमारितरा किशोरितरा इति 'वयसि प्रथमे' (४ १ २०) इति ङीप् स्यात् । स्वार्थिकत्वे तरपः प्रकृत्यर्थस्य प्रथमवयोऽवच्छिन्नस्त्रीलक्षणस्यानतिरेकात् । न हि प्रथमेन ङीपाभिव्यक्तातिशायनस्य स्त्रीत्वे द्योतितम् । ननु च तरपा कुमार्यर्थस्य प्रकर्षप्रकाशनात् प्रकृष्टस्यार्थस्य स्त्रीत्वमवगतमेव । तथा च भाष्ये — 'तरपोक्तत्वात् तस्यार्थस्य न भविष्यती'ति । स्त्रीत्वगत एव प्रकृष्यमाणत्वात् तरबन्तेनैव द्योतितमेव स्त्रीत्वमिति ङीब् न भविष्यतीत्यर्थः । अत्र चोदितं — 'टाबपि तर्हि न प्राप्नोती'ति । अभिहितार्थत्वे सर्वस्त्रीप्रत्ययानुपपत्तिनिमित्तं समानमित्यर्थः । अत्र परिहारोऽभिहितः — 'उक्तेऽपि हि भवन्त्येते स्वार्थिकाष्टाबादयः' इति । अयमर्थः — स्त्रियां यद् वर्तते प्रातिपदिकं, तस्मात् स्वार्थे टाबादयो विहिताः । एवञ्च यथा

१ 'ति का', २ 'इष्य' प पाठः

प्रातिपदिकार्थस्य सर्वलिङ्गसाधारण्यादुपात्तमपि प्रातिपदिकेन स्त्रीत्वं नियमेन न प्रतीयेतेति प्रथमेन स्त्रीप्रत्ययेन तद् द्योत्यते। यथा कुमारितरेत्यसति टापि विपरीतार्थावगमप्रसङ्ग इति भवत्यसौ, न तु सर्वथैवोक्तेऽनवस्थाप्रसङ्गात् स्वार्थिकेनापि भवितव्यम्। यद्येवं टाबप्रवादो ङीबपि प्राप्नोतीत्युक्तं भाष्य इति चोद्यमेव। ननु च प्रथमेनैव ङीपा प्रथमवयोऽवच्छेदस्योक्तत्वात् स्त्रीत्वमात्राभिव्यक्त्यर्थं टाबेव न्याय्य.। नैतदस्ति, अर्थानुगुण्यात् ङीप एव न्याय्यत्वम्। तद्यथा—'एको द्वौ बहव इत्यत्रोक्तार्थापि प्रथमा समयाद् भविष्यतीत्युक्ते चोदितं—'यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्या अपि कस्मान्न भवन्ती'ति। तत्र परिहारोऽभिहितः 'अर्थतो व्यवस्थे'ति। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति प्रयोगनियमानुपालनायां विभक्तौ यद्यपि न कश्चिदर्थानुरोधः, तथाप्यनुगतार्थत्वात् प्रथमैव न्याय्येत्यर्थः। अत्र दर्शने तत्र यत्रेत्यादावपि सप्तम्येव न्याय्या। एवमिहापि प्रक्रमाभेदार्थं ङीबेव न्याय्य इति युक्तमुक्तं ङीबपि तर्हि प्राप्नोतीति। अन्तरेणापि च तरबादीन् प्रकरणादिवशात् केवलापि प्रकृतिरतिशयमुपगमयतीति प्रकरणाद्यभावेऽतिशयं द्योतयन्तो भवन्त्येव स्वार्थिकास्तरबादयो न वाचकाः। तथाहि—स्वतन्त्रमर्थमन्यानपेक्षं गमयन्तो वाचकाः कथ्यन्ते शब्दाः। तदपेक्षास्तु तद्गतमर्थं द्योतयन्तः स्वार्थिकाः। तत्रैव च द्योतनेऽन्वान्वयव्यतिरेकौ सव्यापारौ। पटुतरो देवदत्तः पटुकल्पः पटुरूप इति च सामानाधिकरण्यात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थानुवादित्वेन स्वार्थिकत्वमेषां तरबादीनां निश्चीयते। वाचकेषु तु यञादिषु गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति व्यधिकरणत्व न। 'यावत् काली तावत् कालितरे' त्यस्माद् भाष्यात्र वाचकत्वावसायः। अभिव्यक्तप्रकर्षा हि काली। सैव प्रकृष्यमाणा कालितरेति प्रकर्षोपादानानुपादानलक्षणभेदाश्रयेण भाष्यप्रवृत्तेः। तस्माल्लौकिक एवार्थो नियतोऽवस्थितः शास्त्रे वाचकद्योतकप्रविभागेनानुविधीयते। ननु प्रक्रियागता एवामी विकल्पा निरस्तार्थप्रविभागाः॥ १६१॥

एवं स्वार्थिकत्वेऽपि दोषमुद्भाव्यान्तरमभिहितम्—'एवं तर्हि गुणोऽभिधीयतेऽथवा क्रियाभिधीयत' इति। तदेतद् भाष्यव्याख्यानुमाह—

पष्ठ्यन्तादधिके तस्माद् गुणे स्वाश्रयवर्तिनि।
उत्कृष्टसमवेतायां क्रियायां वा विधीयते॥ १६२॥

---

१. 'न द्यो', २. 'र्थे' घ पाठ

करणसाधनेनातिशायनशब्देन गुण उच्यतेऽभिभावकः । अतिशायानमभिभवन्तं स्वाश्रयं प्रयोजयत्यतिशाययतीत्यतिशायन इति वा ण्यन्तात् कर्तरि ल्युटि गुणोऽभिधीयते । प्रकृष्यमाणेन हि गुणेन द्रव्यस्य समानगुणात् प्रकर्षो भवति, स्वतः प्रकर्षाभावात् । तेन च गुणेन स्वाश्रयसमवायिना स्वाश्रयव्यतिरेकोपजननात् प्रकृतिर्गुणाश्रयवाचिनी षष्ठ्यन्ता भवति गुणः प्रत्ययार्थः । शुक्लस्यातिशायनो गुणः शुक्लतरः । स्वाश्रयवर्तिनीति च तदन्याश्रयान्तरवर्तिनि न भवति प्रत्यय इति विलिङ्गत्वादिपूर्वोक्तदोषो नावतरतीत्याह । यदा तु भावसाधनो ल्युट् अतिशयोऽतिशायनमिति, तदा क्रिया प्रकर्षाख्योच्यत इत्येतस्यां वाच्यायां प्रत्ययः । क्रियोपजनिते च व्यतिरेके प्रकृतेः षष्ठी, शुक्लस्यातिशायनं शुक्लतर इति । व्यतिरिक्तश्चात्र गुणक्रियालक्षणः प्रत्ययार्थ इति वयस्विन्याः कुमार्या विशेषणत्वेनाप्राधान्यान्न भवति तदन्ताद् ङीप्प्रत्ययः ॥ १६२ ॥

अत्र पक्षे गुणक्रियालक्षणोऽर्थः प्रत्ययवाच्यः प्रधानमिति द्रव्याभिधायिभिः पटादिभिः सामानाधिकरण्याभावो भाष्ये कथं न चोदित इत्याह —

उपात्तं च प्रकृत्यर्थो द्रव्यमेवाश्रयस्तयोः ।
सोऽयमित्यभिसंबन्धादभेदेन प्रतीयते ॥ १६३ ॥

यदेव प्रकृतेः प्रातिपदिकस्य वाच्यं द्रव्यमत्र सन्निहितं, तदेवानयोर्गुणक्रिययोः प्रत्ययवाच्ययोः सोऽयमित्यभेदसम्बन्धेनाश्रयः प्रतीयत इति भवति सामानाधिकरण्यम् । प्रकर्षप्रत्ययान्तस्य गुणक्रियामात्रे कदाचिदपि वृत्त्यदर्शनात् केवलं ङीप्प्रतिषेधसमाधानाय प्रक्रियायां व्यतिरेकार्थत्वं तरबादेरुपेयते । स्वार्थिका एव हि तेऽतिशयद्योतनात् । अत एवातिशयविशिष्टस्य द्रव्यस्यातिशयप्रत्ययान्तेनोपादानादाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ॥ १६३ ॥

ननु च शुक्लशब्देनात्र गुणोपसर्जनं द्रव्यमुच्यते । तरबन्तेनाप्यतिशयविशिष्टं तदेव । यथा कश्चित्तस्य केनचिदभिधानात् प्रत्याभिधानाश्रयत्वेऽपि तरबन्ते स्यादित्याशङ्क्याह —

रूपाभेदाच्च तद् द्रव्यमाकाङ्क्षावत् प्रतीयते ।
विशेषैर्भिन्नरूपैस्तदाश्रयैरिव युज्यते ॥ १६४ ॥

इह शुक्लशब्देन गुणोपसर्जनं द्रव्यमात्रमुच्यते । तदेवातिशयविशिष्टं तरबन्तेनेति विशेषेषु तस्मात् पटादिषु न प्रतिपत्तिः, साधारण्यात् सर्वविशेषेषु

१. 'गत्वात्', २. 'रि' घ. पाठ. ३. 'षि ग्रह' घ. पाठः.

द्रव्यमात्रस्य । तथाच तत् पटादीन् विशेषाननुपेक्षमाणं प्रतीयत इति ते तस्यापेक्ष्यमाणा विशेषा विलक्षणा बहिरङ्गाः पश्चात्संबध्यमानत्वादाश्रयत्वेन व्यवह्रियन्ते । तच्च तदाश्रितत्वेन ॥ १६४ ॥

ततश्च —

भिन्नरूपेषु यल्लिङ्गं विशेषेषु व्यवस्थितम् ।
संख्या च ताभ्यां द्रव्यात्मा सोऽभिन्नो व्यपदिश्यते ॥ १६५ ॥

स निर्विशेषोऽर्थात्मा गुणवचनशब्देनोच्यत इति तस्य संबध्यमानविशेषगतलिङ्गसंख्यातिदेशः सूत्रेण प्रतिपाद्यत इति ताभ्यामाश्रयलिङ्गसंख्याभ्यामुपलक्षित' प्रतिपाद्यते । एवं गुणपक्षे तस्य स्वाश्रयप्रसिद्धत्वात् तद्गतमेव वचनमुद्पद्यते। क्रियापक्षे तु तस्या 'यश्चैवातिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तावाश्रयौ भवत इत्येवमपि द्विवचनं प्राप्नोती'ति चोदितं भाष्ये । अत्रोत्तरमभिहितं — 'शेतिरकर्मक' इति ॥ १६५ ॥

अत्र पर्यनुयोग — 'अकर्मका अपि धातव सोपसर्गा सकर्मका भवन्ती'ति । सिद्धान्तवादिना तु येनाभिप्रायेणाकर्मक इत्युक्तं, तदाविष्करोति — 'कर्मोपदिष्टा विभक्तिः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां,' 'कर्तृस्थभावक शेतिरि'ति किल समवायिकारणमस्य कर्म नास्तीत्येवमकर्मकोऽभिहित' । तदेतद्याचष्टे —

आश्रयः समवायी च निमित्तं लिङ्गसंख्ययोः ।
कर्तृस्थभावकः शेतिरतो भाष्य उदाहृतः ॥ १६६ ॥

क्रिया यत्र समवैति, स तस्या आश्रयः स चैक एवेत्येकवचनं भवति । अभिभवनं ह्यत्र शेत्यर्थः कर्तरि समवैति, न कर्मण्यभिभाव्ये । यत्किञ्चित् कर्म निमित्ततयाभिहितं तत् कर्मण्यपदिष्टमिति द्विवचनमपि कर्मोपदिष्टो भाष्य उक्तः ॥ १६६ ॥

कर्मैकत्वापेक्षेण हि कर्तुरेकत्वेन द्वित्वस्यात्र जननं स्यात् । यदि कर्माप्यसमवायि गृह्येतेत्याह —

निमित्तमाश्रयत्वेन गृह्येत यदि साधनम् ।
कर्मोपदिष्टयोः प्राप्तिस्तत्र स्याल्लिङ्गसंख्ययोः ॥ १६७ ॥

'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'त्यत्राश्रयशब्देन यदि निमित्तमात्रमुच्येत, तदा क्रियाया आत्मलाभे द्वयमपेक्ष्यते कर्तृकर्मरूपमत्र साधनमिति स्यात् कर्मापेक्षयापि तद्गतं लिङ्गम् । तदपेक्ष्य द्वित्वोपजननाच्च द्विवचनम् । अ-

१. 'पगा वि' ख. पाठ. २ 'भरा', ३,४ 'व' घ पाठ. ५. 'मा', ६. 'च्यते स' ख. पाठ.

भिमवो ह्यभिभाव्यमपेक्षते । तत्र कर्तृकर्मस्थत्वेन च क्रियायाः प्रसिद्धत्वान्न करणाद्यपेक्षया बहुवचनप्रसङ्गश्चोदितः । तदेवमतिशायनभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशविचारप्रसङ्गेन व्याख्यातम् ॥ १६७ ॥

इदानीं तेनैव प्रातिलोम्यक्रमेण स्त्रीसूत्रवार्त्तिकभाष्यं लिङ्गवचनातिदेशविचारप्रसङ्गेन व्याख्यातुमाह —

शास्त्रे निमित्तभावेन समुदायादपोद्धृतः ।
स्त्र्यर्थस्तस्येच्छया योगः प्रकृत्या प्रत्ययेन वा ॥ १६८ ॥

स्थितलक्षणो लौकिकोऽर्थः स्त्रीत्वविशिष्टद्रव्यस्वभावो निरंशात् पदात् प्रतीयते । तस्य तु पदस्य प्रकृतिप्रत्ययपरिकल्पनयान्वाख्याने तयोः प्रकृतिप्रत्ययोरथयययोरनुशासनाङ्गत्वेन प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थतया निरंशोऽप्यसावर्थो विभज्यते । तत्र समित्, दृषदित्यादौ प्रातिपदिकमात्रेणापि स्त्रीत्वप्रतिपादनं दृष्टं, गौरी किशोरीत्यादौ प्रत्ययसहितेन, इत्यन्वयव्यतिरेकयोर्नियमाभावादन्वाख्यातुरिच्छया प्रयोगानुरोधिन्या प्रकृतिप्रत्ययार्थतया तद्विमर्शः ॥ १६८ ॥

तथाहि —

स्त्रीशब्दो गुणशब्दत्वात् तुल्यधर्मा सितादिभिः ।
गुणमात्रे प्रयुज्येत संस्त्यानवति वाश्रये ॥ १६९ ॥

संस्त्यानं रूपादीनां संहननं गुणः, तत्र वा स्त्रीशब्दो वर्तते, तद्वति वा गुणिनीति शुक्लादिशब्दैस्तुल्यः । तेऽपि हि पटस्य शुक्लः शुक्लः पट इत्यादौ गुणमात्रे गुणिनि च दृष्टप्रयोगाः । एवञ्च स्त्रियामिति निर्देशे यदा गुणमात्रवृत्तिः स्त्रीशब्दस्तदा प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे गुणे वर्तमानात् प्रत्यय इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भवति । अभिधेये स्त्रीत्वे टाबादय इति तु प्रत्ययार्थपक्षो जायते । यदा तु तद्वति वृत्तिस्तदा संस्त्यानवति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादय इति प्रकृत्यर्थपक्षो भवति । अत्र तु पक्षे यथा शुक्लादयो गुणं निमित्तीकृत्य तद्वति वर्तन्ते, नैवं किञ्चित् प्रातिपदिकमस्ति, यस्य द्रव्ये वृत्तौ स्त्रीत्वं निमित्तम् । स्त्रीशब्द एव हि तथा । तत एव तु विधौ सर्वप्रकृतिसाधारण्येन स्त्रियामित्यपार्थको निर्देशः स्यात् । अतः स्त्रियां स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे यत् प्रातिपदिकं वर्तत इति स्त्रीशब्देन प्रातिपदिकार्थ उपलक्ष्येत ॥ १६९ ॥

---

१. 'ते । क', २. 'नात् स्वा', ३. 'त एव', ४. 'ब्दे प्रा' प. पाठः.

ततश्च कुमारः स्त्रीति स्त्रीशब्दसमानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकादित्ययं पक्षो जायते । स चानिष्ट इत्युक्तं — 'स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः । षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेध' इति । तदेतदाचष्टे —

> स्त्र्यर्थः संस्त्यानवद् द्रव्यं प्रकृत्यर्थश्च यद्यसौ ।
> द्रव्योपलक्षणार्थत्वं संस्त्यानस्य तथा सति ॥ १७० ॥

संस्त्यानेन निमित्तभूतेनावच्छिन्नं संस्त्यानवत् । तथा सतीति संस्त्याननिमित्तस्यार्थस्य स्त्रीशब्देन निर्देशे सति । द्रव्यस्य शब्दान्तरोपादानस्य संस्त्यानमुपलक्षणं भवेत् । तन्निमित्तेऽर्थे कस्यचिदप्यवृत्तेरित्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

एवं सति को दोष इत्याह —

> संस्त्यानेन क्वचिद् द्रव्यं दृष्टं यदुपलक्षितं ।
> अनङ्गीकृतसंस्त्यानात् तद्वृत्तेः प्रत्ययो भवेत् ॥ १७१ ॥

अनङ्गीकृतमनुपात्तं वाच्यत्वेन संस्त्यानं स्त्रीत्वं येन तद्वृत्तेः स्त्रीशब्दसन्निधापितेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् प्रत्ययः प्रसज्येत । बहिरङ्गस्यैव पदान्तरोपलक्षितोऽर्थस्यान्वाख्याने निमित्तत्वेनापेक्षणात् ॥ १७१ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

> भूतादयः षडाख्याश्च संस्त्यानेनोपलक्षिते ।
> ब्राह्मण्यादौ यदा वृत्तास्तेभ्यः स्युः प्रत्ययास्तदा ॥ १७२ ॥

यथा कुमारः स्त्रीति स्त्रीशब्दप्रत्यायितेऽर्थे कुमारशब्दो वृत्तः स्त्रीप्रत्ययमस्मिन् पक्षे प्रतिपद्यते । तथा भूतमियं कारणमियमापन्नमियं ब्राह्मणीत्यत्र भूतादिशब्देभ्यो ब्राह्मणीशब्दोपलक्षितस्त्रीत्वेऽर्थे वर्तमानेभ्यष्टाप् स्यात् । तथा पञ्च षट् सप्त नव दश ब्राह्मण्य इति पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गे 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (५-१-१०) इति प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे स्त्रीत्ववचनाट्टाबादिरित्यनङ्गीकृतसंस्त्यानान्न भवतीति स्त्रीसमानाधिकरणपक्ष एवायं दोषः ॥ १७२ ॥

तथाहि—

> वदन्तो हि प्रधानत्वात् प्रत्ययानां प्रयोजकाः ।
> सामानाधिकरण्येऽपि तस्माट्टाबादिसम्भवः ॥ १७३ ॥

१. 'नादित्व', २. 'तस्यार्थ', ३. 'स्यतोऽन' ध. पाठः.

अत्र पक्षे संस्त्यानाभिधानं प्रातिपदिकेन नाश्रीयते प्रत्ययोत्पत्तौ । अपितु संस्त्यानवन्तः स्त्रीशब्दोपलक्षिता अर्थाः प्रधानानि प्रत्ययानां प्रवर्तका इत्युपसर्जनत्वात् संस्त्यानस्यान्यस्य पदान्तरेण वाच्येन समानाधिकरणत्वेऽपि तथाभूतस्य संस्त्यानस्य प्रतीतेष्टाबादयो भवेयुरेव । न ह्येतदत्र शक्यते वक्तुं—कथं पदान्तरगम्योऽर्थः शब्दसंस्कारे निमित्तमिति । तथाभूतस्यैव वचनेनाश्रयणात् । एवं हि स्त्रीसमानाधिकरणपक्षं दूषयित्वा 'सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः' इति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽभिहितः ॥ १७३ ॥

एतदुत्थानबीजमाह—

गुणमात्राभिधायित्वं स्त्रीशब्दे वर्ण्यते यदा ।
प्रकृत्यर्थश्च संस्त्यानं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तदा ॥ १७४ ॥

संस्त्यानमात्रं यदा स्त्रीशब्दवाच्यं, तच्च प्रातिपदिकविशेषणमिति, तदा स्त्रीत्वे वर्तमानात् प्रातिपदिकाट्टाबादय इत्यर्थस्य तेषामन्यस्यानिर्देशात् स्वार्थिकत्वं भवति । यदा तु स्त्रीत्वेऽभिधेये इत्यर्थस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो जायते ॥ ॥ १७४ ॥

ननु च स्त्रीत्वमात्रे कस्यचित् प्रातिपदिकस्य प्रत्ययासम्भवात् कथं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भवतीत्याह—

संस्त्याने केवले वृत्तिः प्रकृतीनां न विद्यते ।
तेदाविष्टे ततो द्रव्ये गृह्यन्ते समवस्थिताः ॥ १७५ ॥

लौकिकोऽर्थः स्थितेर्लक्षणोऽन्वाख्यानाक्रमुपादीयमानो यथासम्भवमसौ गृह्यत इति स्त्रियामित्युक्तेऽपि स्त्रीत्वमात्रे प्रातिपदिकस्य वृत्त्यदर्शनात् सामर्थ्यात् तद्विशिष्टार्थाभिधायिनः प्रातिपदिकाद् विधिर्विज्ञायते । तथाच तेन स्त्रीत्वेनाविष्टे सम्भिन्ने द्रव्ये वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति ॥ १७५ ॥

पूर्वदोषानवतार इत्याह—

उपकारि च संस्त्यानं येषु शब्देष्वपेक्षितम् ।
तेभ्यष्टाबादयस्तच्च भूतादिष्वविवक्षितम् ॥ १७६ ॥

वाच्यत्वेनोपयोगि येषु शब्देषु, तेभ्यष्टाबादय इत्युपलक्षणभूतं येषु संस्त्यानं तेभ्यो भूतादिभ्यः प्रत्ययाभाव इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'भूतमियं

१. 'स्य ध' घ. पाठ २. 'थं' च पाठ ३. 'ति' घ. पाठ.

ब्राह्मणी'ति । 'नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं, किं तर्हि पौतन्यमि'ति । स्त्रीत्वे वाच्ये विवक्षिते भवत्येव प्रत्ययः 'मृता ब्राह्मणीति । सत्यवादिनी अतीता वेत्यर्थो, न पौतन्यम् । तथा 'कारणमियं ब्राह्मणी'ति प्राधान्यं विवक्षितम् । 'आवपन-मियमुष्ट्रिके'ति सम्भवनम् । आधेयप्रमाणादाधारस्य प्रमाणानतिरेको विवक्षितः । पञ्चादीनामपि भेदगणनात्मिका सङ्ख्या वाच्या, न स्त्रीत्वमिति तेभ्यः स्त्रीप्रत्ययाप्रसङ्गात् ततः प्रतिषेधः प्रत्याख्यातः । एवं निर्दोषः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽवस्थापितः ॥ १७६ ॥

तृतीयोऽपि पक्षोऽभिहितः 'अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामि'ति । प्रत्ययार्थेऽस्मिंश्च स्त्रीत्वस्थान पक्षे सम्भावनाबीजमुपन्यस्य दोषमभिहितं व्याचष्टे—

संस्त्यानं प्रत्ययस्यार्थः शुद्धमाश्रीयते यदा ।
तदा द्विवचनानेकप्रत्ययत्वं न सिध्यति ॥ १७७ ॥

शुद्धं केवलं द्रव्यविशेषणभावमनापन्नं यदा संस्त्यानं स्त्रियामिति[1] निर्दिष्टं प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते, तदा तस्यैकत्वात् कुमार्यौ कुमार्य इति द्विवचनबहुवचने न स्याताम् । एकस्य च संस्त्यानस्य प्रत्यायने स्त्रीप्रत्ययो भवन्नेक एव स्यादिति गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या कालितरेत्यादावनेकः[2] स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् । तदुक्तं वार्तिके—'स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने इति चेद् द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिरि'ति ॥ १७७ ॥

अथ 'तिस्रो जातय एवैताः सर्वत्र समवस्थिताः' इति दर्शने स्त्रीत्वजातिरत्र निर्दिष्टा प्रत्ययार्थत्वेन । तस्याश्च व्यक्तिभेदेन गावौ गाव इत्यादिवद् वचनभेदो योक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—

जातिश्चेत् स्त्रीत्वमेवास्यां भेदोऽन्यत्राविवक्षितः ।
तस्माद् भिन्नैरपि द्रव्यैस्तदेकं सद् विशिष्यते ॥ १७८ ॥

स्त्रियामिति प्रत्ययार्थत्वेन जातिनिर्देशे 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' इति तस्या एव प्राधान्येन विवक्षितत्वादन्यत्र व्यक्तौ यो द्वित्वबहुत्वाख्यो भेदो विशेषः, स नात्र प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितः । यतस्तत् स्त्रीत्वमेकं सद् भिन्नैर्बहुभिः प्रकृतिवाच्यैराश्रयभूतैर्द्रव्यैः सङ्ख्याभेदवद्भिरवच्छिद्यते इति प्रधानभूतप्रत्ययवाच्यस्त्रीत्वैकत्वाश्रयमेकवचनमेव न्याय्यम् । गावौ गाव इत्यादौ तु जात्यावेशेन व्यक्तीनामभिधानाद् युक्तो वचनभेदः ॥ १७८ ॥

---

१. 'दस्य प्रमाणान' घ. पाठः. २. 'चेहाथादयो द्वि' ग. पाठः. ३. 'येत द'

अथ गुणवचना लिङ्गमित्यस्मिन् दर्शने अवस्थानां भेदाद् वचनभेदो भविष्यतीत्यत आह—

मात्राणां हि तिरोभावे परिमाणं न विद्यते ।
कुमार्य इति तेन स्यात् कुमार्यो भेदसम्भवात् ॥ १७९ ॥

मात्राणां सत्त्वादिगुणमयानां रूपरसादीनां तिरोभावे प्रतिलयेऽपचयेऽत्र संस्त्यानलक्षणे स्त्रीत्वे विवक्षितेऽवस्थाभेदाश्रयेण वचनभेदे कथ्यमानेऽवस्थाभेदानामेकस्यापीयत्तानवधारणात् सदैव कुमार्य इति बहुवचनान्त एव प्रयोगः स्यात् । तदर्थस्य संस्त्यानस्य बहुत्वसम्भवात् । चलं हि गुणवृत्तमिति परिणामस्य क्षणिकत्वादवस्थाभेद[1] सनातनः । अवस्थाभेदानादरेण प्रत्ययानुवृत्तिकार्यमेकं चेत् स्त्रीत्वं, तदा जातिपक्षादवस्थाभेद इति नियोगत एकवचनं स्यात् । अत एव चात्रापि जातेरेषणीयत्वात् फलत एकपक्षीभावं मन्यमानः पूर्वोक्तार्थोपपादनहेतुद्योतनं हिशब्दं पठति, न समुच्चयार्थं चकारम् । यथा चात्र पक्षे द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुत्पत्तिदोषः, तथा द्रव्येण सामानाधिकरण्याभावोऽपि[2] । तथा चास्याः कुमारीति स्यात् । संस्त्यानस्य च धर्ममात्रत्वात् क्रियायोगो न कल्पते, अलङ्क्रियतां कुमारीति ॥ १७९ ॥

तदत्र प्रतिसमाधानमुक्तं वार्तिककृता-'गुणस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावाद्' इति । तदेतद् व्याख्यातुमुपक्रमते—

जातिसङ्ख्यासमाहारैर्यथैव सहचारिणि ।
द्रव्ये क्रियाः प्रवर्तन्त एकात्मत्वेऽप्यपेक्षिते ॥ १८० ॥

मूर्तिभ्यो मूर्तिधर्माणां तथाभेदस्य दर्शनात् ।
सामानाधिकरण्यं च क्रियायोगश्च कल्पते ॥ १८१ ॥

गौर्दुह्यतां, ब्राह्मणशतं भोज्यतां, पञ्चपूली समानीयतामित्यादौ जातिसङ्ख्यासमाहारैः शब्दोपात्तत्वात् करणभूतैः स्वात्मन्यसम्भवादविनाभाविनि द्रव्ये क्रियाः क्रियन्ते, जातितद्वतोः समवायाद् भेदस्य प्रच्छादनेऽभेदे निरूपिते धर्मधर्मिणोरपि तथैव निरेकानवसायात् तत्त्वतो भेदेऽप्येकात्मत्वे बुद्ध्या निरूपिते सति । एवं मूर्तिभ्यो वस्तुभ्यः तद्धर्माणां संस्त्यानादीनामभेदस्य द्रव्याद्व्यतिरेकस्य प्रतिभासनात् सामानाधिकरण्यं, द्रव्येण क्रियायोगश्च कल्पते । स्वभावाद्धि प्रत्ययेन द्रव्याद् व्यतिरेकेण स्त्रीत्वं न प्रत्याय्यते । प्रक्रियायां तु

१. 'काले' ग. घ. पाठ. २ 'तें' ग. घ पाठ

प्रत्ययार्थपक्षापोद्धारः । 'सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा' इति भाष्ये मूर्तिशब्देन वस्तुमात्रस्याभिधानादिहापि मूर्तिशब्देन वस्तुमात्रं लक्ष्यते । दिगादीनाममूर्तानामपि स्त्रीत्वाख्यस्य धर्मस्य सम्भवात् ॥ १८०, १८१ ॥

केचिदाहुः—'लुप्तमत्वर्थीया शुक्लादयो द्रव्यवचनैः समानाधिकरणा भवन्ती'ति । तन्मतमपाकरोति—

सामानाधिकरण्ये तु मतुब्लोपादपेक्षिते ।
लुक् तद्धितलुकीति स्याल्लुक् तत्राप्युपलक्षणम् ॥ १८२ ॥

संस्त्यानलक्षणधर्ममात्रवचनः स्त्रीप्रत्ययान्त इति गुणवचनत्वान्मतुपो लुका शुक्लादिवद् द्रव्यसामानाधिकरण्येऽङ्गीक्रियमाणे 'लुक् तद्धितलुकि' (१-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्प्रसङ्गः । अथ सर्वदा द्रव्यस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तैः प्रत्यायनात् स्त्रीप्रत्ययस्य विधानसामर्थ्याल्लुक् प्रतिविधीयते । एवमपि कुत एतत् स्त्रीप्रत्ययस्याल्लुग् भविष्यति, न तु मतुप एव । एवं हि स्त्रीप्रत्ययस्य लुग् नैव प्राप्नोति । तस्माद् विनापि मतुपं स्वभावादेव द्रव्यस्य स्त्रीत्वाभेदेन प्रत्यायनम् । तथार्थं यत्रापि मतुपो लुगारब्धः शुक्लादौ, तत्रापि स्वार्थावच्छिन्नप्रत्ययार्थप्रत्यायनशक्तिं प्रकृतेरेव ज्ञापयितुमित्युपलक्षणं तत्र लुक् । असति तु तथार्थाभिधाने लुकापि किं कृत्यम् । एवं प्रत्ययार्थपक्षे गुणवचनत्वादभेदोपचाराद्वाश्रयेण सह तत्सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्चोपपादितः । अनेकश्च प्रत्ययो भवति स्वभावाद् द्रव्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य क्वचिदनेकप्रत्ययेन प्रतिपादनात् ॥ १८२ ॥

प्रत्ययार्थपक्ष एव सामानाधिकरण्यायपरेण प्रकारेण समर्थयितुमाह—

केषाञ्चित् त्यक्तभेदेषु द्रव्येष्वेव विधीयते ।
संस्त्यानवस्तु टाबादिरभेदेन समन्वयात् ॥ १८३ ॥

संस्त्यानवस्तु द्रव्येषु 'स्त्रियाम्' (४-१-३) इति स्त्रीशब्दस्य तद्वतिं वृत्तिमाश्रित्य प्रत्ययार्थपक्षेऽपि टाबादिर्विधीयते । स्त्रीप्रत्ययान्ताद्धि नियोगतो द्रव्यं प्रतीयत इति तदेव प्रत्ययवाच्यं न्याय्यं कल्पयितुम् । यद्येवमेकं प्रकृत्यर्थभूतं द्रव्यमपरं प्रत्ययार्थभूतमिति द्रव्यद्वयप्रतीतिप्रसङ्गः । नच भेदेन द्रव्यद्वयं प्रतीयते, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च द्वयोः परस्परमनभिसम्बन्धप्रसङ्ग[6] इत्याशङ्कयोक्तं त्यक्तभेदेष्विति । यस्मादविद्यमानविशेषेणार्थेनाविरोधाद् भवति प्रकृतिवाच्यस्य

१. 'य इ', २. 'यवा य', ३. 'स्याल्लुग्', ४. 'पि', ५. 'यादि' ग. पाठः. ६. 'प' ग. घ. पाठ..

विशेषस्याभिसम्बन्धोऽभेदेन सर्वत्र स्त्रीत्वेयमाकारसंविन्निबन्धनेन सामान्येनावग-मात् । बलात् प्रकृतिप्रत्ययवाच्यतया सामान्यविशेषकल्पनया द्रव्यभेदः । प्रकृतिवाच्यं हि विशिष्टं द्रव्यं, प्रत्ययवाच्यं तु द्रव्यसामान्यम् । तदेव च प्रकृत्यर्थावच्छिन्नं विशेषमासादयति । तथाहि— प्रकृतिवाच्यानां द्रव्यविशेषाणां स्त्रीत्वेऽत्यन्तमभेदोऽनुगतः प्रतीयत इति प्रातीतिकोऽयं भेदः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः, न तु परस्परासंबद्धौ द्वौ द्रव्यात्मानौ ॥ १८३ ॥

तथाहि—

सामान्यभूतो द्रव्यात्मा परिच्छिन्नपरिग्रहः ।
क्रियाभिर्युज्यते भेदैर्भागशश्चावतिष्ठते ॥ १८४ ॥

प्रकृतिवाच्येन द्रव्यविशेषेणावच्छेदाद् बुद्ध्या परिकल्पितः प्रत्ययवाच्यो

विशेषणवद् विशेष्याणाम्। अभिधाविषय इति। सत्यपि वास्तवे द्रव्यस्य प्राधान्ये न शब्दास्तदनुरुध्यन्ते, अपितु स्वसामर्थ्यानुरूपमेषामभिधानमित्यर्थः॥ १८५॥

एतत् परिहरति—

सोऽयमित्यभिसम्बन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते।
स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः॥ १८६॥

यद्यपि प्रक्रियायां स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति व्यवस्थाप्यते, तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद् गुणभावस्येह विपर्ययो वैपरीत्यं दृश्यते। स्त्रीत्वस्याप्राधान्यं द्रव्यस्य तु प्राधान्यमिति। न हि सर्वत्र प्रत्ययार्थः प्रधानम्। तद्यथा— साधने विधीयमानास्तिङो नाख्याते साधनं प्राधान्येनाचक्षते, अपितु क्रियोपसर्जनम्। संख्यायां विधीयमानाश्च विभक्तयः संख्येयोपसर्जनं तामाचक्षते। दीव्यत्यादिषु च विधीयमानाष्ठगादयः क्रियावन्तमभिदधति प्राधान्येनेति सर्वत्र शब्दशक्तिरेवानुसरणीया। एवञ्चाश्रयस्यैव प्राधान्यात् तत्संख्यात्रोपपद्यते। यद्वा यद्यपि संस्त्यानमात्रमभिधेयं प्रत्ययस्य, तथापि तेनोपचरितभेदाः प्रकृत्यर्थव्यक्तीः प्रत्ययान्तोऽभिधत्त इति सिद्धं वचनम्। तदेवं सामानाधिकरण्ये त्रयः प्रकाराः। द्रव्यादनतिरिक्तस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्यायनं तद्यथा— मूर्तिभ्यो मूर्तिधर्माणामित्युक्तम्। अभेदोपचारो द्रव्यस्य वा प्राधान्यमितीहोक्तम्॥ १८६॥

इदानीं संस्त्यानवद्द्रव्यसामान्याभिधानपक्षेऽप्यत्र प्रत्ययार्थभूतस्यापि सामान्यस्य वास्तवे गुणत्वसंभवाद् गुणवचनादाश्रयतो लिङ्गवचनातिदेशं योजयितुमाह —

साकाङ्क्षत्वाद् गुणत्वेन सामान्यं वोपदिश्यते।
व्यक्तीनामात्मधर्मोऽसावेकप्रख्यानिबन्धनः॥ १८७॥

यदभेदेन संस्त्यानवद् द्रव्यं प्रत्ययवाच्यं सामान्यभूतमुक्तं, तत् सूत्रे विशेषणशब्देन गुणपर्यायेणोक्तम्। यस्मात् प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानमपि द्रव्यसामान्यं प्रकृत्यर्थगतद्रव्यविशेषापेक्षत्वाद् गुणशब्देनार्हत्यभिधानं, द्रव्याकाङ्क्षस्यार्थस्य गुणत्वेन प्रसिद्धेः। न च विशेषेभ्यो विलक्षणं तत्। यस्माद् व्यक्तीनां द्रव्यविशेषाणामसौ गुणस्वभावतां प्राप्तः। एकप्रख्यानिबन्धनो हि व्यक्तीनां स्वभावः सामान्यं कथ्यते। व्यतिरेकदर्शनेऽपि समवायात् स्वरूपतिरोधानात् स्वभावतामाप्तिरेव॥ १८७॥

---

१. 'मिदो' ख. पाठ.

ननु साक्षाद्दृष्टत्वाद् मनु गुणत्वं द्रव्यसामान्यस्य बुद्ध्या परिकल्पितस्य, तत्कथमस्य संस्त्यानविशिष्टस्य द्रव्यस्यैकत्वादाश्रयाश्रयिभावः कथमित्याह— ।

एवम्भूता च सावस्था भागभेदपरिग्रहे ।
कृते बुद्ध्यैव भेदानामाश्रयत्वेऽवकल्पिते ॥ १८८ ॥
निष्कृष्टेष्वपि भेदेषु व्यक्तिरूपाश्रये ततः ।
लिङ्गप्रत्ययसम्पर्केण लिङ्गसंख्ये प्रपद्यते ॥ १८९ ॥

सा सामान्यविशेषरूपाभ्यां सकलावस्था लिङ्गसंख्ये व्यक्तिरूपाश्रये विशिष्टद्रव्याश्रये प्रतिपद्यत इति समन्वयः । अपोद्धारबुद्ध्या प्रकृतिप्रत्ययभागपरिकल्पने कृते सैव समुदायवाच्यमर्थं प्रकृतिप्रत्यययोर्विभज्य । तथाहि— किञ्चिदस्य भेदरूपं प्रातिपदिकोपादानमपरं प्रत्ययवाच्यं संस्त्यानानुविद्धमंशमस्त्यं प्रकल्पितम् । भेदे च परिकल्पिते, प्रकृतिवाच्यानां विशेषणानामाश्रयत्वे समारोपिते तेषु पृथक्त्वेऽपि स्वतन्त्रेऽपि निरूप्यमाणेषु विशेषेषु लिङ्गप्रत्ययसम्पर्केण स्त्रीत्येनं निरूपणेन स्त्रीत्ववद् आश्रितत्वादाश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रतिलम्भः । अन्यत्र लिङ्गसंख्ययोः साहचर्येण दृष्टत्वादिह लिङ्गग्रहणं, न स्वत्र स्त्रीत्ववतो लिङ्गान्तरस्य विरोधिनोऽतिदेशः संभवति । तदेवं द्विवचनानुपपत्तिः प्रतिविहिता । अनेकप्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र न प्रतिविहिता । लिङ्गवचनविचारप्रस्तावेन हीदमिह कथ्यत इत्यत्राप्रस्तुतानेकप्रत्ययानुपपत्तिः । सुप्रतिविधाना चेयं, क्वचित् किल स्वभावाद् द्रव्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्यानेकेन प्रत्ययेनाभिव्यञ्जयत्वात् ।, न हि व्यञ्जकानां नियमः । एतामेव च शब्दशक्तिमनुसर्तुं ष्फस्य षित्वं ङीषर्थं कृतम् । ष्यङश्च ङित्करणं 'यङश्चाप्' (४-१-७४) इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् । भाष्ये त्वन्यथा परिहारोऽभिहितः—'भावस्य च भावयुक्तत्वादि'ति हि वार्तिकम् । गुणपरिणामरूपत्वात् स्त्रीत्वस्यापि स्त्रीत्वेन योग उपपन्न इत्यर्थः । विस्तरव्याख्यात्र वार्तिकोन्मेषे । एतच्च शब्दशक्तिमनुसृत्य प्रत्ययार्थपक्षे संस्त्यानस्य प्राधान्यं प्रक्रियागतमाश्रित्योक्तम् । यथा तु शब्दशक्त्यनुसारेणेह द्रव्यप्राधान्यं निरस्तं तथा अनेकेनापि व्यञ्जकेन व्यञ्जयमनतिरिक्तमेवेति यथासमर्थितमेव न्यायः । तथाऽभिधानभेदात् स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वयोग उच्यते । प्रातिपदिकेन द्रव्यरूपस्याभिधानात् प्रत्ययेन धर्मरूपस्येति प्रत्ययद्वयोपपत्तिः । यथा तत्रैव कर्मादिविभक्तिभिः

१. 'च कल्पने', घ. पाठ. २. 'भेदाश्र' छ पाठः. ३. 'च क', ४. 'ख' ग. पाठ. ५. 'कत्र' घ. पाठ. ६. 'प्यसिन्ध' क. पाठः.

शक्तिरूपं प्रत्याय्यते । प्रातिपदिकेन तु वस्तुभूतम् । अयं ह्येकत्वादर्थस्य शब्दभेदात् प्रतीतिभेद उपपन्नः ॥ १८८-१८९ ॥

क्रमप्राप्त्या द्वन्द्वे लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगो विचार्यते । तत्र चार्थे द्वन्द्वविधानादलिङ्गसंख्यत्वे चोदिते 'स्वाभाविकत्वादि'ति परिहारोऽभिहितः । स कथमुपपद्यते । यतश्चार्थस्य द्वन्द्वेनोपग्रहात् । मा भूत्तस्य तत्र प्रयोगः । चशब्दवत् तु द्वन्द्वस्याप्यर्थोऽभिहित इति अलिङ्गसंख्यत्वं केन न स्यादित्याशङ्क्य क्रमेणैतदुपपादयितुमाह

अन्तरेण चशब्दस्य प्रयोगं द्वन्द्वभाविनाम् ।
अविशिष्टार्थवृत्तित्वं रूपाभेदात् प्रतीयते ॥ १९० ॥

धवखदिरादिशब्दा द्वन्द्वं भावयन्ते प्राप्नुवन्ति, द्वन्द्वो वा भावी येषां, तेषां चशब्दप्रयोगं विना अविशिष्टार्थवृत्तित्वमवगम्यते । समुच्चयाख्यविशेषानपेक्षया धवादिजातीयस्यार्थस्य चशब्देनाविशेषितेरूपा अविशिष्टरूपा धवादयः शब्दा वाचका इति समुच्चयद्योतनाय वाक्ये चशब्दमपेक्षन्ते ॥ १९० ॥

यत —

विकल्पयति वा वृत्तिर्निवर्त्येऽथ समुच्चिते ।
तेषामज्ञातशक्तीनां द्योतकेन नियम्यते ॥ १९१ ॥

असति चादिपदप्रयोगे समुच्चयादिविशिष्टेऽर्थे द्वन्द्वभाविनां पदानां वाक्यावस्थानां वाचकशक्तिर्नावधार्यते । सन्देहो हि स्याद् विकल्पादौ । ततश्च यथा विकल्प्यमानेऽर्थे वाशब्देन पदानां वाचकशक्तिर्ज्ञाप्यते, नञा च निवर्त्ये प्रतिषिध्यमाने, तथा चशब्देन समुच्चीयमाने । द्योतकेनेति च वदन् परपदनिघ्नस्य शब्दस्य वाचकत्वाभावात् द्योतकलक्षणं ज्ञापयति । अकेवलपदप्रयोगो द्योतक इति निर्णीतं वाक्यकाण्डे ॥ १९१ ॥

एवं वाक्ये चशब्दप्रयोगः समर्थितः । समासे तु द्वन्द्वे नास्ति तस्य प्रयोग इत्याह—

वृत्तौ विशिष्टरूपत्वाच्चशब्दो विनिवर्तते ।
अर्थभेदेऽपि सारूप्यात् तथार्थेनापदिश्यते ॥ १९२ ॥

एकार्थीभावकृताद् वृत्तिवाक्ययोर्विशेषाद् वाक्यगतधर्मवैलक्षण्येन वृत्तिपदानामर्थाभिधानाद् अन्तरेणापि चशब्दं समुच्चयोपाधिकं विशिष्टार्थाभिधानं द्वन्द्वे स्वाभाविकं, न तु चार्थे द्वन्द्ववचनात् । न ह्यर्था आदिश्यन्ते । सहविव-

---

१ 'कस्यार्थे' ख. पाठः. २. 'वा', ३. 'न्द्वो भा' ग पाठः. ४. 'ता अ' घ. पाठः. ५. 'ऽप' ६. 'क' घ. पाठः.

क्षायां हि वृत्तावनुत्स्यूतभेदः प्रत्येकं पदैरन्योन्यापेक्षैः समुदायोऽभिधीयत इति तत्र भेदस्य विगलनात् तदधिष्ठानः समुच्चयो न द्योत्यः । वाक्ये तु भेदप्राधान्याच्चशब्देन भेदाधिष्ठानः समुच्चयो द्योत्यते । तदेवमत्यन्तार्थभेदेऽपि चार्थेन द्वन्द्वार्थो निर्दिश्यते, क्रियायामितरेतरापेक्षासाम्यमात्रात् । अन्वाख्यानाय ह्यर्थो लोकसिद्ध एव सर्वतो व्यावृत्तस्वभावः कथञ्चित् सादृश्यलेशानुगमनेन शब्देषु निर्दिश्यते । सर्वतो व्यावृत्तस्य प्रतिशब्दमर्थस्यानन्त्यान्निर्देष्टुमशक्यत्वात् प्रक्रियागौरवप्रसङ्गाच्चेति लाघवेनार्थनिर्देशो न्याय्यः ॥ १९२ ॥

तत्र च तद्धितार्थनिर्देशवदर्थनिर्देशस्यार्थस्याप्राधान्यात् स्वभावसिद्ध एवार्थविशेषोऽनुगम्यते । यदि तु यथानिर्देशमर्थाः स्युः तदा,—

यस्य चासत्त्वभूतोऽर्थः स एवाश्रीयते यदि ।
तद्धर्मत्वं ततो द्वन्द्वे चादिप्वर्थकृतं हि तत् ॥ १९३ ॥

अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थनिबद्धाव्ययसंज्ञेति चार्थे द्वन्द्वविधानात् तस्य चार्थस्येव धर्मो लिङ्गसंख्यारहितत्वं द्वन्द्वेऽप्यनुपज्येत । द्वन्द्वस्य चादिष्वपाठादव्ययसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्तं—'चादिप्वर्थकृतं हि तदि'ति । अलिङ्गसंख्यत्वे चादीनामव्ययत्वं स्वभावसिद्धं पाठेनानूद्यते, न [illegible] पाठ एव विधायकः उदाहरणार्थत्वात् तस्येति चसमानार्थत्वे द्वन्द्वेऽप्यव्ययत्वं स्यादेव । मा भूद् वाव्ययसंज्ञा पाठनिबद्धा, अलिङ्गसंख्यत्वं त्वर्थाश्रयं केन निवार्येतेत्यर्थः । अन्वर्थत्वाद् वाव्ययसंज्ञायाः सापि भवेत् ॥ १९३ ॥

तस्मात् वचनानुरोधी स्वार्थे शब्दानामभिधानवैचित्र्याद् अर्थवैचित्र्यमुदाहरति —

चार्थः शब्दे क्वचिद् भेदात् कथञ्चित् समवस्थितः ।
द्योतकाश्चादयस्तस्य वक्ता द्वन्द्वस्तु तद्वताम् ॥ १९४ ॥

शब्दशक्तिभेदाद् यथा समुच्चयशब्दो लिङ्गसंख्यायुक्तं चार्थमाह, तथा द्वन्द्व इति समुच्चयोपाधिकार्थाभिधायकोऽसौ । पदान्तरोपादानार्थनिष्ठास्तु द्योतकाश्चादय इति वाचकत्वद्योतकत्वकृत एवायं विशेषो व्यक्तिवचनाभ्यामयोगो योगश्च ॥ १९४ ॥

तथाहि—

विकल्पाद्यभिधेयस्य चार्थस्यान्यपदार्थता ।
द्योतकत्वाच्च कल्पेत तस्मात् सदुपलक्ष्यते ॥ १९५ ॥

विकल्पः समुच्चयः प्रतिषेध इत्येवमादिभिः शब्दैरभिधीयमानस्यार्थस्यान्येन रूपेण लिङ्गसंख्यायोगिना प्रत्यभिधीयमानता वाप्रभृतिभिर्विकल्पादिशब्दाना-

---

१. 'न' ग. ङ. पाठः, २. 'प्रसं' घ. पाठः ३. 'न्यता प्र' घ. पाठः

मर्थाभेदे चाशब्दादिद्योतकत्वान्न घटेत। अस्ति तु लिङ्गसंख्यायोगिनोऽर्थस्य विकल्पादिशब्दैरभिधानात् सान्यपदार्थेतेत्येकस्यैव वस्तुन शब्दशक्तिभेदान्नानाकारस्य प्रकाशनमिति शब्दार्थोऽर्थ इति नये स्वाभाविक एवायमर्थभेद इति सत् सत्त्वभूत वस्तु द्वन्द्वविषयत्वेन चशब्देनोपलक्ष्यते कुतश्चित् सामान्यात्। न त्वसौ तत्त्वतश्चशब्देनेव द्वन्द्वेन प्रत्याय्यत इत्यर्थ। तदेतदुक्त भाष्ये—'नेद वाचनिकमलिङ्गता असङ्ख्यता वा। किं तर्हि, स्वाभाविकमेतदि'ति॥ १९५॥

एतदेवाह

तत्र स्वाभाविकं लिङ्गं शब्दधर्मे व्यपेक्षिते।
शब्दः कश्चित् तमेवार्थं कथञ्चित् प्रतिपद्यते॥ १९६॥

शब्दधर्मे शब्दस्य विवेऽभिसहिते भाष्य एतदुक्तमित्यर्थ। तथाहि—वस्तुन ऐक्येऽपि शब्दभेदादर्थवैचित्र्यम्। तद्यथा—कार्श्यं, कशिमा, कृशतेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रकृतिरूपस्याभेदेऽपि प्रत्ययश्रुतिभेदनिबन्धन स्थितिप्रसवसस्यानभेद। जलम् आपो दारा भार्येति च शब्दशक्तिभेदाल्लिङ्गवचनभेद। तथा द्वैधमित्यलिङ्गोऽसख्य स एवमतिद्वैधानीति सलिङ्गसख्योऽर्थ प्रतिपाद्यते। अत्र हि 'धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्' (वा ५ ३ ४५) इति प्रत्ययान्तरत्वे शब्दान्तरत्वम्। एव द्वन्द्वोऽपि सलिङ्गसख्यार्थाभिधायी॥ १९६॥

स्यादेतत् वक्तुरभिप्रायार्थाना व्यवस्था न शब्दधर्मत इत्याशङ्क्याह—

शब्दादर्थाः प्रतायन्ते स भेदाना विधायकः।
अनुमानं विवक्षायाः शब्दादन्यन्न विद्यते॥ १९७॥

जातावेकवचन शब्दादिति। यथाभिप्रेतमर्थं प्रतिपादयितु वक्ता योग्यान् शब्दानुपाहरतीति तेभ्य शब्देभ्यो वक्तृविवक्षानुमानात् व्यवहारे शब्दा एवार्थव्यवस्थापने प्रभव। अक्षिनिकोचादीनामपि शब्देनेवानुमापकत्व, सङ्केति तत्त्वात्। तथाहि शब्देभ्यो वस्त्वर्था एकस्वभावा अपि विस्तार भजन्ते, तेभ्यो नानारूपाणा प्रकाशनात्। तथाच दारशब्द स्त्रिय पुंस्त्वविशेषणामाचष्टे। भार्याशब्द स्त्रीत्वविशिष्टामपुंस्त्वोऽव्ययनालक्त तमेवार्थं बहुत्वादच्छिन्नमाह। उदकशब्दस्तु समूहरूपमेकमित्यादिशब्दधर्मोऽनुगन्तव्य। अतश्च स शब्दे स्वशक्तिवशाद् भेदाना वाच्यविशेषाणा विधायको निर्मीता। भागभेदस्य वस्तुनि समारोपणाभिनार्थस्य स्वभावात् तत्त्वत नानात्वमित्यर्थ॥ १९७॥

---

१ 'घन्त ख, २ 'त्र' ग पाठ ३ स्य इ ग ङ पाठ. ४ 'त्रा' ५ 'धे' ग पाठ ६ 'ल ग पाठ ७ 'द्द दा' ग पाठ

तदेवं स्वाभाविको लिङ्गसंख्यायोगो द्वन्द्वे समर्थितः । 'अथवाथवतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति' इति पक्षान्तरं वार्त्तिके भाष्ये चोक्तं विचारयितुमाह—

समुच्चितः स्याद् द्वन्द्वार्थो गुणभूतसमुच्चयः ।
समुच्चयो वापि भवेद् गुणभूतसमुच्चितः ॥ १९८ ॥

समुच्चयोपाधिकाः समुच्चिता वा अर्था द्वन्द्वेनोच्येरन्, समुच्चितोपसर्जनो वा समुच्चय इति द्वैतम् ॥ १९८ ॥

तत्र,

समुच्चितस्य प्राधान्ये लिङ्गसंख्ये स्वभावतः ।
समुच्चयस्य प्राधान्ये शास्त्रं स्यात् प्रतिपादकम् ॥ १९९ ॥

समुच्चयोपसर्जनस्य सत्त्वभूतस्यार्थस्य द्वन्द्ववाच्यत्वे स्वाभाविके लिङ्गसंख्ये इत्युक्तम् । यदा तु वचनेनार्थनिर्देशे समुच्चयः प्राधान्येन द्वन्द्ववाच्यः, तद वचनेनैव, 'विशेषणानाम्' (१-२-५२) इत्यादयतो लिङ्गवचने विधीयेते । धर्मरूपत्वात्समुच्चयस्याश्रययोरिष्टयोर्लिङ्गसंख्ययोः शास्त्रं विधायकम् । तत्र समुच्चयस्य प्राधान्येऽप्याश्रितमात्रस्य विशेषणशब्देनाभिधानाद् युज्यतेऽतिदेशः ॥ १९९ ॥

समुच्चितप्राधान्येऽपि शास्त्रस्योपयोगमेकीयमतेनाह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य प्राधान्येऽप्यपरे विदुः ।
निमित्तानुविधायित्वादसिद्धिं लिङ्गसंख्ययोः ॥ २०० ॥

निमित्तरूपेण निमित्तिनोऽवधार्यमाणस्य तदावेशाद्रूपतिरोधानमितीहापि समुच्चयाख्यनिमित्तावच्छादितस्य समुच्चितस्य स्वधर्मप्रतिपत्त्ययोग्यत्वात् तदीययोर्लिङ्गसंख्ययोरप्राप्तावतिदेश इति पक्षद्वयेऽपि शास्त्रमुपयोगि ॥ २०० ॥

एतदयुक्तमित्याह—

समुच्चयो निमित्तं चेत् स्यान्निमित्तानुवर्तनम् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चार्थो द्वन्द्वनिबन्धनः ॥ २०१ ॥

समुच्चयोपाधिरर्थो न द्वन्द्ववाच्यो येन निमित्तानुविधानं स्यात् । अपि तु योऽर्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वन्द्वस्य वाच्य इत्यवधारितः, स चार्थ इत्येवं द्वन्द्वस्यान्वाख्यानामानुभाष्यते । स च क्रियायां समकक्ष्याणामर्थानां समूह उद्भूतकारकशक्तिः । तस्य च कथञ्चित् समुच्चितशब्देनाभिधानदर्शनाद् भ्रान्त्या समुच्चयो निमित्तत्वेनाध्यारोप्यते ॥ २०१ ॥

परमार्थस्त्वयमत्रेत्याह—

समुच्चितनिमित्तत्वे चार्थस्यापगमेऽपि वा ।
स्वभावसिद्धे द्वन्द्वस्य लिङ्गसंख्ये व्यवस्थिते ॥ २०२ ॥

यदा समुच्चितो द्वन्द्वस्य निबन्धनं, तदा प्रधानधर्मानुविधानाद् न्यायप्राप्ते तदीये लिङ्गसङ्ख्ये । यद्वात्यन्तवैलक्षण्याच्चार्थ एवार्थसमुच्चयो नास्ति, यस्य द्रव्येण सह गुणप्रधानभावश्चिन्त्येत । सादृश्यलेशानुगममात्रेण तु शब्दानुशासने यथाकथञ्चिदर्थो निर्दिश्यते द्वन्द्वनिमित्तत्वेन चार्थ इति । सत्त्वभूत एव तु स्वभावतो द्वन्द्वार्थ इति समुच्चयस्यासत्त्वादेव निमित्तभावो नास्ति ॥ २०२ ॥

अन्योन्यापेक्षा[1] धर्मिपदार्था द्वन्द्ववाच्याः, स एव च समुच्चयः । तत् किमुच्यते चार्थस्यापगम इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमर्थभेदं स्मारयति[2] —

पदान्तरस्थस्यार्थस्य द्योतकत्वाच्च युज्यते ।
निपातो लिङ्गसङ्ख्याभ्यां द्वन्द्वस्त्वर्थस्य वाचकः ॥ २०३ ॥

यस्त्वर्थस्याभेदेऽप्यभिधाव्यापारभेदाच्छब्दार्थो भिद्यत इति द्वन्द्वे सत्त्वभूतार्थाभिधानाच्चार्थस्य वाक्येऽसत्त्वभूतस्य द्वयस्यापगमो वर्णित इत्यर्थः । वाचकद्योतकशक्तिविलसितं चैतत् प्रागेवोक्तम् ॥ २०३ ॥

पुनरपि निमित्तानुविधानदर्शनमुपालभते—

निमित्तानुविधाने च द्रव्यधर्मानपेक्षणात् ।
गुणप्रधानभावेन क्रियायोगो न कल्पते ॥ २०४ ॥

निमित्तानुविधाने निमित्तरूपाच्छुरितस्य निमित्तिनो द्रव्यस्याभिधानात् तस्य धर्मः शक्तिर्बुद्ध्या नावधार्यत इति क्रियाभिः प्राधान्येन गुणत्वेन वास्य योगो न स्यात् । द्रव्यं हि साधनम् । तस्य चानवधारितस्वशक्तेः कथं क्रियाभिसम्बन्धः । न च निमित्तस्य क्रियायोगोऽसत्त्वभूतत्वात् । तत्र गुणभावेन करणादिरूपतया क्रियासम्बन्धः, प्रधानभावेन कर्मरूपतया, तस्य क्रियाभिरुत्पत्तिसंस्कारप्राप्तिविपयस्य समन्वयात् ॥ २०४ ॥

मा भूत् क्रियायोग इति चेदाह—

यस्य नास्ति क्रियायोगः स्वतन्त्रोऽसौ न विद्यते ।
अर्थो द्वन्द्वस्य तत्र स्यादुपादानमनर्थकम् ॥ २०५ ॥

---

१. 'क्ष' ग. क. पाठः. २. 'स्मरति' ग. पाठः. ३. 'या' क. पाठः.

"क्रियानुपक्षेण विना न पदार्थः प्रतीयते" इति स्वतन्त्रः स्वनिष्ठः क्रियाभिरसम्बध्यमानः पदार्थो नास्ति । ततश्च तस्मिन्नर्थे निमित्तानुरक्ते क्रियायोगाभावाद् द्वन्द्वस्य वाचकत्वेन परिग्रहो निष्प्रयोजन इति नान्वाख्येयोऽसौ भवेदव्यवहार्यः । तस्मादन्वाख्यानादेवावसीयते निमित्तानुविधानमत्र ॥ २०५ ॥

यत्रापि सर्वत्र निमित्तानुविधानमित्याह—

समुच्चयवतोऽर्थस्य वाचको नानुवर्तते ।
निमित्तमपि यास्यार्थः स्वधर्मैर्युज्यते ततः ॥ २०६ ॥

येऽप्येते समुच्चितादयः शब्दाः समुच्चयोपाधिकार्थाभिधायकत्वेन प्रसिद्धाः, तेऽपि निमित्तं नानुरुध्यन्ते । प्रागेव तु द्वन्द्वः । यत्र समुच्चयोपाधित्वे भ्रान्तिः, यत्र हि निमित्तरूपेण निमित्तिनि तिरोहितस्वरूपे प्रतिपत्तिः, तत्र निमित्तानुविधानं, यथा शुक्लादौ । इह पुनर्निमित्तेन भिन्नेनावच्छिन्नस्याख्यानमिति नास्ति तत् । अत एव समुच्चयवत इति मतुबुपात्तः । भिन्नेन निमित्तेनावच्छिन्नस्यान्वाख्यानमिति मतुपा दर्शयति । यत्र तु निमित्तरूपेणाभिधानं, तत्र शुक्लादौ मतुब् नोत्पद्यते । तस्मान्निमित्तानुविधानाभावादत्र समुच्चितशब्दः स्वार्थं स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगिनमभिधत्ते, तद्वद् द्वन्द्वोऽपीति न कश्चिद् दोषः । तदेवं 'समुच्चितः स्याद् द्वन्द्वार्थ' इत्यत्र पक्षे स्वभावत एव लिङ्गसङ्ख्ये इत्येतदेव युक्तम् । समुच्चयप्राधान्ये तु 'विशेषणानाम् —' (१-२-५२) इति शास्त्रेण लिङ्गसङ्ख्याविधानं तत्रैव तद् वक्तव्यम् ॥ २०६ ॥

समकक्ष्यानर्थानभिदधतो द्वन्द्वस्य कः समानाधिकरणपदवाच्य आश्रयः, यस्य व्यक्तिवचने प्रतिपद्येतेत्याशङ्क्याह—

वाक्ये नास्त्याश्रयो द्वन्द्वे विशेषौ तत्र हि श्रुतौ ।
समुच्चयस्तदाधारस्तद्धर्मैर्व्यपदिश्यते ॥ २०७ ॥

शुक्लः पट इत्यत्र यथा पटशब्दोपादानो गुणवचनस्याश्रयोऽस्ति, नैवं पदान्तरोपादानो द्वन्द्वे विद्यते । श्रुत्यैव द्वन्द्वपदाभ्यां विशेषयोर्भेदयोरुपादानादन्तरङ्गयोः । धवखदिराविति तावेव विशेषौ समुच्चीयमानौ समुच्चयस्याधार आश्रय इति तल्लिङ्गसङ्ख्ये समुच्चयवाचिनो द्वन्द्वस्य भवतः । तत्र च पूर्वोत्तरपदगताभ्यां विरुद्धाभ्यां लिङ्गाभ्यां युगपद् व्यपदेशासम्भवात् पर्याये प्राप्ते परवल्लिङ्गं नियम्यते । सङ्ख्याप्यवयवगतैकत्वसमाहारात्मिका द्वित्वबहुत्वलक्षणाप्यवयवलक्षणाश्रयवद् द्वन्द्वस्य भवति ॥ २०७ ॥

---

१ 'नैव' घ. पाठः.

एवं परस्परापेक्षा अवयवार्था एव द्वन्द्वार्थ इत्यत्र दर्शने प्रतिपादितमिदम् । इदानीं युगपदधिकरणवचनतायाश्चार्थस्यासम्भवपक्षे प्रतिपादयितुमाह—

यो वावयवभेदाभ्यां भेदवद्भ्यामिवान्वितः ।
एकः समूहो धर्मात् स भागयोः प्रतिपद्यते ॥ २०८ ॥

अवयवभेदानुगतः सहविवक्षायां द्वन्द्ववाच्यः, अभिधानं पुनः स्वाभाविकं 'याभ्यां चैकमनेकार्थं ताभ्यामेवापरं पदम्' इति प्रत्येकं पदैरभिधीयमानोऽर्थ इत्यत्र दर्शने व्यक्तिवचने अवयवाश्रये समुदायः प्रतिलभत इति स्पष्टमेतत् । अनुस्यूतभेदस्य च समुदायस्य द्वन्द्वेन प्रतिपाद्यत्वाद् भेदवद्भ्यामिवेत्याह । नत्वत्यन्तभिन्नाभ्यामित्यर्थः । अभेदानुगमाच्च तयोर्भागयोराश्रयभूतयोः समुदायो लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्तते । अन्यथा निरस्तभेदस्य वनयूथादिवदभिधाने भेदयोराश्रयभूतयोरनुपादानाद् वर्तिपदाभ्यां कस्य लिङ्गसङ्ख्ये भजेत द्वन्द्व इत्यभिप्रायः ॥ २०८ ॥

नन्वेवमप्यवयवव्यतिरेकेण समुदायानुपलक्षणात् क आश्रयाश्रयिभाव इत्याह—

एकश्च द्व्यात्मकोऽर्थोऽसौ भेदाभेदसमन्वितः ।
यो भेदावाश्रितस्तत्स्थे लिङ्गसङ्ख्ये प्रपद्यते ॥ २०९ ॥

अवयवास्तया गृह्यमाणः समुदायो भिन्नः, स्वतस्त्वेकप्रख्यानिबन्धनतयाभिन्न इति द्विरूपः । तथाच प्रत्येकं पदैर्भेदात्मना प्रत्याय्यमान आश्रयः समूहात्मना त्वर्थाश्रित इत्याश्रयभूतवर्तिपदार्थसमवेते लिङ्गसङ्ख्ये समवलम्बत इति स्थितम् ॥ २०९ ॥

इदानीं बहुव्रीहौ व्यक्तिवचनातिदेशोपयोगं क्रमेण व्युत्पादयितुमाह—

यथा स्वशब्दाभिहिते चैत्रार्थे न प्रयुज्यते ।
चैत्रशब्दो बहुव्रीहावप्रयोगस्तथा भवेत् ॥ २१० ॥

इहान्यपदार्थे बहुव्रीहिरन्वाख्यायते । ततश्च तेनैवान्यपदार्थस्योक्तत्वाद् द्वन्द्व इव चशब्दस्य तदभिधायिनश्चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्नोति । तद्यथा —चैत्रशब्देनोक्ते स्वार्थे पुनश्चैत्रशब्दो न प्रयुज्यते । उक्तार्थानां ह्यप्रयोगः । तदुक्तं वार्त्तिके— 'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादि'ति । अत्र परिहारोऽभिहितो 'न वानभिहितत्वात् सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधान'मि'ति ॥ २१० ॥

१. 'पा'' पा० २ '...चैत्र', ३ 'थे । भे' ग, पाठः., ४. 'मा त्वाभि' ग, 'मा श्रयी' क, पाठः. ५. 'थौ' ग' ६. 'भाभप्र' क, पाठः,

एतद् व्याचष्टे —

यथा गौरिति शुक्लादेरभिधानं न विद्यते ।
एवं यस्याभिसम्बन्धो गोभिस्तावत् प्रतीयते ॥ २११ ॥

सम्बन्धिसामान्ये बहुव्रीहिरिति तद्विशेषप्रतिपत्तिरतो न भवति । तद्यथा—सामान्यवाची गोशब्दो विशेषाभिधानायासमर्थ इति प्रयुज्यते विशेषप्रतिपत्तये शब्दस्तत्र गौः शुक्लः कृष्णो वेत्यादि, एवं चित्रगुश्चैत्रो मैत्रो वेति प्रयोगो विशेषप्रतिपत्तये न्याय्यः । चित्रा गावो यस्येति स्वामिमात्रस्य प्रतीतेः ॥ २११ ॥

यत्र तु शब्दशक्तिस्वभावाद् बहुव्रीहिरेव विशेषाऽभिहितः, तत्र तदभिधाया न प्रयुज्यत इत्याह—

सम्बन्धी नियतो रूढश्चित्राणां न च विद्यते ।
यथा यथा वज्रपाणिस्त्र्यक्षो वापि व्यवस्थितः ॥ २१२ ॥

वज्रं पाणौ यस्य, त्रीण्यक्षीणि यस्येति नियतः प्रसिद्धोऽव्यभिचारी रूढः शक्रः शिवश्च सम्बन्धी वृत्त्यावन्तरेण विशेषपदप्रयोगमन्तरेणाप्यत इति भवति तत्र सम्बन्धिविशेषेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । चित्रगुरित्यत्र विशेषो नावधार्यते, चित्रैर्गोभिरविशेषेण स्वामिमात्रस्य समन्वयसम्भवादिति विशेषस्यानुप्रयोगोऽप्यविरुद्धः । प्रकरणादेस्तु विशेषावगमेऽत्रापि तत्प्रयोगो नास्ति ॥ २१२ ॥

एवं वार्तिककृता विशेषाभिधानायानुप्रयोगे समर्थिते चोदितं भाष्ये — 'भवेत् सिद्धं, यदा सामान्ये वृत्तिः । यदा तु विशेषे वृत्तिः तदा न सिध्यति । चित्रा गावोऽस्य देवदत्तस्येति' । अत्र समाधिः 'येऽप्युभयं वृत्त्यन्तं भवति वाक्यं समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः, यदा समासः सामान्ये तदा वृत्तिः । तस्मादत्र विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः क, देवदत्त इति । एतद् व्याचष्टे —

शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषो यद्यपि श्रुतः ।
वृत्तिशब्दोऽन्य एवायं सामान्यस्याभिधायकः ॥ २१३ ॥

निर्णीतचरमेतद् वृत्तिवाक्ययोरर्थरूपभेदेन शब्दान्तरत्वमिति । विशेषप्रक्रमेऽपि वाक्ये वृत्तिशब्दो विशेषाभिधानेऽशक्तिरिति युक्त एवानुप्रयोगः ॥ न हि वाक्यमेव वृत्त्यात्मना परिणमते, पृथक् सत्त्वस्यापि श्रुतत्वात् ।

१ 'दि' ग घ पाठः २ ...ग्रस्य घ पाठः ३ 'वो', ४ 'त' ग घ पाठः.

तस्माद् वाक्योपलभ्यानां विशेषाणां वृत्तावनन्तर्भावात् सामान्यमेवासावाचष्टे । अदूरविप्रकर्षेण तु वृत्त्यर्थो वाक्येनोपदर्श्यते । न तु सर्वतः परिच्छिन्ने वाक्यार्थे वृत्तिपदस्याभिधानशक्तिः, सङ्ख्याविशेषादेरतोऽप्रतीतेः ॥ २१३ ॥

यद्येवं किमनेनानवगमितविशेषेण साकाङ्क्षेण सामान्याभिधायिना बहुव्रीहिसमासेन प्रयुक्तेनेत्याशङ्क्याह—

अगोरचित्रगोश्चैव रूपभेदान्निवर्तकः ।
न चित्रगुविशेषाणां रूपाभेदात्तु वाचकः ॥ २१४ ॥

चित्रगुशब्देनाविद्यमानगोसम्बन्धाद् व्यावृत्तोऽर्थात्माभिधीयते । चित्रत्वेन विशेषणादचित्रगोर्व्यावृत्तिः । एवञ्च न सर्वथा सामान्यशब्दोऽयम्, अपि-त्वन्यव्यावृत्तिविशेषस्याभिधातेत्यर्हति प्रयोगम् । एतावतीं विवक्षां पुरस्कृत्य चित्रगवीसम्बन्धे हि प्रतिपाद्ये भिन्नरूप एवायं शब्दः । तन्निष्ठापरविशेषप्रतिपादने तु रूपसामान्यादशक्त इति सामान्यस्याभिधायकः कथ्यते । चैत्रोऽपि हि स्याच्चित्रगुर्मैत्रोऽपीत्यत्राविशेषः । एवं विशेषशब्दानामनुप्रयोगे साधिते पुनश्चोदितं— 'सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगु तत्, चित्रगु किम्, चित्रगु सर्वमि'ति । अत्र समाधिः— 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् चित्रगु इत्युक्ते सन्देहः स्यात् सर्वं वा विश्वं वेति, तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्य' इति ॥ २१४ ॥

अत्र सामान्यस्य कथं निराकाङ्क्षत्वमिति व्याचष्टे —

यथा चित्रगुरित्येतत् प्रयुक्ते न प्रयुज्यते ।
एवं यदि स्यात् सामान्यं तस्य न स्यात् प्रतिश्रुतिः ॥ २१५॥

चित्रगुरित्येवं चित्रगवीस्वामिन्याख्याते न तदर्थ एव शब्दोऽनाकाङ्क्षितार्थः प्रयोगमर्हति । एवंभूतं यदि सर्वादिपदोपादानं सामान्यमनाकाङ्क्ष्यमाणं स्यात्, तदा न प्रयुज्येत । यावताकाङ्क्ष्यते तदित्यर्हति तावत् प्रयोगम् ॥ २१५ ॥

अन्यव्यावृत्त्यभिधानाच्च विशेषपदस्यैवेत्याह —

सर्वादयो विशेषास्तु प्रदेशानां निवर्तकाः ।
यथा प्रदेशाः सामान्यप्रदेशान्तरबाधकाः ॥ २१६ ॥

१. 'कथे द्व' क. पाठः २ 'नाव' ख पाठः ३ 'पि चि', ४. 'स्यवि' च पाठः.

इह भेदकत्वं विशेषणलक्षणमिति यथा चैत्र इत्युक्ते मैत्रादिविशेषान्तरव्यवच्छेदः प्रतीयते, सामान्यस्य च निवृत्तिस्तथा सर्वं विश्वमित्यादिसामान्यपदप्रयोगेऽपि[2] विशेषनिवृत्तिप्रतीतेरन्यव्यवच्छेदकमिदं सामान्यमपि विशेषो भवत्यपेक्षावशादित्यर्थः । एवं पदार्थाभिधानपक्षेऽनुप्रयोगानुपपत्तिचोद्यं समाहितम् । यदा तु चित्रा गावो यस्येति विभक्त्यर्थेऽन्यपदार्थे सम्बन्धलक्षणे बहुव्रीहिस्तदा सम्बन्धवाचिना विभक्ति षष्ठी मानुप्रयोजि, द्रव्यं तु सम्बन्ध्यनभिहितमिति तदभिधानायानुप्रयोग उपपद्यत एव । तदुक्तं भाष्ये—'अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तम् । अन्तं हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते' इति । चित्रा गावो देवदत्तस्येति यथैतत् षष्ठ्यन्तं पदं तदभिधाव्यापारेण प्रातिपदिकार्थोपसर्जनं विभक्त्यर्थं प्राधान्येनाचष्टे, तथाच सम्बन्ध्युपसर्जनस्य सम्बन्धस्यान्यपदार्थता न्याय्येति सर्वपश्चाच्छब्देन षष्ठ्यन्तस्य पदस्य तत्र विभक्त्यर्थे व्यतिरेके सम्बन्धलक्षणे वृत्तिमाह । अभिधाव्यापारेण नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वमवच्छेदके प्रातिपदिकार्थे सम्बन्धिनि वृत्तिः, पश्चात्तदुपहितविशेषे सम्बन्ध इति स एवान्यपदार्थः प्रधानभूतो न्याय्यः । पूर्वं तु तात्पर्यदशा सम्बन्ध्यन्यपदार्थ उक्तो नाभिधाव्यापाराश्रयेण । तदाश्रयणमेव तु न्याय इति भाष्यकारो मन्यते ॥ २१६ ॥

तदेतदाह—

> विभक्त्यर्थाभिधानाद् वा षष्ठी नानुप्रयुज्यते ।
> द्रव्यस्यानभिधानात्तु तच्छब्दोऽनुप्रयुज्यते ॥ २१७ ॥

गतार्थोऽयं श्लोकः ॥ २१७ ॥

अत्र पक्षे चोदिते — 'विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्योपचारानुपपत्तिरि'ति विभक्त्यर्थस्यासत्त्वभूतत्वात् सत्त्वस्य द्रव्यस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये तदुपचारो व्यवहारोऽत्र समासवाच्यस्य न स्यादित्यर्थः । अत्र समाधिरुक्तः – 'सिद्धं तु यथा गुणवचनेष्वि'ति । तत्र गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लादीनामार्थमतुब्लोपेन सामानाधिकरण्याद् । इह तु सम्बन्धमात्रवचनस्य बहुव्रीहेः सम्बन्धिवचनैर्मतुब्लोपात् सामानाधिकरण्यं न युज्यत इत्याह—

> सामानाधिकरण्यं चेन्मतुब्लोपात् प्रकल्पते ।
> मतुपोऽपि तदर्थत्वादनवस्था प्रसज्यते ॥ २१८ ॥

---

१. 'यथा मे' ख पाठः २. 'गो' ख पाठः ३. 'त्र ग' ४. 'तर्थ ख' घ. पाठः. ५. 'स्य' ग. पाठः.

बहुव्रीहिवन्मतुपापि सम्बन्धस्यैव प्रतिपादनात् सम्बन्धिनोऽनभिधाने पुनरपरो मतुब् विधेयः, तेनापि सम्बन्धिनोऽप्रत्यायने पुनरपर इत्यनवस्था अनिष्ठा मतुपामत्र स्यात् । मतुपा तु सम्बन्ध्यभिधाने मत्वर्थे बहुव्रीहेर्विधानात् तेनापि तथैवार्थाभिधाने विभक्त्यर्थाभिधानपक्षो न भवेत् ॥ २१८ ॥

न केवलमनवस्था, यावत् —

सम्बन्धस्य च सम्बन्धी सम्बन्धोऽन्यः प्रसज्यते ।
विभक्त्यर्थप्रधाने च क्रियायोगो न कल्पते ॥ २१९ ॥

बहुव्रीहिवाच्य सम्बन्ध प्रकृत्यर्थ । तेनावच्छिन्नोऽपरो मतुब्वाच्यः सम्बन्ध. । प्रकृत्यर्थोपरक्तत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थसम्बन्धावच्छिन्न. प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धी स्यात् । तथाच प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धरूपता हीयेत । उपाधिमत्त्वात् सम्बन्धिरूपता भासेत्यभिप्राय. । षष्ठ्यर्थप्रधाने च बहुव्रीहौ चित्रगुरानीयतामित्यादिः क्रियायोगो न स्यात्, सम्बन्धस्यासत्त्वभूतत्वेन कारकशक्त्याविर्भावायोगात् ॥ २१९ ॥

अथ तत्र पश्य तत पश्यैति विभक्त्यर्थप्रधानेऽपि दृष्ट क्रियायोग, नेत्याह —

विभक्त्यर्थप्रधानत्वात् ततस्तत्रेति न क्रिया ।
दृश्यादिः कर्मकर्त्रादिनिमित्तत्वाय कल्पते ॥ २२० ॥

अपादानाधिकरणशक्तिप्रधानयोस्ततस्तत्रेत्यनयोर्दृशितिष्ठतीत्यादिका क्रिया कर्तृकर्मशक्ती नाविर्भावयति, विभक्त्यर्थस्य विभक्त्यन्तरार्थविरोधात् । किन्त्वत्रावधिमत आधेयस्य च क्रियायोग प्रतीयते । तत. पश्य, तत्र तिष्ठतीति ॥२२० ॥

एवं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे दोष । किंच विभक्त्यर्थाभिधाने चित्रगुर्देवदत्तस्येति षष्ठी स्यात् । न भविष्यत्यभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकार्थे सम्बन्ध इति । अत एव क्रियायोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

अन्तर्भवेच्च सम्बन्धः प्राधान्याभिहितः कथम् ।
स प्रातिपदिकार्थेश्च तथाभूतः कथं भवेत् ॥ २२१ ॥

चैत्रस्येति यथा षष्ठ्या सम्बन्ध प्राधान्येनोद्भूतरूपोऽभिधीयते, तथाच बहुव्रीहिणेति स. कथमन्तर्भवेत् । यो हि सम्बन्ध्युपसर्जन सम्बन्धोऽभिधीयते, सोऽन्तर्भवति समासे । तद्यथा — राजपुरुष इत्यत्र राजविशिष्टस्य पुरुषार्थस्य

१. 'बल' ७. पाठः. २. 'धा म' प. पाठः

सामान्यात् सम्बन्धो गुणभूत इति मत्वर्थो प्रातिपदिकार्थ, इह तु व्यतिरेकेणो-च्यमानः कथं प्रातिपदिकार्थः स्यात् ॥ २२१ ॥

इदानीं क्रियायोगं तावदुपपादयति —

असम्भवात्तु सम्बन्धे सम्बन्धिसहचारिणि ।
जातिसङ्ख्यासमाहारकार्याणामिव सम्भवः ॥ २२२ ॥

गामालभेत, ब्राह्मणानां शतमानय, पञ्चपूली चव्यतामिति जात्यादिषु शब्दचोदितेषु क्रियायोगानुपपत्तेस्तत्सहचारिण्यविनाभाविनि द्रव्ये क्रिया यथा-नुष्ठीयन्ते[1], तथा चित्रगुरानीयतामिति सम्बन्धमात्रे क्रियानुपपत्ते, तदविनाभूते सम्बन्धिनि सन्निवेशः ॥ २२२ ॥

स्यादेतत् । जातिरादेः सम्बन्धोऽभिधीयतेऽभेदेन सहचारीति युज्यते तत्र क्रियायोगः । इह तु सम्बन्धस्य प्राधान्यात् कथमेतद्विशालादिशब्दानामपि समानाधिकरण्यमुप-पादयितुमाह —

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् विशिष्टाश्रयवाचिनाम् ।
शुक्लादिवल्लिङ्गसङ्ख्ये शास्त्रारम्भाद् भविष्यतः ॥ २२३ ॥

सा सूत्रमन्त्रोपादानं सामानाधिकरण्यं, सोऽयमित्यभिसम्बन्धाश्रयेण तु शुक्लादिवत् सम्बन्धेनोपचरिताभेदः सम्बन्धी वृत्तिपदवाच्यः सम्बन्धमात्रेऽपि विधानाच्छब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति मञ्चादिवन्निमित्तानुनिशानपरिहारार्थं 'विशेष-णानां —' (२-१-५२) इति सूत्रेण सम्बन्धिगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिः । निमित्ता-नुविधाने तु सम्बन्धस्य द्वित्वाद् द्विवचनं स्यात् । शास्त्रारम्भात्तु प्रधान-भूतान्यपदार्थाश्रये व्यक्तिवचने क्रियेते ॥ २२३ ॥

यदेव कथमिदमुक्तं भाष्ये — 'यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससङ्ख्यश्चेति । यावता सोऽयमित्यभिसम्बन्धाल्लिङ्ग-सङ्ख्ययोरपतिरित्याशङ्क्य भाष्यकाराभिप्रायं व्याचष्टे —

भेदेन तु विवक्षायां सामान्ये वा विवक्षिते ।
सलिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य पदार्थस्यागतिर्भवेत् ॥ २२४ ॥

सम्बन्धिनो व्यतिरेकेण यदा सम्बन्धस्य बहुव्रीहिणा प्रतिपादनमिष्टं, तदा द्रव्येणासामानाधिकरण्यात् तल्लिङ्गसङ्ख्ययोरयोगात् कृत्स्नस्य पदार्थस्यागतिरुक्ता ।

---

१ 'ति' क पाठ   २ भेदस्यार्थ' ख पाठ

सोऽयमिति सम्बन्धिविवक्षायामेव वा निर्विशेषस्य सामान्यस्य चित्रगोरिदमुचितमित्याचित्रगुव्यावृत्तिमात्रपरेऽभिधाने बहिरङ्गस्य चैत्रादिपदान्तरगम्यस्याश्रयस्याभावाल्लिङ्गसङ्ख्यासर्वनामनपुंसकैकवचनप्रसङ्गात् कृत्स्न पदार्थ कथमभिहितो भवतीत्युक्तम् । अतश्चात्र सोऽयमित्यभिसम्बन्धेऽपि कृत्स्नपदार्थाभिधानाभावाद् विभक्त्यर्थाभिधानपक्षस्त्याज्य, द्रव्याभिधानपक्ष एवाश्रयितव्य ॥ २२४ ॥

कथमुपपन्ना इत्याह —

साधुत्वं न विभक्त्यर्थमात्रे वृत्तस्य दृश्यते ।
कृत्स्नार्थवृत्तेः साधुत्वमित्यर्थग्रहणं कृतम् ॥ २२५ ॥

प्रयुक्ताना शब्दानामन्वाख्यानात् षष्ठ्यर्थमात्रे द्रव्यादिरहिते वृत्तस्यैकार्थीभावापन्नस्य बहुव्रीहेः समासस्य प्रयोगो यतो न दृश्यते, द्रव्यप्रधानस्यैवान्यपदार्थस्याभ्यासात् प्रतीते । अतोऽर्थग्रहण सकलार्थवाचिन प्रयोगज्ञापनार्थं कृतम् । तदुक्तं भाष्ये — "अन्यपद इत्येतावता[1] सिद्धे यदर्थग्रहण करोति, तस्यैतत् प्रयोजन कृत्स्न पदार्थो यथा विज्ञायेत सद्रव्य सलिङ्ग ससङ्ख्यश्चे"ति । सद्रव्य इत्येवमपि निर्देशे द्रव्यमेव प्रधानमभिसहित, न गुणादयोऽपि समकक्ष्या, द्रव्यस्यैव तात्पर्यदशा गुणाद्युपरक्तस्य प्रतीते । यत्र पद इत्युक्ते सामर्थ्यात् विभक्त्यर्थ सन्निहित प्रतीयेत, शब्दे शब्दस्य वृत्त्यभावात् । अर्थशब्दोपादाने तु पदेनार्थो विशेष्यमाण सर्व[2]पदार्थाभिन्नो विज्ञायेत । यथा ह्याधिक्याद् वाक्यार्थोऽत्रैव व्यावर्त्यते, तथा न्यूनत्वाद् विभक्त्यर्थमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यावत् पदार्थभूत द्रव्यमेवान्यपदार्थ इति पदार्थाभिधानपक्ष एव ज्यायान् । ततश्चानुप्रयोगः समर्थित ॥ २२५ ॥

अत्र च पक्षे व्यक्तिवचनातिदेशस्य नास्त्युपयोग इति तस्य पक्षान्तरे सप्रयोजनत्वमाह —

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्यवृत्तिरयं यदा ।
मलिङ्गस्य समङ्ख्यस्य तदा साधुत्वमुच्यते ॥ २२६ ॥

विभक्त्यर्थप्रधानपक्षे द्रव्यसामान्येन सम्बन्धस्योपचरिताभेदस्याभिधानेऽपि विशेषणलिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थं 'यथा गुणवचनेष्वि'ति वार्त्तिककारेण व्यक्तिवचनातिदेशस्योपयोग उक्तो, न त्वर्थपक्षे । अर्थग्रहणात् कृत्स्नद्रव्याभिधाने स्वाभाविकत्वाल्लिङ्गवचनयोरन्वेत्यर्थ ॥ २२६ ॥

---

१. 'तावता' घ पाठ २ 'र्वे' ग घ पाठ ३ 'श्चानु', घ पाठः.

अत्र विषयभाष्यम्भो — "यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते, कैशः साङ्ख्यास्य विषयो न सिध्यन्ती"ति भाष्य उक्तः । तमेव व्याचष्टे —

अन्तर्भूतविभक्त्यर्थे षष्ठी न श्रूयते यथा ।
तथाश्रुतिः प्रसज्येत लिङ्गसङ्ख्याभिधायिनाम् ॥ २२७ ॥

अर्थग्रहणात् सलिङ्गसङ्ख्यस्य द्रव्यस्य प्राधान्येनाभिधाने तद्गुणभूतस्य विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धस्यान्तर्भावात् प्रातिपदिकार्थत्वे यथा षष्ठीविभक्तिर्न भवति, तथा लिङ्गे स्त्रीत्वे भवाः स्त्रीप्रत्ययादयः, सङ्ख्यायामेकत्वादिकायां भवाः साङ्ख्याः स्यादयस्तेषामप्यश्रुतिरश्रवणमप्रयोगः प्रसज्येतापद्येत ॥ २२७ ॥

स्वाद्यभावे केवला प्रकृतिः कथं प्रयोगार्हेत्याशङ्क्याह —

साधर्म्यमव्ययेन स्याद् बहुव्रीहेस्तथा सति ।
लिङ्गसङ्ख्यानिमित्तस्य संस्कारस्याप्रवर्तनात् ॥ २२८ ॥

लिङ्गसङ्ख्याप्रापितस्य संस्कारस्य टाबादिस्वाद्युत्पत्तिलक्षणस्याभावादलिङ्गसङ्ख्यैरव्ययैर्बहुव्रीहिपदानामेकयोगक्षेमता स्यात् । यथा ह्यव्ययस्य स्त्रीप्रत्ययविभक्तिरहितस्य प्रयोगनियमाभावात् केवलस्य प्रयोगः साधुरेवं बहुव्रीहेरपीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

चैत्रादिना सत्त्ववचनेन पदान्तरेण तर्हि कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह —

प्रयुक्तेन च सम्बन्धाच्चैत्रादिश्रवणं भवेत् ।
विना विभक्त्या सम्बन्धो विभक्त्या विद्यते विना ॥ २२९ ॥

बहुव्रीहिपदेन द्रव्यसामान्यवाचिना विभक्तिरहितेनोच्चरितेन चित्रगित्या दिना विशेषप्रतिपादकानां चैत्रादीनां समानाधिकरणानामभिधेयत्वात् तद्वदेव विभक्तिरहितानां प्रयोगो भवेत् । विभक्तिरहितस्य विभक्तिशून्येनैव सह सम्बन्धो न्याय्यो न तु सविभक्तिकेनात्यन्तवैधर्म्यात् । तथाचासम्बद्धे द्रव्यसामान्यनिष्ठद्रव्यविशेषाभिधाने न स्यात् ॥ २२९ ॥

एवमत्र पदार्थाभिधानपक्षे चोद्यमात्र व्याख्यानम् । अत्रैव परिहारभाष्यं — "लिङ्गेषु तावदुक्तं — सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादय" इति । यथाव्यत्र टाबादयो द्योतकास्तथा बहुव्रीहेरपि भविष्यन्तीत्यर्थः । सङ्ख्यायामप्युक्तं — "कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय" इति द्वितीयादयो भविष्यन्तीत्याह । तदेतद् विकरोति —

अभिधानेऽपि सङ्ख्यायाः सङ्ख्यात्वं न निवर्तते ।
षष्ठ्यर्थस्याभिधाने तु स्यात् प्रातिपदिकार्थता ॥ २३० ॥

---

१. 'हि' घ. पाठः. २. 'स्य' ङ. पाठः ३. 'था', ४. 'स्व दि दि' घ. पाठः.

बहुव्रीहिपदैरभिहितापि सङ्ख्या स्वकार्यं स्वादिलक्षणं प्रापयत्येव । तद्यथा — एको द्वौ बहव इत्यत्र । नह्यभिहितापि सङ्ख्या स्वरूपं जहाति । ततश्च कर्मादिविशेषणायाः सङ्ख्याया अभिधानाय द्वितीयादयस्तावदुत्पद्यन्ते । प्रथमापि 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति समयपालनायोत्पत्स्यते । अव्ययात्तु लुग्वचनेनायं प्रयोगनियमो बाधितः । न चैवं बहुव्रीहिपदेभ्यो लुगन्वाख्यातः । तुल्ये समयपालने द्वितीयादयः कस्मान्न भवन्तीति चेन्न, अर्थाभावात् । कर्मादिषु हि द्वितीयादयः, तदभावे कथं भवेयुः । तस्मादेकादिशब्देभ्य इवार्थानुगुण्यात् प्रथमैकवचनादीन्येव भविष्यन्ति प्रातिपदिकार्थमात्रे । तदुक्तम् — 'अर्थतो व्यवस्थे'ति । वचनग्रहणाद्वा प्रथमा भविष्यत्युक्तार्थापि । षष्ठ्यर्थस्य तु सम्बन्धस्य द्रव्ये गुणभूतस्याभिधाने प्रातिपदिकार्थत्वादभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूत इति षष्ठी न भवति[१] । यत्र हि प्राधान्येनोद्भूतः सम्बन्धः, स विषयः षष्ठ्याः । तदेवं पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिचोद्यप्रतिसमाधानाय विभक्त्यर्थाभिधानपक्षः समाश्रितः । तत्र च सामानाधिकरण्यं क्रियायोगश्चोपपादितः । किञ्चार्थग्रहणात् कृत्तार्थवृत्तेः साधुत्वं प्रयोगप्रामाण्यादरस्थापितम् ॥ २३० ॥

केचित् पुनर्मतान्तरमाहुरित्याह —

अनुप्रयोगसिद्ध्यर्थं न विभक्त्यर्थकल्पना ।
वस्त्वन्तरमुपक्षिप्तमिति केचित् प्रचक्षते ॥ २३१ ॥

'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादि'त्यस्य प्रतिसमाधानाय विभक्त्यर्थाभिधानपक्षो नाश्रितः 'नवानभिहितत्वात् । सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानमि'त्येवमनुप्रयोगस्योपपादितत्वात् । किन्तु दर्शनान्तरमेवेदं युक्तायुक्तविचारविषयतयोपन्यस्तमित्यन्येषां मतम् । तथाह्यत्रापि सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद् द्रव्यस्याभिधानमिष्यते । तथाचानुप्रयोगानुपपत्तिरिति तदवस्थो दोषः । तत्र पुनस्तथैव प्रतिविधेयं 'न वानभिहितत्वादि'ति । तत् कथं परिहारान्तरमिदं भवेदिति । केचिदिति वचनादरुचिं सूचयति । तथाहि भाष्येऽप्येनेति समाधानान्तरत्वेनैवास्योपक्षेपः । 'एतच्चात्र युक्तम्, अत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते' इति चास्य पक्षस्योत्कर्षोऽभिहितः । यद्यपि चात्रापि पक्षे सोऽयमिति सम्बन्धाद् द्रव्याभिधानं, तथापि प्रक्रियायामनुप्रयोगसिद्ध्यर्थं विभक्त्यर्थप्राधान्यमेव । प्रयोगप्रामाण्यात्तु कृत्ताभिधानमर्थग्रहणात् सिद्धान्त इति प्रागुक्तमेव ज्यायः । तत्र च स्वाभाविके लिङ्गसङ्ख्ये । पक्षान्तरे तु शास्त्रादिति निर्णीतम् ॥ २३१ ॥

१. 'तु', २. 'नव' ग. पाठः.

वस्त्वन्तरोपक्षेपदर्शने पक्षद्वयमङ्गेन आह —

सम्बन्धिभिर्विशिष्टानां सम्बन्धानां निमित्तता ।
सम्बन्धैर्वा विशिष्टानां तद्वतां स्यान्निमित्तता ॥ २३२ ॥

वर्तिपदोपादानैः सम्बन्धिभिरवच्छिन्नानां सम्बन्धानां बहुव्रीहिप्रवृत्तौ निमित्तत्वं विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे । बहुव्रीहिभेदाच्चात्र बहुवचनम् । एक एव तु सम्बन्धः प्रतिबहुव्रीहि प्रवृत्तिनिमित्तम् । पदार्थाभिधानपक्षे तु सम्बन्धैरवच्छिन्नानां सम्बन्धिनां बहुव्रीहिप्रवृत्तौ निमित्तत्वम् । बहुवचनमत्रापि पूर्ववत् ॥ २३२ ॥

एतदेवैवंयोगक्षेममन्यथोपदर्शनेन व्युत्पादयति —

केचित् संयोगिनो दण्डाद् विषाणात् समवायिनः ।
तद्वति प्रत्ययानाहुर्बहुव्रीहिं तथैव च ॥ २३३ ॥

संयोगाख्येन सम्बन्धेन विशिष्टाद् दण्डात् सम्बन्धिनि प्रवृत्तिनिमित्तात् समवायाख्यसम्बन्धोपहिताच्च विषाणात् तद्वति संयोगिदण्डसम्बन्धिनि समवायिविषाणसम्बन्धिनि च प्रत्ययान्मत्वर्थीयान् इनिठन्मतुब्लक्षणान् वर्णयन्ति दण्डी विषाणीत्यादौ । तथैव तेनैव प्रकारेण द्रव्याभिधानपक्षावलम्बिनो बहुव्रीहिं सम्बन्धोपहितसम्बन्धिनिमित्तमाचक्षते । यथा दण्डविषाणसम्बन्धोपहितौ सम्बन्धिनौ मत्वर्थीयनिमित्तमेव यथास्य सम्बन्धोपहितो वर्तिपदार्थलक्षणः सम्बन्धी बहुव्रीहिसमासस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । अन्यपदार्थलक्षणस्तु सम्बन्धी वाच्य इति पदार्थाभिधानपक्ष इत्यर्थः । पालाशदण्ड इति संयोगोपहितः सम्बन्धी निमित्तम् । तिग्मविषाण इति समवायोपहितः ॥ २३३ ॥

पक्षान्तरमाह —

भिन्नं सम्बन्धिभेदेन सम्बन्धमपरे विदुः ।[1]
निमित्तं सविभक्त्यर्थः समासेनाभिधीयते ॥ २३४ ॥

वर्तिपदार्थलक्षणसम्बन्धिविशेषोपहितः सम्बन्धो वा यथायथं भिन्नोऽत्र मत्वर्थीयनिमित्तम् । तथाहि दण्डी विषाणीत्युक्ते सम्बन्धिनः सम्बन्धस्य च सन्निधानाच्छब्दप्रवृत्त्यविशेषेण द्वयोरपि निमित्तत्वमवधार्यते, द्वाभ्यामपि प्रतीतावनुरागजननात् । प्रक्रियाभेदस्तु कल्पनाकल्पितः । एवं बहुव्रीहिणापि समासेन सविभक्त्यर्थः सम्बन्धिविशेषोपहितः सम्बन्धः प्रतिपाद्यत इत्युक्तमेव । सम्बन्धमात्रे चात्र विश्रान्त्यभावादुभयत्र सोऽयमिति सम्बन्धेन तद्वदभिधानम् ॥ २३४ ॥

---

१ 'सम' घ पाठः

तदेवं बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वे सम्बन्धस्य यदा निमित्तमात्रत्वं, तदवच्छिन्नस्तु सम्बन्धी वाच्योऽर्थग्रहणसामर्थ्यात्, तदा पूर्वः पक्षः। यदा तु सम्बन्ध एव प्रधानमन्यपदार्थतया स्वैरुपाधिभिः सम्बन्धिभिर्गुणभूतैरवच्छिन्नोऽभिधेयो वाच्यः, तदा द्वितीयः पक्ष इति निगमयितुमाह —

प्रधानमन्यार्थतया भिन्नं स्वैरुपसर्जनैः।
निमित्तमभिधेयं वा सर्वपश्चादपेक्ष्यते ॥ २३५ ॥

प्रधानमन्यपदार्थतया सम्बन्धो वर्तिपदार्थैर्गुणभूतैरवच्छिन्नः सम्बन्धिनि प्रवर्तमानस्य बहुव्रीहेर्निबन्धनमिति पूर्वस्य पक्षस्य निगमनम्। स एव वा सम्बन्धो वाच्यः। तथाहि सर्वपश्चादपेक्ष्यत इति सम्बन्धाभिधानपक्षं भाष्येण संवादयति। अत्रहि 'सर्वपश्चात्पदं वर्तते' इति भाष्ये उक्तम्। अभिधानव्यापारेण षष्ठ्यन्तस्य पदस्य सम्बन्ध्यवच्छिन्नसम्बन्धप्रधानत्वादस्य पक्षस्योत्कर्षः प्रतिपादितः ॥ २३५ ॥

ननु च चित्रा गावो यस्येति व्यतिरिच्यमानेन तत्र गुणभूतेन स्वामिना स्वपदार्थभूता गाव एव विशेष्यमाणाः प्रधानमिति कथं सम्बन्धविशिष्टः सम्बन्धी सम्बन्धिविशिष्टो वा सम्बन्धो बहुव्रीहिवाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह —

स्वामिनि व्यतिरेकश्च वाक्ये यद्यपि दृश्यते।
प्राधान्य एव तस्येष्टो बहुव्रीहिर्विवक्षिते ॥ २३६ ॥

वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादर्थभेदोऽविनाभावीति वाक्येऽन्यपदार्थस्योपसर्जनत्वेऽपि वृत्तौ प्राधान्यं तस्याभिमतम् ॥ २३६ ॥

एवं च नेदमनुगुणं वाक्यमित्याह —

गवां विशेषणत्वेन यदा तद्वान् प्रवर्तते।
अस्यैता इति तत्रार्थे बहुव्रीहिर्न विद्यते ॥ २३७ ॥

कस्यैताश्चित्रगव्य इति जिज्ञासायां चित्रा गावोऽस्येति यदा वाक्यं प्रयुज्यते, तदोपसर्जनत्वे तद्वतो गोस्वामिनो वाक्यादस्मादवगते वृत्त्यर्थो न प्रदर्शितः स्यात्परिपूर्णः ॥ २३७ ॥

इदं त्वनुगुणं वाक्यमित्याह —

यदा प्रत्यवमर्शस्तु तासां स्वामी गवामिति।
गोभिस्तदाभिसम्बन्धो निमित्तत्वाय कल्पते ॥ २३८ ॥

---

१. 'प्रमान', २. 'पः, ३. 'या र्वात', ४. 'घाव्या' घ. पाठः

आसां चित्रगवीनां कः स्वामीति जिज्ञासायां यदा स्वामिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं चित्रगव्य उपलक्षणत्वेनाश्रीयन्ते, तदान्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थैर्गोभिरभिसम्बन्धो बहुव्रीहिसमासस्य निमित्तं जायते । ततश्च, चित्रा गावो यस्य सोऽयं चित्रगुरित्येवमत्रान्यपदार्थप्राधान्ये वाक्यमुचितमित्यर्थः ॥ २३८ ॥

यदा तर्हि सम्बन्धान्निमित्तात्सम्बन्धी समासवाच्य, तदा लिङ्गसंख्यातिदेशस्योपयोगो न भवत्याह —

अपेक्षमाणः सम्बन्धं रूढित्वस्य निवृत्तये ।
निमित्तानुविधायित्वात् तद्धर्मार्थः प्रसज्यते ॥ २३९ ॥

सम्बन्धावच्छिन्नः सम्बन्धी वाच्य इति निमित्तस्य सम्बन्धस्यानुविधानमनुप्रवृत्तिरिति तस्यैव सम्बन्धस्य धर्मो लिङ्गसंख्यारहितत्वं यस्य तथाभूतो बहुव्रीहिवाच्यः प्राप्नोति । सम्बन्धो हि निमित्तम् । असत्त्वभूतः स च नानुविधीयतेऽत्र निमित्तमिति न वाच्यं, यस्मान्निमित्तेऽननुविधीयमाने रूढिशब्दो बहुव्रीहिः स्यात् । रूढिष्ववयवार्थानुसरणाभावात् । चित्रगुरित्यादौ चावयवार्थोऽनुस्रियत एव ॥ २३९ ॥

एतदेव निदर्शनेन द्रढयति —

नानाचित्रा इति यथा निमित्तमनुरुध्यते ।
नानाभूतेऽपि वृत्तः सन् बहुव्रीहिस्तथा भवेत् ॥ २४० ॥

नानाशब्दोऽसहभावमात्रवचनोऽव्ययः । स यदासहभावं निमित्तमुपादाय तद्वति सत्त्वरूपे वर्तते, तदापि स्वनिमित्तानुविधानादसत्त्वभूत एव । एवं बहुव्रीहिरपि स्यात् । निमित्तान्निमित्तवत्यर्थे निमित्तस्वरूपः प्रत्ययो जायत इति निमित्तिनः स्वरूपस्य शुद्धस्याप्रतिभासनात् स्वकार्ययोगाभावे निमित्तकार्यमेव न्याय्यमित्यत्र युक्तिर्गर्भीकृता, ननु दृष्टान्तमात्रादर्थसिद्धिः ॥ २४० ॥

तदेवं निमित्तानुविधानेऽत्र प्राप्ते व्यक्तिवचनातिदेशः सफलः । यदा तु वर्तिपदार्थभूताः सम्बन्धिनो निमित्तमन्यपदार्थस्य द्रव्यस्य, तदा नार्थोऽतिदेशेनेत्याह —

सम्बन्धिनि निमित्ते तु द्रव्यधर्मो न हीयते ।
लिङ्गाभावो हि लिङ्गस्य निरोधित्वेन वर्तते ॥ २४१ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तं सम्बन्धी वाच्योऽपि सम्बन्धी लिङ्गसंख्यासमन्वययोग्य इत्यत्र पक्षे स्वाभाविके लिङ्गसंख्ये, नार्थोऽतिदेशेन । नह्यत्र निमित्तानुविधानेऽपि

१. 'मन्य' ङ. पाठः २ 'ति वा', ३. 'भावं नि', ४ 'यो' घ. पाठः. ५ 'क्तिर्भर्गे' ग. ङ. पाठः

द्रव्यधर्मस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वस्य हानिर्निमित्तस्यापि लिङ्गसंख्यायोगित्वात् । यद्यपि चान्यलिङ्गसङ्ख्याश्रिता गावश्च सम्बन्धिनो निमित्तभूता., देवदत्तश्चान्यपदार्थो वाच्य. अन्यलिङ्गसङ्ख्य', तथापि सम्बन्धिनामवयवार्थानामत्र प्रवृत्तिनिमित्तानां निमित्तरूपतिरोधायकत्वं, भेदेन वृत्तिहेतुत्वात् । तथाचातिरस्कृतोऽस्यान्यपदार्थः सम्बन्धी प्रतीयमान स्वलिङ्गसङ्ख्यायोगार्ह एवेति नास्ति विरोधः। सम्बन्धस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वे स्वशब्दोपादानोऽसौ स्वरूपाविरोधेन सम्बन्धिनं गमयेत् । तथाच तेन निमित्तेनालिङ्गसङ्ख्येन तिरोहितरूपः सम्बन्धी स्वलिङ्गसङ्ख्याकार्यं नासादयति । लिङ्गाभावो लिङ्गविरोधी, नान्यलिङ्गता ॥ २४१ ॥

तथाहि —

संख्यायाँल्लिङ्गयोश्चार्थोऽभिन्नधर्मा निमित्ततः ।
आसन्न एव द्रव्यत्वात् तद्धर्मैर्न विरुध्यते ॥ २४२ ॥

यदा सम्बन्धी निमित्तं, स एव च लिङ्गसङ्ख्यावानन्यपदार्थः, तदासावभिन्नधर्मा तुल्यधर्मा । केनाभिन्नधर्मेत्याह — निमित्तत इति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । निमित्तमपेक्ष्येत्यर्थः । निमित्तेन तुल्यधर्मेति यावत् । द्वयोरपि सम्बन्धिनोः सत्त्वरूपत्वात् । एवञ्चासन्न एवान्यपदार्थो निमित्तस्य तुल्यधर्मत्वाद्विकृष्टो नातिदूरः सम्बन्धनिमित्तपक्षवत् । अतश्च निमित्तधर्मैर्लिङ्गसङ्ख्याभेदैरन्यपदार्थो न विरुध्यते । अतिरोहितात्मा ह्यभिधीयमान स्वलिङ्गसङ्ख्याभ्यां योक्ष्यत इत्यर्थः ।

द्रव्यस्य प्रवर्तनात् पक्षभेदः । तत्र शुद्धस्य स्वेनात्मनाभिधीयमानस्य यो धर्मो लिङ्गसङ्ख्ये, स न भवति सम्बन्धेनाविष्टस्याख्यायमानस्य, पररूपोपरागादिति लिङ्गसङ्ख्यातिदेशोऽत्र सफलः । पदार्थाभिधानपक्षे तु शुद्धस्य द्रव्यस्यान्यपदार्थस्य वर्तिपदार्थविशिष्टस्याभिधानाद् वर्तिपदार्थलक्षणाः सम्बन्धिनः प्रवृत्तिनिमित्तमिति द्रव्यधर्मोऽहानिरुक्ता ॥ २४३ ॥

एतदेव वाच्यस्य प्रकारद्वयेन वर्तनं पक्षयोर्विभजति —

द्रव्यमात्रस्य निर्देशे भेदोऽयमविवक्षितः ।
ग्रन्थे पूर्वत्र भेदस्तु द्वितीयेऽनुप्रदर्शितः ॥ २४४ ॥

विभक्त्यर्थविशेषलक्षणो यो विशेषो, द्रव्यमात्रस्य शुद्धस्य सम्बन्धानुपहितस्य निर्देशे प्रतिपादने पूर्वस्मिन् ग्रन्थे यत्रानुप्रयोगानुपपत्तिश्चोदिता 'नवानभिहितत्वादि'त्यादिना च प्रतिसमाहिता भाष्ये, तत्र पदार्थाभिधानपक्षे नाभिधातुमिष्टः । अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयत इत्यत्र तु द्वितीये भाष्यग्रन्थेऽयं विशेषः साक्षादेवोक्तः । अत्रापि च विभक्त्यर्थाविष्टं द्रव्यमेवोच्यते । अन्यथा द्रव्यानभिधाने सर्वथैवातद्व्यक्तिवचनं कथमतिदेशादपि प्राप्येत । प्रधानं तु सम्बन्धोऽत्र विवक्षितः ॥ २४४ ॥

यद्येवं तेन संसृष्टरूपत्वाद् द्रव्यस्याभिधानाभाव इति कथमिदमुक्तं सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्य इत्यत आह —

द्रव्यस्य ग्रहणं चात्र लिङ्गसंख्याविशेषणम् ।
द्रव्याश्रितत्वं हि तयोस्ततोऽन्यस्य न सिध्यतः ॥ २४५ ॥

यद्यपि लिङ्गसङ्ख्ययोर्द्रव्यं विशेष्यं, तथापि तयोर्विशेषणमत्र द्रव्यग्रहणं बोद्धव्यम् । अन्यस्य गुणादेस्ताभ्यामयोगप्रतिपादनार्थं द्रव्याश्रितत्वमेवानयोरिति सम्बन्धाभिधानेऽपि लिङ्गसङ्ख्यासिद्ध्यर्थं सद्रव्य इत्युक्तम् । सम्बन्धो हि षष्ठीवाच्यमुद्भूतमत्र रूपं हित्वा द्रव्याभेदेनाभिधीयमानः सद्रव्योऽभिहितो भवति । न तु द्रव्यस्यात्र गुणभावादनभिधानम् । आर्थेन हि रूपेण प्राधान्यं द्रव्यस्यैव । पक्षभेदार्थं तु सम्बन्धस्य शाब्दं प्राधान्यमाश्रितम् ॥ २४५ ॥

तथाहि —

सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धपरिच्छेदे प्रवर्तते ।
समासो द्रव्यसामान्ये विशिष्टार्थानुपातिनि ॥ २४६ ॥

---

१. 'ततश्च तु' ग. पाठः. २. 'ख्ये न', ३. 'भे' घ. पाठः. ४. 'न्यत्' ग. घ. पाठः.

वर्तिपदार्थभूतैः सम्बन्धिभिः विशेषितो यः सम्बन्धस्तेन परिच्छिन्ने स्वरूपसम्भेदेनावच्छिन्ने सम्बन्धिनि द्रव्यसामान्ये विभक्त्यर्थाभिधानपक्षे बहुव्रीहि-र्वाचकत्वेन वर्तते । सामान्य इति पदार्थविशेषणामनभिहितानामनुप्रयोगोपपत्तिम-प्यपि दर्शने पक्षान्तरवदाह ॥ २४६ ॥

अतश्च विशेषैः सामानाधिकरण्यात् तदनुपातित्वे फलमाह —

द्रव्यधर्मानतिक्रान्तो भेदधर्मेष्ववस्थितः ।
भविष्यदाश्रयापेक्षे लिङ्गसङ्ख्ये प्रपद्यते ॥ २४७ ॥

द्रव्यसामान्यवृत्तित्वाद् योग्यतामात्राद् द्रव्यधर्मं लिङ्गसङ्ख्यालक्षणमनति-क्रान्तः समासो द्रव्यविशेषगतं च रूपाभेदादसमर्थो लिङ्गवचनं प्रतिपत्तुमिति 'विशेषणानां —',(१-२-५२) इति शास्त्रसामर्थ्यात् पदान्तरप्रयोगावधृतद्रव्य-विशेषणाश्रयगते यथायथं लिङ्गसङ्ख्ये समवलम्बते । इत्यवसितविचारो बहु-व्रीहिः ॥ २४७ ॥

क्रमप्राप्ते नञ्समासे लिङ्गवचनातिदेशं विचारयितुं भाष्योपक्षिप्तं पक्षत्रयं समर्थ्यते—

शास्त्रप्रवृत्तिभेदेऽपि लौकिकार्थो न भिद्यते ।
नञ्समासे यतस्तत्र त्रयः पक्षा विचारिताः ॥ २४८ ॥

एकत्र गुणप्रधानभावस्यानवस्थानात् कथं पक्षत्रयोपपत्तिः । अब्राह्मणादे-र्ह्यन्यपदार्थस्यैव क्षत्रियादेरवधारणात् तत्प्रधानत्वमेव न्याय्यमिति चोदिते सतीदं समर्थनम् —'अर्थानादेशनात् तत्र लक्षणमि'ति वदता स्थितलक्षणोऽर्थः प्रक्रिया-भेदेऽप्यव्यभिचारी लौकिक उक्तः । तथाहि — यदान्यपदार्थः प्रधानं, तदा व्यक्तिमनुत्तरपदम्, अविद्यमाना ब्राह्मणव्यक्तिराश्रयभूतास्मिन् क्षत्रिये क्षत्रिय-जाताविति । यदा पूर्वपदार्थो नञर्थो निवृत्तिरूपः प्रधानं, तदा तस्यासतः क्रिया-योगाभावान्निषेधस्य प्रसक्तपूर्वकत्वादुत्तरपदार्थसदृशमेव प्रतीयते । एवमुत्तरपदार्थप्रा-धान्येऽपि ब्राह्मण्येनावसितः क्षत्रियादिरेवावगम्यत इति नास्ति भेदः स्थितलक्ष-णस्यार्थस्य । अपोद्धारपदार्थस्त्वन्वाख्यानाङ्गमिति प्रक्रियायां स भिद्यते । तथाच 'किंप्रधानोऽयं समास उत्तरपदार्थप्रधान. पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्यपदार्थप्रधानो वे'ति पक्षत्रयमुपन्यस्य भाष्ये यस्मिन् पक्षे शास्त्रप्रक्रिया न विलुप्यते, तमवस्थापयितुं विचारो न विरुध्यते ॥ २४८ ॥

---

1. 'व्यग' ग. पाठः.

यद्यपि वाक्योक्तपदार्थः प्रतिपादकशब्दनिष्ठः, तथापि, —

शब्दान्तरेऽपि चैकत्वमाश्रित्यैव विचारणा ।
अब्राह्मणादिषु नञः प्रयोगो न हि विद्यते ॥ २४९ ॥

न ब्राह्मणोऽब्राह्मण इत्यादिपरिकल्पितावयवविभागप्रतिपादकशब्दनिष्ठं पूर्वपदोत्तरपदगतार्थविभागपरिकल्पनयान्वाख्येयस्थितलक्षणार्थशब्दानुशासनं क्रियते लाघवार्थम् । तथाहि — प्रक्रियायामपि वाक्याद् वृत्तेः शब्दान्तरत्वेऽपि वाक्येन सहाभेदं परिकल्प्य परीक्षा विधीयते । तथाचाब्राह्मणादिषु समासेषु यद्यपि नञ् नाम न कश्चिद् दृश्यते, तथापि वाक्ये नञो दृष्टेस्तदभेदेन व्युत्पादनम् । सर्व एव हि वृत्तेः संसृष्टार्थाया विशेषणविशेष्यादिभेदोऽर्थानां वाक्यभेदसमाश्रयः, वाक्यार्थस्य वृत्तौ सम्प्रत्ययात् । ततश्च निवृत्तिलक्षणस्य नञर्थस्य संप्रत्ययादब्राह्मणादिष्वकाररूपमिदं नञ्रूपमस्तीति निर्धार्यते । अधिक्षेपणादिषु स्वकाररूपमेवानुवर्तते, न नञर्थः । परमार्थतस्त्वब्राह्मणादेर्निरस्तावयवविभागो मुण्डिभ्यादिवदिति 'ब्राह्मण्यार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले' इत्यादिना निर्णीतमेव ॥ २४९ ॥

एवं पक्षान्तरविचारोपपत्तिमुक्त्वा वीक्षार्थो वाक्ये नञो दृश्यते, तस्य तदभेदेन वृत्तौ व्युत्पादनमानायामनुपपन्नम् इत्याह —

प्राक् समासात् पदार्थानां निवृत्तिर्द्योत्यते नञा ।
स्वभावतो निवृत्तानां रूपाभेदादलक्षिता ॥ २५० ॥

वाक्ये नञ्प्रयोगे निवृत्तिरवसीयते । सा च न स्वतन्त्रा, निर्विशेषणस्याभावस्याप्रतीतेरिति पदार्थनिष्ठासौ । तत्र सन् पदार्थो नञ्प्रयोगमात्रान्निवर्तितुं नोत्सहते । शब्दान्तरप्रयोगेऽपि च पदानां वाच्यस्य न्यूनातिरेकयोरनुपपत्तेः । तस्मात् स्वभावेनैव निवृत्तानां नञ् द्योतको निवृत्तेः । निवृत्तास्तर्हि कथं शब्देनोच्यन्त इति चेद्, न वस्त्वर्थः शब्दार्थः । उपचारसत्ताश्रयस्तु भावाभावसाधारणः प्रतीतिप्रतिभासी शब्दवाच्य इति व्यपदेशो पदार्थानामन्या मर्यादयाविकारि- ष्ठीति कृतनिर्णयम् । तथाच भावाभावसाधारण्यात् प्रयोगस्यानतिप्रसङ्गे निवृत्तिर्नञापि द्योत्यत इति वाक्यपदार्थनिवृत्त्यर्थस्याभेदाद् द्योतकत्वमुच्यते ॥ २५० ॥

[illegible] नञः [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] —

ब्राह्मणादिस्थया वाक्ये व्याख्यानपदवाच्यया ।
क्रियया यस्य सम्बन्धो वृत्तिस्तस्य न विद्यते ॥ २५१ ॥

क्रिया प्रतिषिध्यमाना पदान्तरोपादाना वा स्याद्, वृत्तिपदवाच्या वा। प्रथमे कल्पे ब्राह्मणो न भुङ्क्ते, ब्राह्मणो नाधीत इति तिङन्तपदप्रतिपाद्यया ब्राह्मणादिसमवायिन्या यस्य नञः क्रियया योगः, तस्योत्तरपदेनासामर्थ्यात् समासो नास्ति। क्रियया हि नञोऽत्र सम्बन्धो, न ब्राह्मणादिभिरुत्तरपदैः। ततश्च समासस्यैवात्राभावाद् गुणप्रधानभावविकल्पो वर्तिपदार्थानां निरालम्बनः। पदार्थात्ममूलया स्वस्तिक्रियया नञो योगे समासो भवत्येव। तदानीं ह्युत्तरपदार्थेनैव सामर्थ्यम्। ब्राह्मणो नास्तीति। अव्यभिचारा हि सत्ता पदार्थस्याप्रयुज्यमानेऽपि क्रियापदे प्रतीयत इति सामर्थ्यलभ्यायास्तस्या निषेधे निवृत्तपदार्थकैरेवोत्तरपदैरुपात्तेऽर्थे द्योतकस्य नञः प्रयोगात् सिद्धान्तयिष्यते समासः॥ २५१॥

नन्वेवं न्यायेनोत्तरपदस्वीकृतवाच्ययापि क्रियया नञ सामर्थ्यं भवतु समास इत्यत आह—

पाचकादिपदस्था चेन्नञा सम्बध्यते क्रिया।
तत्र सत्तानुपादानात् त्रिपक्षी नोपपद्यते॥ २५२॥

उत्तरपदेन पाचकादिना या गुणभावेन पच्यादिक्रियोपात्ता, सा यदि नञा द्योतकेन वाचक इव युज्यते, तदा स्वार्थावच्छिन्नाया वाच्यत्वेन नञा सत्ताया अपरिग्रहात् पक्षत्रयं न घटते। द्योत्यार्थेनोत्तरपदेनैव सम्बन्धादुत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं भवेत्। नहि नञः स्वतन्त्रः कश्चित् पदार्थो, यः प्रधानं गुण इति वा निरूप्यते द्योतकत्वाद् द्योत्यार्थनिष्ठत्वात्। तथाच यत्र द्योत्येन क्रियालक्षणेनार्थेनास्ति सम्बन्धः, तत्र समासो न पाचकोऽपाचक इत्यादि। अत्र हि गुणभूतोत्तरपदेन क्रियाभिधीयत इति नञा निषेध्यतया तस्याः सम्बन्धः। ब्राह्मणादेस्तूत्तरपदस्य गुणभूतापि क्रिया न वाच्येति तेन नञः सम्बन्धाभावाद् पूर्वोक्तपक्षत्रयानुपपत्तिः। तस्माद् द्योतकत्वं नञोऽनुपपन्नं पक्षभेदानुपपत्तिप्रसङ्गादिति वृत्तिविषये वाचकत्वमभ्युपगमनीयम्। तथाचासत्तावचनत्वान्नञो निवृत्तपदार्थकैरुत्तरपदैर्ब्राह्मणादिभिरभिसम्बन्धात् पक्षत्रयमुपपद्यते। असत्तासामान्यवचनो हि नञ् तद्विशेषवचनैर्योगमनुभवन् यथाविवक्षं पूर्वोत्तरान्यपदार्थप्रधानेतरभावसमाश्रयेण वृत्तिमापद्यते॥ २५२॥

यद्येवम्,

सत्तयैवाभिसम्बन्धो यदि सर्वत्र कल्प्यते।
असन्निति समासेऽस्मिन् सत्तान्या परिकल्प्यताम्॥ २५३॥

सर्वपदार्थानां सत्तायोगस्याव्यभिचारात् सत्त्वैव पदार्थात्मभूतया न क्रियान्तरेण व्यभिचारिणा यदि नञो योगः कल्प्यते, तदा असदित्यत्रापि नञ्समासे सत्ताया उत्तरपदनिबन्धनायाः सम्बन्धि सत्तान्तरं नञा प्रत्याय्यमानं कल्पनीयमापतति । न चैवं सत्ताभेदः प्रतीयते, एकस्या एवात्र निषिध्यमानायाः सत्ताया अवगमात् ॥ २५३ ॥

अत्रैवापरं दोषमाह—

क्त्वान्ते च तुमुनन्ते च नञ्समासे न दृश्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं नञा सत्ताभिधायिना ॥ २५४ ॥

अकृत्वा अकर्तुमित्यत्राख्यातेनैव[2] कृत्वसुजादिसम्बन्धयोग्यतया साध्यस्यैवार्थस्य प्रधानत्वेनाख्यायमानस्यासत्त्वित्येवमर्थेन नञा करोतेरभिसम्बन्धोऽनवच्छेद्यावच्छेदकभावो नोपपद्यते । न हि सत्तां निषेधता नञा करोतेः सम्बन्धो युज्यते, प्रतिषेध्येनैव प्रतिषेधस्य सम्बन्धात् । करोतेश्च सत्तात्मकत्वाभावान्नात्र प्रतिषेध्यत्वं भवेदिति कथमभिसम्बन्धः । तस्मादसत्तावाचित्वे नञः उभयत्राप्यत्र नोपपत्तिरिति निषेधमात्रवचनोऽत्र नञ् । तथाचासदित्यत्रोत्तरपदार्थभूतां सत्तां निषेधतीति न द्वितीयसत्तापरिकल्पना आपतति । अकृत्वेत्यादौ तु करोतिमेव निषेधतीति सम्बन्धोपपत्तिः । किंत्वनाख्यातादावनुपपत्तिः, आख्यातार्थस्य सतो निषेद्धुमशक्यत्वात् । अत्रापि सत्त्वार्थः करोत्यर्थश्च भावात्मकः कथं निषेद्धुं शक्यते । एवं तर्हि स्वभावतो निवृत्त्यर्थस्य द्योतको नञ् वाक्य इव वृत्तौ प्रयुज्यते, तत्रापि द्वयी गतिः । क्रियायोगमन्तरेण पदार्थस्य केवलस्यानुपपत्तेर्विशिष्टक्रियाश्रयो वार्थात्मा, स्वभावतो निवृत्तो द्योत्यतां क्रियासामान्याश्रयो वा । पूर्वत्र कल्पे सामर्थ्याभावाद् वृत्तिर्नास्ति । सति वा सामर्थ्ये पक्षत्रयानुपपत्तिरित्युक्तम् । द्वितीये पक्षे सत्तालक्षणस्य क्रियासामान्यस्य नञ्द्योत्यस्य सामान्यवाचिनोत्तरपदेन सम्बन्धेऽनवस्थोक्ता । विशेषवाचिना त्वसम्बन्ध इति द्योतकत्वमत्र नोपपद्यते । द्योतकत्वे हि द्योत्यार्थनिष्ठत्वात् सत्यपि सम्बन्धे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेवैकं स्यात् । तस्माद् वाचकत्वमभ्युपेयम् । तथाच नञः स्वतन्त्रोऽर्थ इति यथायोगं तस्य गुणप्रधानभावोपपत्तौ पक्षत्रयविचारः ॥ २५४ ॥

---

१. 'सा' ग., 'स' प पाठः २. 'नै' प क पाठः

तत्रासत्तावचनो नञिति, यथा द्वितीया सत्ता नापतति, यथा चाकृतेत्यादौ संबन्धो युज्यते, तथोपपादयति—

क्रियायाः साधनाधारसामान्ये नञ् व्यवस्थितः ।
ततो विशिष्टैराधारैर्युज्यते ब्राह्मणादिभिः ॥ २५५ ॥

सामान्याभिधानेऽपि नञोऽसत्तावचनत्वेन प्रस्तावात् सत्तालक्षणात्र क्रिया। तथा ह्यभावात्मको नञोऽर्थो भावस्य सत्ताया निषेधरूपः, तस्याः साधनमकर्मकत्वात् कर्तृशक्तिः । निराश्रयाया साधनमावानुपपत्तेः सामर्थ्यलभ्यस्तदाधार आश्रयोऽनाश्रितविशेषः सामान्यमस्तीत्येवंरूपोऽत्र निर्दिष्टः । तत्र वाचकत्वेन नञ् व्यवस्थितः प्रवृत्तः । किं विद्यमानोऽर्थोऽस्तीत्येवंरूपो नञो वाच्यः । नेति ब्रूमः । कथं तर्हि 'क्रियायाः साधनाधारसामान्ये नञ् व्यवस्थित' इत्युच्यते । स्वार्थमभावात्मकं तत्र निवेशयतीत्येवमेतदुच्यते । ततश्चाभावोपरक्तमस्तिक्रियासाधनाधारसामान्यं वृत्तिविषये नञ्वाच्यमिति नास्तीत्येवंरूपो नञोऽर्थः । तत्र किं नास्तीति विशेषाकाङ्क्षा तदुत्तरपदैः पूर्यते । तथाच ततः सामान्यावस्थानाद्धेतोर्विलक्षणैः सत्ताविशेषसाधनाधारवचनैर्ब्राह्मणादिशब्दैः सम्बध्यते नञिति तदर्थयोः सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । सामान्यरूपं ह्यविद्यमानं विशिष्टैरविद्यमानैर्युज्यते, गोत्वं शाबलेयादिभिरिव । तत्र ब्राह्मणस्यासत्त्वमिति यदा कामचाराद् विशेषणविशेष्ययोर्विवक्षा, तदा पूर्वपदार्थप्रधानता । असन् ब्राह्मण इति तु सामानाधिकरण्ये स्वपदार्थविश्रान्तावुत्तरपदार्थप्रधानता । असद् ब्राह्मण्यमस्येत्येतेऽन्यार्थगामित्वे वर्तिपदार्थयोरन्यपदार्थप्राधान्योपपत्तिः। एवं विशेषे सामान्यस्याव्यभिचारात् पाचकादौ पच्यादिक्रियाविशेषानुगतसत्तात्मकक्रियासामान्याश्रयपक्षभेदोपपत्तिः । एवं करोतिना सत्तात्मनैव युज्यते न विशेषरूपेणेति विशेषे सत्तामेव समवायिनी नञर्थोऽसत्सामान्यं निषेधयोग्यतयाङ्कत्वा कर्तुमित्यादावाक्रन्दति । असन्नित्यत्रापि प्रकरणाद् विशेषनिवेशनीमेव सत्तामसत्तासामान्यं निषेध्यतयावलम्बते । अनवच्छिन्नविषयस्यासत्त्वस्य प्रयोजनाभावेनाप्रतिपाद्यत्वात् । ब्राह्मणादिरेव हि कश्चित् सन् निषेद्धुमत्रोपादीयते, न सन् ब्राह्मण इति । प्रकरणात्तु विशेषावसाये ब्राह्मणादिषु[3]प्रयोगानादरः । तथाच ब्राह्मणादिरित्येमत्राप्यर्थ इति सामान्यविशेषयोरेवायं विशेषणविशेष्यभावः । न हि द्वयोः सामान्ययोः प्रयोगोऽस्ति, नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्तेरिति सत्तान्तरपरि-

१. 'स्य' प. पाठः. २. 'त्कैते' प. पाठः. ३. 'दिना' प. ठ. पाठः.

कल्पनादोषानवतरः । सर्वत्र चात्रोत्तरपदार्थसद्दशप्रतिपत्तिः । अन्यत्राध्यारोपितस्य हि स्वतो निवृत्तस्य निषेधः सुवचः । तदित्थं वाचकत्वमभ्युपगम्य सर्वमुपपद्यते ॥ २५५ ॥

द्योतकस्य तर्हि वाक्ये नञो वृत्तौ वाचकत्वं कथमुपपद्यत इति चेदाह—

वृत्तौ यथा गतावर्थमुपादाय निरादयः ।
युज्यन्ते साधनाधारैर्नञ्समासेऽपि स क्रमः ॥ २५६ ॥

निष्कौशाम्बिः अतिक्रान्तः प्रपर्ण इत्यादिवृत्तिविषयेषु पूर्वपदभूता निरतिप्रभृतयोऽसत्त्ववचना अपि वाक्ये दृष्टाः सत्त्वभूतार्थाभिधायिनः । तथाहि—गतक्रान्तादिससाधनक्रियावचनाः कौशाम्ब्यादिभिरपादानादिसाधनशक्त्याधारैर्द्रव्यैः सम्बध्यन्ते । यदि चासत्त्ववचना एव स्युस्तदा तैः सत्त्ववचनैः सम्बन्धो न स्यादिति तदन्यथानुपपत्त्या निष्क्रमणादिक्रियोपसर्जने साधनशक्त्याधारे द्रव्ये वृत्तिरेषामनुमीयते । वाक्यपरिदृष्ट एव च तत्र वृत्तिरभिधानशक्तिनियमादिति नातिप्रसङ्गः । यदाह वाक्यकारः—'तदार्थगतेर्वे'ति । येनार्थेन निरादेर्भवति कौशाम्ब्यादिना सामर्थ्यं, तदन्यथानुपपत्त्या तस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः । एवं यथात्र वृत्तौ पूर्वपदं पदान्तरसम्भिन्नार्थतया वाक्यपरिदृष्टं विशेषमन्तर्भावयति, तथैवाब्राह्मणादावपीति साम्यम् । अत्रापि युत्तरपदार्थसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या नञोऽसत्सामान्यवाचकत्वं परिकल्प्यत इति वाचकत्वोपाया सैवानुपूर्वी ॥ २५६ ॥

एवमप्यसत्सामान्याभिधायित्वे कथं पक्षत्रयोपपत्तिः, पूर्वोत्तरपदार्थयोर्गुणप्रधानभावनियमे सति हि त्रयः पक्षा उपपद्येरन् । स तु कथमत्रानियम इत्याह —

तथासति नञो वृत्तेर्ब्राह्मणक्षत्रियादिभिः ।
विशेषणविशेष्यत्वं कल्प्यते कुब्जखञ्जवत् ॥ २५७ ॥

द्वयोरपि खञ्जकुब्जशब्दयोर्गुणनिमित्तत्वाद् विशेषणविशेष्यभावं प्रत्यनियम उक्तो भाष्ये—खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । एवमसत्सामान्ये नञो वाचकत्वेन वर्तमाने सविशेषणधर्मैर्ब्राह्मणादिभिर्यथारुचि विशेषणविशेष्यत्वं गुणप्रधानभावः पर्यायेण घटते ॥ २५७ ॥

तथाचानाद्यर्गोऽथनिय इत्यत्र किं सिद्धमित्याह —

कामचारे च सत्येवमसतः स्यात् प्रधानता ।
गुणत्वमितरेषां च तेषां वा स्यात् प्रधानता ॥ २५८ ॥

---

१. 'पद्यते' ड. पाठः.

'सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादि'ति खञ्जकुब्जादिवदनियमे यदासत्सामान्यं नञर्थः प्राधान्येन विशेष्यतया विवक्ष्यते, तदा पूर्वपदार्थप्रधानता इतरेषामुत्तरपदार्थानां ब्राह्मणादीनां गुणत्वविवक्षायां सत्याम्। यदा तु तेषामुत्तरपदार्थानां प्राधान्यं विवक्ष्यते, तदोत्तरपदार्थप्रधानो नञ्समासः। अत एव च पूर्वोत्तरपदयोरभिसम्बन्धेऽर्थान्तरविषये विवक्षिते अन्यपदार्थप्राधान्यमप्युक्तं भवति। वाक्ये तु निषेध्यनिष्ठतया निषेधस्यानवगतेर्न स्वतन्त्रो नञः पदार्थ इत्यवाचकत्वाद् द्योतकत्वम्। अतश्च गुणप्रधानभावे विवक्षाऽनियमाभावात् तत्र पक्षत्रयानुत्थानम्। अत एव चादिवदलिङ्गासङ्ख्यत्वमव्ययधर्मो नञर्थस्य वाक्ये न तु वृत्तौ सत्त्वभूतार्थ[1]याचित्वात् ॥ २५८ ॥

इत्थं पक्षत्रयोपपत्तौ समर्थितायां प्रथमं भाष्य उपक्षिप्तमुत्तरपदार्थप्राधान्यं परीक्ष्यम्। तथाहि— विरोधादसता कथं ब्राह्मणादिर्विशेष्येतेत्यत आह —

प्राधान्येनाश्रिताः पूर्वं श्रुतेः सामान्यवृत्तयः।
विशेष एव प्रक्रान्ता ब्राह्मणक्षत्रियादयः ॥ २५९ ॥

सतो निषेद्धुमशक्यत्वान्निवृत्तिविशिष्ट एव विशिष्टेऽर्थे ब्राह्मणादयः शक्ता वाचकत्वेनात्रोपक्रम एव प्रवृत्ताः। यदा तु तेषां भावरूपेऽप्यर्थे श्रुतेः शब्दस्य रूपमीदृशमेव, तदासौ स्वार्थरूपा निवृत्तिर्द्योत्यते नञा। नञ्पदप्रयोगे हि स विशेषः प्रकाशत इति विरोधाभावात् कल्पते विशेषणविशेष्यभावः ॥ २५९ ॥

'प्राधान्येनाश्रिता' इत्युत्तरपदार्थप्राधान्यपक्षमवलम्बते। एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति —

यथा गौरादिभिस्तेषामवच्छेदो विधीयते।
असताप्यनभिव्यक्तं तादात्म्यं व्यज्यते तथा ॥ २६० ॥

गौरः शुक्लः कृष्णो ब्राह्मण इत्यादौ यथा गौरादिभिर्विशेषणैरवच्छिद्यन्ते सामान्यभूता ब्राह्मणादयस्तथासद्विशेषवचनाः श्रुतिसारूप्यादनवगतविशेषा नञा विशेष्यन्ते ॥ २६० ॥

ननु गौरादयो विद्यमानार्थगतमेव विशेषमादधाना युक्तं यद्विशेषणं स्युः। नञा तूत्तरपदार्थोन्मूलनेन कथं विशेषणविशेष्यभावः। नञ्प्रयोगे ह्युत्तरपदार्थोऽसत्त्वमवधार्यते। तथाचासत्त्वादुत्तरपदार्थस्याप्रयोग एव ब्राह्मणादिशब्दानां प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह —

यथा सत्ताभिधानाय सन्नर्थः परिकल्प्यते।
तथासत्ताभिधानाय निरुपाख्यो विकल्प्यते ॥ २६१ ॥

---

१. 'र्थोभिधायित्वात्' ख. पाठः.

इह पदादुच्चरिताद् भावाभावसाधारणोऽर्थः प्रतीयते । न चासौ तथाविधो बाह्यः, तस्य भावैकनिष्ठत्वात् । स एव चेच्छब्दैरुच्यते, तदा तस्य सत्ताव्यभिचारात् तां प्रत्याकाङ्क्षानुपपत्तेः सन् ब्राह्मण इति नावकल्पेन विशेषणविशेष्यभावः । अवकल्पने च । तस्मादुपचारसत्तारूढोऽर्थः पदवाच्यत्वेन कल्प्यते सामान्येन भावाभावसम्बन्धक्षम इत्यमन् ब्राह्मण इत्यत्रापि परिकल्पितार्थनिष्ठत्वेन नञ्प्रयोगो न विरुध्यते । बुद्धिर्ह्येव बहिः सदसत्त्वमनपेक्ष्याकारं निरूपयन्ती विरोध्यविरोधिविशेषणसमन्वयक्षमं तं पदार्थीकरोतीति प्रागेव निर्णीतम् । तत्र यथा नीलोत्पलमिति बुद्ध्या भागभेदकल्पनया सामान्यात्मना वस्तु निरूपितं नीलविशेषणेन सम्बध्यते, तथा भावाभावसाधारण्येन बुद्ध्या गृहीतस्य निवृत्तिर्विशेषणं युज्यते । न ह्युत्पलं नाम किञ्चित् सामान्यं जगत्यस्ति वस्तु यन्नीलसम्बन्धाद् विशेषमाश्रयेत । एकमेव हि तदपि निर्भागं नीलोत्पलमिति बुद्ध्यैव भागभेदोपपत्तिः । एवमिहाप्यब्राह्मण इति निर्विषयस्य प्रतिषेधस्याप्रवृत्तेः सत्ता निषेध्यत्वेनोपवर्ण्यते । बुद्धिप्रत्यायाश्च सत्ताया बाह्यत्वेनारोपाद् बाह्यसत्ताविषयः प्रतिषेधोऽवतिष्ठते । तेनैतन्नचोद्यं बुद्धिप्रतिभासस्यापि स्वेनात्मना सत्ता कथं निषेध्य इति ॥ २६१ ॥

एवं निरूपपदार्थेऽप्यपि ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोग उपपादिते सामानाधिकरण्यनिवृत्तिं नञ्समासे प्रतिपादयितुमाह—

क्षत्रियादौ पदं कृत्वा बुद्धिः सत्तान्तराश्रया ।
जात्या भिन्नां ततः सत्तां प्रसक्तामपकर्षति ॥ २६२ ॥

ब्राह्मणसत्ताविषया बुद्धिर्यदा कुतश्चिद् भ्रान्तिकारणात् क्षत्रिये प्रवर्तते, तदा ब्राह्मणशब्दस्तत्र प्रयुज्यते । सोऽयं मिथ्याध्यवसायो यदा तत्त्वज्ञानान्निवर्तते, तदा नञः प्रयोग इत्ययं विषयो नञ्समासस्य । अब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति क्षत्रियसामानाधिकरण्यात् तदवगतिः । एवञ्च नञ्प्रयोगादुपजाता सम्यग्बुद्धिर्ब्राह्मणत्वैकार्थसमवायिनीं सत्तां क्षत्रिये ब्राह्मणशब्दप्रयोगात् प्रसक्तामपकर्षति ततो निवारयति । नायं ब्राह्मणो मिथ्या त्वेवमवसितस्त्वमदोऽब्राह्मणोऽयमिति, सदृशः क्षत्रियादिरेव समानार्थः सम्पद्यते न लोष्टादि, समारोपनिमित्तस्य सादृश्यादेरभावात् । तथाचोक्तं 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थ' इति ॥ २६२ ॥

१. 'सदसत्त्व' ख पाठः. २. 'सम', ३. दे ह्य ख पाठः.

इह कथं नञ्समासः अभाव इति । न, ह्यत्रोत्तरपदार्थसदृशार्थसंप्रत्ययः, अपितु निषेधः प्रतीयते । भावस्योत्तरपदार्थस्य तस्य चासतः कथं भावशब्दविषयतेत्यत आह—

अभाव इति भावस्य प्रतिषेधे विवक्षिते ।
सोपाख्यत्वमनाश्रित्य प्रतिषेधो न कल्पते ॥ २६३ ॥

प्रतिषेधविषयप्रक्लृप्त्यर्थमत्रापि बुद्ध्या निरूपितमाकारमवलम्ब्य भावशब्दप्रयोगात् तस्य श्रुतिसाम्यादसद्विषयतानवगमात् तदवगमाय नञ्प्रयोग उपपद्यते । निरुपाख्ये हि व्यामोहाद् भावतत्त्वसमारोपे तत्त्वाध्यवसायान्नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २६३ ॥

एवं वैतत् । 'अथवा सर्व इमे शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते' इति दर्शनमुपक्षिप्तमत्र भाष्ये । तदवलम्बेनाप्याह—

अनेकधर्मवचनैः शब्दैः सद्भाभिधायिभिः ।
एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपाः स्वभावतः ॥ २६४ ॥

जातिगुणक्रियालक्षणो धर्मोऽत्र गुणशब्देन विवक्ष्यते इति धर्मपदेनाह । समुदायस्य शब्दात् प्रतीतेः स एव शब्दार्थो न्याय्यः । तत्र 'तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकमि'त्युक्तम् । यस्य परिपूर्णा धर्मा जात्यादयः श्रुतादयश्च स मुख्यो ब्राह्मणः । तदभिधायी ब्राह्मणशब्दो रूढः । तेन तुल्यश्रुतिरवयवे वर्तते । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद् यथा — तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्युक्तम् । यद्यपि च सद्भाभिधाय्येकदेशाभिधायी चार्थभेदात् स्वभावतोऽत्यन्तभिन्न एव शब्दः, तथापि श्रुतिसाम्यादर्वाग्दर्शिना भेदं नावगच्छन्तीत्यभेदमाश्रित्य समुदायावयववृत्तित्वं कथ्यते । तथाच ब्राह्मणजातिरहिते क्षत्रिये विद्याविनयलक्षणैकदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्रयोग इति तस्यैकदेशवृत्तिता श्रुतिसारूप्यादनवगता नञ्प्रयोगादवधार्यते । 'तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव स' इति वा ब्राह्मणक उच्यते, यो गुणहीनो जातिमात्रेण तु ब्राह्मणः । इत्थं चात्र गुणसमुदायविषयत्वात् पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । अत्र हि नञा यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिः, सैव द्योत्यत इत्यवशिष्टानां गुणानामर्थात् सद्भावोऽवगम्यते । तत्र पूर्वमुपचारसत्ताश्रयेणोक्तम् । इदानीं तु पारमार्थिकस्यैव कस्यचिद् धर्मस्य नञा निवर्तनेऽपि परिशिष्टमात्राकलापे

१. 'तु तत्रिये' घ. पाठः । १. 'गि रा' ङ. पाठः ।

समुदायाध्यासेन शब्दप्रवृत्तिर्निर्विषयेत्येतदाख्यायते । उभयोरपि च तयोरवयवयोः समुदायात्मनाध्यासात् तस्यैव निषेधस्तेनैव च शब्दप्रवृत्तिरिति ॥ २६४ ॥

नेदं चैवम्—उत्तरपदार्थानुपादानाभिप्रायात् न मुख्यपदेन समन्वय इति । तथाहि—

यथैकदेशकरणात् कृत इत्यभिधीयते ।
अकृतश्चेति सङ्घातः स एवाब्राह्मणे क्रमः ॥ २६५ ॥

एकदेशस्य निष्पत्तेस्तदपरस्य चैकदेशस्यानिष्पत्तेः कृताकृतः सङ्घातोऽभिधीयते । अवयवात्मकत्वात् समुदायस्यावयवधर्मोपचारो न विरुध्यते । एवं गुणसमुदायस्यैकदेशप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामब्राह्मणशब्दवाच्यता ॥ २६५ ॥

अत्र दोषमाह—

ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्तस्मादुपन्यासात् प्रसज्यते ।
अकृते वा कृतासङ्गाद्विशिष्टं कृताकृतात् ॥ २६६ ॥

एकदेशे सङ्घातात्मनावसाय ब्राह्मणोऽयमिति कथ्यते । एकदेशान्तरस्यासत्त्वात् पुनः स एवाब्राह्मण इति प्राप्नोतीति विरोधापत्तिः । यदि वा सर्वथैवाकृते समुदाये समर्थसाधनसन्निधेर्निष्पत्तिसम्भावनया कृतशब्दो यथा प्रयुज्यते, तद्वत् क्षत्रियादौ ब्राह्मणसमानधर्मदर्शनाद् ब्राह्मणशब्दवाच्यमात्राकलापं मत्यस्य ब्राह्मणत्वसम्भावनया ब्राह्मणशब्दप्रयोगे सति यदा नञा मुख्यार्थतानिवर्तनेन गौणार्थतेदृशी प्रकाश्यते, तदा कृताकृतशब्देन तुल्योऽयं नञ्समास इति द्वितीयार्धेन चोद्यं निवारितम् ॥ २६६ ॥

एकदेशे च ब्राह्मणशब्दोऽमुख्य इति सादृश्यान्मुख्यभ्रान्तिः स्यात् । तामपाकर्तुं नञ् प्रयुज्यमानो भवति विशेषणमित्याह—

अमुख्यसम्भवे तत्र मुख्यस्य विनिवृत्तये ।
शास्त्रान्वाख्यानसमये नञ् प्रयुक्तो विशेषकः ॥ २६७ ॥

उपक्रम एवामुख्येऽर्थे ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तोऽनधिगतविवक्षितार्थ इत्यब्राह्मणशब्दस्य लौकिकस्याखण्डस्यान्वाख्यानार्थमिदं विभागे विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थमुपपद्यते नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २६७ ॥

अथोत्तरपदार्थप्राधान्ये भाष्ये चोदितम्— 'अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोती'ति । तत् कथम् । यावता राजपुरुषादिवत् पूर्वपदार्थोपहितविशेषस्योत्तरपदार्थस्य प्रतीतिरित्याशङ्क्य भाष्यकाराभिप्रायमाचष्टे—

पदार्थानुपपातेन दृश्यते च विशेषणम् ।

---

१. 'म्दा ब्रा' ख-पाठः.

इह कथं नञ्समासः अभाव इति । न ह्यत्रोत्तरपदार्थसद्भावार्थसंप्रत्ययः, अपितु निषेधः प्रतीयते । भावस्योत्तरपदार्थस्य तस्य चासतः कथं भावशब्दविषयतेत्यत आह—

अभाव इति भावस्य प्रतिषेधे विवक्षिते ।
सोपाख्यत्वमनाश्रित्य प्रतिषेधो न कल्पते ॥ २६३ ॥

प्रतिषेधविषयप्रकॢप्त्यर्थमत्रापि बुद्ध्या निरूपितमाकारमवलम्ब्य भावशब्दप्रयोगात् तस्य श्रुतिसाम्यादसद्विषयतानवगमात् तदवगमाय नञ्प्रयोग उपपद्यते । निरुपाख्ये हि व्यामोहाद् भावतत्त्वसमारोपे तत्त्वाध्यवसायान्नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २६३ ॥

एवं वेतत् । 'अथवा सर्वे इमे शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते' इति दर्शनमुपक्षिप्तमत्र भाष्ये । तदवलम्बनेनाप्याह—

अनेकधर्मवचनैः शब्दैः सद्भावाभिधायिभिः ।
एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपाः स्वभावतः ॥ २६४ ॥

जातिगुणक्रियालक्षणो धर्मोऽत्र गुणशब्देन विवक्ष्यते इति धर्मपदेनाह । समुदायस्य शब्दात् प्रतीतेः स एव शब्दार्थो न्याय्यः । तच्च 'तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकमि'त्युक्तम् । यस्य परिपूर्णा धर्मा जात्यादयः श्रुतादयश्च स मुख्यो ब्राह्मणः । तदभिधायी ब्राह्मणशब्दो रूढः । तेन तुल्यश्रुतिरवयवे वर्तते । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद् यथा — तैलं भुक्तं घृतं भुक्तमित्युक्तम् । यद्यपि च सद्भावाभिधाय्येकदेशाभिधायी चार्थभेदात् स्वभावतोऽत्यन्तभिन्न एव शब्दः, तथापि श्रुतिसाम्यादर्वाग्दर्शना भेदं नावगच्छन्तीत्यभेदमाश्रित्य समुदायावयववृत्तित्वं कथ्यते । तथा च ब्राह्मणजातिरहिते क्षत्रिये विद्याविनयलक्षणैकदेशाश्रयो ब्राह्मणशब्दप्रयोग इति तस्यैकदेशवृत्तिता श्रुतिसारूप्यादनवगता नञ्प्रयोगादवधार्यते । 'तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः' इति वा ब्राह्मणक उच्यते, यो गुणहीनो जातिमात्रेण तु ब्राह्मणः । इत्थं चात्र गुणसमुदायविषयत्वात् पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । अत्र हि नञा यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिः, सैव द्योत्यत इत्यवशिष्टानां गुणानामर्थात् सद्भावोऽवगम्यते । तत्र पूर्वमुपचारसत्ताश्रयेणोक्तम् । इदानीं तु पारमार्थिकस्यैव कस्यचिद् धर्मस्य नञा निवर्तनेऽपि परिशिष्टमात्राकल्पे

१. 'नु तमिपि' घ पाठः । २. 'पि स' ङ. पाठः ।

समुदायाध्यासेन शब्दप्रवृत्तिर्न निर्विषयेत्येतदाख्यायते । उभयोरपि च तयोरवयवयोः समुदायात्मनाध्यासात् तस्यैव निषेधस्तत्रैव च शब्दप्रवृत्तिरिति ॥ २६४ ॥

नेदं चोद्यम्—उत्तरपदार्थानुपादानांशनिषेधात् कथमुत्तरपदेन नञन्वय इति । तथाहि—

यथैकदेशकरणात् कृत इत्यभिधीयते ।
अकृतश्चेति सङ्घातः स एवाब्राह्मणे क्रमः ॥ २६५ ॥

एकदेशस्य निष्पत्तेस्तदपरस्य चैकदेशस्यानिष्पत्तेः कृताकृतः सङ्घातोऽभिधीयते । अवयवात्मकत्वात् समुदायस्यावयवधर्मोपचारो न विरुध्यते । एवं गुणसमुदायस्यैकदेशप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामब्राह्मणशब्दवाच्यता ॥ २६५ ॥

अत्र दोषमाह—

ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्तस्मादुपन्यासात् प्रसज्यते ।
अकृते वा कृतासङ्गादविशिष्टं कृताकृतात् ॥ २६६ ॥

एकदेशं सङ्घातात्मनावसाय ब्राह्मणोऽयमिति कथ्यते । एकदेशान्तरस्यासत्त्वात् पुनः स एवाब्राह्मण इति प्राप्नोतीति विरोधापत्तिः । यदि वा 'सर्वथैवाकृते समुदाये समर्थसाधनसन्निधेर्निवृत्तिसम्भावनया कृतशब्दो यथा' प्रयुज्यते, तद्वत् क्षत्रियादौ ब्राह्मणसमानधर्मदर्शनाद् ब्राह्मणशब्दवाच्यमात्राकलापं प्रत्यस्य ब्राह्मणत्वसम्भावनया ब्राह्मणशब्दप्रयोगे सति यदा नञा मुख्यार्थतानिवर्तनेन गौणार्थतेदृशी प्रकाश्यते, तदा कृताकृतशब्देन तुल्योऽयं नञ्समास इति द्वितीयार्धेन चोद्यं निवारितम् ॥ २६६ ॥

एकदेशे च ब्राह्मणशब्दोऽमुख्य इति शब्दान्मुख्यभ्रान्तिः स्यात् । तामपाकर्तुं नञ् प्रयुज्यमानो भवति विशेषणमित्याह—

अमुख्यसम्भवे तत्र मुख्यस्य विनिवृत्तये ।
शास्त्रान्वाख्यानसमये नञ् प्रयुक्तो विशेषकः ॥ २६७ ॥

उपक्रम एवामुख्येऽर्थे ब्राह्मणशब्दः प्रयुक्तोऽनभिधानविवक्षितार्थ इत्यब्राह्मणशब्दस्य लौकिकस्याखण्डस्यान्वाख्यानार्थमेवं विभागे विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थमुपपद्यते नञ्प्रयोग इत्यर्थः ॥ २६७ ॥

अथोत्तरपदार्थप्राधान्ये भाष्ये चोदितम्— 'अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोती'ति । तत् कथम् । यावता राजपुरुषादिवत् पूर्वपदार्थोपहितविशेषस्योत्तरपदार्थस्य प्रतीतिरित्याशङ्क्य भाष्यकाराभिप्रायमाचष्टे—

पदार्थानुपघातेन दृश्यते च विशेषणम् ।

---

१. 'न्दो ग्रा' ख.पाठः.

राजपुरुषनीलोत्पलादावपि यथावस्थितविशेष्यपदार्थनिष्ठो विशेषणपदार्थ इति भेदहेतुभिर्विशेषणैर्यथायथमर्थोऽवगम्यते; एवमिहापि ब्राह्मणपदार्थो बुद्ध्योपचरितरूप इत्येवं नञ्पदप्रयोगादवगम्यते इति युक्तं विशेषणम्। तदुक्तं भाष्ये—'अथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति। अस्त्यत्र विशेषः। राजात्र विशेषकः प्रयुज्यते। तेन राजविशिष्टस्यानयनं भवति। इहापि तर्हि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते। तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यती'ति ॥ २७२ ॥

अत्र चोदितं—'कः पुनरसौ'। तत्रोक्तं—'निवृत्तपदार्थक' इति। एतदाक्षिपति—

निवृत्तेऽप्ययमस्मिन् पदार्थे वर्तते कथम्।
नानिमित्ता हि शब्दस्य प्रवृत्तिरुपपद्यते ॥ २७३ ॥

बुद्धिपरिगृहीताकारेऽपि शब्दः प्रवर्तमानो बाह्यगतं बीजमवलम्बत एव। तथाच दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायाद् बाह्यमेव शब्दार्थं मन्यन्त इति क्षत्रियादौ ब्राह्मणादेरेकदेशवाचित्वादवयवशब्दस्य कथमसति निमित्ते प्रवृत्तिः। येन सावस्था नञा द्योत्यत इत्युच्यते ॥ २७३ ॥

अथ स्वाभाविकी निवृत्तिरिति क्षत्रियेऽपि ब्राह्मणशब्दस्तदा,

आराच्छब्दवदेकस्य विरुद्धेऽर्थे स्वभावतः।
शब्दस्य वृत्तिर्यद्यस्ति नञः श्रुतिरनर्थिका ॥ २७४ ॥

यथा दूरान्तिकार्थवृत्तिराराच्छब्दः तथा ब्राह्मणक्षत्रियवृत्तिः स्वभावतो ब्राह्मणशब्दो रूढ इत्युपगमे विनापि नञ्प्रयोगं प्रकरणादिवशात् क्षत्रियावगतिर्ब्राह्मणशब्दाद् भविष्यतीति किं नञा कृत्यं, येन नञ्समासोऽन्वाख्यायते। नत्वयमनेकार्थानां पदान्तरप्रयोगाभिव्यङ्ग्यविशेषत्वमुपलब्धम्। तदुक्तं भाष्ये—"यदि स्वाभाविकी निवृत्तिः, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोती"ति ॥ २७४ ॥

अतोऽनन्तरमुक्तम्—'अथ वाचनिकी। तद् वक्तव्यं नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयती'ति[1], एतद् व्याचष्टे—

अथ स्वभावो वचनादन्वाख्येयत्वमर्हति।
तद्वाच्यमप्रसिद्धत्वान्नञार्थो विनिवर्त्यते[2] ॥ २७५ ॥

स्वभावोऽपि दुरवधारणत्वान्नञित्यनेन यदि शब्देन ज्ञाप्यते; तदेदमपि वचनेनान्वाख्येयं नञ्प्रयोगे पदाना प्रसिद्धोऽर्थो विनिवर्तत इति। अथास्यायं स्वभावः प्रयोगपारम्पर्यावसेयः, तदा सर्वस्यैव स्वविषये व्यापारे शब्दान्तरानपेक्षणादुत्तरपदेनापि निवृत्त्यभिधाने नञ् नापेक्षितव्य इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

---

१. 'ति' ता' ब. पाठः.　२. 'र्तते' मूलकोशपाठः.

अतोऽनन्तरं 'कीलप्रतिकीलवद् वाचनिकी निवृत्ति.। यद्येवं नञो माहात्म्यं, न जातुचिद् राजानो हस्त्यश्वं बिभृयुरि'ति दूषयित्वा स्वाभाविकी निवृत्तिः सिद्धान्तिता । तत्र च नञ्निमित्ता तूपलब्धि । तद्यथा — रामन्धकारे द्रव्याणां प्रदीपनिमित्तं दर्शनमि'त्युक्तम् । एतद् व्याचष्टे—

यद्यप्युभयवृत्तित्वं प्रधानं तु प्रतीयते ।
प्रस्थानं गम्यते शुद्धं तदर्थेऽपि न तिष्ठतौ ॥ २७६ ॥

गतिनिवृत्तिवचनस्तिष्ठतिः प्रसिद्ध इत्यन्तरेण प्रशब्दमुपसर्गः प्रस्थानार्थोऽपि तमर्थमवगमयितुमपर्याप्तो यथा, एवं क्षत्रियवचनोऽपि ब्राह्मणशब्दो नञमन्तरेण तदर्थनिश्चयायापर्याप्त इत्यर्थः । न हि प्रशब्दस्य प्रस्थानमर्थः तिष्ठतेर्निरर्थकत्वप्रसङ्गादित्यसौ तिष्ठत्यर्थः । प्रशब्दस्तु द्योतकः । एवमत्रापि विज्ञेयम् ॥ २७६ ॥

ननु च यदि क्षत्रिये मुख्यो ब्राह्मणार्थो नास्ति, तदा किमर्थं 'सन्दिग्धार्थो' ब्राह्मणशब्दः तत्र वाचकोऽभ्युपगम्यते । तस्य चायममुख्योऽर्थो नञ्प्रयोगादवधार्यत इति । 'यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थकः, किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत' इत्युक्तं भाष्ये । तदाह—

किमर्थमतथाभूते सति मुख्यार्थसम्भवे ।
भेदे ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरभ्युपगम्यते ॥ २७७ ॥

व्याख्यातार्थोऽयं श्लोकः ॥ २७७ ॥

अत्र परिहारभाष्यम् — "एवं यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थो निवृत्त" इति । नेति ह्युक्ते सन्देहः स्यात् कस्य पदार्थो निवृत्त इति । तत्रासन्देहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते" इति । एतद् व्याचष्टे—

अयं पदार्थ एतस्मिन् क्षत्रियादौ न विद्यते[1] ।
इति तद्वचनः शब्दः प्रत्ययाय प्रयुज्यते ॥ २७८ ॥

अयमर्थः । अज्ञानाद् दुरुपदेशाद् वा केनचिद् ब्राह्मणार्थः क्षत्रियेऽध्यवसितः । स एवं बोध्यते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । क्षत्रिय इति सूक्ते ब्राह्मणार्थस्य तत्र निषेधो न कृतः स्यादिति विवक्षितार्थो न प्रतीयेत । तस्माद् बुद्ध्या तत्र ब्राह्मणार्थमाश्रित्य नञो विषयप्रकल्प्तो तदर्थ[2] निवृत्तिः कथ्यत इति युक्तम् ॥ २७८ ॥

बौद्धस्य शब्दार्थे समारोपितरूप सर्वत्र युज्यत एवेत्याह—

बुद्धेर्विषयतां प्राप्ते शब्दादर्थे प्रतीयते ।
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा श्रुत्या ह्यर्थोऽनुपज्यते ॥ २७९ ॥

---

१. 'द्यते । त', २. 'र्थे' ग. पाठः,

इह यः शब्दार्थः प्रतीयते, स व्यवहाराङ्गं बहिः सदसत्त्वमनपेक्ष्येति 'शब्दार्थाः प्रतायन्त' इत्यादिना पूर्वं निर्णीतम् । तथाच भावाभावसाधारणशब्दैः स्वार्थः समुल्लिख्यत इति, तत्र पदार्थेऽनवस्थिते यथायोगं भावरूपमभावरूपं वा विशेषणमुपकल्पत एव ॥ २७९ ॥

"सत्रोत्तरपदार्थप्रधाने नञ्समासे 'नमित्रयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थे', इत्युक्तत्वाद् यत्रैव ब्राह्मणशब्दस्य भ्रान्त्या प्रयोगस्तत्रैव तदर्थनिषेधे तदधिकरणसम्बन्धयो न सर्वत्रेत्यति-प्रसङ्गाभावार्थं 'सन्देहाद् दुरुपदेशाद्वा ब्राह्मणशब्दो वर्तते' इत्यादि भाष्यम् । तद् व्याचष्टे—

असम्यगुपदेशाद् वा निमित्तात् संशयस्य वा ।
शब्दप्रवृत्तिर्न त्वस्ति लोष्टादिषु विपर्ययात् ॥ २८० ॥

दुरुपदेशात् क्षत्रिये ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिः पिङ्गलकेशादेरुपदिष्टस्य विषयविवेकानवधारणात् कस्यचिद् भवति । सन्देहनिमित्तं गुणः सन्देहशब्देनोक्तः । तथाहि—सादृश्यलक्षणात् संशयनिमित्तात् तत्र शब्दप्रवृत्तिरित्यत्यन्तविसदृशेषु लोष्टादिषु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्त्यभावादब्राह्मणशब्दादुत्तरपदार्थसदृश एव क्षत्रियोऽवगम्यते, न लोष्टादि । भ्रान्तिनिवारणाय हि नञः प्रयोगः । भ्रान्तिश्च सति निमित्ते, निर्निमित्तभ्रान्त्ययोगादिति सदृश एव तस्य विषयः । अत एव च नञा ब्राह्मणार्थे मुख्ये क्षत्रिये निवारिते तदधिकरणभूतः क्षत्रियोऽवस्थित एवेति प्रतिपत्तिनेऽसौ क्रियासु साधनभावमब्राह्मणमानयेत्यादौ । प्रतिषेधमात्रोपक्षयत्वे तु नञ्समासस्यात्रासाधनः समासार्थः स्यादिति न समारोपितरूपप्रतिषेधमात्रेऽस्य व्यापारः । समारोपस्य च प्रतिपत्तॄणां विपर्यासिनदर्शनान्नियमोऽभाव इत्यसत्यपि सादृश्ये कुतश्चिद् भ्रान्तिकारणात् सर्वत्र प्रसिद्धे नञ्समासे समारोपोऽनुगन्तव्यः । उपचरितोत्तरपदार्थप्रतिषेधेन मुख्यपदार्थप्रधानो नञ्समास इत्यभागिनामसौ विषयादयोपधादनित्यस्तृतादिति प्रयोगदर्शनात् समारोपनिमित्तानुसरणेनोत्तरपदार्थसदृशप्रतिपत्तिर्विज्ञेया ॥ २८० ॥

"इदं सर्वापि सूत्र उत्तरपदार्थप्राधान्ये नञ्पूर्वे भवति । किम्, अनेकमपि भाष्यम् । तद् व्याचष्टे —

अनेकमपादस इति प्राधान्ये मति मिध्यति ।
सापेक्षत्वं प्रधानानामेवं युक्तं स्वतत्त्वियर्था ॥ २८१ ॥

१. 'दो न', २. 'म', ३. 'दित्र' प. पठ.

अतोऽनन्तरं भाष्यम् — 'किमन्यद्गृहीतं, एकवचनमि'ति । तद् व्याचष्टे —

एकस्य च प्रधानत्वात् तद्विशेषणसन्निधौ ।
प्रधानधर्मान्वाख्यानमितो न वचनान्तरम् ॥ २८२ ॥

एकार्थस्य प्रधानत्वात् तन्निषेधेनानेक इत्यत्र बहुष्वपि प्रतिपाद्येषु प्रधानार्थानुयाय्येकवचनमेव भवति । न तु बहुवचनमित्यर्थः ॥ २८२ ॥

ननु च व्याद्योऽनेकशब्दवाच्याः समारोपितैकत्वा इति नञा तदेकार्थप्रतिषेधे तदाभावस्य व्यादेः सम्प्रत्ययात् तद्गतमेव वचनं न्याय्यमित्याशङ्क्याह —

प्रधानमत्र भेद्यत्वादेकार्थो विकृतो नञा ।
हित्वा स्वधर्मान् वर्तन्ते व्यादयोऽप्येकतां गताः ॥ २८३ ॥

नञ्विशिष्टोऽनेक इत्यत्रैकार्थः प्रधानं विशेष्यत्वादिति तदाच्छुरितरूपाः परित्यक्तस्वभावधर्माः व्यादयो निमित्तरूपतामापन्ना निमित्तानुविधानादेकत्वेनैव प्रतीयन्त इत्येकवचनमेव न्याय्यम् ॥ २८३ ॥

-विरुद्धेषु द्वित्वादिषु कथमेकत्वयोग इति चेदाह.—

ब्राह्मणत्वं यथापन्ना नञ्युक्ताः क्षत्रियादयः ।
द्वित्वादिषु तथैकत्वं नञ्योगादुपचर्यते ॥ २८४ ॥

नञ्योगाद् ब्राह्मणशब्दो यथाऽब्राह्मण इत्यत्र क्षत्रियवृत्तिरवधार्यते, तथानेक इत्यत्रापि व्यादिवृत्तिरेकशब्दः । प्रतीयते ह्युत्तरपदार्थसदृशोऽर्थः । तत्र चाध्यारोपिणो दुरपदेशादिना निमित्तेनोत्तरपदार्थ इति सर्वत्र समानम् ॥ २८४ ॥

तथाहि —

एकत्वयोगमासज्य स धर्मः प्रतिषिध्यते ।
व्यादिभ्यस्तेषु नञ्छब्दो वर्तते ब्राह्मणादिवत् ॥ २८५ ॥

भ्रान्त्या व्यादावेकत्वमारोपितं नञा निवार्यते, [redacted] त्वेकशब्दः । तथाहि भ्रान्तिनिवारणं विवक्षितं न प्रतीयेतेति क्षत्रियादौ ब्राह्मणादिशब्दवदेकशब्दोऽत्र प्रयोगार्हः । असति ह्येकशब्दे व्यादिष्वेकत्वारोपाभावात् किं बाधितुं नञ् प्रयुज्यते ॥ २८५ ॥

तस्मान्नञो विषयप्रक्लृप्त्यर्थमेकशब्दः प्रयुज्यमानः प्रधानार्थ इति स्वधर्मानुवर्तते वृत्तिवाक्ययोरविशेषेणेत्याह

आविष्टसङ्ख्यो वाक्येऽसौ यथा द्व्यादौ प्रयुज्यते ।
वृत्तौ तस्य प्रधानत्वात् सा सङ्ख्या न निवर्तते ॥ २८६ ॥

एकं चेन्नन्ति किंतौ नैकं द्व्यादय(?) इति यथा वाक्ये सङ्ख्यान्तरेऽप्येकशब्दोऽपरित्यक्तस्वसङ्ख्य एव प्रयुज्यते, तथा समासेऽपि तदर्थस्य प्रधानत्वादनेक इत्यत्र स्वसङ्ख्यापरित्यागो नास्ति ॥ २८६ ॥

तत्परित्यागे तु विवक्षितार्थाप्रतीतिरित्याह —

प्रतिषेध्यो यथाभूतस्तथाभूतोऽनुषज्यते ।
वचनान्तरयोगे हि न सोऽर्थः प्रतिषिध्यते ॥ २८७ ॥

प्रतिषेधविषयप्रक्लृप्त्यर्थमसदर्थमप्युत्तरपदं प्रयुज्यत इति यादृशोऽर्थस्तः प्रतिषेध्यस्तादृशार्थाभिधानायोत्तरपदमुपादीयते । द्व्यादौ चैकत्वं प्रतिषेध्यमित्युत्तरपदस्यैकवचने सत्ययं विवक्षितः प्रतिषेधोऽवगम्यते । द्विवचनाद्युपादाने त्वेकत्वं प्रतिषिध्यमानं न प्रतीयेत । तस्माद् विवक्षितार्थौपयिकत्वादेकवचनमेव न्याय्यम् ॥ २८७ ॥

'कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विबहूनां सम्प्रत्ययः' इति भाष्यमेकत्वनिवृत्तिमात्रं प्रसज्यप्रतिषेधरूपमभिप्रेत्य प्रवृत्तं पर्युदासाश्रयणेन समर्थयते —

अशुक्ल इति कृष्णादिर्यथार्थः सम्प्रतीयते ।
सङ्ख्यान्तरं तथानेक इत्यत्राप्यभिधीयते ॥ २८८ ॥

पर्युदासे शुक्लनिवृत्त्या नीलादयोऽविशेषेणाशुक्लशब्दाद् यथा प्रतीयन्ते तथा द्व्यादयोऽप्येकसङ्ख्यानिवृत्त्याविशेषेणानेकपदादवगम्यन्ते ॥ २८८ ॥

एतदेव समर्थयितुं भाष्यं — 'प्रसज्यायं क्रिया गुणं वा ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति । तद्यथा — आसय भोजय शाययानेकम्' इति । तथाचष्टे —

क्रियाप्रसङ्गात् सर्वेषु कर्मस्वङ्गीकृतेषु च ।
एकस्मिन् प्रतिषिद्धेऽपि प्राप्तमन्यत् प्रतीयते ॥ २८९ ॥

क्रियापदमर्थसामर्थ्यात् साधनान्याक्षिपत्यविशेषेण । तथासयेत्युक्ते कर्मसामान्यमवगम्यते । तत्र विधिपूर्वकत्वान्निवृत्तेः क्रियासामर्थ्याक्षिप्तनानासङ्ख्याश्रयकर्मप्रसङ्गे सत्येकप्रतिषेधादप्रतिषिद्धस्य सङ्ख्यान्तरयोगिन एव साधनत्वमवयुध्यते ॥ २८९ ॥

एतच्च कस्मिन् पक्षे कथ्यत इत्याह —

क्रिया श्रुतिश्च प्रक्रान्ते प्रसज्यप्रतिषेधने ।
पर्युदासे तु नियतं सङ्ख्येयान्तरमुच्यते ॥ २९० ॥

प्रसज्यप्रतिषेधे प्रतिषेधोपक्षयत्वाच्छब्दस्य क्रियासामर्थ्यात्प्रतिषिद्धवर्जं साधनोपादानम् । पर्युदासे तु शब्दादेवानेकमित्यस्मादुत्तरपदार्थसदृशनियतसाधनोपादानमित्युक्तमेव ॥ २९० ॥

'आसय शायय भोजय' इति प्रयोज्यप्रयोजकभेदोपादानेन विरुद्धक्रियानिर्देशस्योपादाने भाष्यकारस्याभिप्रायं व्याचष्टे —

धात्वर्थः कर्मविषयो व्यपदिष्टः स्वसाधनैः ।
अर्थात् सर्वाणि कर्माणि प्रागाक्षिप्यावतिष्ठते ॥ २९१ ॥

सकर्मको धात्वर्थ आसनादिभेदभिन्नः पूर्वं यदा निर्दिष्टः प्रयोज्यप्रयोजकादिस्वसाधनावच्छिन्नो विरुद्धक्रियास्वभावः, तदा तस्य विरुद्धानेकस्वभावस्यैकेन साधनेन साध्यत्वायोगात् पूर्वमेवानेकं साधनमुपात्तमित्येकनिषेधेन तस्यैव सम्प्रत्ययः ॥ २९१ ॥

अनन्तरं भाष्यम् — "यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं, यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते । यत्र तु खलु न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठती"ति । तत्र परिहारः — "सर्वस्यैव जातीयकेष्वप्येकस्य प्रतिषेधे बहुना सम्प्रत्यय" इति । अत्र चोद्यभाष्ये प्रसज्यप्रतिषेधे निषेधमात्रोपक्षयाद् धातूनामप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । पर्युदासे समानजातीयस्य सङ्ख्यान्तरस्यैकत्वसमारोपास्पदत्वात् सिद्धः सम्प्रत्यय इति परिहाराभिप्रायः । एतद् व्याचष्टे —

निर्ज्ञातसाधनाधारे यत्राख्याते प्रयुज्यते ।
अनेक इति पश्चाच्च तिष्ठतीत्यनुषज्यते ॥ २९२ ॥

साध्यत्वात् तत्र सिद्धेन क्रिया द्रव्येण लक्ष्यते ।
प्रागेवाङ्गीकृतं द्रव्यमतः पूर्वेण भिद्यते ॥ २९३ ॥

यत्र कुतश्चिद्धेतोरेकतयावधृतः साधनशक्त्यधिकरणभूतो द्रव्यात्मा आख्याते तद्वाच्यायां क्रियाया पुनरयथार्थावसायादनेक इति प्रतिषिध्य पश्चात् क्रियापदं तिष्ठतीति प्रयुज्यते, तत्र प्रागवधृतस्य शक्तिमतो द्रव्यस्य परार्थमुपादीयमानत्वात् तदात्मानुरूपां साध्यामाक्षिपति क्रिया, न क्रियासामर्थ्येनाक्षिप्यते द्रव्यमिति पूर्वस्मादस्य भेदः । अत्रापि च ज्ञातसाधनविषयोपनिपातादेकप्रतिषे-

---

१. 'श्रय' प. पाठः.

घस्य प्रतिषिद्धपरिहारेण प्रतीयते साधनम्। तदेवमश्रुतेऽपि पूर्वं क्रियापदे नैक-निषेधमात्र एव वाक्यं पर्यवस्यति क्रियाकाङ्क्षणादिति तत्राप्येकनिषेधे, सङ्ख्यान्तरस्य साधनत्वमवगम्यते ॥ २९२, २९३ ॥

एवं यत्रापि हि क्रियोपदेशे नास्ति तात्पर्यं, तत्रापि यावत्सङ्ख्यान्तरं प्रतीयत एवेति दृष्टान्तितं भाष्ये। 'तद्यथा न न एकं प्रियं न न एकं सुखमि'ति। तद् व्याचष्टे —

सङ्ख्यैव प्रतिषेधेन सङ्ख्यान्तरमपेक्ष्यते।
वाक्येऽपि तेन नैकत्वमात्रमेव निवर्त्यते ॥ २९४ ॥

न न एकं प्रियं न न एकं सुखमित्येतद् वाक्यम्। 'आबाधे च (८-१-१०) इत्यत्र द्विर्वचनं शत्रोः सुखेन प्रियेण च प्रयोक्तुराबाधः'। अत्र च क्रियापदस्याश्रवणात् सुखप्रियप्रतिषेधमात्रव्यापारेऽपि वाक्ये सङ्ख्यान्तराध्यासितानि सुखानि प्रियाणि च प्रतीयन्ते। एक शत्रोर्न सुखम्, अपि तु बहूनि। एवं प्रियाणीति। अयं ह्यत्र वाक्यार्थः—विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् सर्वसुखप्रियनिषेध एकपदोपादानमनर्थकं स्यात्। एवञ्च यत्र वाक्येऽप्येतत्सामर्थ्यं, तत्र वृत्तावुत्तरपदार्थसदृशस्यार्थस्य पर्युदासे प्रतीतौ विचिकित्सा। तत्र शेषपदमेव द्विबहुत्वहेति, नैकत्वमात्रनिवृत्ति, अपितु तन्निवृत्तिविशिष्टस्य द्व्यादेः प्रतिपत्तिः सिद्धा ॥ २९४ ॥

ननु कथं द्व्यादिरेव नियमेन प्रतीयते। एकप्रतिषेधेऽन्यदेव शेषरूपं प्रतीयतामित्याशङ्क्याह —

स्नेहान्तरादवच्छेदस्तथासत्तेः प्रतीयते।
तैलेन भोजने प्राप्ते न त्वन्यदुपसेचनम् ॥ २९५ ॥

यथा भोजनमतैलेन विधेयमिति चोदिते तैलप्रतिषेधसामर्थ्यात् सर्पिरादिस्नेहान्तराद्धेतोरवच्छेदो विशेषणं भोजनस्य प्रत्यासत्तेरेकजातीयत्वात् प्रतीयते, न दध्ना पयसा वा, तथेहाप्येकप्रतिषेधे समानकार्यं सङ्ख्यान्तरमेव सङ्ख्याजात्या प्रत्यासन्नं प्रतीयते, न त्वविशेषेण यत्किञ्चिदेवान्यदिति स्थितमुत्तरपदार्थप्रधानतायां नञ्समासस्यानेकमित्यस्योपपत्तिरिति। कथं तर्हि "वृत्तिमेदप्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषा"मिति भगवतः पतञ्जलेः प्रयोगः। एकशेषाश्रयेणेति ब्रूमः। एकनिषेधेऽपि हि कुतश्चिन्निमित्तान्नियतामेव व्यक्तिं सम्भावयेदिति सम्प्रत्ययेनशेषो न्याय्यः। भाष्यकृता लोकवचनं समर्थितं, न तु बहुवचनं निवारितम् ॥ २९५ ॥

इदानीमन्यपदार्थप्रधानपक्षविचारायाह—

एकार्थे वर्तमानाभ्यामसत्ता ब्राह्मणेन च ।
यदा जात्यन्तरं ग्राह्यं क्षत्रियाद्यपदिश्यते ॥ २९६ ॥

तदावक्ल्पतेऽन्यपदार्थप्रधानो नञ्समास इति प्रकरणादवसेयम् । इहाब्राह्मणादिभिर्नञ्समासैरुत्तरपदार्थविपरीतमर्थमुपस्थापयन् दृश्यते । तत्र चान्याभ्या-नमक्रियाया यत्रोत्तरपदोपादाना समारोपितब्राह्मणाद्यर्था क्षत्रियादय इति नय., तत्रोत्तरपदार्थप्राधान्य निर्णीत 'प्राधान्येनाश्रिता पूर्व'मित्यादिना । यदा त्वम सामान्यवृत्तिरव्यय नञ् सन्निवेशनिबन्धनया ब्राह्मणश्रुत्या सामान्यविशेषभावे नैकाधिकरण्येन सम्बन्धमनुभूय तत्सम्बन्धव्यापिनार्थातिशय नाश पदान्तरोपादान क्षत्रियाद्यनुपतति, न तावत्येव विश्राम्यति तदान्यपदार्थप्रधानो नञ्समास । तथाऽविद्यमानो ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वाभिव्यक्तिराश्रयभूता यस्य क्षत्रियस्य क्षत्रियजातेर्वा तस्या अन्यपदार्थभूताया वर्तिपदार्थाभ्यामभावब्राह्मणाभ्यामवच्छेद इति जात्यन्तर ग्राह्य भवति ॥ २९६ ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु क्षत्रियादौ समारोपितापि ब्राह्मणजाति प्रतिपद्यते, न चेह क्षत्रियादिजात्यन्तरमुत्तरपदवाच्यमेव न वाच्य भवति, बहुव्रीहावितरपदार्थ इत्यस्या श्रुतेरन्तरेऽन्यपदार्थ एव श्रुता श्यामीत्यादावर्थवत्सम्बन्धानुरूपान्तरादिदर्शनेन प्रदर्शयन्नाह—

श्यामेव शर्मी कन्येति यथान्यद् व्यपदिश्यते ।
असन् ब्राह्मण इत्याभ्या तथान्ये क्षत्रियादयः ॥ २९७ ॥

शमीव श्यामा शमीश्यामा कन्येति श्यामाशब्दस्य सामान्या वृत्तो समासवाच्यमुपमेयमुक्तमिति तत्र यथा वर्तिपदाभ्यामनभिधीयमानापि कन्या समासेनाभिधीयते । यत कन्याशब्देन सामानाधिकरण्य प्रतिपद्यते समास, तथाम क्षत्रिय इति समासदर्शने ब्राह्मण इति च तद्विशेषणवचनेनाभिधीयमानोऽपि क्षत्रिय समासेनाभिधीयते । तथाच यथोपमानसमासो विशेषविहित सामान्यविहितेन बहुव्रीहिणा न बाध्यते, तथा नञ्समासोऽपीति वचनादन्यपदार्थेऽप्यय तत्पुरुष इत्यर्थ ॥ २९७ ॥

अत्रैव निदर्शनान्तरमाह—

असास्नो गौरिति यथा गवयो व्यपदिश्यते ।
जात्यन्तरं न गौरेव सास्नाभावः प्रतीयते ॥ २९८ ॥

गौरवद्य सास्नासम्बद्ध इत्यसास्न इत्युक्ते यदि पर सास्नाभावमात्र नास्ति, परिशिष्टावयवसन्निवेशसाम्यमिति गोसदृशस्य गवयस्य प्रतिपत्तिर्न गौरेव

प्रतिषिद्धसास्नायोगस्यातो वाक्यात् प्रतीतिर्गवयसामानाधिकरण्याद्, एवमब्राह्मण इत्युक्ते जात्यन्तरं क्षत्रियोऽवगम्यते । ब्राह्मणजातिमात्रनिषेधे परिशिष्टतद्धर्मसाम्यप्रतिपत्तेः ॥ २९८ ॥

तथा—

तुल्यरूपं यथाख्यातं कण्टकैर्भेदहेतुभिः ।
खदिरं जातिभेदेन खर्जूरात् प्रतिपद्यते ॥ २९९ ॥

खदिरखर्जूरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णाविस्यभेदेन पूर्वमाख्याते सदृशौ खदिरखर्जूरौ प्रतिपद्य पश्चात् कण्टकवान् खदिर इत्यभिधाने कण्टकानां खर्जूरेऽभावात् ततः खदिरस्य भेदहेतुभ्यस्तेभ्यो विशेषः प्रतिपद्यते । तथाच खदिरः खर्जूरादन्य एव न तु कण्टकादिसंबन्धमधिकं तस्यैव प्रतिपद्यते, तथा ब्राह्मणधर्मैः सादृश्यमवधार्य क्षत्रिये ब्राह्मणत्वावसायाद् ब्राह्मणशब्दे प्राप्ते कथ्यते नायं ब्राह्मण इति जातिभेदमात्रम्, अन्यत् सर्वं सदृशमिति जात्यन्तरमिति प्रतीयत इति ॥ २९९ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

अविद्यमानब्राह्मण्यो यादृशो ब्राह्मणो भवेत् ।
अङ्गीकृतोपमानेन तथान्यार्थो विधीयते ॥ ३०० ॥

शस्त्रीश्यामा कन्येति यथा पर्दपदाभ्यामनुपात्ता कन्याभिधीयमानोपमानोपमेयभावमवगमयति, असास्नो गौरिति च सास्नावर्जमवयवसादृश्यं गोगवययोरर्थान्तराभिधाननिबन्धनं, कण्टकवर्जं च गौरकाण्डादिसादृश्यमेव विवक्षितमिति सर्वत्रोपमानगर्भमन्यार्थाभिधानं, तथाब्राह्मण इत्यत्रापि । तथाच ब्राह्मणजातिवर्जमन्यैर्धर्मैः सादृश्यात् क्षत्रियादिरेवान्योऽर्थोऽभिधीयते । तथाहि—वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणे इवायमब्राह्मणः । तत्र सर्वथा भेदेऽभेदे वा नास्ति सादृश्यमिति गोगवयवत् कथञ्चिद्भेदाभेदावनुसर्तव्यौ । यथा हि ब्राह्मणः पुतश्चिन्निमित्तादपोद्धृतब्राह्मण्यसामान्यस्तथाजातीयकोऽयमित्यर्थः । ब्राह्मणस्यापि हि संबन्ध इत्यब्राह्मण इत्यभिधानं कथमिव क्षत्रियादेर्न स्यादित्यतिशयोक्तिगर्भमेतदुक्तम् । तदेवमुपमानोपमेयभावमङ्गीकृत्य नञ्समासः क्षत्रियादिजातिभेदोपादानमर्थमासादयति । दृष्टश्च सादृश्यान्तर्भावो नञ्समासे । तद्यथा— 'अवर्षा हेमन्त' इति । अत्र हि नञ्समासे वर्षासदृशो हेमन्तोऽभिधीयते ॥ ३०० ॥

---

१. °तः त' ख. पाठ°

कथमत्र सादृश्यमित्याह—

अवृष्टयो यथावर्षा नीहाराक्रमभावृताः ।
तद्रूपत्वात् स हेमन्त इत्यमिश्रः प्रतीयते ॥ ३०१ ॥

न वर्षा अवर्षा हेमन्तो वर्षासदृश इत्यर्थः । अविद्यमानवर्षणक्रियावर्षाः प्रकीर्यमाणनीहारनिकराः प्रसृत्यमाननीरघनाच्छादितदिगन्तराः । तथायं हेमन्तस्तमःसन्ततितिरस्कृतालोक इत्येवंविधवर्षासादृश्यादवर्षा इत्यभिधीयते । सादृश्येन स्वपदार्थेऽपि ह्ययं तत्पुरुषो व्युत्पादितो गर्भीकृतोपमामन्यपदार्थे वर्तते । न त्वविद्यमाना वर्षा वर्षात्वमस्येत्युपक्रम एवान्यपदार्थे व्युत्पाद्यते । उपसर्जनह्रस्वत्वप्रसङ्गात् । एव गर्भीकृतोपमा नञ्समासाः प्रक्रियायामन्यपदार्थप्रधानविषया इत्येकेषां दर्शनम् ॥ ३०१ ॥

अपरे ब्राह्मणादीनां सर्वेषां जातिवाचिनाम् ।
द्रव्यस्यान्यपदार्थत्वे नञा योगं प्रचक्षते ॥ ३०२ ॥

जातिपदार्थपक्षे ब्राह्मणादयः शब्दाः जातिमेवाधारविविक्तां प्राधान्येनाचक्षत इति वर्तिपदेन द्रव्यस्यानुपादानात् तदभिधायी समासोऽन्यपदार्थप्रधानो भवति । अथवा ब्राह्मणोऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं क्षत्रियद्रव्यलक्षणेऽर्थेऽस्मादब्राह्मण इति जातिवाचिना ब्राह्मणशब्देन सह तत्पुरुषः । तत्र ब्राह्मणजातेर्यत्राश्रयान्तरे संभाव्यते समवायस्तत्रैव निषेधः समुचितो नात्यन्तविजातीय इति क्षत्रियादिद्रव्यमेवान्यपदार्थ उक्तः ॥ ३०२ ॥

अस्मिन् दर्शने बहुव्रीहिनञ्समासयोर्विषयविवेकोऽपि कथ्यत इत्याह—

न चैवंविषयः कश्चिद् बहुव्रीहिः प्रकल्पते ।
अगुरुष्य इति व्याप्तिर्नञ्समासेन यस्य न ॥ ३०३ ॥

एवंविषयो जात्यवच्छिन्नान्यपदार्थद्रव्याभिधायी नञ्समासनन्न कल्पते बहुव्रीहिः । मत्वर्थे भूमादौ बहुव्रीहिविधानात् । अविद्यमाना गावो यस्येत्यगुरयमदन इत्ययं बहुव्रीहिर्यस्य नञ्समासेनानेन गोचरो नाक्रान्त, स कल्पत इत्यर्थादुक्तं भवति । अविद्यमानो गौर्गोत्वमस्याश्वस्य सोऽयमगौरश्व इति हि नञ्समासप्रतिपत्ति । उत्तरपदार्थविजातीयस्य नञ्समासेन स्वभावादभिधानात् । अविद्यमाना गावो यस्येति तु मत्वर्थे बहुव्रीहिरित्यनयोर्विषयविवेक सिद्ध । यदा तु 'नञोऽस्त्यर्थाना बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च'इति प्रतिपदविहितो नञाश्रयो बहुव्रीहिस्तदैव व्याख्यायते नञ्समासेन यस्य न व्याप्तिरवकाशदान स एवंभूतविषयो न कश्चिद् बहुव्रीहिः प्रकल्पते । ततोऽन्ययोः समाने विषये माचे

स्वाभाविको यथोपवर्णितो विषयविवेक इत्येतत् सामर्थ्याज्ज्ञेयम् । इत्थमर्थानुगुण्येऽप्यन्यपदार्थप्रधानतापक्षेऽत्र प्रक्रियाया दोष उक्त ॥ ३०३ ॥

यद्य यपदार्थप्रधान अवषा हेम त इात हेम तम्य यत्त्रि वचन च तत् समासस्य प्राप्नाती ति भाष्येऽभिहितम् । एतद् व्याचष्टे—

द्वन्द्वैकदेशिनोरुक्ता परवल्लिङ्गता यत ।
अवर्षासु ततोऽसिद्धिरिष्टयोर्लिङ्गसख्ययो ॥ ३०४ ॥

अवर्षा हेम इत्य यपदार्थप्राधान्ये हेमन्तगतलिङ्गसख्याप्रसङ्ग इतीष्ट बहुत्व क्लीबत्व च न स्यात् । न चापि 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ' (२ ४-२६) इति परवल्लिङ्गता भवति । एकदेशिसमास एव तत्पुरुषे परवल्लिङ्गता नियमिता यत । तत्पुरुषमात्रे हि परवल्लिङ्गताया प्राप्तजीविकादावतिप्रसङ्ग स्यात् । तथा च वार्तिक 'प्राप्तादिषु नैकदेशिग्रहणात् सिद्ध'मिति । 'उपसर्जनह्रस्वत्वमप्यत्र प्राप्नोती'ति । अवर्षा इति अगोरिति च अन्यपदार्थप्रधानत्वाविशेषाद् बहुव्रीहिवत् । न चापि 'परवल्लिङ्ग'मिति शब्दैशब्दार्थोयि स्यत परिहर्तु शक्यते । विशिष्टे तत्पुरुषेऽस्य वचनादित्यन्यपदार्थप्रधानपक्षो दुष्ट ॥ ३०४ ॥

इदानीं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिप्रेत्याह—

[१] विशेषणं ब्राह्मणादि क्रियासंबन्धिनोऽसतः ।
[२] यदा विषयभिन्नं तत् तदासत्त्व प्रतीयते ॥ ३०५ ॥

यदा नञ्पदोपादानोऽसदर्थ क्रियासबन्धितया प्रक्रान्त , तदोत्तरपदार्थेन ब्राह्मणेन स एवावच्छिद्यमानो विशिष्ट प्रतीयते । ब्राह्मणलक्षणेन विशेषणेन भिन्नमवच्छिन्नमसत्त्व नञर्थ प्रतीयमान प्रधान भवतीति पूर्वपदार्थप्रधानतापक्षो जायते ॥ ३०५ ॥

ननु चासत कथ क्रियासबन्धित्वमित्याशङ्क्याह—

ब्राह्मणत्वेन चासत्त्वादुच्यतेऽसत्तदन्यथा ।
असदित्यपि सत्त्वेन सतः सत्ता निवर्त्यते ॥ ३०६ ॥

क्षत्रियादिरूपेण सत्त्वेवार्थो ब्राह्मण्येनासन्नित्येव विशिष्टविषयमसत्त्व नञुपादत्ते न सर्वथासत्त्वमिति नास्ति क्रियासबन्धविरोध । अत एव सदर्थसप्रत्ययोऽपि सिद्ध । असदित्यपि नञ्समासे सत्त्वेनेति । अत्राप्यन्यथेति सबध्यते । भावविशेषानुपहितस्याभावस्याव्यवहार्यत्वात् प्रकारान्तरेण वस्तुत्वेनोपलक्षितस्य

१ 'न्तनि' घ पाठ । २ 'न्दशब्दानियद' घ ङ पाठ

सत उत्तरपदार्थस्य विद्यमानता निषिध्यते। तथाचास्य भावरूपानुपातिना क्रिया-विशेषेण योगोऽस्त्येव ॥ २०६ ॥

तदेतस्मिन् पूर्वपदार्थप्रधानपक्षे भाष्ये चोदितम् —'अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमि'ति । तद् व्याचष्टे—

सामान्यद्रव्यवृत्तित्वान्निमित्तानुविधायिनः ।
अयोगो लिङ्गसंख्याभ्यां स्याद् वा सामान्यधर्मता ॥ २०७ ॥

उत्तरपदार्थविशिष्टो नञर्थः 'प्राधान्येनाभिधीयत इति तस्यात्र द्रव्यसामान्यरूपे क्षत्रियादौ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यालिङ्गसंख्यत्वान्निमित्तानुविधाना-न्निमित्तवतः स्वेन तत्त्वेनाव्यपदेशात् 'सत्यपि सत्त्वरूपत्वेऽव्ययधर्मोपपत्तिरि-त्यर्थमात्रलक्षणाव्ययसंज्ञाप्रसङ्गात् समासार्थोऽलिङ्गसंख्यः स्यात् । नञो हि वाक्येऽभावसामान्यमयोऽसत्त्वभूतो दृष्टः । स एवात्र वृत्तावुत्तरपदार्थविशिष्टः प्राधान्येनाभिधीयत इति कुतो लिङ्गसंख्ये स्याताम् । अथ समासस्याव्य-येषु पाठाभावादव्ययसंज्ञाभावाद् विभक्तेर्लुङ् नास्तीत्युच्यते, तथापि व्यपदेशनिवृत्तावपि वस्त्वर्थो न निवर्तेत इत्यव्ययधर्मा भवेयुरेव । तथाच भाष्यं 'पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । 'यश्चेहा-र्थोऽभिधीयते, न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ती'ति । अननुविधीयमानेऽपि या निमित्ते सत्त्वसामान्यगतं लिङ्गसर्वनाम स्यादेकत्वसंख्या चेत्यब्राह्मणमित्येव प्रयोगः स्यात् , न त्वब्राह्मणावब्राह्मणा इत्यादि । व्यक्तिविशेषनिबन्धनो हि लिङ्गसंख्या-भेदः । अत्र च व्यक्तिविशेषो न वाच्यः, क्रियायोग्ये सत्त्वमात्रे नञ्समासस्या-भिधानव्यापाराद् विशेषस्याप्रतीतेः ॥ २०७ ॥

अत्र परिहारो भाष्येऽभिहितः 'नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा । किं तर्हि स्वा-भाविकमेतदि'त्यादि । 'तत्र किमस्माभिः शक्यं वक्तुं, यत्तत्र शक्यं समासाभिसंख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे तु भवती'ति । तद् व्याचष्टे —

प्रागसत्त्वाभिधायित्वं समासे द्रव्यवाचिता ।
निमित्तानुविधानं च न सर्वत्र स्वभावतः ॥ २०८ ॥

इहापौरुषेयी शब्दानामर्थप्रत्यायनशक्तिर्नियतविषया योग्यताभिधाना प्रयोगप्रामाण्याधिगमेयसतत्त्वा । तत्र वृत्तिवाक्ययोः शब्दभेदाद् भिन्नशक्तित्वे वाक्ये नञर्थोऽसत्त्वभूतोऽपि वृत्त्या सत्त्वभूतोऽभिधीयते । तथाच क्रियायोगो दृश्यते । तथाहि — वाक्ये नञ् प्रतिषेध्याद् व्यतिरेकेण प्रतिषेधमाचष्ट इति प्राधान्येना-व्ययार्थस्याभिहितत्वाल्लिङ्गसङ्ख्यायोगो नास्ति । वृत्तौ ॥ प्रतिषेधोपसर्जनस्य

प्रतिषेध्यस्य नञर्थत्वात् प्रतिषेध्यप्राधान्याल्लिङ्गसङ्ख्यायोग उपपद्यते । न चावश्यकमन्यत्रापि निमित्तानुविधानं, हरीतक्यादिषु व्यक्तिवचनयोर्व्यवस्थानदर्शनात् । ततश्च नञ्समासे लिङ्गसङ्ख्यायोगस्य दर्शनाच्छुक्लादिवन्निमित्तानुविधानं नास्तीत्यर्थः ॥ २०८ ॥

तथाहि —

निमित्तानुविधाने च क्रियायोगो न कल्पते ।
तथाचाव्यपदेश्यत्वादुपादानमनर्थकम् ॥ ३०९ ॥

नञर्थस्यासत्त्वरूपस्य निमित्तस्यानुविधाने समासार्थस्य लिङ्गसङ्ख्यायोगवदब्राह्मणमानय, पश्य वेत्यादिदर्शनादिक्रियासाधनभावो न स्यादित्यक्रियाङ्गस्य नामपदार्थस्य कीर्तनमफलमित्यनन्वाख्येयो नञ्समासः स्यात् । दृश्यते चास्य क्रियाङ्गभाव इति प्रयोगप्रामाण्यादननुविहितनिमित्तः सत्त्वभूतार्थाभिधायी युज्यते लिङ्गसङ्ख्याभ्यां नञ्समासः ॥ ३०९ ॥

इयता च लिङ्गसङ्ख्यासम्बन्धमात्रं स्वाभाविकताभिधानेन स्यात् । प्रयोगानुपाती तु यथायथं लिङ्गसङ्ख्याविशेषो विवक्षित इति तत्सिद्ध्यर्थं पक्षान्तरमत्र भाष्ये प्रतिपादितम्— 'अथवा गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'ति । तद् व्याचष्टे—

असत्सामान्यवृत्तिर्वा विशेषैः क्षत्रियादिभिः ।
प्रयुक्तैरार्थयैर्भिन्नो याति तल्लिङ्गसङ्ख्यताम् ॥ ३१० ॥

उत्तरपदार्थविशिष्टमसत्सामान्यं समासार्थोऽनिर्ज्ञातविशेष इति तज्जिज्ञासायां विशेषप्रयोगे, तैर्विशेषैराश्रयैरसौ समासार्थो विशिष्टः प्रयोगयोग्य इति तल्लिङ्गसङ्ख्य एव न्याय्यः । अर्थानामितरेतराभावाव्यभिचाराद् ब्राह्मणादिनिवृत्तेः क्षत्रियादय एवाश्रय इति तद्गत एव लिङ्गसङ्ख्ये युक्ते । सर्वमूर्तीनां च सर्वलिङ्गत्वाच्छब्दशक्तेर्लिङ्गप्रतिनियमे क्षत्रियः क्षत्रमिति यथा स एवार्थो भिन्नलिङ्गाभ्यां शब्दाभ्यामभिधीयते, एवमब्राह्मणः क्षत्रमित्यत्राब्राह्मणशब्देन पुंस्त्वविशिष्टः सोऽर्थः प्रतिपाद्यते । निवृत्तिवचनेनाभेदोपचारात् तद्गत एवोपादानात् । यथा चान्ये जातिशब्दा आविष्टलिङ्गसङ्ख्याः, तथा नञ्समासोऽपीति क्षत्रादिना भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्यमस्योपपन्नम् । एवमनापः पृथिवीत्याद्युपपत्तिः । अत एव चात्रापि स्वाभाविकत्वमेव लिङ्गसङ्ख्याव्यवस्थाहेतुः । पूर्वत्र तु परिहारे द्रव्यवचनत्वे स्वाभाविकत्वं हेतुरित्येतावता विशेषः ॥ ३१० ॥

१. 'ति यथायथं न', २. 'व्याम' ग. पाठः.

ननु निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यशब्देनैवोपादीतो विशेष इति कथं तद्वाचिनः प्रयोग इत्याह —

प्रागाश्रयो हि भेदाय प्रधानेऽभ्यन्तरीकृतः ।
पुनः प्रत्ययमर्थेन विभक्त इव दृश्यते ॥ ३११ ॥

असत्सामान्ये समासवाच्ये प्रथमत एव यद्यपि विशेषः स्वाश्रयो गर्भीकृतः, तथापि सामान्यश्रुतेर्विशेषस्यावधारणाभावाद् विशेषशब्देन पुनरसौ प्रत्ययमूह्यत एव । तथाच सामान्याद् विशेषस्य विभाग इव शब्दनिबन्धन इत्याश्रयाश्रयिभावप्रतीतावाश्रयगतसङ्ख्यायोग उच्यते ॥ ३११ ॥

तथाहि —

समासे श्रूयते स्वार्थो येन तद्वांस्तदाश्रयः ।
द्रव्यं तु लिङ्गसङ्ख्यानद्वत्ताभ्यन्तरीकृतम् ॥ ३१२ ॥

वृत्तौ नञः सत्त्वप्रधानार्थत्वाल्लिङ्गसङ्ख्यायोगे[1] द्रव्यसामान्यमभावानुरक्तं तेनाप्रतासद्वचनेनाभ्यन्तरीकृतं प्रतिपादितमिति पूर्वस्य परिहारस्य स्वाभाविकस्यदर्शनस्यार्थो निगमितः । गुणवचनदर्शने तु द्वितीये परिहारे समासे स्वनाम्योऽर्थः प्रतीयते, येनासत्सामान्येन क्षत्रियादिस्तद्वान् निवृत्तिविशिष्टोऽवधार्यते तस्याधार इति ॥ ३१२ ॥

निमित्तिमो निमित्तानुविधाने गुणवचनवल्लिङ्गसंख्यायोगः कथितः स्वपदार्थोऽन्यपदार्थो वा क्षत्रियादिः कथं, येन पक्षद्वयोपपत्तिरित्याह —

एकार्थविषयौ शब्दौ तस्मिन्नन्यार्थवर्तिनौ ।
असतैव तु भेदानां सर्वेषामुपसंग्रहः ॥ ३१३ ॥

प्राक् समासान्नञ् वाक्ये निवृत्तिद्योतकः, ब्राह्मणशब्दश्च निवृत्तिविशिष्टार्थाभिधायी । एवमन्यार्थवर्तिनावेतौ शब्दौ, तस्मिन् समासे उत्तरपदार्थेनावच्छिन्नो नञर्थ एकः प्रतिपाद्यो ययोस्तावेकार्थविषयौ । उपसर्जनमभिधेयैकस्यैव नञर्थस्य वाच्यत्वात् । सर्वेषां तु भेदानां क्षत्रियादीनामभावेन नञर्थेन स्वीकारादुत्तरपदस्य तद्द्योतनमात्रे व्यापारात् पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ॥ ३१३ ॥

यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यं, तदाह —

ते क्षत्रियादिभिर्गम्या वाच्या वा सर्वनामभिः ।
यान्तीवान्यपदार्थत्वं नञो रूपाविकल्पनात् ॥ ३१४ ॥

---

1. 'दा२ नई' ध. पाठ.

क्षत्रियो वैश्य इत्येवमादयः शब्दा अब्राह्मण इत्यत्रत्यान् विशेषान् स्फुटमितरेतरविवेकेन गमयन्ति प्रयुक्ताः सन्तः। तदप्रयोगे सर्वनामपदं सामान्यरूपेण तमर्थमाह; एवञ्च कृत्वा वर्तिपदाभ्यामुपगृहीतोऽप्ययमर्थो न शक्यतेऽवधारयितुं पदान्तरप्रयोगमन्तरेणेति शब्दशक्तिमनवधारयन्तोऽन्यपदार्थत्वं क्षत्रियादेरवगच्छन्तोऽन्यपदार्थप्रधानत्वं नञ्समासस्याहुः। नञ्पदं हि प्रतिषेधमाह, ब्राह्मणपदं तु स्वजातीयमर्थमिति क्षत्रियोऽन्यपदार्थ इति भ्रान्ताः। शब्दशक्त्यनुसारिणां तु स्वपदार्थ एवात्र सदृशलक्षणोऽर्थ इतीवशब्दः। तथाहि — नञो रूपमीदृशमत्र न विकल्प्यते—न विशेषेणानुगम्यते यैः, यदुत्तोत्तरपदार्थाभावविशिष्टमसत्सामान्यं क्षत्रियाद्याश्रयभेदोपकल्पितविशेषं नञर्थ इति तेषां भ्रान्तिः। पूर्वपदार्थप्रधानतायां लिङ्गवचनातिदेशस्योपयोगः॥ ३१४॥

अत्र पक्षे दोषमुद्भावयति —

विशेषस्याप्रयोगे तु लिङ्गसङ्ख्ये न सिध्यतः।
अवर्षादिषु दोषश्च हेमन्तोऽन्याश्रयो यतः॥ ३१५॥

असत्सामान्यस्योत्तरपदार्थोपकृतस्य समासवाच्यस्येऽत्र यदा क्षत्रियादयो विशेषाः प्रयुज्यन्ते, तदा तैः प्रयुक्तैराश्रयैर्विशिष्टलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिरस्तु। तदप्रयोगे तु व्यक्तिविशेषनिबन्धने लिङ्गसङ्ख्ये न सिध्यत इति सामान्याश्रय एव नपुंसकैकत्वलक्षणे ते स्याताम्। अवर्षा हेमन्तः, अनापः पृथिवी, अपञ्चाला जनपदः, अगोदौ ग्रामः, अतेजः सिकता, अनर्थो गृहाः, अनिदाघो वर्षा इत्यादिषु चेष्टलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिर्न स्यात्। यस्माद्वर्षाभ्योऽन्यो हेमन्तोऽत्राश्रयः समासार्थस्येत्यवर्षा इति हेमन्तगतलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्गः। एवमन्यत्र योज्यम्। हेमन्तग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् पूर्वपदार्थप्राधान्याच्च वर्षार्थस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वप्रसङ्ग इति पूर्वपदार्थप्रधानपक्षोऽपि दुष्टः। उत्तरपदार्थप्राधान्यमेव त्वत्र सिद्धान्तः। तथाच यथायथमुत्तरपदार्थगतलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिः। अतिदेशस्य नायं विषयः। ये हि वाक्यपदार्थसम्बन्धे भेदे विपरिवर्तन्ते, ते गुणवचनाः स्वाश्रयतो लिङ्गसङ्ख्ये प्रतिपद्यन्ते। तद्यथा शुक्लादयो, यथा बहुव्रीहिः समासः। नञ्समासस्तूपात्तलिङ्गसङ्ख्याभेदापरित्यागेनात्यन्तमनुवर्तते वर्षादिष्विति जातिशब्दानामिवाविशिष्टलिङ्गत्वानाश्रयतो लिङ्गानुगमोऽत्र क्रियते। तथाह्यब्राह्मणः क्षत्रम्, अब्राह्मणः क्षत्रिय इत्युत्तरपदार्थसमवाय्येव लिङ्गं दृश्यते। अत एव स्वाभाविकमेतदित्युक्तम्। सङ्ख्याप्यवर्षादिषूत्तरपदार्थसमवेतैवेति सापि स्वाभाविकी।

अब्राह्मणावित्यादौ तु कश्चिद् बाह्यपदार्थापेक्षा सङ्ख्या । यथैव शब्दशक्तिप्रतिनियमादप्रयोगेऽपि विशेषस्य विशिष्टे लिङ्गसङ्ख्ये सिध्यत एवेति पूर्वपदार्थप्रधानपक्षोऽपि न त्याज्य । अत एव भाष्ये चोद्यप्रतिसमाधानेन समर्थित एवायम् । अस असर्वस्मा इति च सर्वनामकार्यं भवत्येव, नञर्थस्याव्यतिरेककरत्वात् समानाधिकरणत्वात् । अतिसर्वायेत्यादावेव हि व्यधिकरणविशेषणविषये सर्वाद्यर्थस्याप्राधान्य, न तु समानाधिकरणे नञ्समासे । वाक्य इव स्वार्थापरित्यागेनैव हि नञ्समासे सर्वादयो नञर्थविशेषण भवतीति प्रवर्तत एव सर्वनामकार्यम् । अत एव प्रधानसामानाधिकरण्याद्नानाविभक्तित्वादप्रथमानिर्देशाच्चासत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वत्वमपि न प्राप्नोति । न चोपसर्जनकार्येषु पारिभाषिकसम्भवे लौकिकमुपसर्जनमुपादेयम् । तस्मादुपपन्न पूर्वपदार्थप्राधान्यदर्शनम् । तदेव नञ्समासादौ लिङ्गसङ्ख्यातिदेशो यथाभाष्यमनुसृत ॥ ३१५ ॥

यथा नञ्समासादौ, एवम् 'आकृत्यभिधानादेक विभक्तौ वाजप्यायन' इति जाति पदार्थपक्षाश्रयेणैकशेषप्रत्याख्याने लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वादि'त्युक्तम् । गुणो द्वित्वकीत्वादिक । स चैकार्थसमवायाज्जातेरवच्छेदक । नियतलिङ्गमत्वैश्च जातिशब्दैर्जाति प्रत्याय्यत इति शब्दशक्तिस्वभावापेक्षयानित्यत्व तस्य कथ्यते । काचित् किल जातिस्त्रीत्वयुक्तेन शब्देन प्रत्याय्यते, काचित् पुंस्त्वयुक्तेनेत्यादि । तथा काचिदेकत्वयुक्तेनेत्याद्यपारयनित्यत्वम् । अत एव 'गुणविवक्षानित्यत्वादि'ति भाष्ये पाठ । अत्रैव पक्षान्तरमभिहित 'गुणवचनवद् वे'ति । लिङ्गवचनसिद्धिरित्येव । तदेतद् व्याख्यातुमुपक्रमते—

आकृतिः सर्वशब्दानां यदा वाच्या प्रतीयते ।
एकत्वादेकशब्दत्वं न्याय्यं तस्यां च वर्ण्यते ॥ ३१६ ॥

'प्रत्यानिशेषादाकृतिप्रधाने चोदनासु च तस्यारम्भाद् ज्ञायते चैकोपदिष्टमि'ति तस्या एव शब्दार्थत्व निर्णीतम् । तथा चैकशब्दत्वे तदाश्रये सिद्धे प्रत्याख्यात एकशेष । आकृतेरेकत्वात् तत्र सम्बन्धग्रहणोपपत्ते । सैवे शब्दवाच्या । न च प्रतिनियतो विशेष शब्दात् प्रतीयत इति सामान्याभिधानमेव । आश्रयभेदापायोपजनेष्वपि चैकप्रत्ययानिबन्धनाया जातेर्भेदापायोपजनाभावात् तत्प्रयुक्त शब्द एक एव न्याय्यः । अर्थभेदे हि शब्दाना भेद । अर्थश्च प्रधानभूतो जातिरेकेत्येक एव शब्द. ॥ ३१६ ॥

---

१ 'दौ च', २ 'अप स' क, पाठ ३ 'देशम्', ४ 'व च श' क पाठ..

[1] एवमुपक्षिप्य लिङ्गं तावद् विचार्यते । तथाहि —इयमाकृतिः शब्दैरभिधीयमाना आविष्टलिङ्गोक्ता । आविष्टं लिङ्गं यया सा आविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सद्भावेऽपि केनचिच्छब्देन किञ्चिल्लिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दविशेषापेक्षया आविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । तदेतदाह —

आविष्टलिङ्गता तस्यां स्याद् ग्राम्यपशुसङ्घवत् ।
द्रव्यभेदेऽपि चैकत्वात् तत्रैकवचनं भवेत् ॥ ३१७ ॥

'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री' (१-२-७३) इति जातिपदार्थे प्रत्याख्याते सूत्रे स्वभावात् प्रतिनियतलिङ्गभेदोपग्रहः । तथाहि — तत्र मूलोदाहरणविषयेषु स्त्रीत्वमेव गाव इमा इति । प्रत्युदाहरणविषयेषु तु पुंस्त्वमेव तरुणेष्विति । एवं जातिशब्दानां नियतलिङ्गता स्वभावात् । जातिपदार्थदर्शनाश्रयेण हि सूत्रप्रत्याख्याने शब्दशक्तिभेदाश्रयो लिङ्गनियमः । तथाच ब्राह्मणो ब्राह्मणीत्यादावपि जात्यभिधाने शब्दशक्तिनिमित्तमेवोभयलिङ्गाभिधानम् । वृक्ष इत्यादौ तु पुंस्त्वमेव नियतं, जातेरेव चाभिधीयमानत्वात् । अनुमीयमानद्रव्यभेदेऽपि तस्य शब्देनानुपादानादभिधीयमानजातिनिबन्धनमेकवचनमेव भवेदिति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमारभ्यते । पूर्वश्लोके यद् यदेति, तत्सम्बन्धादिह तदेति योज्यमिति समन्वयोपपत्तिः ॥ ३१७ ॥

यदि तर्हि लिङ्गभेदेन योग, कथमाविष्टलिङ्गता जातिरित्यत आह —

आश्रयाणां हि लिङ्गैः सा नियतैरेव युज्यते ।
तथाच युक्तवद्भावे प्रतिषेधो निरर्थकः ॥ ३१८ ॥

एकार्थसमवायादाश्रयगतलिङ्गोपादाना जातिः शब्दशक्त्यनुसारेण नियममङ्गीकृतवती । तथाहि — वृक्षः पादपस्तरुरिति वृक्षत्वजातिराश्रयगतं पुंस्त्वमेवोपादत्ते, न कदाचिदत्र स्त्रीत्वनपुंसकत्वे दृश्येते । शिंशपादयः स्त्रीत्वमेवाश्रयन्ते । पनसमित्यादयस्तु नपुंसकत्वमेव । इष्वग्निप्रभृतयो द्विलिङ्गाः, पद्मशङ्खादयश्च । तटादयस्त्रिलिङ्गाः । ब्राह्मणो ब्राह्मणीति च द्विलिङ्गः । नचात्र लिङ्गव्यतिक्रमः कदाचिदपि दृश्यत इति शब्दशक्तिभेदापेक्षो लिङ्गनियमोऽयमाविष्टलिङ्गता जातेर्विवक्षिता । अत एव च 'विशेषणानां चाजातेः' (१-२-५२) इति जातिप्रतिषेधो निष्फलः । जातिशब्दा हि स्वसामर्थ्यानुरोधेन लिङ्गोपादायिनो न युक्तस्य लिङ्गमनुरुध्यन्ते ॥ ३१८ ॥

---

१ 'प्रत्यार' क. पाठ.

नन्वेवं गुणवचनवदाश्रयतो लिङ्गपरिग्रहे न जातेः स्वतो लिङ्गयोगः कश्चित्, द्रव्यधर्मत्वाल्लिङ्गस्य । सत्यमेतत् । प्रभूतोऽयं प्रयोग इति तु शब्दसंस्कारमात्रमत्र लिङ्गम् । अविष्टलिङ्गो वा पात्रशब्दोऽनुभवति भिन्नलिङ्गेन सामानाधिकरण्यम् । तद्यथा — ब्राह्मणोऽयं नपुंसकमिति । प्रवृत्तिमन्तो हि सर्वेऽर्थास्त्रिभिः प्रवृत्तिभिरवियुक्ता इति यथायथं शब्दैरनुगम्यन्ते । अत एव चैतदाविष्टलिङ्गत्वं जातेः स्तनकेशादिव्यञ्जनलौकिकलिङ्गपरिग्रहे नोपपद्यत इत्याह —

सर्वत्राविष्टलिङ्गत्वं लोकलिङ्गपरिग्रहे ।
विरोधित्वात् प्रसज्येत नाश्रितं तच्च लौकिकम् ॥ ३१९ ॥

लोकव्यवहारनिरूढे लिङ्गे समाश्रीयमाणे स्तनादीनां व्यञ्जकानां प्रतिनियमात् तद्व्यङ्ग्यस्य स्त्रीत्वादेरेकार्थसमवायविरोधात् सर्वस्मिन्नर्थे नियतलिङ्गत्वमेतच्छब्दानां प्राप्नुयात् । स्तनकेशयोगाभिव्यक्तस्त्रीत्वा योषित् स्त्रीलिङ्गेनैव शब्देन व्यपदिश्येत, न दारकलत्रशब्दाभ्यां पुंनपुंसकलिङ्गाभ्याम् । अश्वादयश्च नपुंसकेन वाहनशब्देन नोच्येरन् । तस्मादात्मीयः सिद्धान्तः शब्दार्थोऽर्थो यथा नानालिङ्ग उपपद्यते, स प्रतिज्ञेयः । अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दैः सर्वार्थानां व्यवहाराद् यथा त्रिलिङ्गता सम्पद्यते, तथा परिभाषणीयम् । तथा च भाष्यं — 'तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय' इति ॥ ३१९ ॥

तथाहि—

सामान्यमाकृतिर्भावो जातिरित्यत्र लौकिकम् ।
लिङ्गं न सम्भवत्येव तेनान्यत् परिगृह्यते ॥ ३२० ॥

सामान्यादयः शब्दाः पदार्थमेकमाचक्षते भिन्नलिङ्गाः । न च तस्य पदार्थस्य लौकिकमस्ति लिङ्गमित्यलिङ्गास्तदाश्रयणे प्रसज्यन्त एते शब्दाः । तस्मादन्यद् व्यापकं शास्त्रीयं लिङ्गमाश्रीयते ॥ ३२० ॥

किं तदित्युक्तं भाष्ये 'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्ग'मिति । तद् व्याख्यातुमाह—

प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।
आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ॥ ३२१ ॥

अजस्रपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषापादनेन प्रवृत्तिः परिणाम इत्येवं सामान्यं लिङ्गलक्षणम् । तथाहि 'कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमानि'ति चोदयित्वा 'गुणानां रूपादीनामि'ति भाष्यम् । सत्त्वरजस्तमसां संनिवे-

शानां रूपादीनां संस्त्यानं संहननं विवेकेनावस्थाय धर्माणां केषाञ्चित् प्रकृतौ प्रकृतिलयस्तिरोधानं स्त्रीत्वम्। अपरेषां प्रसवो धर्मिणि उद्भव आविर्भावः पुंस्त्वम्। रजसः प्रवृत्तिधर्मणोऽङ्गितायां प्रादुर्भावः । गुणानां चात्यन्तमितरेतरसाहचर्यात् तमस उद्भूतस्य भूतरजोधर्मप्रवृत्त्यनुरोधे तिरोभावः । धर्मिरूपस्यापि तिरोभूतधर्मावस्थायामनुवृत्तिस्तमसः सत्त्वधर्मोपरागात् स्थितिर्नपुंसकं, स्त्रीपुंसनिषेधरूपतयैव गम्यमानत्वान्न भेदेन लक्षितम् । अत एव संस्त्यानप्रसवावस्थाव्यापित्वात् स्थितेर्लिङ्गसर्वनाम नपुंसकम् । स्थितितिरोभावावस्थयो रजोधर्मस्य प्रवृत्तेर्गुणान्तरेऽप्यनुवेधादन्वयित्वे सति लिङ्गानां सामान्यमेतत् ॥ ३२१ ॥

अनेन लिङ्गेन सर्वे पदार्था व्याप्ता इत्युक्तं भाष्ये 'प्रवृत्ति खल्वपि नित्या । नहि कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठत' इत्यादि । तद् व्याचष्टे—

प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थास्तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।
सततं न वियुज्यन्ते वाच्यैवात्र सम्भवः ॥ ३२२ ॥

'वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत' इत्यनुमहोपघातनिमित्तसान्निध्ये भावानां परिणाममनुभवतामाविर्भावादिलक्षणाभिर्विशेषप्रवृत्तिभिरजस्रमवियोगः । तथाहि प्रतिकलमवस्थान्तरावधारणान्यथानुपपत्त्या समुन्नीयते परिणामः । तदुक्तं भाष्ये—'सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा' इति । एवंरूपाश्च पदार्थाः शब्दैरनुगम्यन्ते । न हि शुद्धं परिणामि वस्तुतत्त्वमभिधानविषयः, आकारोपग्रहेण शब्दवाच्यत्वादिति सर्वशब्दानां स्वशक्त्यनुसारी लिङ्गनियमः समञ्जसः ॥ ३२२ ॥

तत्र प्रकृतेस्त्रिगुणाया रजसानवरतमस्तु प्रवृत्तिशीलता, तद्विकाराणां च भोग्यात्मनाम् । यस्तु भोक्ता पुरुषश्चेतनः, सोऽत्यन्तविधर्मा भोग्यजातान्निर्गुणः प्रवृत्तिमनुभवन् स्वयमात्मा चैतन्यं चितिरिति लिङ्गविशेषानियताभिधानविषयतामनुभवतीत्याशङ्क्याह—

यश्चाप्रवृत्तिधर्मार्थस्थितिरूपेण गृह्यते ।
अनुपातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयाः ॥ ३२३ ॥

बुद्धिदर्पणे चिच्छायासङ्क्रान्त्या भोगनिष्पत्तेर्भोग्यभावशबलितमेव चैतन्यं व्यवहारेऽध्यक्ष्यते। तदेव च शब्दगोचरोऽत्यन्ताज्ञातस्याभिधानायोगात्।

१. 'भंग' ख. पाठः. २. 'ग', घ. पाठः. ३. 'एव' घ. पाठः.

तथाचान्येषां भोग्यानां पृथगपरिमितपदार्थरूपानुगता प्रवृत्तिः परिणामविशेषा-
ननुगच्छतीत्याभासगतलिङ्गभेदोपचारो निराभासेऽपि चैतन्ये ॥ ३२३ ॥

तथाहि—

तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते ।
तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते ॥ ३२४ ॥

तेन बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्तेन भोग्यजातेनास्य भोक्तुश्चितिक्रिया भिद्यते प्रतिभोग्यं विवेकेन गृह्यते । विषयरूपानुकारेण हि ज्ञानमन्यथा प्रविभज्यते । अत एवाविच्छिन्नापीयं चितिक्रिया चैत्यगतकालभेदोपचारात् प्रविभक्तकाले-वावधार्यते । परमार्थतः पुनश्चैतन्यमात्ररूपस्य भोक्तुर्न कश्चन स्वरूपतो देशतः कालतो वा भेदः । चितिक्रियापि न ततो भिन्ना, निराभाससंविन्मात्ररूपत्वात् तस्य । पुरुषस्य चैतन्यमिति तु विकल्पकल्पिताकारो भेदो राहोः शिर इत्यादि-वत् । अनुत्पन्नविवेकख्यातयोऽर्वाग्दर्शना गुणपुरुषयोः स्वरूपमेलनेन व्यवहरन्ति ॥ ३२४ ॥

इत्थम् कृत्वा पारमार्थिकेन चैतन्यरूपेण व्यवहाराभाव इत्याह—

अचेतनेषु सङ्क्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तच्छब्दनिबन्धनम् ॥ ३२५ ॥

बुद्ध्याकारसंनिविष्टेषु सत्त्वादिगुणेषु जडेषु सत्त्वधर्मस्वच्छत्वातिशय-वशेन चैतन्योपराग इति तत्रादर्शतलप्रख्ये प्रतिसङ्क्रान्तं बिम्बं व्यावहारिकं चैतन्यमभिधानविषय इति तदन्येषां प्रवृत्तीरनुविदधदनुभवति लिङ्गयोगमित्यर्थः[1] । यत्तु परं स्वयंज्योतिरपेतविकारग्रन्थि, तदपरिणामि नावतरति व्यवहारम् । तदुक्तं—'चितिशक्तिरपरिणामिनी'त्यादि ॥ ३२५ ॥

तदेवं व्यवहारे चैतन्येऽपि लिङ्गयोगात्,

अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यते ।
क्वचित्तु शब्दसंस्कारो लिङ्गस्यानाश्रये सति ॥ ३२६ ॥

भोक्तृभोग्ययोर्लिङ्गभेदानुगमस्य साधितत्वात् तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तरा-भावान्न काचिदसौ पदार्थावस्था, यस्या लिङ्गसम्बन्धो नास्तीति व्यापकमिदं लिङ्ग-स्पर्शनं जातावप्यन्वयि । अवस्थात्रयस्याऽवियोगात्सर्वभावानां क्रियाया अपि

1- 'ग्रस्य मे' म. पाठः

जातेस्तदनपायात् । सम्भवदपिचेदं लिङ्गं क्वचिदविवक्षयापाकीर्यते । तदाह भाष्यकारः—'तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । स्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयोरविवक्षायां नपुंसकमि'ति । तथाच शब्दसंस्कारमात्रं 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति लिङ्गप्रत्ययस्तत्र यथोच्यते 'तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वादि'[1]ति ॥ ३२६ ॥

यदुक्तम्—'अवस्था तादृशी नास्ति या लिङ्गेन न युज्यत' इति, तदेव व्यक्तयति—

कृत्तद्धिताभिधेयानां भावानां न विरुध्यते ।
शास्त्रे लिङ्गं गुणावस्था तथाचाकृतिरिष्यते ॥ ३२७ ॥

पाकः पक्तिः पचनमिति कृदभिहितो भावोऽवस्थाभेदेन भिद्यमानस्तदनुगतं लिङ्गभेदमनुभवन्नियतलिङ्गैः शब्दैर्विषयीक्रियते । एवं गरिमा गुरुता गुरुत्वमित्यादिस्तद्धिताभिधेयः । एकापि हि यावदवस्थावस्थान्तरमनुभवत्येव । न हि कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते यतः । तथाच संस्त्यानं संस्त्यायः संस्त्येति धातुपादानैकाप्यवस्था लिङ्गभेदनिबन्धनैः शब्दैः प्रत्याय्यते । तदेवं गुणावस्थालक्षणं शास्त्रे परिभाषितं लिङ्गं न विरुध्यते कृत्तद्धिताभिधेयानां भावानां भिन्नमपि । अन्यथैकत्वाद् भावस्य किञ्चिदेकमेव लिङ्गं युज्यते । तदित्थं सिद्धेऽस्य लिङ्गलक्षणस्य व्याप्तित्वे, उपसंहरति—तथाचाकृतिरिष्यत इति । तथाच एवं सति, गुणानां रूपादीनां सत्त्वादिगुणपरिणामरूपाणामाविर्भावाद्यवस्था प्रवृत्तिसामान्यरूपा लिङ्गजातिरभ्युपगम्यत इत्युपसंहारः कृतः ॥ ३२७ ॥

इत्यत्र जातिशब्दानां लिङ्गव्याप्तिसिद्धेर्द्रव्यपदार्थत्वेन यात्र लिङ्गासिद्धिः प्रसञ्जिता, सा प्रतिसमाहिता भवतीत्याह—

लिङ्गं प्रति न भेदोऽस्ति द्रव्यपक्षेऽपि कश्चन ।
तस्मात् सप्त विकल्पा ये सैवात्राविष्टलिङ्गता ॥ ३२८ ॥

द्रव्यपदार्थपक्षेऽपि गुणावस्था लिङ्गम् । आकृतिपदार्थनयेऽपि ता एव त्यक्तभेदा व्यक्तयो जातिरिति गुणावस्थासम्भवाद् यथायथं स्वशक्त्यनुसारेण शब्दैर्नियतलिङ्गा जातिर्द्रव्यं वा नियतलिङ्गं प्रतिपाद्यत इति दर्शनद्वयेऽपि लिङ्गं प्रति भेदाभावः । कथं न भेदो यावता जातिराविष्टलिङ्गा, द्रव्यं पुनरनियतलिङ्गमित्याशङ्क्य निगमयति—तस्मादिति । द्वित्र्येकलिङ्गतया 'उपादानविकल्पाश्च

१. 'येय' क पाठ..

लिङ्गाना सह दर्शिता' इति जातिशब्दैस्तदुपग्रहे नियतैरेवासङ्करेण लिङ्गोपादानादविष्टलिङ्गता जाते कथिता । न स्वैरलिङ्गपरिग्रह एवेति पक्षद्वयसाम्यम् । वैयाकरणैर्हि न वस्तुधर्मो लिङ्गमिष्यते । अपितु शब्दार्थस्य लिङ्गयोगः । प्रतीयते च शब्देभ्यो जातिलग्गृहीतालिङ्गसम्बन्धा । तेन जाते स्वमेव लिङ्गम् । अतो आश्रयलिङ्गेन लिङ्गवत्त्वेनाभिनिविश्यते । अत एव गुणविवक्षानित्यत्वादित्येतदप्युपपद्यते, द्रव्यव्यभिचारेण जातेरपि गुणस्य शीत्यादेर्विवक्षाप्रसङ्गे ॥ ३२८ ॥

एवं द्रव्यपक्षे तस्य लिङ्गं प्रति समर्थितम् । जातिपदार्थत्वेन सम्प्रति वचनं समर्थयितुमाह—

वचने नियमः शास्त्राद् द्रव्यस्याभ्युपगम्यते ।
यतस्तदाकृतौ शास्त्रमन्यथैव समर्थ्यते ॥ ३२९ ॥

द्रव्यपदार्थदर्शनेऽपि लिङ्गं प्रति 'बहुषु बहुवचनम्' (१-४-२१) इत्यादिशास्त्रसामर्थ्याद् वचननियमो, न तु द्रव्यस्य सङ्ख्यास्तीत्येव साङ्कर्यपरिहारार्थं ध्वनदय वचनमारम्भणीयम् । एवञ्च शास्त्रशरणा व्यवस्था तदा जातावपि पदार्थे, तच्छास्त्रमन्यथा वर्ण्यते ॥ ३२९ ॥

कथमित्याह—

वर्तते यो बहुष्वर्थो भेदे तस्य विवक्षिते ।
स्वार्थैर्व्यपदिष्टस्य शास्त्रे वचनमुच्यते ॥ ३३० ॥

यो जातिलक्षणो बहुषु वर्तते, तस्य भेदे भिन्नाधारसमवाये विवक्षिते, बहुष्विति स्वाश्रये शास्त्रे कथितस्य बहुवचनं विधीयते । एवं द्वयोरिति व्यपदिष्टस्य द्विवचनमित्यादि वाच्यम् । तदयमर्थः —द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नव्यक्तिविशेषाधिकरणा जातिर्द्विवचनान्तेन शब्देन प्रत्याय्यते, बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नाधारसमवेता तु बहुवचनान्तेन, एकसङ्ख्याधारावच्छिन्ना त्वेकवचनान्तेन । तदेतदुक्तं भाष्ये—"अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः, कथं तस्यैकवचनद्विवचनबहुवचनानि । एवं स वक्ष्यति 'एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचन-मि'ति । यदि तर्हि, तस्यापि वाचनिकानि, न स्वाभाविकानि । अहमप्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचनमिति ।" एकस्मिन्

१ 'वर्गिता' च पाठः. २. 'श्राय' ग पाठ.

या वर्तते जातिरित्यार्थः। केचिदकारप्रश्लेषेणाभेदे तस्येति पठन्तस्तस्यैकशब्दार्थमेकत्वे सहजे शब्देन प्रतिपादयितुमिष्ट इति व्याचक्षते। एवमनधिगतभेदायामेव जातावाश्रयतो वचनमुपपद्यते ॥ ३३० ॥

यदा स्वाश्रयभेदेन भेद एव प्रतीयते।
आकृतेर्द्रव्यपक्षेण तदा भेदो न विद्यते ॥ ३३१ ॥

आश्रयभेदेन जातेर्भेदानुविधाने वचनभेदः स्वगत एव। तथानेकशब्दत्वमपीति एकशेष आरभ्यत एवेति द्रव्यपदार्थपक्षेण जातिपदार्थपक्षस्य भेदो नास्ति। उभयत्रापि प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात्। एतच्च दर्शनं भाष्ये हेयत्वेनोक्तम्। "यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता, कदाचिद् द्वित्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन एका आकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयते। यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् एकशेषो न वक्तव्य इति, स इदानीं वक्तव्यो भवती"ति ॥ ३३१ ॥

तस्मात् प्रागुक्तमेव युक्तमित्युपसंहरति—

अभेदे त्वेकशब्दत्वाच्छास्त्राच्च वचने सति।
एकशेषो न वक्तव्यो वचनानां च सम्भवः ॥ ३३२ ॥

व्यक्तिनिबन्धनभेदानुविधानाभावेऽपि स्वाश्रयभेदनिबन्धनं 'बहुषु बहुवचनम्' (१-४-२१) इत्यादिशास्त्राद् यथोक्तेन न्यायेन यदा जातिर्वचनभेदं प्रतिपद्यते, तदा प्रयोजकस्यार्थस्यैकत्वादेकशब्दत्वे सिद्धे प्रत्याख्यायते सूत्रमेकशेषलक्षणम् ॥ ३३२ ॥

अत्र चोदयति—

ननु चानभिधेयत्वे द्रव्यस्य तदपाश्रयः।
आकृतेरुपकारोऽयं द्रव्याभावान्न कल्पते ॥ ३३३ ॥

आकृतेः शब्दार्थत्वे द्रव्यस्यानाभिधीयमानत्वात् तदाश्रयलिङ्गसङ्ख्यासिद्धिः कथम्। शब्दार्थनिमित्तो हि शब्दसंस्कारः। अनभिधीयमानस्य च वस्तुतः सत्त्वेऽपि संस्कारं प्रत्यसत्त्वमेव ॥ ३३३ ॥

एतत् परिहर्तुमाह—

व्यपदेशोऽभिधेयेन न शास्त्रे कश्चिदाश्रितः।
द्रव्यं नाम पदार्थो यो न च स प्रतिषिध्यते ॥ ३३४ ॥

'बहुषु बहुवचनम्' (१-४-२१) इत्यादिशास्त्रेऽभिधीयमानाश्रयभेदनिबन्धनानि वचनानीति न वचनमस्ति । किन्तु सामान्येनैतदुच्यते । तथाच भिन्नाधारा जातिर्वचनभेदं प्रतिपद्यत एव । न च जातिपदार्थदर्शने द्रव्यं नाम पदार्थो नास्ति । तथाच भाष्यं — 'न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो, द्रव्यपदार्थकस्य वाकृतिर्न पदार्थ' इति । आकृतिपदार्थवादिनो द्रव्यं नाम यः पदार्थो न स नास्ति । अपितु विद्यमान एवेति भिन्नद्रव्यसम्बन्धाया जातेराश्रयगतो वचनभेदोऽविरुद्धः ॥ ३३४ ॥

अतोऽनन्तरं भाष्यं—'कस्यचित् किञ्चित् प्रधानभूतं, किञ्चिद् गुणभूतमि'त्यादि । तद् व्याचष्टे—

गुणभावोऽभिधेयत्वं प्रति द्रव्यस्य नाश्रितः ।
उपकारी गुणः शेषः पदार्थ इति कल्पना ॥ ३३५ ॥

जातिपदार्थकस्य जातिः प्रधानं शब्दवाच्या, द्रव्यं तु गुणत्वेन शब्दवाच्यमिति न विवक्षितमत्र । अपित्वनभिधीयमानस्यापि द्रव्यस्योपकारित्वाज्जातिं प्रति गुणत्वमुच्यते । तथाहि — लोके यो यस्योपकारी, स तदर्थः शेषभूतो गुण इति कल्प्यते । तथाच द्रव्यं जाताविति तत्सम्बन्धेन तद्गतवचनभेदप्रतिपत्तिरित्युक्तं भवति ॥ ३३५ ॥

कथमभिधेयत्वं प्रति गुणभावो द्रव्यस्यात्र भाष्ये स्पष्टो न व्याख्यायत इत्यत आह—

द्रव्ये न गुणभावोऽस्ति विनाद्रव्याभिधायिताम् ।
आकृतौ वा प्रधानत्वमत एवं समर्थ्यते ॥ ३३६ ॥

अद्रव्याभिधायितां विनेति । अत्र सति द्रव्याभिधाने यस्माद् द्रव्ये गुणभावो नास्ति, जातेर्वा प्राधान्यं, तस्मादेवमेतद् भाष्यं व्याख्यायते— गुणत्वमुपकारित्वेन द्रव्यस्य नाभिधीयमानत्वेनेति । अभिधीयमानतायां हि द्रव्यस्याकृतिरवच्छेदिका स्यादिति तदेव प्रधानमभिधीयमानं स्यात् । आकृतिस्त्ववच्छेदोपयोगिनी गुण एव स्यान्न प्रधानम् । तथाच यथा राजपुरुष इत्यत्र राजार्थो न संख्याभेदं प्रधानगतमवलम्बते, तथा जातिरपि नावलम्बेत । सत्यपि तु गुणत्वे तदनुवृत्तौ वचनभेदापत्तेरेकशेषप्रत्याख्यानमयुक्तं स्यात् । यदा तु नाभिधीयते

१. 'ति व' घ. पाठः. २. 'वोऽस्ति' ३. 'नाम य' क. पाठः

द्रव्यं, तदानभिधीयमानमभिधीयमानाया जातेर्गुडशब्द इव माधुर्यादेर्भेदकमित्यात्माधारलिङ्गसंख्योपसंहारेणोपकारित्वाद् गुण इति युज्यते वक्तुम् ॥ ३३६ ॥

केचिदभिधीयमानयोरपि जातिद्रव्ययोर्गुणप्रधानभावं समर्थयन्त इत्याह—

कैश्चिद् गुणप्रधानत्वं नामाख्यातवदिष्यते ।
न वृत्तिवत् परार्थस्य गुणभावस्तु वर्ण्यते ॥ ३३७ ॥

पाचकः पचतीति यथाभिधीयमानयोरेव क्रियाकारकयोर्गुणप्रधानभावः, तथात्रापि । तथा हि - नामपदेन क्रियाकारकसंबन्धोपसर्जनः साधनाश्रयः प्राधान्येनाभिधीयते, धात्वर्थस्यात्र प्रत्ययार्थविशेषणत्वात् । तेन चात्र भूतेन भाविनापि च स विशेष्यत इति न क्रिया प्रधानं, भाव्यावस्थायामेव तथात्वात् । अत एवात्र संबन्धे भावप्रत्ययस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । क्रिया तत्र गुणभूतापि भेदेनावसीयते । आख्यातपदेन तु साधनविशेषप्रतिलब्धानुग्रहा क्रिया प्राधान्येनोच्यते । भाव्यमानावस्था ह्यत्र क्रिया ज्याप्रियमाणेन साधनेन विशेष्यते प्रत्ययार्थेनापि सता । कर्तृव्यापाररूपा हि भावना भाव्यरूपधात्वर्थनिष्ठेति प्रधानभूतव्यापारावेशेन कर्तुर्य एवावगमः, स एव परार्थस्यापि प्राधान्यावगमहेतुः । तदेवं गुणभूतमप्यत्र साधनं भेदेनावधार्यते । तथाच विशेषणैर्युज्यते देवदत्तः पचतीति । अत एव स्वसंख्यया क्रियामुपकरोति पचतः पचन्तीति । एवं जातिपदार्थकानां जातिः प्राधान्येन शब्दवाच्या । द्रव्यपदार्थकानां जातिःप्राधान्येन शब्दवाच्या । द्रव्यपदार्थकानां तु द्रव्यं विवक्षानियमेन हि युज्यते गुणप्रधानभावम् । यथा तु राजपुरुषादौ वृत्तिपदे परार्थस्योपसर्जनपदार्थस्य गुणभावोऽप्रधानत्वं, नैवं नामाख्यातयोः साध्यसाधनभावस्य कथ्यते । तथाहि—वृत्तावुपसर्जनार्थस्य प्रधानेन संभेदापत्तेर्विवेकाग्रहणात् स्वप्रयुक्तसंस्कारनिमित्तता नोपपद्यते । शाब्द एव हि गुणभावस्तस्य । तथाच ऋद्धादि विशेषणं न युज्यते । पाचकः पचतीति तूभयत्रापि साध्यसाधनभावावच्छेदेनोभयमपि क्रियाकारकरूपं प्रतीयत एव । केवलं सामर्थ्याद् गुणप्रधानभावः प्रतीयते यथायोगम् । तथाहि भूतं भाव्यायेति परिनिष्ठितरूपं साधनं परार्थं, परिनिष्ठितत्वादेवान्यस्योपकारायोपादीयमानत्वात् । यदुद्दिश्य च तत्प्रवृत्तिस्तत् साध्यं प्रधानमाख्यातपदे । नामपदे तु कारकशक्तिः प्रवृत्तिनिमित्तमिति तदाधारः प्राधान्येनाभिधीयते । एवमिह दर्शनभेदेऽपि द्वयोरपि शब्दार्थत्वेन यदाकृतेराधारप्रकल्पितातिशयसंपा-

१. 'द्याभिधीयमानाया', २. 'हा प्राप्ति' घ. पाठः. ३. 'प्रधानं' क. पाठः.

दनाय द्रव्योपादानं, तदाकृतिः प्रधानं विशेष्यत्वेनोपक्रमात् । यदा तु व्यक्ति-विशेषावच्छेदपरमाकृत्युपादानं, तदा विपर्ययः ॥ ३३७ ॥

यद्येवमाकृतिपक्षेऽपि द्रव्यस्याभिधीयमानत्वात् तद्गतवचनभेदवच्छब्दभेदप्रसङ्ग इत्यारभ्यत्योऽनाप्येकशेष इत्याशङ्क्याह—

गुणभूतस्य नानात्वादाकृतेरेकशब्दता ।
सिद्धो वचनभेदश्च द्रव्यभेदसमन्वयात् ॥ ३३८ ॥

आकृतिपदार्थकानां द्रव्यं गुणभूतं भिन्नमिति न गुणभूतशब्दार्थभेदापेक्ष-नेकशब्दत्वम् । अपितु प्रधानभूतशब्दार्थाभेदापेक्षमेकशब्दत्वमेव न्याय्यमिति र्थं एकशेषेण । वचनभेदस्तत्र सुतरां सिद्धोऽभिधेयेन द्रव्येण भिन्नेन योगात् । यमभिप्रायः— भेदाभेदयोर्गुणप्रधानभूतयोर्विरोधात् प्रधानयुक्तमेवैकशब्दत्वम् । हि प्रधानमनादृत्य गुणविधानं युक्तम् । स्वनिमित्तं तु संस्कारं प्रधानानुग्रहाय गुणो वचनभेदलक्षणं प्रधानानुपरोधि प्राप्नोतु । कोऽत्र विरोधः ॥ ३३८ ॥

तथाहि—

साधनं गुणभावेन क्रियाया भेदकं यथा ।
आख्यातेष्वेकशब्दाया जातेर्द्रव्यं तथोच्यते ॥ ३३९ ॥

क्रियाप्राधान्येऽप्याख्यातस्य यथा गुणभूतसाधनाश्रयो वचनभेदः पचतः पचन्तीति, तथैकशब्दवाच्यायाः प्रधानभूताया जातेस्तेनैव शब्देन द्रव्यस्याभि-धाने संनिहितोऽभिधीयमानो गुणोऽसावात्माधारं संख्याभेदं तत्र कल्पयति । र हि गुणधर्मेण प्रधानस्योपरोधो न भवति, तं प्रधानोपकारायोपस्थापयत्येव गः । अन्यथा गुणत्वमेवास्य हीयेत । यत उपकारप्रभावितत्वात् तस्य । इत्थं नामाख्यातवदिति निदर्शनं सुसदृशमुक्तं, न वृत्तिवदिति । नहि राजपुरुषे र्थनिमित्तः कश्चिद् वचनभेदादिः संस्कारोऽत्यन्तमभेदापत्ते[3] प्रधानार्थेनोपस-नाभेस्य । अत्र च साधनं क्रियाया न भिन्ना संख्यामुपसंहरति । अपित्वविध-नभेदापि स्वतः क्रियाश्रयगतवचनभेदापेक्षया पचतः पचन्तीति तिङन्तेनाभि-धत इत्युच्यते । तथाच गुणभूतसाधनभेदादेव निर्ज्ञातभेदत्वान्न तिङन्तान्येक-प्ररम्भं प्रयोजयन्तीति भाष्येऽभिहितम् ॥ ३३९ ॥

---

१ 'प्राधान्यम्' २. 'तत्र' ३. 'न्तमभे' ४. पाठः,

तदेवं जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभिधानेऽपि प्राधान्याज्जातिपदार्थाभ्युपगमे लिङ्गवचनसिद्धिरुपपादिता लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्[1]यानित्यत्वादिति। गुणोऽत्र द्रव्यं विवक्षितम्। यदा तु जातिमात्राभिधानमेव, तदा गुणवचनवदाश्रयतो लिङ्गवचनानि व्याख्यातुमाह—

एकत्वे तुल्यरूपत्वाच्छब्दानां प्रतिपादने ।
निमित्तात् तद्वतोऽर्थस्य विशिष्टग्रहणे सति ॥ ३४० ॥
सोऽयमित्यभिसंबन्धादाश्रयैराकृतेः सह ।
प्रवृत्तौ भिन्नशब्दायां लिङ्गसंख्ये प्रसिध्यतः ॥ ३४१ ॥

आधारैः सह जातेरभेदे सति शब्दैः प्रत्यायने क्रियमाणे ये जातिविशिष्टद्रव्याभिधायिनः, ये च जातिमात्राभिधायिनः शब्दास्ते तुल्यरूपत्वादभेदेनाध्यवसीयन्ते। तथाहि, स्वार्थप्रतिपादने जातिशब्दैर्जातिलक्षणं निमित्तं तद्वति द्रव्येऽध्यारोपितमाश्रित्य जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्याभेदेन प्रत्यायनमिति तैराश्रयभूतैर्द्रव्यैः सह जातेः सोऽयमित्यभेदप्राप्तौ निमित्तानुविधानेन निमित्तिनोऽप्यभिधानात् तद्गतलिङ्गसंख्योपादानं शुक्लादिवदविरुद्धं भिन्नशब्दायामपि प्रवृत्तौ। यदा हि जातितद्वन्तौ द्वावप्येकशब्दवाच्यौ, तदेकशब्दा प्रवृत्तिर्व्याख्याता। इह तु जातिमात्रस्य शब्देन प्रतिपादने भिन्नशब्दा प्रवृत्तिः। अत्रापि च निमित्तसरूपप्रत्ययोपजननाद् यथाप्रत्ययं च शब्देनाभिधानान्निमित्तिसङ्क्रान्त्यैव शब्दप्रवृत्तिः। तथाह्यस्य गौरिति व्यतिरेको न दृष्ट इत्यभेदोपचारादाश्रयलिङ्गवचनसिद्धिः। एवञ्च फलतः पक्षयोरभेदः। पूर्वत्र तु गुणप्रधानभावेन द्वयोरभिधानं, इह त्वभेदोपचारादित्येतावान् विशेषः ॥ ३४०,३४१ ॥

यद्वा पूर्वत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यमुपकारकं विवक्षितम्। तथा च चोदितं 'मत्तु चानभिधानम्' इत्यादि। जातिलक्षणनिमित्तानुविधानमन्तरेण च न व्यक्तयो यथास्वं विशेषेण व्यवहारमवतरन्तीत्याह —

प्राक् च जात्यभिसंबन्धात् सर्वनामाभिधेयता ।
वस्तूपलक्षणं सत्त्वे प्रयुज्यन्ते त्यदादयः ॥ ३४२ ॥

यावज्जातिरूपमाधारे न प्रत्यस्यते, तावद्व्यक्तीनां रूपानवसायादनिरूपणमेव विशेषणम्। आरूपिका हि जातिराधारं निरूपयन्ती व्यवहारयति। यथास्वं विशेषशब्दैर्विशिष्टजातिरूपणाभावे न विशेषशब्दानामगोचरः पदार्थ इति सत्त्वे द्रव्ये सिद्धस्वभावे वस्तुमात्रोपलक्षणाः सर्वनामशब्दास्त्यदादयः प्रयुज्यन्ते। ते हि वस्तु किञ्चिदिति सामान्यमात्रतया पदार्थमवगमयन्ति। तस्माद् विशेषप्रत्यायनाय जातिरूपाध्यासेन निमित्तरूपता प्राप्ताः पदार्था यथायथं जातिशब्दै-

1. 'मा' ग. पाठः. 2. 'का' ग. पाठः.

रभिधीयन्ते गवादिभिरित्यभेदोपचाराज्जातिशब्दानां द्रव्याभिधानं न गौणम्, अपितु मुख्यमेवेत्याश्रयलिङ्गवचनसिद्धिरुक्ता ॥ ३४२ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

पाकौ पाका इति यथा भेदकः कैश्चिदाश्रयः।
इष्यते चानुपादानो धर्मोऽसौ गुणवाचिनाम् ॥ ३४३ ॥

पाकशब्दः क्रियाधर्मवचनो नोपादत्ते तदाश्रयम्। अनुपादानोऽपि चात्र क्रियाश्रयो भेदकः। तथाहि द्विवचनबहुवचने भवतः, कर्मस्थत्वात् पचिक्रियायास्तद्भेदे पाकभेदाभिधानमत्र। एवं गुणवाचिनां शब्दानां सोऽयमिति संबन्धादाश्रयानुपादानेऽप्यनुपादानोऽस्याश्रयो भेदक इति जातिशब्दानां गुणवचनत्वादनुपात्तद्रव्याणामपि वचनभेदः सेत्स्यतीति कैश्चिदभ्युपगम्यते। एतत्तु न युक्तम्। पाकौ पाका इति सोऽयमित्यभिसंबन्धेनाश्रयोपादानस्यादृष्टेः। युक्तं यदाश्रयभेदेन पाकभेदाद् भिन्नशब्दाभिधेयत्वे स्वगत एव वचनभेदः। न चायमाश्रयगतः। आश्रयभेदेनाश्रितस्य भेदादाश्रितभेदानुयाय्येव। तथाच शुक्लतिलतण्डुलौदनानां पाक इत्याश्रयभेदाचगमादेवाश्रितभेदप्रतीतेर्न बहुवचनम्। शुक्लादिशब्दानां तु सोऽयमिति संबन्धेन दृष्टमाश्रयोपादानम्।॥ एवं च जातिशब्दानां भाष्ये निदर्शनत्वेनोपन्यस्ता 'गुणवचनवदि'ति। तथाहि—जातिशब्दा अप्याश्रयमभेदोपचारादुपाददत एव। आश्रितमात्रश्च गुणो विवक्षित इति जातिरपि तथा प्रसिद्धवस्तु। गुणवचनत्वेन शुक्लादिरित्युपमानम्। न चाधारभेदेऽपि जातिभेदः पाकादिवदित्यभिन्नशब्दत्वे मत्वाख्याते एकशेषेऽभेदोपचारेण तद्वृत्तिवृत्ते लिङ्गवचनसिद्धिरत्र विवक्षिता न स्वाश्रयानुपादानेन ॥ ३४३ ॥

तथाहि—

आश्रयस्यानुपादाने केवलं लभते यदि।
आधारधर्मान् सामान्यं पुरस्तात् तद्विचारितम् ॥ ३४४ ॥

अनुपात्ताधारं शुद्धमेव जातिशब्देन सामान्यमभिहितमित्याधारगतालिङ्गसंख्यालक्षणान् धर्मान् प्रतिपद्यत इति नेदं गुणवचनवदित्यत्र परिहारे व्याख्यातुं युज्यते। एतद्धि पूर्वत्र परिहारे 'लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वादि'त्यत्र पक्षान्तरं व्याख्यातम्। तथाहि तत्र 'ननु चानभिधेयत्व' इत्यादिना चोदयित्वा 'व्यपदेशोऽभिधेयेन न शास्त्रे कश्चिदाश्रित' इति परिहृतम्। द्वितीयश्चापि पक्षोऽत्र

व्याख्यात 'कैश्चिद् गुणप्रधानत्वमि'त्यादिना द्वयोरप्यभिधीयमानत्वलक्षणो गुण प्रधानभावेन । अस्मिंस्तु परिहारे जातेरेवाभिधेयता । अभेदोपचारात्तु तदाश्रयोपादाने तद्धर्मसिद्धि ॥ ३४४ ॥

तत्र कथमभेदोपचार इत्युक्त भाष्ये— सामान्ये 'वृत्तस्य वृत्तिरुपजायत' इति । तदुपपादयितुमाह—

जातौ पूर्वं प्रवृत्तानां शब्दानां जातिवाचिनाम्[1]।
अशब्दवाच्यात् सम्बन्धाद् व्यक्तिरप्युपजायते ॥ ३४५ ॥

निमित्तपुरस्सरा निमित्तिनो वृत्तिरिति पूर्वं निमित्तभूताया जातो शब्दप्रवृत्ति । सा च जातिर्निराश्रया न सम्भवतीति शब्देनाभिधायकेनाविषयीकृतादपि तद्वत्सम्बन्धलक्षणात् सामर्थ्यात् व्यक्तिस्तद्वान् प्रत्ययपथमुपारोहति । तथाचाह — 'अधिकरणगति साहचर्यादि'ति ॥ ३४५ ॥

प्रत्ययानुसारेण च शब्दा प्रवर्तन्त इति क्रमाऽप्यत्रोपपन्न इत्याह —

सोऽयमित्यभिसम्बन्धाज्जातिधर्मोपचर्यते ।
द्रव्यं तदाश्रयो भेदो जातेश्चाप्युपगम्यते ॥ ३४६ ॥

अभेदाध्यासाज्जातेरिव धर्मोऽस्येति द्रव्य जातिशब्देनोच्यते । जात्यात्मकत्वापत्ते निमित्तरूपाच्छुरितस्य पदार्थस्यावगमात् तथैवाभिधानप्रवृत्तिरिति जातिलक्षणनिमित्त व्यक्तावध्यस्य तदभेदेन शब्दस्तत्र वर्तते । तथाच द्रव्यस्यापि निमित्ताच्छुरितस्य निमित्तनिबन्धनेन शब्देनाभिधानमर्थतो जायत इति तदाश्रय सङ्ख्याभेदो निमित्तेऽपि प्रतिज्ञायते, न हि जातिशब्देन द्रव्य स्वेन रूपेणाभिधीयते, अपितु निमित्तस्य तत्र सन्निधानान्निमित्तमभिदधता शब्देन सामर्थ्यान्निमित्त्युपादान, निमित्तिनो निमित्तस्य निष्कृष्टस्याभावात् । तथाच मेयोजकोऽत्र निमित्तमेवाभिधान इति तदभेदात् तदेकत्व न्याय्यम् । उपात्तनिमित्तिगतस्तु धर्मप्रतिलम्भ । विरम्य व्यापारायोगाच्च शब्दस्य नायमभिधाया क्रम । प्रतिपत्तारस्तु तमेकमेव समुदायमर्थं स्वकल्पनाभिर्विभजन्त इति तदभिप्रायेण सामान्ये वृत्तस्येति भाष्ये क्रम उक्त ॥ ३४६ ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति—

मञ्चशब्दो यथाधेयं मञ्चेष्वेव व्यवस्थितः ।
तच्छेनाह तथा जातिशब्दो द्रव्येषु वर्तते ॥ ३४७ ॥

---

१ 'प्रयोगमतीतः' च पाठ

मञ्चाः क्रोशन्तीति क्रियासम्बन्धस्याधेये मञ्चस्थे प्राणिन्युपपत्तेराधाररूपाभेदेनाधारवचनोऽपि मञ्चशब्दस्तदाधेयवचन इति निर्धार्यते । एवमानीयन्तां गाव इति क्रियासम्बन्धस्य जातावनुपपत्तेस्तदभेदापन्ना व्यक्तयः क्रियासमन्वयसमर्था जातिनिबन्धनेन शब्देनोपादीयन्त इत्यवगमः ॥ २४७ ॥

यद्येवं कथं जातिरेव पदार्थ इत्यत आह — ।

तत्र जातिपदार्थत्वं तथैवाभ्युपगम्यते ।
जातिरुत्सृष्टसङ्ख्या तु द्रव्यात्मन्यनुषज्यते ॥ २४८ ॥

यथाधेयाभिधानेऽपि मञ्चशब्दस्तदाधारवचन इत्युच्यते, तथैव सत्यप्याश्रयद्रव्योपादाने जातिशब्दो जातिपदार्थ एव व्यवस्थाप्यते । द्रव्यमपि हि नासौ स्वरूपेणाचष्टे, अपितु जातिरूपाध्यासेनेत्युपचरितं जातिरूपसमावेशाद् द्रव्याभिधानं वाहीकाभिधानवत् । मुख्यं तु जात्यभिधानमेव । निरूढत्वाच्च नोपचारप्रतीतिः । यद्येवं निमित्ताभिधानं मञ्चादिवदेव स्यात् । तथा चैकजात्याच्छुरिता व्यक्तयः सर्वा ऐक्येनाभिधीयेरन्निति वचनभेदो न स्यादित्याशङ्क्योक्तं — जातिरुत्सृष्टसङ्ख्येत्यादि । जातेः स्वतःसङ्ख्यारहितत्वाभिरन्तसङ्ख्यास्वरूपेण केवलमसौ द्रव्येऽध्यस्यत इति न तदाश्रया काचिदत्र सङ्ख्या प्राप्नोति । नापि लिङ्गमलिङ्गत्वात् तस्या इत्याधारगतलिङ्गसङ्ख्योपग्रह एव न्याय्यः॥ २४८॥

तदेवमुपपन्नो जातिशब्दानां लिङ्गवचनयोग, शुक्लादिशब्दवत् । तत्र शुक्लादिशब्दानां मतुब्लोपादभेदोपचाराद् वा तद्वति वृत्तिः । जातिशब्दानां तु व्यतिरेकस्य कदाचिददर्शनान्मतुब्लोपेन नार्थोऽभेदोपचारादेव तद्वति वृत्तिः । तथापि च तद्वदभिधानमात्रं समानमाश्रित्य रूपायभेदानादरेण शुक्लादीनां दृष्टान्ततोपपत्तिरित्याह —

अस्येदमिति या यत्र सोऽयमित्यपि या श्रुतिः ।
वर्तते परधर्मेण तदन्यदभिधीयते ॥ २४९ ॥

मत्वर्थीयवशेनाभेदोपचारेण वा शब्दोऽन्यत्र वर्तताम् । निमित्तरूपाध्यासेन तु निमित्तिनोऽभिधानं तुल्यम् । इयता चेह प्रयोजनमित्यर्थः । इत्थञ्च यथा गुणशब्दत्वं द्रव्यवाच्यत्वेऽपि शुक्लादीनामुच्यते, तथा गवादीनां जातिशब्दत्वेऽपि न कापि हानिः ॥ २४९ ॥

तथाहि —

यत् प्रधानं न तस्यास्ति स्वरूपमनिरूपणात् ।
गुणस्य चात्मना द्रव्यं तद्द्वारेणोपलक्ष्यते ॥ २५० ॥

निरुपाधेरर्थस्य द्रव्यात्मनः क्रियासम्बन्धक्षमस्य शुद्धं रूपं व्यवहारे नास्ति। शाब्दे वैकल्पिके वा निरूपणपूर्वको हि व्यवहारः। तच्च निरूपणमर्थस्योपाधिरूपाच्छुरणेनैव। ततश्च गुणस्य यथायथं शुक्लजात्यादेर्विशेषणस्यात्मना स्वरूपेण द्रव्यं व्यवहारे तद्भावं गुणात्मतामिवोपगतमुपलक्ष्यते। निमित्तसरूपतां प्राप्तं निमित्तीत्यर्थः॥ ३५०॥

एवमपि च आतिप्राधान्यं न मुख्यतीत्याह—

गुणस्य भेदकाले तु प्राधान्यमुपजायते।
संसर्गश्रुतिरर्थेषु साक्षादेव न वर्तते॥ ३५१॥

यदा द्रव्यं प्राधान्येन विवक्षितं भवति, तदा जात्युपधीयमानं तदभिधीयते। यदा तु गुणस्यान्यस्माद् भेदेनाख्यानं प्रधानतया, तदा स्वसामान्यावेशेन तदभेदमाप्तस्य तस्य प्रत्यायनम्। यदा तु जातिरेव प्राधान्येनाभिमता, तदा तस्याः शब्दस्वरूपाध्यासेनाभिधानम्। तथाहि — धर्मान्तरसंसर्गोपहितविशेषं वस्तु शब्दाः शक्नुवन्त्यभिधातुं, न शुद्धम्। अत एव संसर्गनिमित्ता श्रुतिः शब्दसंसर्गश्रुतिरित्युच्यते। सा च धर्मान्तरमुखेनार्थेषु निविशते, नोपधानत्यागेन, साक्षान्निरुपाधेरनिरूपणान्निरूपणपूर्वकाणां शब्दानामविषयत्वात्॥ ३५१॥

एवं तावज्जातिपदार्थताप्रसङ्गाद् द्रव्यपदार्थतापि कथं भवतीत्याह। यदि वा सोऽयमिति सम्बन्धाद् द्रव्याभिधानेऽपि यदि जातिपदार्थता, कथं तर्हि द्रव्यपदार्थतेत्याह—

जातौ वृत्तो यदा द्रव्ये स शब्दो वर्तते पुनः।
जातेरेव पदार्थत्वं न तदाभ्युपगम्यते॥ ३५२॥

जातौ वर्तित्वा तद्विशिष्टं यदा द्रव्यमप्याह, न जातावेवाभिधाविरामः शब्दस्य, तदा जातेरेव केवलाया न पदार्थत्वम्। अभेदोपचाराच्च सोऽयमिति सम्बन्धेन यथासमर्थितं न द्रव्योपादानमभ्युपगम्यते। अपितु तद्वलक्षोऽयं पूर्वत्र परिहारेऽभिहित इत्यर्थः॥ ३५२॥

ननु च विरम्य व्यापारानुपपत्तेः शब्दानां कथं जातौ वर्तित्वा स एव शब्दो द्रव्ये वर्तते। दर्शनभेदेन हि भिन्ना एव शब्दा जातिमात्रवचनास्तद्वचनाश्चेत्यत आह—

प्रवृत्तानां पुनर्वृत्तिरेकत्वेनोपवर्ण्यते।
प्रतिपत्तृरुपायेषु न तत्त्वमनुगम्यते॥ ३५३॥

---

१. 'रे', २. 'तरुपाथि', ३. 'न्य' क. पाठः.

सादृश्यादभेदसमावेशेनैवमेकत्वेन व्यवहारः प्रतिपादनोपायः । सद्व्यपार्थाभिधानं क्रममप्येवं कल्पनया क्रमेण प्रतिपाद्यते । न च परप्रतिपत्त्युपायानां परमार्थानुगमो न्याय्यो हेयत्वात् तेषाम् । तथा च तद्वदभिधानमप्यक्रममेवोभयाभिधानम् ॥ ३५३ ॥

अत्रापि चाभयाभिधाने[१] प्राधान्याप्राधान्यविवक्षावशेन जातिपदार्थता द्रव्यपदार्थता च दर्शनभेदेन समुन्नीयत इत्याह—

अपृथक्त्वेऽभिधानस्य जातिराश्रीयते यदा ।
द्रव्यस्य सति संस्पर्शे तदा जातिपदार्थता ॥ ३५४ ॥

एकशब्दोपादानत्वेऽपि जातिद्रव्ययोर्यदा जातिराधारभेदसत्यपि अभेदा कार्यप्रवृत्तौ प्राधान्येनाश्रीयते, ब्राह्मणाः शुश्रूषितव्याः, योऽयं पानीयं पिबति स गौः यदा न स्प्रष्टव्यः, गौरनुबन्ध्य इत्यादौ, तदा सत्यपि द्रव्यस्य शब्देन सम्पर्शे जातिपदार्थपक्ष एव, जातिभेदप्रतिपादनमात्रोपयोगित्वाद् द्रव्यस्य ॥ ३५४ ॥

द्रव्यस्य सति संस्पर्शे द्रव्यमाश्रीयते यदा ।
वाच्यं तेनैव शब्देन तदा द्रव्यपदार्थता ॥ ३५५ ॥

जात्युपादायिनैव शब्देन द्रव्योपादाने सत्यपि तस्याभिधेयतयैव[२] सम्बन्धे सम्पर्शे यदा द्रव्यं प्राधान्येन कार्यसम्बन्धितयाश्रीयते, जातिस्तद्विशेषणमात्रोपक्षया, ब्राह्मणमिमं भोजयेत्यादौ, द्रव्यपरायां चोदनायां, तदा द्रव्यपदार्थपक्षः । तदेतदुक्तं 'कस्यचित् तु किञ्चित् प्रधानमि'ति ॥ ३५५ ॥

जातिपरायामपि चोदनायां क्रियासम्बन्धयोग्यत्वाद् द्रव्यमेव तात्पर्येणार्थः पदार्थोऽवसित इत्याह—

अपृथक्त्वेऽभिधानस्यापि भेदमात्रे प्रवर्तते ।
यदा सम्बन्धतज्जातिः सापि द्रव्यपदार्थता ॥ ३५६ ॥

द्वयोरपि शब्दोपादानत्वे कार्यप्रतिपत्त्योरसम्भवादनादृत्य जातिं द्रव्यमेव पदार्थमातिष्ठन्ते व्याडिप्रभृतयः । यदाहुः —'चोदनासु च तस्यारम्भादि'ति । जातिस्तु भेदमात्रे स्वाश्रयव्यवच्छेदमात्र एव तत्र प्रवर्तते शब्दाभिधेयापि । तद्यथा —राजपुरुष इत्यत्र समासवाच्योऽपि सम्बन्धः सम्बन्धिस्वरूपावच्छेदमात्रोपयोगीत्युत्तरपदार्थप्रधान एव समासो न सम्बन्धप्रधानः । एवं गवादि-

१ 'न्ये' ग पाठः २ 'धानव' क पाठः

शब्दा जात्यभिधायिनोऽपि तद्गुणप्रधानाः। यथा च राजपुरुषादयः शब्दाः सम्बन्धोपाधिमर्थं सकृदेवाभिदधति, तथा जातिशब्दाः जातिविशिष्टम्। नात्र क्रम इत्यपृथक्छब्दवाच्येत्यनेनाह। दृश्यते च केषाञ्चित् क्रमः। यथा गर्गशब्दो मूलप्रकृतिमुक्त्वा गर्गा इति वृत्तावपत्यमाहेत्यतो वैधर्म्यं सूचयितुमेवमत्राभिधानम्। एवं दर्शनभेदेन पदार्थद्वयं विभक्तम् ॥ ३५६ ॥

केषाञ्चित्तु शुद्धैव जातिः शब्दवाच्येति जातिपदार्थपक्षे, शुद्धं च द्रव्यं शब्दवाच्यमिति द्रव्यपदार्थपक्षे इतीदमपरं पक्षद्वयमित्याह —

अत्यन्तभिन्नयोरेव जातिद्रव्याभिधायिनोः।
अवाच्यस्योपकारित्व आश्रिते तूभयार्थता ॥ ३५७ ॥

केवलजात्यभिधायी शब्दोऽन्य एव। अन्यश्च केवलद्रव्याभिधायी। उभयत्रापि चानभिधीयमाना जातिर्द्रव्यं वा यथायोगमाधारभेदप्रकल्पनेन स्वगतलिङ्गसंख्यादिधर्मप्रकल्पनेन चोपकरोतीति भगवतः पाणिनेराचार्यस्यायं पक्षः सर्वपक्षाश्रितो निर्दिष्टः। तथा च विषयभेदेन क्वचिज्जातिपदार्थता मद्रबृजादिसिद्धयर्थमाश्रिता, क्वचिद् द्रव्यपदार्थता वृष्युद्धवादिसिद्धयर्थम्। अत एव जात्याख्यायां —' (१-२-५८) 'सरूपाणाम्—' (१-२-६४) इति च योगद्वयमारब्धवानाचार्यः ॥ ३५७ ॥

तदेवं प्रसङ्गाद् दर्शनभेदोपक्षेपः। प्रकृतमुपसंहरति —

आश्रिते त्वाश्रयकृतं भेदमभ्युपगच्छता।
पुनश्चाप्येकशब्दत्वं जातिशब्देऽनुवर्णितम् ॥ ३५८ ॥

व्यक्तिविशेषाश्रितायां जातौ शब्देनाभिधीयमानायां संनिहिताश्रयनिबन्धनं शब्दसंस्कारनिमित्तं लिङ्गवचनभेदमङ्गीकुर्वता प्रयोजकस्य शब्दार्थस्याभेदादेकशब्दत्वं जातिपदार्थवादेऽत्र पूर्वस्मिन् पक्षे भाष्यकारेण 'यदि तस्यापि वचनानि न्याचनिकान्यहमप्येवं वक्ष्ये बहुषु योऽर्थो वर्तते तत्र बहुवचनमि'ति ब्रुवता वर्णितमभिहितम्। तथा चैकशेषः प्रत्याख्यायते। प्राधान्येन जातिः शब्देनाभिधीयत इति सिद्धं एकस्तदभिधायी शब्दो व्यक्तिभेदेऽपि। ये तु सम्बन्धिनो जातेस्ते भिद्यमाना भेदनिबन्धनं संस्कारं शब्दस्यैकस्य निर्वर्तयन्ति। द्वितीयस्मिन्नपि पक्षेऽत्र 'गुणवचनसद्‌भावतो लिङ्गवचनानी'ति गुणभूतस्याभिधीयमानस्यापि द्रव्यस्य शब्दभेदप्रयोजकत्वाभावात् तदेवैकशब्दत्वमुपपादितम्।

सम्बन्धिनो हि जातेः सामर्थ्याद् वा सन्निहिता निमित्तरूपाच्छुरिता चोपादी-यन्त इति परिहारद्वयतात्पर्यं व्याख्यातम् ॥ ३५८ ॥

तदेवं वृत्तिविचारप्रसङ्गागतं गुणवचनाना शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनसिद्धिविचारं भाष्यप्रदेशानुवादेन यथायथं परिसमाप्योपमानसमासविचारायोपक्रमते । तत्र प्रथमं तावदुपमानलक्षणोपयोगि भाष्यं — 'मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते । अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामी'ति । एतद् व्याचष्टे—

अनिर्ज्ञातस्य निर्ज्ञानं येन तन्मानमुच्यते ।

प्रस्थादिकेन मेयात्मा साकल्येनावधार्यते ॥ ३५९ ॥

मीयते परिच्छिद्यते येन तन्मानमिति सामान्येनावधारितस्य पदार्थस्य निश्चयेन विशेषरूपेणावधारणनिबन्धनं साकल्येन परिच्छेदकं प्रस्थ खारी आढकमित्यादि मानं कथ्यते । एतच्च मानसामान्यलक्षणमिति । प्रस्थादीत्यादि-ग्रहणात् प्रमाणोन्मानादयोऽपि गृह्यन्ते । मानस्य ह्युक्तपरिभाषाविशेषणम् । तत्र प्रस्थादि परिमाणं दिष्ट्यादि प्रमाणं पलाद्युन्मानम् ॥ ३५९ ॥

मानसमीपमुपमानं व्याचष्टानुसाद—

अनिर्ज्ञातं प्रसिद्धेन येन तद्धर्म गम्यते ।

साकल्येनापरिज्ञानादुपमानं तदुच्यते ॥ ३६० ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । तथाप्रसिद्धमनिर्ज्ञातं गवयादि प्रसिद्धेन गवा सादृश्यतस्तद्धर्म तस्येव धर्मो यस्य तद्विवेति परिच्छिद्यते । सादृश्यमात्रेण परिच्छेदो नारोहपरिणाहतः साकल्येन विशेषात्मनापि । अत एव सादृश्यं प्रत्यक्षेण स्फुटमत्रावधार्यत इति तदपेक्षोपमानस्येति नैव मानम्, अपितु तस्य समीपं, किञ्चिद्रूपतया परिच्छेदात् । अत एवोपमानस्य प्रामाण्येऽपि विवदन्ते किल । प्रत्याथितत्वात्स्यमेव प्रमाणम् । सादृश्यकथनं तूपाय इति । उपमीयतेऽनेनेति च करणव्युत्पत्त्या सदृशज्ञानमुपमानम् । साक्षात् येनोपमेय-परिच्छेदात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः फलं केषाञ्चित् । अन्येषामनेन सदृशी मदीया गौरिति फलम् । गवादिस्तूपमानं परम्परयोपयोगाद् व्यवह्रियते, चक्षुरादीव प्रमाणशब्देन ॥ ३६० ॥

एवमुपमाने व्याख्याते सामर्थ्यादुपमेयमपि व्याख्यातं भवति, उपमितिक्रियाया उपमेयविषयत्वात् । ततश्च सामान्यधर्मव्याख्यानोपक्रमं सूत्रार्थं व्याचष्टे—

द्वयोः समानो यो धर्म उपमानोपमेययोः ।

समास उपमानानां शब्दैस्तदभिधायिभिः ॥ ३६१ ॥

१. 'सभेदाच्च' क. पाठ.

येन निमित्तेनोपमानोपमेयभावोऽर्थयोरसाववश्यसन्निधिरत्र धर्मः सादृश्यं सामान्यमुच्यते । द्विवृत्तित्वात् सामान्यं ब्रुवन्ति सामान्यवचनाः । तैः शब्दै-रुपमानवचनानां समास इति सूत्रार्थः । शस्त्रीश्यामा । शरकाण्डगौरीति ॥ ३६१ ॥

ननु चात्र श्यामत्वादिगुण आश्रयसमवेतत्वाद् भिन्न एवेति कथं सामान्यमित्याशङ्क्याह —

आधारभेदाद् भेदो यः श्यामत्वे सोऽविवक्षितः ।
गुणोऽन्यथाश्रितैकत्वो भिन्नाधारः प्रतीयते ॥ ३६२ ॥

आश्रयभेदाच्छ्यामत्वगुणस्य यो भेदः, सोऽत्र सामान्यवचनैरिति वदतो नाभिधित्सितः । आश्रयविशेषसमवेतोऽप्यपेक्षितमेकत्वं येन स तथाभूतः सामान्य-वचनसामर्थ्यादेवावगम्यते गुणः । भिन्नाश्रयत्वेऽपि हि गुणस्यान्वयि रूपमस्त्येव । यद्वशाच्छ्याम इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययसम्भवः । न चात्राभेद एव विवक्षितः ॥ ३६२ ॥

अपि तु —

गुणयोर्नियतो भेदः गुणजातेस्तथैकता ।
एकत्वेऽत्यन्तभेदे वा नोपमानस्य सम्भवः ॥ ३६३ ॥

अत्यन्तैकत्वे भेदाधिष्ठानस्य सादृश्यस्याभावान्नोपमानोपमेयभावः । न हि भवति गौरिव गौरिति । नात्यन्तभेदेऽन्वयिनो रूपस्याभावे हिमवानिव लोष्ट इत्युपमास्ति । तस्माद् भेदाभेदविमर्शेनोपमायामाधारभेदाद् भेदः । स्वालक्षण्ये-नान्वयिरूपवशेन चाभेदमाश्रित्य गुणोऽत्र सव्यापारः । एवंविध एव चार्थात्मा शब्दवाच्यः । न हि शब्दाः स्वालक्षण्येन भेदमर्थानामावेदयन्ते । सामान्य एव सम्बन्धग्रहणात् ॥ ३६३ ॥

मा भूदत्यन्तभेदे उपमा । अभेदे तु कथं न भवति । गुणो लोके द्वयोरुपमानोपमेय-भावं वर्तयत्येवेत्याशङ्क्याह —

जातिमात्रव्यपेक्षायामुपमार्थो न कश्चन ।
श्यामत्वमेकं गुणयोरुभयोरपि वर्तते ॥ ३६४ ॥

अनाश्रिताधारभेदस्य श्यामतामात्रस्य विवक्षायां शस्त्रीदेवदत्तयोः श्याम-गुणसमवेतमेकं श्यामत्वं सामान्यमित्येव वचनव्यक्तिः । तथाच सादृश्ये न परिच्छे-दाभावः ॥ ३६४ ॥

समाहि —

येनैव हेतुना श्यामा शस्त्री तत्र प्रवर्तते ।
स हेतुर्देवदत्तायाः प्रत्यये न विशिष्यते ॥ ३६५ ॥

अभिन्नसामान्यानुगतेन श्यामगुणेन समवेतेन शस्त्री श्यामेति समधिगम्यते । तेनैव चाभिन्नसामान्याधारेण गुणेन देवदत्तापि श्यामेति प्रत्ययमुपारोहतीत्युभयोः श्यामत्वमित्येव प्रतीतिर्नोपमार्थः कश्चिदत्र ॥ ३६५ ॥

तस्मात्,

आश्रयाद् यो गुणे भेदो जातेर्या चाविशिष्टता ।
ताभ्यामुभाभ्यां द्रव्यात्मा सव्यापारः प्रतीयते ॥ ३६६ ॥

आधारभेदनिमित्तो यो गुणे विवेकोऽन्वयिरूपहेतुकश्चाविवेकस्ताभ्यां गुणगताभ्यां भेदाभेदाभ्यां कारणभूताभ्यां द्रव्यस्वभाव उपमानाख्यः परिच्छेदकरणे उपमेयस्य व्यापृतोऽवधार्यते । तत्रैवोपमानोपमेयप्रत्ययौ तयोरुपमानोपमेयलक्षणः सम्बन्धोऽवतिष्ठते ॥ ३६६ ॥

ननु भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र व्यापृतौ स्यातामित्याशङ्क्याह —

सोऽयमेकत्वनानात्वे व्यवहारः समाश्रितः ।
भेदाभेदविमर्शेन व्यतिकीर्णेन वर्तते ॥ ३६७ ॥

सोऽयमित्यनुभवसिद्धत्वेनाप्रत्याख्येयत्वमाह किल । भेदाभेदावयमाश्रितः सादृश्यव्यवहारः सङ्कीर्णैकत्वनानात्वरूपेण हेतुनावतिष्ठमानो बुद्धावुपारोहतीति को विरोधः । तथाह्यत्यन्ताभेदे स एवायमिति बुद्धिः । अत्यन्तभेदे त्वन्यदेवेदमिति । सदृश इति तु बुद्धिर्भेदाभेदोभयरूपसम्भिन्ना जायते । तथाच जातिसमुद्देशेऽभिहितं —

"सकृत्प्रवृत्तावेकत्वमावृत्तौ सदृशात्मताम् ।
भिन्नाभिन्नकानां व्यक्तीनां भेदापोहात् प्रपद्यते ॥"

इति ॥ ३६७ ॥

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति —

श्यामेत्येवाभिधीयेत जातिमात्रे विवक्षिते ।
शस्त्र्यादीनामुपादाने तत्र नास्ति प्रयोजनम् ॥ ३६८ ॥

१. 'माध्य.' ह. पाठ.

श्यामत्वसामान्यानुगतस्य गुणमात्रस्याधारविशेषणत्वेऽभिधित्सिते श्यामेयं देवदत्तेत्येव वक्तव्यं स्याद्, एतावताविशिष्टजातीयेन सम्बन्धस्य प्रतिपादनात्। तत्र किमर्थं शस्त्रीवेत्युच्यते। अविशिष्टगुणयोगस्य गुणपदादेव प्रतीतेर्न कश्चनातिशयमुपमानशब्दाः प्रत्याययन्तीति निष्प्रयोजनमेषामुपादानम् ॥ ३६८ ॥

नन्वेवं भेदाभेदविमर्शेनोपमानोपमेयभावेऽतिप्रसङ्गः। तथाहि—श्यामगुणः सकलाश्रयवर्त्यप्याधारभेदाद् भिन्नो जात्येकत्वान्नैक इति कथं शस्त्र्येवोपमानमित्याशङ्क्य स्वानन्त्येन गुणयोरुपमाविषययोस्तावद् विशेषमाह —

अशब्दवाच्यो यो भेदः श्याममात्रे न वर्तते[1] ।
श्यामेषु केषुचिद् वृत्तिर्यस्य सोऽत्र व्यपेक्ष्यते ॥ ३६९ ॥

प्रत्याधारं सूक्ष्माणां भेदानामसाधारणः स्ववाचकासम्भवादसंविज्ञानपदः श्यामगुणविशेषो वाचकाभावेऽपि वाच्यानपायादस्ति स सर्वस्मिन्ननन्वयी। क्वचिदेव वर्तमानोऽस्मिन्नुपमानोपमेयसम्बन्धे व्यपेक्ष्यते—सव्यापारत्वेनाश्रीयते। तथाहि शस्त्रीश्यामेति वृत्तिपदादेवोपमानोपमेययोः श्यामगुणो विलक्षणः प्रतीयते। योऽन्यत्रासम्भवीति नातिप्रसङ्गः। इत्थं चाधारभेदादन्योऽपि कयाचित् स्वरूपप्रतिपत्त्यानवसितविवेकत्वाद् गुण एव सामान्यं भेदाभेदरूपाभ्यामौपम्यमवस्थापयतीत्युक्तं भवतीति ॥ ३६९ ॥

गुणजातेरपि न सर्वस्या अत्र व्यापार इत्याह —

श्यामेषु केषुचित् किञ्चित् किञ्चित् सर्वत्र वर्तते ।
सामान्यं कश्चिदेकस्मिन् श्यामे भेदो व्यवस्थितः ॥ ३७० ॥

किञ्चिदपरसामान्यं केषुचिच्छ्यामगुणेषु वर्तते तदुपमायां सव्यापारम्। किञ्चित् तु सर्वत्र वर्तते महासामान्यम्। तदविशेषादुपमानिमित्तं न भवति। कश्चित् तु श्यामे गुणे प्रतिनियते भेदो विशेषो वर्तते। सोऽप्यतिशयप्रख्यापनायोपमाननिमित्तं भवत्येव। तथा—चन्द्रमसः कान्तिविशेषः कन्यावदनस्योपमानिमित्तमतिशयाध्यारोपात्। उत्कृष्टगुणेन हि न्यूनगुणस्योपमानादुत्कर्षसमारोपात् प्रशंसा जायते। पूर्वं तु निरतिशयो भेदो नोपमानाङ्गमित्युक्तम् ॥ ३७० ॥

गुणसामान्यव्यतिरेकेणापरा जातिरत्र नावधार्येत इत्याशङ्क्य तामुपपादयितुमाह —

तथाहि सति सौरभ्ये भेदो जात्युत्पलादिषु ।
गन्धानां सति भेदे तु सादृश्यमुपलभ्यते ॥ ३७१ ॥

---

१. 'आक्षरार्थी', २. 'भवा' ख. पाठ., ३. 'न् तुरु' घ पाठः, ४. 'ति भेदो विशेषो वर्तते पू' ख. पाठः.

जात्युत्पलादिगन्धानां गन्धत्वमहासामान्यव्यतिरेकेण सौरभ्ये शोभनामोदत्वलक्षणेऽपरसामान्ये सति भेदोऽवधार्यते । येषां सौरभ्यं नास्ति, ततो व्यतिरेको लक्ष्यते । तथाह्युत्पलगन्धमाघ्राय सन्तमसेऽपि प्रत्यभिजानात्युत्पलमिदमिति । एवं जातिगन्धाद्यपि । ततश्च सुरभित्वमपरसामान्यमाधारविशेषनियतमस्तीति निश्चयो यत्सम्बन्धात् सुरभीणि सुगन्धीनीमानि द्रव्याणीति निरूपणा । सत्यपि चैवं सौरभ्येण गन्धानां विशेषे केषाञ्चित् सादृश्यमप्यस्ति । तथाहि—गन्धयुक्तद्रव्यैर्नभश्शैलेयादिभिरवान्तरभेदभिन्नसुरभिगन्धैरपि कयाचित् स्वभावप्रत्यासत्त्या पद्मादिसुरभिसदृशगन्धं द्रव्यान्तरं निर्वर्त्यते, पद्मगन्धि किञ्जल्कगन्धि मालतीगन्धि इत्यादि । एवं गन्धरूपस्याप्यवान्तरजातिभेदो न्याय्य इति श्यामेषु केषुचित् वर्तमानमपरसामान्यं सिद्धं प्रतिनियतगुणवृत्त्यपरसामान्यमिति ॥ ३७१ ॥

गुणानां प्रतिनियमं किंकृत इत्याह —

गुणानामाश्रयाद् भेदात् स्वतो वाप्यनुगम्यते ।
अनिर्देश्याद् विशेषाद् वा सङ्कराद् वा गुणान्तरैः ॥ ३७२ ॥

स्वकारणाद्वासादितभेदाद् द्रव्यलक्षणादाधारात् कश्चिद् गुणानां विशेषः । तद्यथा — उत्पलतमालादिगतस्य श्यामत्वस्य । तथा चात्र स्वभावसाम्यादुपमाप्रवृत्तिः —

"शैलत्वग(व [1] र)लत्यालतमालश्यामलं नभः ।
नमोनिर्मलनिस्त्रिंशव्यग्रपाणय आहवे ॥"

इति । एकजातीयाधारसमवायेऽपि कश्चित् स्वरूपादेवाचिन्त्यवैभवाद् गुणानां विशिष्टानामेवोत्पत्तेर्विशेषोऽध्यक्ष्यत एव धूसरत्वादिः । कश्चित् पुनरसंविज्ञानपदः कारणमात्रादनुत्पन्नः कालपरिवासहेतुको विशेषो गुणानाम् । तद्यथा — सुरादीनां परिणामविशेषासादनेन रसगन्धवैचित्र्योत्पत्तिः । तथाहि तत्र सामग्र्याः खण्डशः कार्यानुत्पादात् सामग्र्यन्तर्गतात् कारणादयमतिशय इति निर्देष्टुं न शक्यते । द्रव्यान्तरगतगुणसम्मिश्रणाद् वा विशेषो गुणानाम् । तद्यथा —सह कारगन्धाधिवासस्यासवस्य मालतीकुसुमाधिवासितस्य च तैलस्य । तदेवमुपात्तभेदानां गुणानां कयाचित् प्रत्यासत्त्या केषाञ्चिदपरसामान्यसद्भावे सामान्यवचनेनोपमानवचनस्य समाससिद्धिः ॥ ३७२ ॥

---

१. 'रे' च. पाठ   २. 'दनात्' ग. पाठः

न च नियोगतो गुणानां साम्यमेवोपमाहेतुः । अपितूत्कृष्टगुणमुपमानमित्याह —

उपमानं प्रसिद्धत्वात् सर्वत्र व्यतिरिच्यते ।
उपमेयत्वमाधिक्ये साम्ये वा न निवर्तते ॥ ३७३ ॥

व्यतिरेकोऽत्राधिक्यं विवक्षितं, तेनाधिकगुणमुपमानमित्यर्थः । तत्राधिक्यं वास्तवेन रूपेण भवतु मा वा भूत् । किन्तु प्रसिद्धत्वात् प्रतीतत्वात् ज्ञापकत्वेनोपमेयं प्रत्याश्रीयमाणं प्रसिद्धमेव न्याय्यमिति तद्गुणस्योत्कर्षः प्रसिद्धतैव । तथाच न्यूनगुणमपि शृङ्गाररसपरिपोषणपरतया नारीमुखं शशिबिम्बस्योपमानत्वेन निर्दिशन्ति । कामिनां हि प्रेयसीमुखमुत्कृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धम् । यथा—

"ईर्ष्यावशेन कलुषत्वमुपागतस्य
दूरान्मुखस्य तव सुन्दरि ! साम्यमेत्य ।
चेतःप्रहर्षभरपूरितपूर्णदेहः
स्वाङ्गेष्वपि प्रसभमद्य न माति चन्द्रः ॥"

इत्थञ्च कृत्वा परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणमुपमीयत इति यथाप्रसिद्धि परिपूर्णगुणता व्याख्येया । अत एवाह — सर्वत्रेति । न केवलं वस्तुतो यत्रोत्कृष्टो गुणस्तदुपमानं यावन्न्यूनगुणमपि स्वप्रसिद्ध्याश्रयेणोपमानं व्यतिरिच्यते गुणाधिक्येन व्यवतिष्ठते । उपमेयभावस्तु गुणस्य वस्तुत आधिक्येऽतिरेके साम्ये तुल्यत्वे वा न निवर्तते नापैति । उपमानं नियोगतोऽधिकगुणमेव विवक्षितम् । उपमेये त्वनियम इत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणोपमानं लक्षयितुं मानलक्षणभाष्यमन्यथा व्याचष्टे —

अन्यैस्तु मानं·जात्यादि मेयस्यार्थस्य वर्ण्यते ।
अनिर्ज्ञातस्वरूपो हि ज्ञेयोऽर्थस्तेन मीयते ॥ ३७४ ॥

मेयस्यावच्छेद्यस्य द्रव्यस्योपाधिविविक्तस्य प्रतीत्यनुपारोहात् प्रतीतये जातिगुणक्रियाः समाश्रीयमाणा मानव्यपदेशमासादयन्ति ॥ ३७४ ॥

मितस्तु स्वेन मानेन प्रसिद्धो यो गुणाश्रयः ।
आश्रयान्तरमानाय स्वधर्मेण प्रवर्तते ॥ ३७५ ॥

रूपान्तरेण संस्पर्शो रूपान्तरवतां सताम् ।
भिन्नेन यस मेयानामुपमानं तदुच्यते ॥ ३७६ ॥

1. 'करण' ग. पाठः. २. 'त' ख. पाठः.

स्वेनात्मीयेन जात्यादिमानेन परिच्छिन्नो यो गुणविशेषाधारः प्रसिद्ध — प्रतीतः सोऽप्रतीतगुणाधारान्तरप्रज्ञापनाय स्वसमवेतेनैव गुणेन यदा व्याप्रियते, तदा तेन रूपान्तरेण भिन्नेन रूपान्तरवतां भिन्नानामपि भेद्यानां—परिच्छेद्यानां परिच्छेदकं तदुपमानमुच्यते । तत्र संस्पर्शः सम्बन्धोऽत्यन्तभिन्नानां नोपपद्यत इत्यर्थादन्वयिधर्माक्षेपः । ततश्च भेदाभेदविमर्शेनैतदप्युपमानम् । सादृश्यमात्रेण च परिच्छेद्यायात्यन्ताय मानमुपमानमिति लक्षणमवस्थापितम् । तत्र शस्त्रीदेवदत्तयोर्गुणः श्यामत्वमुपमानोपमेयनिबन्धनं शस्त्रीश्यामेति ॥ ३७५, ३७६ ॥

यदा तु श्यामत्वमिदमनेन सदृशमित्युच्यते तदा —

धर्मः समानः श्यामादिरुपमानोपमेययोः ।
आश्रीयमाणप्राधान्यो धर्मेणान्येन भिद्यते ॥ ३७७ ॥

उपमानोपमेयभावव्यवस्थापको यः श्यामादिर्धर्मः स यदोपकारित्वमुदासेनाश्रयभिन्नः प्राधान्येनोपमेयतयोपादीयते, तदा दृश्यमानत्वात् तस्यापरेण स्वगतेन धर्मेण विशेष्यमाणत्वमित्यन्यो धर्मोऽत्रोपमानोपमेयभावनिबन्धनम् ॥ ३७७॥

एतदेवोदाहरति —

शस्त्रीकुमार्योः सदृशः श्याम इत्येवमाश्रिते ।
व्यपदेश्यमनेनेति निमित्तं गुणयोः स्थितम् ॥ ३७८ ॥

अनेन करणभूतेन धर्मेण दीप्त्यादिना श्यामगुणगतेन तुल्योऽयं श्यामगुण इति निरूपणीयम् । तत्रापि च श्यामगुणयोरयं दीप्त्याख्यो धर्मः समान इति प्राधान्ये धर्मस्य धर्मान्तरमुपमायाः सव्यापारमन्वेष्यमित्यनवस्थैवात्र प्रसङ्गकाण्डे प्रतिपादिता —

"सामान्यमाश्रितं यद्यदुपमानोपमेययोः ।
तस्य तस्योपमानेषु धर्मोऽन्यो व्यतिरिच्यते ॥

इति ॥ ३७८ ॥

यत्र चात्र विवक्षा तावदपर्यवसाना धर्माणां विवक्षा, विरामे विरति, एतच्चोपमानमुपमेयाद् भेदेन यदा विवक्ष्यते, तदोपमानोपमेयभाव इत्यन्त इत्याह —

यदा निमित्तस्तद्वन्तो गच्छन्तीव तदात्मताम् ।
भेदाश्रयं तदाख्यानमुपमानोपमेययोः ॥ ३७९ ॥

---

१. 'मान्तर' ग.- पाठः-

उपमानोपमेयभावे यन्निमित्तं गुणः श्यामादिस्तेन यदा तौ निमित्तिनावुपमानोपमेयावैकात्म्यमिव प्रतिपद्येते गुणगुणिनोरभेदोपचारात्, तदा भेदाधीनो व्यपदेशो विवेकेनोपमानस्योपमेयस्य च । तथा च तत्रोपमानोपमेयभावलक्षणसम्बन्धद्योतकमिवादिपदमुपादीयत इति परिपूर्णेयमुपमा । शस्त्रीश्यामा देवदत्ता शस्त्री यथा श्यामा । गौरिव गवयः । शैला इव बलाहका इति । अत्र ह्युपमानोपमेयभावसम्बन्धहेतोर्गुणस्य तद्वताभेदेन निर्देशे[1] सम्बन्धश्चाभिहितः, सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति न्यायात् । तद्वाचिकाया विभक्तेरभावात् प्रथमान्तयोः समन्वयो न स्यादिति द्योतकमिवाद्युपादीयते समन्वयार्थमित्युपमानोपमेयतद्भावद्योतकपदप्रयोगात् परिपूर्णत्वम् ॥ ३७९ ॥

यदा तु सादृश्यहेतुकोऽ[2]भेदाध्यारोप[3], तदोपमानोपमेयभावस्य गर्भीकार इत्याह —

तत्त्वासङ्गविवक्षायां येषु भेदो निवर्तते ।
लुप्तोपमानि तान्याहुस्तद्धर्मेण समाश्रयात् ॥ ३८० ॥

उपमानोपमेययोस्तत्त्वासङ्गोऽभेदाध्यारोपो[4] यदा विवक्ष्यते, तदा भेदस्य निवृत्तत्वात् तदधीनमुपमानोपमेयभावोऽपि तिरोधीयते । गौर्वाहीकः सिंहो माणवक इति । परार्थे शब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्या चात्र कार्यात् कारणानुमानेन यास्कप्रभृतय आचार्याः समानधर्मान्तर्भावेन लुप्तोपमानीमान्युपमानान्याचक्षते । लुप्ता साक्षादनवधार्यमाणा उपमा येषाम् । तद्धर्मेण समाश्रयादिति । तेन समानेन धर्मेण गर्भीकृतेन सता उपमानशब्देनोपमेयस्य परिग्रहादित्यर्थः ॥ ३८० ॥

एवम् कार्यस्य नियतकारणपूर्वकत्वमुक्तम् । 'अन्यैस्तु मानं जात्यादीत्यनेन प्रकारेण यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानमि'ति भाष्यं तात्पर्येण व्याचष्टे —

शस्त्र्यां प्रसिद्धं श्यामत्वं मानं सा तेन मीयते ।
अन्या श्यामा तु तद्रूपा तेनात्यन्तं न मीयते ॥ ३८१ ॥

साकल्येन परिच्छेदकं मानम् । तच्च शस्त्रीगतं श्यामत्वम् । तद्धि तत्र प्रसिद्धं परिच्छेदकम् । अन्या तु देवदत्ता श्यामापि न प्रसिद्धेति तेन श्यामत्वेन करणभूतेन परिच्छिद्यते । एवमपि परिच्छिद्यमाना नात्यर्थं सर्वतः परिमीयते । नहि धर्मसामान्यानुगममात्रात् सर्वात्मनार्थोऽवधारयितुं पार्यते ॥ ३८१ ॥

---

१. शो', २. 'के', ३, ४. 'पा इ त', ५. 'मीति नि' ग-पाठः.

तदेवं शस्त्रीगतेन श्यामत्वेन देवदत्तो यदा नात्यन्ताय परिच्छिद्यते, तदा नात्यन्ताय मानमुपमानं शस्त्री सम्पद्यत इत्याह

शस्त्रीं स्वेन गुणेनातो मिमानामर्थान्तरम् ।
असमाप्तगुणं सिद्धेरुपमानं प्रचक्षते ॥ ३८२ ॥

निजेन समाप्तरूपेण श्यामगुणेनासमाप्तगुणमाधारान्तरं देवदत्तलक्षणं परिच्छिन्दतीं शस्त्रीमुपमानमाहुः । सिद्धेरिति । परिपूर्णगुणत्वादित्यर्थः ॥ ३८२ ॥

एवं प्रकारद्वयेनोपमानोपमेयौ व्याख्याय सामान्यवचनत्वं विचार्यते । तथाहि निमित्तभेदापन्नस्य निमित्तिनोऽभिन्नत्वादुपमानत्वं वा तद्भेदापन्नं निमित्तमुच्यते, तदुपमेयगतं वा, तदुभयगतं सकृदभिधातुं शक्यत इत्यनन्यथात्, कथं सामान्यवचनत्वमित्याशङ्क्याह —

उपमेये स्थितो धर्मः श्रुतोऽन्यत्रानुमीयते ।
श्रुतोऽन्यत्रोपमानस्य उपमेयेऽनुमीयते ॥ ३८३ ॥

इह साधारणधर्मप्रयुक्त उपमानोपमेयभावः । तत्र च युगपदुभयगतत्वेन साधारणधर्मस्याभिधानं न सम्भवतीति शस्त्रीश्यामा देवदत्तेत्युक्ते श्रुतेनैव श्यामत्वेन समन्वयादश्रुतकल्पनायोगादेकत्रोपक्षयेऽपि शब्दस्यार्थान्तरेऽप्यनुमानाद् गुणसम्बन्धावसाय इति यो दृष्टः समानो, गुणस्तस्यैकतरोपक्षयेऽप्यभिधाने सामान्यवचनत्वोपपत्तिः ॥ ३८३ ॥

तत्रोपमेये श्रुतेर्निदर्शनमाह —

अधीयते ब्राह्मणवत् क्षत्रिया इति दृश्यते ।
उपमेयस्य भिन्नत्वाद् वचनं क्षत्रियाश्रयम् ॥ ३८४ ॥

उपमेयानां क्षत्रियाणां बहुत्वाद् बहुवचनमत्र श्रूयमाणमध्ययनस्य साधारणस्य धर्मस्योपमेयगतत्वमावेदयते । सामर्थ्यात् पुनरुपमानैर्ब्राह्मणैरस्य सम्बन्धः प्रतीयते । उपमानस्य पुनरुपकारित्वात् तद्गतः श्रुतो धर्म उपमेये नियोगतोऽवगन्तव्य इति न तत्रोदाहृतम् ॥ ३८४ ॥

इत्थं चोभयगतत्वेनानभिधानेऽपि सामान्यवचनत्वमुपपादित इत्याह —

साधारणं ब्रुवन् धर्मं क्वचिदेव व्यवस्थितम् ।
सामान्यवचनः शब्द इति सूत्रेऽपदिश्यते ॥ ३८५ ॥

अन्यतरगतत्वेनापि शब्देनाभिधीयमानो धर्मो वास्तवेन रूपेण भेदापरामर्शात् सामान्यमिति तमभिदधद् भवति सामान्यवचनः शब्दः । नहि यतः

इह यदा प्रधानानुग्रहाय गुणो व्याप्रियते, तदास्योपसर्जनत्वात् परार्थो मा भूत्, इह तु मेयं प्रति परिच्छेदोपयोग्यपि मानं स्वरूपे लक्ष्यमाणे प्रधानमिति तदेव तच्छब्देन परामृश्यते। तथा च मानस्य यत्सामीप्यं तदुपमानम्। सामीप्यं च समानधर्मयोगात्। अस्ति चेह सादृश्यं परिच्छेदहेतुत्वं नाम मानोपमानयोः। एकमत्यन्ताय परिच्छेदकम्। अपरं नात्यन्तायेति भेदः॥ ३८८॥

एवमुपमानलक्षणार्थं 'मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते — अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति। तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानमि'ति भाष्यं व्याख्यातम्। अतः परमुपमानलक्षणप्रस्तावहेतुं प्रश्नभाष्यं, 'किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयम्। आहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयमि'त्यस्ति। तद् व्याचष्टे—

एकजात्यपेक्षायां तदेवेत्यवसीयते।
भेदस्यैव व्यपेक्षायामन्यदेवेति गम्यते॥ ३८९॥

इह यथाप्रत्ययमर्था व्यवहार्यतामापद्यन्ते। तत्र यदोपमानोपमेययोरभिन्नमन्वयिरूपं व्यक्तिभेदतिरोधानेनैकगुणजात्यात्मकमभिसंहितं, तदा तदेकरूपाध्यासादनयोरभेदो निश्चीयत इति तदेवेत्युच्यते। यदा तु निजो भेदो व्यावृत्तिर्व्यक्तिरूपनिरूपणेनाभिसंहिता, तदार्थान्तरत्वस्यैव प्रसिद्धस्यावधारणादन्यदेवेति भणिति। किमुपमानत्वेऽत्यन्ताभेद उपयुज्यते, किं वात्यन्तभेद इत्यभिप्राय॥ ३८९॥

ननु चोपमानमुपमेयमिति साधनविभागानुरोधी व्यपदेश एवानयोर्भेदं दर्शयति। कर्मकरणसाधनौ हि प्रत्ययौ भिन्नार्थाविति कथमभेदाशङ्केति। एतदभ्युपगच्छति —

कर्मत्वं करणत्वं च भेदेनैवाश्रितं यतः।
अत्यन्तैकत्वविषयात्र स्यात् तेनात्र संशयः॥ ३९०॥

प्रत्ययाभ्यां विभागेन यस्मात् कर्मत्वं करणत्वं चोपात्तं, तस्मादत्र निरस्तोपभेदनिबन्धनं वास्तवं यदेकत्वं तत् संशयस्य पक्षो विषयो नोपपद्यत इति भिन्नयोरेव सामान्यधर्मोपाधिकमेकत्वं संशयविषयो न विरुध्यते॥ ३९०॥

दृश्यते चैवंविधेन भिन्नानामपि कल्पनेनाभेदेन व्यवहार इत्याह—

भेदेन तुल्यरूपत्वाच्छालींस्तानिति दृश्यते।
जात्यभेदात् स एवायमिति भिन्नोऽभिधीयते॥ ३९१॥

अवधृतात्मभेदा अपि शाल्यो रूपसामान्यापहृतभेदैः प्रत्ययैरभेदेनावसाय त एव भुज्यन्त इति व्यपदिश्यते। एवं तान्येव वासांसि परिधीयन्त इति च।

१. 'देतच्छब्दे' घ. पाठ २ 'रमा' घ. पाठ.

एतच्च सादृश्यपर्यायं रूपसामान्यमभेदनिबन्धनमुक्तं शास्त्रे, 'रूपसामान्याद् वे'त्यादिवार्त्तिके । तदेवोपपादयितुं 'तानेव शालीन् भुञ्ज्महे ये मधुरायां दृष्टा' इति दृष्टान्तितम् । न केवलं च सादृश्यमात्रनिमित्तो भेदावसायो यावज्जात्यभेदनिबन्धनोऽपि, तथाह्येकसामान्याध्यासिता व्यक्तयोऽभेदेन व्यपदिश्यन्ते । 'चत्वारो ब्राह्मणा उदकुम्भानाहरेयुः' इत्यादौ । अत्र हि माठरादिभेदेऽपि ब्राह्मण्येनाभेद उपात्तः । एवमिहाप्युपमानोपमेययोः सदृशधर्मनिमित्तया प्रत्यासत्त्या तद्गतैकजातिसमावेशनाद् वाभेदस्य युज्यते संशयविषयता ॥ ३९१ ॥

भेदस्यापि युज्यत इत्याह —

कथं ह्यवयवोऽन्यस्य स्यादन्य इति चोच्यते ।
अत्यन्तभेदे नानात्वं यत्र सत्त्वं न विद्यते ॥ ३९२ ॥

हलन्त्याच्चे(१-२-१०)त्यत्रान्तशब्दमवयवमाश्रित्य हल् अन्ते यस्येकः तस्मादिति व्याख्यायमाने चोदितमिदम् । 'कथं हि इको नाम हल् अन्तः स्यादन्यस्यान्य' इति । अत्र चावयवावयविनोरन्यत्व एवोपपत्तिरित्यत्यन्तभेदोऽयं विवक्षितः । तथाह्यत्यर्थेन ययोर्भेदो यत्र न कथञ्चित् तत्त्वमभेदः सम्भवति । तस्मिन् सति यत्नानात्वमत्यन्तं तदभिसन्धायैतदुक्तमन्यस्यान्य इति । उभाभ्यामन्यशब्दाभ्यामैकान्तिकमन्यत्वं निर्दिशति । अवयवस्त्ववयविनः कथञ्चिदनन्य', समवायेन तिरोहितभेदत्वात् । वर्णस्तु वर्णान्तरस्यानारम्भकत्वात् सर्वथैव भिन्नो नावयवो युज्यते । तदेवमत्र यथाकथञ्चिदनन्यत्वेऽप्यवयवस्यात्यन्तभेदाभिप्रायमनुपपत्तिरुक्ता । एवमिहाप्युपमानोपमेययोर्जात्यभेदाद् रूपसामान्याद्वा कथञ्चिदभेदेऽपि तदनादरेणात्यन्तभेदमाश्रित्यैन्यदेवेति संशयविषयता कथिता ॥ ३९२ ॥

तत्रावयवावयविनोरेवाभेदसम्भवो भिन्नयोरपि, न तु वर्णयोः परस्परमनारम्भकत्वा-दित्याह—

अभेदस्य विवक्षायामेकत्वं सङ्घसङ्घिनोः ।
सङ्घिनोर्न त्वभेदोऽस्ति तथान्यत्वमुदाहृतम् ॥ ३९३ ॥

सङ्घोऽवयवी, सङ्घिनोऽवयवाः, तेषां समवायादपोदितभेदानां यदा विवक्षा, तदाभेद एवाभिमतः सङ्घः समुदायो वा वनादिः । तद्वन्तः समुदायिनो वृक्षादयः, तेषां समुदायेन सहाँभेदेन अव्यतिरेकेऽभिधित्सिते वनं वृक्षा ब्राह्मणाः सङ्घ इत्येकत्वमभेदो भवति । तथाहि—वनादिशब्दाः सङ्घात्मना तान्

१ 'न्तो' ग. पाठ, २. 'धें य' घ. पाठ. ३. 'ह भेदो ऽय' घ. पाठः.

समुदायिनः प्रतिपादयन्ति । वृक्षादयस्तु जातिभेदानुरागेण तानेवेत्यस्ति भिन्ननिमित्तप्रयुक्तयोः शब्दयोरेकत्र वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । यदा तु भेदविवक्षात्र तदा वनादिशब्दाः सङ्घलक्षणधर्ममात्रवचना इति तदुपजनितव्यतिरेकाणां सङ्घिनामभिधानं— वृक्षाणां वनं ब्राह्मणानां सङ्घ इति । एवं सङ्घसङ्घिनोर्भेदाभेदौ । सङ्घिनोः— समुदायिनोस्तु न कदाचिदभेदो भवति, असम्बन्धात् । तथाहि शिंशपायाः पलाशस्य वा नाभेदप्रतिपत्तिः । माठरस्य कौण्डिन्यस्य च । एवं वर्णा अपि परस्परमनारम्भात् सङ्घिनोऽत्यन्तभिन्नास् परस्परेणाभेदं योग्याः प्रतिपत्तुमित्यन्यत्वमेव कथितम् । तथाच भेदाभेदावन्योन्यानुविद्धौ शुद्धौ च सम्भवत इतीह शुद्धौ विहायेतरौ विवक्षिताविति भेदाश्रयः प्रत्ययभेदोऽभेदाश्रयश्चैकत्वेन प्रश्न उपपद्यत एव । अथवोपमानमुपमेयमिति यत् प्रसिद्धं लोके तत् किमेकमुतानेकमिति विचारविषयत्वेन प्रसिद्धभेदानुवादः ॥ ३९३ ॥

एतदनन्तरं 'किम भो' इत्युपक्रम्येदं भाष्य "यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थो गौरिव गौः, अथाप्यन्यदुपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवाश्व" इति । एतत् क्रमेण व्याचष्टे—

तत्राभिन्नव्यपेक्षायामुपमार्थो न विद्यते ।
यो हि गौरिति विज्ञाने हेतुः सोऽस्ति गवान्तरे ॥ ३९४ ॥

इह येन धर्मेण यः प्रसिद्धः, तेनाप्रसिद्धं ज्ञापयन्नौपम्यमनुभवति । अभिन्नस्य [redacted] सामान्यस्योपमाहेतुत्वेनापेक्षायां न किञ्चित् फलमुत्पश्यामः । तथाहि गौरिव गौरिति । यदेव जातिरूपमुपमानावसाये निबन्धनं, तदेवोपमेयाभिमतेऽपीत्यज्ञातस्योपमेयस्य ज्ञापनाभावान्नोपमानोपमेयभावः । एवञ्च गोगवयोरप्यन्वयिधर्ममात्रापेक्षायां नोपमार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ३९४ ॥

अत्यन्तभेदेऽपि नोपमार्थ इति विवृणोति—

व्यावृत्तानां विशेषाणां व्यापारे तु विवक्षिते ।
न कश्चिदुपकारोऽस्ति बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं प्रति ॥ ३९५ ॥

अन्वयिना धर्मेणाननुगतानामप्यत्यन्तव्यावृत्तानां [2]भेदानामपेक्षणे नोपकारः कश्चिदुपमानप्रतीतेरुपमेयप्रतीतौ धर्मसामान्यमन्तरेण [1]समन्वयाभावाद् गोश्वयोः [॥ ३९५ ॥

१ 'च वृक्षाः ए' ग पाठ २. 'णानु' घ. पाठ .

अत्र हि परिहारभाष्यम् 'एवं तर्हि यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेयभाव' इति । एतद् व्याचष्टे—

किञ्चिद् यत्रास्ति सामान्यं यदि भेदाश्च केचन ।

तत्रोपमानोपमेयभाव इति शेष. । तथाच प्रागेव व्याख्यातम् ।

एवञ्च कृत्वा द्वयोरपि गवो. सामान्यविशेषापेक्षो भवत्येवोपमानोपमेयभाव इत्याह—

गोत्वं गोष्वस्ति सामान्यं भेदाश्च शबलादयः ॥ ३९६ ॥

सतश्च शाबलेय इव च बाहुलेय इति शाबलेयत्वाद्यवान्तरजातिभिन्नयोरप्येकार्थकारित्वादिनैकजातीयत्वेन प्रत्यासत्तौ भवत्येवोपमानोपमेयभाव—इत्यर्थ ॥ ३९६ ॥

यद्वा यत्र किञ्चित् सामान्यमित्यादिभाष्यस्यायमाक्षेप – सर्वत्र पदार्थेषु सामान्यविशेषयोगाविशेष्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गो मेरुरिव सर्षप इत्यपि स्यात् , गौरिव गौरिति—चेति श्लोकार्धस्यार्थ । अत एवैतच्चोद्यप्रतिसमाधानत्वेन वक्ष्यमाणोऽयं ग्रन्थ उपपद्यते । तथाहि महासामान्यमत्र विवक्षितं किन्तर्हि—

सामान्यं श्यामतादेव तद्धि साधारणं द्वयोः ।
तदेव सिद्ध्यसिद्धिभ्यां भेद इत्यपदिश्यते ॥ ३९७ ॥

'यत्र किञ्चित् सामान्यमि'त्यत्र भाष्ये सामान्यशब्देन न जातिरभिप्रेता, अपितु ततोऽर्थान्तर श्यामत्वादि । तच्च द्वयोरुपमानोपमेययोरन्वयि साधारणमिति सामान्यमुच्यते । तथाह्युत्तरत्र भाष्यमस्ति— 'न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूना सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन' इति । एवञ्च द्विवृत्तिः श्यामत्वादिरत्र सामान्यमिति गम्यते । तदेव च सामान्यमपि व्यावृत्तेरपि भावाद् विशेष इत्युच्यते 'कश्चिच्च विशेष' इत्यत्र भाष्ये । तथाहि — यथोपमाने तत्प्रसिद्धं न तथोपमेये, न्यूनत्वादित्यस्ति भेद' । एवञ्च जातेरन्यत् सादृश्य भेदाभेदानुस्यूतमिह सामान्यशब्देन साधारणपर्यायेण कथितमिति, ययो. साधारणो धर्म प्रसिद्धाप्रसिद्धदर्शन', तयोरुपमानोपमेयभावस्तदुपनिबन्धन इत्युक्त भवति । एवञ्च कृत्वा सजातीययोरपि संस्थानादिधर्मसादृश्यकृतः शाबलेयबाहुलेययोरुपमानोपमेयभावोऽनेकजातिनिबन्धनो द्वयोर्गौरिव गौरिति ॥ ३९७ ॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

श्यामत्वमेव सामान्यमन्येषामुभयोः स्थितम् ।
सम्पूर्णत्वात् तदन्यस्माद् विशेष इति गम्यते ॥ ३९८ ॥

पूर्वं प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां भेद उक्तः । इदानीं सम्पूर्णासम्पूर्णत्वेनेति विशेषः । तथाहि — श्यामत्वलक्षणो गुण एव द्विष्ठत्वाश्रयभेदाद् भिन्नोऽपि सौक्ष्म्यादनधिगतविवेकः सामान्यमित्युक्तः । स एवोपमाने सर्वात्मना परिसमाप्तत्वाद् उपमेये तु केनचिदंशेन न्यूनत्वादनाश्रितेऽप्याधारभेदोपाश्रो भेदे विशेष्यमाणो विशेष इत्युक्तः । तथाच भेदाभेदाभ्यामवधार्यमाणो गुण एव सादृश्यं न ततोऽर्थान्तरम् ॥ ३०८ ॥

यथा जातिष्वपि उपमानोपमेयभावः, न तदभेदेनावस्थितम् किन्तु भेदेनाव- स्थितम् —

आकृतौ वापि सामान्ये कश्चिदेव व्यवस्थिताः ।
श्यामादयोऽन्यमापन्ने विशेषास्तु इहाश्रिताः ॥ ३०९ ॥

जातेरनेकार्थसमवायिनो ये सूक्ष्मा विशेषाः प्रतिनियतं कश्चिदेव आधारेऽवस्थिताः, ते जातेर्भेदहेतवो यदा समाश्रीयन्ते, तदा तैर्विशिष्टा जातिः कश्चिदेव समवेता सत्यापारा भवत्युपमानोपमेयभावेऽसौ सम्बन्धे । तथाहि — यज्ञदत्तदेवदत्तगतयोः श्यामगुणयोर्या गुणजातिः, सा श्यामविशेषगतकान्तिमत्त्वादिधर्मविशेषैरनुरज्यमाना भेदानुरोधात् सादृश्यमत्र प्रसूते । गौरिव गवयोऽत्र विद्यमानो हि विशेषो जातेर्भेदकः शब्दाभावात्प्राधान्येन इति न भवत्युपमा । शस्त्रीश्यामा देवदत्ता, शावनेय इव वासुदेव इत्यादौ तु गुणाधारभेदादेवाश्रयभेदेन विशेषः ॥ ३०९ ॥

इदानीं सदृशप्रत्ययस्य विषयं व्यवस्थापयितुं तत्प्रत्यनीकभूतं प्रत्ययान्तरमुदाहरति—

यत्रार्थे प्रत्ययाभेदो न कदाचिद् विकल्पते ।
अविद्यमानभेदत्वात् स एक इति गम्यते ॥ ४०१ ॥

यस्मिन् वस्तुनि प्रत्ययस्याकारभेदो न कदाचिद्विकल्पते भेदप्रत्ययेन सह पर्यायं नापद्यते, सदैवाभेदाकारेणोत्पत्तेः, तद्वस्तु धर्मिरूपमवस्थानानात्वेऽपि तत्कृतस्य भेदस्यासंविदितत्वाद् व्यवहारे प्रतिभातस्य सत्कल्पत्वादविद्यमानभेदमेक इति प्रत्ययविषयः ॥ ४०१ ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमुदाहरति —

योऽर्थ आश्रितनानात्वः स एवेत्यपदिश्यते ।
व्यापारं जातिभागस्य तत्रापि प्रतिजानते ॥ ४०२ ॥

प्रसिद्धभेदोऽपि यः पदार्थः स एवेति प्रत्यभिज्ञायते तत्र जात्यंशस्य व्यापार इत्याहुः । जातेर्व्यक्तिभिरैकात्म्यापत्तौ भागवाचोयुक्तिः । एवञ्च केवलया जातेः प्रत्यभिज्ञाप्रत्यये व्यापारो न सदृशप्रत्यये। यत्र च सादृश्यनिबन्धनात् तत्त्वसमारोपात् प्रत्यभिज्ञा, भ्रान्तिरसौ लूनपुनर्जातकेशेष्विव जात्यापादिता । भेदानां तु तत्त्वनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञा ॥ ४०२ ॥

वस्तुनि हि संविदा भेदाभेदसंस्पर्शः कथमित्याह—

जातिभागाश्रया प्रख्या तत्राभिन्ना प्रवर्तते ।
व्यक्तिभागाश्रया बुद्धिस्तत्र भेदेन जायते ॥ ४०३ ॥

जात्यंशस्य व्यापारादभेदेनैकजातीयः परामृश्यते, गौरेवायमिति । व्यक्तिरूपाश्रया तु तत्र संविद्भेदोपश्लेषिता प्रभवति ॥ ४०३ ॥

इदानीं सदृशप्रत्ययं लक्षयति—

अन्यत्र वर्तमानं सद् भेदाभेदसमन्वितम् ।
निमित्तं पुनरन्यत्र नानात्वेनैव गृह्यते ॥ ४०४ ॥
आधारेषु पदन्यासं कृत्वोपैति तदाश्रयम् ।
स सादृश्यस्य विषय इत्यन्यैरपदिश्यते ॥ ४०५ ॥

निमित्तं प्रकृतत्वात् सदृशप्रत्ययस्य श्यामत्वाख्यमन्यत्राधारे शस्त्रीगते गुणे वर्तमानं सद् भूय आश्रयान्तरे देवदत्तगुणे वर्तमानं नानात्वेनैव भेदेनैव परिच्छिद्यते, तेनाश्रयान्तरेणावच्छेदात् । अभेदेनापि तु समन्वयादिवशब्दः ।

१. 'द्वो विषयः' ख. पाठः-

अत एव भेदाभेदसमन्वितं सामान्यविशेषरूपसम्बद्धमित्यर्थः। तदेवंविधनिमित्ताधारेषु स्वाश्रयेषु गुणेषु पदन्यासं विधाय तदालम्बनं सादृश्यप्रत्ययमुत्पाद्य तस्य गुणस्य य आधारो द्रव्यं तत् प्राप्नोति, समवेतसमवायात् तत्र सदृशप्रत्ययं जनयति। तथाच स गुणाश्रयः सादृश्यस्य विषय। तत्र सादृश्यनिमित्त उपमानोपमेयभाव इत्यर्थः। इत्थश्चेदं सादृश्यं भेदाभेदसमन्वयाज्जातेरन्यद्भेदात्मिकायाः। जातिश्चान्यत्र नानात्वेन न गृह्यते। अपितु एकत्वेनैव। अनेन च ग्रन्थेनैकीयमतेन 'यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेष' इति भाष्यमन्यथा व्याख्यातम्। तथाहि—पूर्वं यत्राधारे किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत इति मतिवर्तुभ्यां भावस्योपलक्षणात् तत्रोपमानोपमेयभाव इत्यर्थोऽभीष्टः। इह तु यत्र निमित्ते भेदाभेदसमन्विते सति सामान्यविशेषावभासप्रत्ययौ द्रव्ये भवति, तत्र निमित्ते सत्युपमानोपमेये द्वे द्रव्ये भवतः। तन्निमित्तरूपस्य सादृश्यस्य तत्र पारम्पर्येण समवायादित्यर्थः। अत्रापरं भाष्यं 'किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गम्यते। मानं हि नामे'त्यादि। तत् प्रागेव सूत्रार्थोपयिकत्वेनोपमानलक्षणरूपं व्याख्यातम्॥ ४०४,४०५॥

अतोऽनन्तरं भाष्यं—'कामं तर्ह्येतेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः गौरनिर्ज्ञातः तस्यैतत् स्यात् गवय इव गौरिति। बाढं स्यादि'त्यनेनोपमानोपमेययोरव्यवस्थाभ्युपगता। तां निदर्शनेन स्थापयितुमाह—

परापेक्षे यथा भावे कारणाख्या प्रवर्तते।
तथान्याधिगमापेक्षमुपमानं प्रचक्षते॥ ४०६॥

कार्यापेक्षं कारणत्वमित्यन्यापेक्षत्वेऽपि न कार्यकारणभावसङ्करः। नहि यमेव प्रति कार्यं तमेव प्रति कारणम्। एवमप्रसिद्धमुपमेयं प्रसिद्धमुपमानं तदपेक्षया यद्यपि व्यवह्रियते, तथापि प्रसिद्धाप्रसिद्धयो: सङ्कराभावान्नोपमानोपमेयभावविपर्यास इत्यर्थः॥ ४०६॥

अत्रैव निदर्शनान्तरं—

गुरुशिष्यपितापुत्रक्रियाकालादयो यथा।
व्यवहारास्तथौपम्यमप्यपेक्षानिबन्धनम्॥ ४०७॥

न गुरुर्गुर्वन्तरापेक्षया। शिष्योऽपि न स्वशिष्यापेक्षया शिष्यः। पिता न पित्रन्तरापेक्षया। पुत्रोऽपि न स्वपुत्रं प्रति पुत्रः। क्रिया स्वसाधनापेक्षया साध्या न हि क्रियान्तरं प्रति। साधनमपि न तु स्वसाधनापेक्षयैव। यथोक्तं—

१. 'तव्याख्या' ॥ पाठ.। २. 'ग-प' ०. पाठ

"सन यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति" ॥ इति ॥

प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया परिच्छेद्यक्रियान्तरं प्रति कालः, परिच्छेदकत्वात् । न तु परिच्छेद्याया एव परिच्छेद्या । आदिग्रहणाद् विशेषणविशेष्यभावादेरापेक्षिकस्य सङ्ग्रहः । एवं यस्य गवयः प्रसिद्धस्तस्यासावुपमानं वनेचरस्य, गौरप्रसिद्ध उपमेय. । नागरकस्य तु विपर्ययः । अत एव कामिनः शृङ्गाररसपरिपोषणपरतया नारीमुखमुत्कृष्टगुणत्वेन प्रसिद्धमिति शशिबिम्बस्योपमानं भवतीत्युक्तम् ॥ ४०७ ॥

अत परमिदं भाष्यं 'किं पुनरिहोदाहरणम् । शस्त्रीश्यामा । क्व पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते । शस्त्र्यामित्याह । केनेदानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेनेति । एतद् व्याचष्टे—

श्यामत्वमुपमाने चेद् वृत्तं वृत्तौ प्रयुज्यते ।
उपमेयं समासेन यदि तत्राभिधीयते ॥ ४०८ ॥

पक्षान्तरस्यापि वक्ष्यमाणत्वाच्चेदित्यस्य पक्षस्याभ्युपगमं द्योतयति । उपमाने शस्त्र्यां यदि श्यामत्वं वृत्तौ समासे स्थितमभ्युपगम्यते, तदा वर्तिपदयोरुपमानवृत्तित्वात् ततो बाह्यं ताभ्यामनुपगृहीतमुपमेयं समासेनाभिधीयत इत्यायातम् । तथाचान्यपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तत्पुरुषोऽपि । नहि तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियमः, नञ्समासे पक्षत्रयविचारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न चार्थादेशनं वचनानुसारि, लोकप्रसिद्धार्थस्यानुवादात् । तथाचेह समानाधिकरणसमासानुरोधाद् वृत्तौ शस्त्रीशब्दसमानाधिकरणत्वेनापि श्यामाशब्दस्य प्रयोगे भवत्युपमेयस्य सम्प्रत्यय इत्यन्यपदार्थप्रधानत्वेन व्यवस्था । यद्येवमनेनैव न्यायेन बहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्यसिद्धेः किमन्यपदार्थग्रहणेन । सत्यम् । किन्तु न सर्वं प्रत्याख्येयं प्रयोगानुसारेणेत्यन्तरङ्गे स्वपदार्थे सम्प्रत्ययाशङ्कापनोदाय युक्तमन्यपदार्थग्रहणम् । तत्र शेषाधिकारविहितत्वाच्च बहुव्रीहेर्न तेनास्य बाधः । अन्यथा बहुव्रीहिसंज्ञायां गुणवचनस्य श्यामाशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यात् । सलक्ष्यव्यवस्थितविभाषाविज्ञानादपि परिह्रियते । स्वरस्त्वभिन्न, तत्पुरुषेऽप्यत्रोपमानाश्रय एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । ननु च बहुव्रीहौ शस्त्री श्यामा यस्येत्येवं सम्बन्धे न भवेदौपम्यप्रतीतिः । नैतदस्ति । शस्त्री श्यामा यस्या देवदत्ताया इति सम्बन्धसामान्ये बहुव्रीहिः । सामान्यं च विशेषनिष्ठम् । कश्चात्र सम्बन्धविशेष इत्युपमानोपमेयभाव एव प्रतीयेतान्यस्यायोगात् । तस्माच्छेषवचनाद् बहुव्रीहेरयं न विषयः । अथ 'सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु दोष' इति

यदा शेषवचनं प्रत्याख्यायते, तदा कथम् । तदापि 'प्राक्कडारात् परं कार्यमि'त्यत्र दर्शने वचनसामर्थ्यादयं तत्पुरुषो भवति । अनवकाशोऽन्ययमिति परमेवेति नियमानुपपत्तिः । यदापि 'प्राक् कडारादेका संज्ञे'ति दर्शनं तदाप्यनेन विशेषविधिनोपमानानि सामान्यवचनं च विशेषमाश्रित्य प्रवृत्तेरुपमेयलक्षणान्यथानुपपत्त्या सादृश्यमन्तर्भाव्योपमेयमाचष्टे, यथा शस्त्री श्यामा तथा देवदत्तेति शस्त्रीश्यामा कथ्यते । शस्त्री श्यामा देवदत्तेति वाक्ये श्यामाशब्दस्योपमानोपमेयाभ्यां सम्बन्धयोग्यत्वादेकतरोपक्षयत्वे तदितरो वाक्यार्थः । समासे तु समानाधिकरणप्रस्तावादुपमान एव सामान्यवचनः सकृदुच्चरित इत्युपमेयः समासार्थो वर्ण्यत इति विशेष्यवृत्तावित्याह ॥ ४०८ ॥

अतोऽनन्तरमिदं भाष्यं 'यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति केन न्याय्यं श्रूयते' इति । एतद् विवृणोति—

टावन्त एव चैत्यादौ श्यामाशब्दस्तथा भवेत् ।
षष्ठे च प्रथमाभावान्न श्यामायुपसर्जनम् ॥ ४०९ ॥

शस्त्र्यां वर्तमानः श्यामाशब्दो गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनभावात् स्त्रीवृत्तिष्टाबन्त इति समासवाच्यत्वे चैत्रादेरुपमेयस्य शस्त्रीश्यामा चैत्र इति स्यात् । सामान्यवचनैरिति च तृतीयानिर्देशात् प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनसंज्ञाभावे ह्रस्वत्वमत्र नास्ति । उपमेयवृत्तित्वे तु तल्लिङ्गं सिध्यति ॥ ४०९ ॥

अतोऽनन्तरं भाष्यम् 'उपसर्जनह्रस्वत्वमत्र भविष्यती'ति तत्र प्रथमानिर्देशाभावे 'एकविभक्ति —'(१-२-४४) इत्युपसर्जनत्वं स्यात् । अन्वर्थत्वेन वा अप्रधानत्वात् । तथानन्तरं चोद्यभाष्यं — 'यदि तर्ह्युपसर्जनान्येवञ्जातीयकानि भवन्ति, तित्तिरिकल्माषी कुम्भकपाललोहितीत्यत्रोपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोती'ति । तदेतद् व्याचष्टे—

अर्थैकविभक्तित्वाद् गुणत्वाद् वोपसर्जनम् ।
नैव तित्तिरिकल्माष्यामिष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवेत् ॥ ४१० ॥

प्रतियोगिनः पदस्य नानाविभक्तियोगेऽपि यदभिन्नविभक्ति तदुपसर्जनमुक्तं कौशाम्ब्यादि । इहापि समासे कर्तव्यत्वेन विषयभूते यत् प्रक्रियावाक्यं, तत्र प्रधानमन्यपदार्थं पदं नानाक्रियावेशादनेकविभक्तीति तदपेक्षया गुणवचनं भवत्येवैकविभक्ति । प्रधानस्य नानाक्रियावेशेऽपि हि न गुणः स्वरूपादपैति । तथा च 'बहुव्रीहावनेकवचनमुपसर्जनार्थं नवैकविभक्तित्वादि'ति प्रत्याख्यातम् । तत्र च प्रधानस्यान्यपदार्थस्य पदस्य नानाविभक्तित्वमाश्रित्यैकविभक्ति यदि-

पदम्। एवमिहापि भविष्यतीत्यस्त्येकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वम्। अन्यत्र तु समानाधिकरणसमासेऽनिष्टप्रसङ्गो नास्त्युत्तरपदार्थप्रधानत्वाद्, यथायथं क्रियायोगे तत्रोत्तरपदस्य नानाविभक्तित्वाद् 'उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवती'ति वा न्यायादन्वर्थत्वेऽप्रधानमुपसर्जनम्, अन्यपदार्थप्राधान्याच्चोत्तरपदार्थो गुणः। न चैवं लौकिकेऽर्थे समाश्रीयमाणे संज्ञाकरणमफलम्, प्रधानस्यापि कस्यचित् पूर्वनिपातार्थं संज्ञाविषयत्वात्। तद्यथा—पुरुषव्याघ्रः, पाचकवृन्दारिका, पूर्वकायः, अर्धपिप्पलीति। अत्र पूर्वपदार्थः प्रधानमिति समासशास्त्रे प्रथमानिर्देशादुपसर्जनसंज्ञा सफला। विषयभेदेन च कृत्रिमाकृत्रिमयोः शास्त्रे समाश्रयणान्नात्र लौकिकमुपसर्जनमाश्रीयते। तथाच पूर्वनिपाताव्यवस्थाभावः, राज्ञो गोः क्षीरमिति समासशास्त्रे द्वयोः षष्ठीति प्रथमानिर्देशादुपसर्जनत्वेऽन्वर्थत्वाश्रयमेकस्यैव तद्व्यवस्थानम्। एवञ्च कौशाम्ब्यादीनां समासे परार्थत्वादेवोपसर्जनत्वे सिद्धेऽप्येकविभक्तेः कृत्रिमतासिद्ध्यर्थमुपसर्जनसंज्ञा अपूर्वनिपातार्थं युज्यत एव। कृत्रिमाकृत्रिमत्वेऽप्युपसर्जनस्य पूर्वनिपाते कृत्रिमस्यैवाश्रयणम्। उभयोः कृत्रिमत्वेऽन्वर्थत्वेन व्यवस्था। ह्रस्वविधौ तु न्यासेर्ग्यायादुभयोराश्रयणम्। 'लुक् तद्धितलुकि' (१-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययान्तस्योत्तरपदत्वेन प्रथमानिर्देशाभावेऽपि तद्धितार्थविशेषणत्वादन्वर्थमुपसर्जनत्वम्। तदेवमत्र श्यामादेरुपसर्जनत्वमुपपद्यत इति ह्रस्वः सिध्यति। उपमेयस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तित्वेऽप्येकविभक्तित्वं तदपेक्षम्, उपमानस्य चोपमेयार्थत्वाद् गुणभाव इत्युपमानापेक्षमत्र श्यामादेर्गुणत्वमिति विकल्पः समर्थनीयः। अन्ययोपमेयापेक्ष एव गुणत्वे सैवैकविभक्तिरिति विकल्पो नोपपद्येत। एवमनेन प्रकारेण ह्रस्वसिद्धावपि तित्तिरिकल्माषीत्यत्र[1] 'अन्यतो ङीष्' (४-१-४०) इति स्त्रीप्रत्ययोऽभिमतो न स्यात्। तथाह्यत्र पूर्वं स्त्रीप्रत्यये तित्तिरिणोपमानेन पुल्लिङ्गेन कल्माषीशब्दस्य सामानाधिकरण्यं न स्यादिति पूर्वमकृत्वैव स्त्रीप्रत्ययं सामानाधिकरण्यादुपमानवृत्तित्वे वर्तिपदयोः समासः क्रियते। समासवाच्या चोपमेया स्त्रीति स्त्रियामनुपसर्जनाधिकारान्ङीष् न स्यात्। कल्माषस्योपमेये गुणत्वात्। ततश्च टाबत्र स्त्रीप्रत्ययः प्रसज्येत। एवं कुम्भकपाललोहिनीति 'वर्णादनुदात्तात्—' (४-१-३९) इति ङीप् न स्यादित्यर्थः। एवं सत्युपसर्जनत्वेऽनिष्टमिदमभ्युपगम्योक्तम्[2]। न त्वत्रोपसर्ज-

१. 'त्र च', २. 'योगो ना' घ. पाठः.

नत्वं न्याय्यम् । कृत्रिमे हि सम्भवति ह्रस्वविधौ तस्यैव सम्प्रत्ययो युक्तः । 'लुक् तद्धितलुकि' (१-२-४९) इत्यत्र तु प्रकृतस्य कृत्रिमस्यासम्भवादनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकमन्वर्थमाश्रीयते । ततोऽन्यत्र त्वकृत्रिमाश्रयणमेव युक्तम् । अत्र च कृत्रिमत्वं नास्ति । 'एकविभक्ती'ति ह्येवं व्याख्यायते —समास इत्याधारसप्तमी न विषयसप्तमी । तेन समासमाधारं यदेकविभक्ति तत्रैव प्रतियोगिनो नानाविभक्तित्वे तदुपसर्जनसंज्ञमिति । अत्र च समासस्थस्य प्रतियोगिनः पदस्य विभिन्नविभक्तियोगाभावः समानाधिकरणसमासो ह्ययमिति कथं भिन्नविभक्तियोगः स्यात् । अत एव भाष्यकारेणारुचिरत्र सूचिता 'यदि पुनरुपसर्जनान्यप्येवञ्जातीयकानि भवन्ती'ति । नैवंविधेषूपसर्जनसंज्ञायकल्पत इत्यर्थः । तस्मादुपसर्जनत्वाभावाद्ध्रस्वत्वमत्र न स्यादिति स्थितमेतत् —'यावन्त एव श्येनादौ श्यामाशब्दस्तथा भवेदि'ति । यत्तु चोदितं कैश्चित् — सत्यपि चोपसर्जनह्रस्वत्वे 'परवल्लिङ्गं —' (२-४-२६) इति शब्दार्थातिदेशात् पुनराकारप्रसङ्ग इति । तदनुपपन्नम् । दृशा युवतीत्यत्र शब्दातिदेशे द्वितीयस्य तिशब्दस्य प्रसङ्गात् । प्रत्याख्यातं तदिति कुतः पुनराकारप्रसङ्गः ॥ ४१० ॥

अभ्युपगम्योपसर्जनत्वं ह्रस्वत्वे दोष उक्तः । तत्र समाधानं भङ्ग्या दोषान्तरप्रसङ्गेन निराकरोति—

सति शिष्टबलीयस्त्वाद् टाबे ङीपि च सत्यपि ।
उपमानस्वरो न स्यात् तस्मात् स्त्र्यन्तः समस्यते ॥ ४११ ॥

कृते समासे तस्योपमेयार्थवृत्तेरनुपसर्जनत्वात् तस्मात् समासाद् बहिर्भूतः स्त्रीप्रत्ययोऽत्र भविष्यति । तित्तिरिकल्माषकुम्भकपाललोहितादयो हि समुदाया एव वर्णविशेषवाचिनो रूढाः । कल्माषादीनामेव [1] वर्णवाचित्वे महण्यता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् समुदायादत्र स्त्रीप्रत्ययोऽभ्युपगम्याप्युच्यते । अत एवाह —सत्यपि ङीपि चेति । यद्वानुपसर्जनादिति प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योगो व्याख्यातः । अत्र च नैवञ्जातीयकान्युपसर्जनानीति भाष्याभिप्रायाद् वर्णवाचिना प्रधानेन तदन्तविधेः समासात् स्त्रीप्रत्ययो जायते । एवमप्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेष्टो न स्यात् । तथाहि — कृते समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तावत्येव प्रवर्तते । पदग्रहणं हि परिभाषार्थमित्युक्तं, न सुबन्ततिङन्तपरिग्रहार्थम् । तत्र स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययस्वरः सतिशिष्टत्वादुपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधेत । ङीपि चायं दोषः । तत्र स्वरस्य प्रत्ययोदात्तस्य भावात्

१. 'त्र द्वि' प. पाठः.

डीपि त्वनुदात्तत्वादुपमानस्वर एवावशिष्यत इति विशेष्य ङीपित्युक्तम् । यत्त एवं स्वरदोषस्तस्मात् पूर्वमकृते समासे स्त्रीप्रत्यये कृते तदन्तस्य 'सामान्यवचनस्योपमानेन समासः' कार्यः । तथाच सतिशिष्टत्वादुपमानस्वर एवेष्टः सिध्यति । एतच्चोपमाने सामान्यवचनस्य वृत्तौ न लभ्यते, तित्तिरिणा पुंसा कुम्भकपालेन नपुंसकेन च सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययानुत्पत्तेरिति सामान्यवचनस्योपमाने वृत्तावयं दोषः ॥ ४११ ॥

किञ्च —

> गुणे न चोपमानस्थे सापेक्षत्वं प्रकल्पते ।
> प्राधान्यस्य तथा न स्याद् व्याघ्रादौ लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१२ ॥

पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर पुरुषव्याघ्र इति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (२-१-५६) इति समासे सामान्यवाचिनः शूरादेः शब्दस्य प्रयोगे तत्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादेव समासो न भविष्यतीति किं सामान्याप्रयोग इति वचनेन । तत्तु ज्ञापयति — भवति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति व्यवस्थापितं लिङ्गदर्शनम् । एतच्च गुणे सामान्यधर्मे शौर्यादौ व्याघ्राद्युपमानगते पुरुषादे प्रधानस्य तदपेक्षत्वं न स्याद्, उत्तरस्योपसर्जनस्य सापेक्षत्वादिति नोपपद्यते विवक्षितार्थज्ञापनम् । उपमेयवृत्तौ हि गुणस्यैतद् ज्ञापकं युज्यते, नोपमानवृत्ताविति । प्रदेशान्तरपर्यालोचनयापि नोपमानस्थत्वं गुणवचनस्य युक्तम् ॥ ४१२ ॥

उपसर्जनत्वेऽ[1]प्यसमर्थत्वमनुपपन्नमिताम एवं द्वैयतयोपराहर्तुमाह —

> तस्मात् सति गुणत्वेऽपि प्राधान्यं विग्रहान्तरे ।
> नैवञ्जातीयकं शास्त्रे सम्भवत्युपसर्जनम् ॥ ४१३ ॥

उपमानवृत्तेरुपमेयविशेषणत्वात् सत्यप्यप्राधान्ये श्यामादेर्विग्रहान्तरे प्राधान्यमस्ति, यदोपमेयवृत्तिर्गुणस्तदा यद् वाक्यं तत्र । तथाहि — शस्त्रीव देवदत्ता श्यामेत्यत्र उपमेयवृत्ते श्यामस्य प्राधान्यम् । उपमानवृत्तित्वेऽपि च समासेनोपमेयस्याभिधानाद् वस्तुतः प्राधान्यमेव धर्मस्य, प्रक्रियावाक्यापेक्षया तु गुणत्वम् । तथाचैवंप्रकारं वस्तुतः प्रधानं शास्त्रेऽपि नोपसर्जनमुपपद्यते । प्रक्रियागे[2]ऽपि हि लौकिकोऽर्थः शास्त्रेणानुविधेयः । लोके च प्रधानमेवेदमित्यन्न-

१. 'नसज्ञमु' ध. पाठ, २ 'दे द्दि' ङ. पाठ.

र्यमपि शास्त्रे लोकसिद्धार्थानुवादके नास्त्युपसर्जनत्वम् । अत एव 'उपसर्जनान्य-प्येवञ्जातीयकानी'ति भाष्येऽरुचिः सूचितेत्युक्तम् ॥ ४१३ ॥

तदेवमुपमानवृत्तित्वं गुणवचनस्यानुपपन्नमुक्त्वातोऽनन्तरं भाष्येऽभिहि-तम् — 'एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते । देवदत्तायां श्यामाशब्द' इत्युपमेयवृत्तित्वमाख्यातम् । अत्र तु चोदितम् — 'एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः सूक्ष्मा मृदुतरी'ति । उपमेये सामान्यवचनस्य वृत्तेर्यथायथं तल्लिङ्गपरिग्रहः सिद्धः । प्रकृतं चोत्तरपदार्थप्राधान्यमेव निर्वाहितं भवति । किन्तु शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति श्यामगुणोपलक्षितस्योपमेयस्य निर्देशा-दुपमानगतस्य गुणस्य शस्त्रीशब्देन जातिविशिष्टार्थाभिधायिना नियतस्यासंस्प-र्शादौपम्यहेतोर्धर्मस्य प्रतिनियतस्य प्रज्ञापनं न स्यादिति भाष्यार्थः ॥

अत्र परिहारभाष्यम् — 'अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्यय' इति । एतद् विवृणोति —

उपमेयात्मनि श्यामो वर्तमानोऽभिधीयते ।
उपमानेष्वनिर्दिष्टः सामर्थ्यात् सम्प्रतीयते ॥ ४१४ ॥

यद्यपि साधारणो धर्मः श्यामादिरुपमेयस्थः स्वशब्देन प्रत्याय्यते । सकृदभिधानव्यापाराच्च शब्दस्य तदुपक्षयत्वमेव । तथाप्युपमाने समानधर्म-स्यान्यस्याश्रुतेः संनिधानात् साकाङ्क्षत्वाच्च श्रुतेनैव योगः परिकल्प्यते, अश्रुत-परिकल्पनाया श्रुतसम्बन्धस्य न्याय्यत्वात् ॥ ४१४ ॥

अत्रैव दृष्टान्तभाष्यं — 'तद्यथा — चन्द्रमुखी देवदत्तेति । बहवश्च चन्द्रे गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता, सा गम्यत' इति । एतद् व्याचष्टे —

द्रव्यमात्रेऽपि निर्दिष्टे चन्द्रवक्त्रेऽनुगम्यते ।
विशिष्ट एव चन्द्रस्थो गुणो नोपप्लवादयः ॥ ४१५ ॥

चन्द्रमुखीति सामान्यधर्ममन्तरेणोपमानभूतद्रव्यमात्रोपादानेऽपि प्रसिद्धे-रुपमानहेतुराह्लादकत्वादिः साधारणो धर्मोऽनुगम्यते, न त्वन्ये चन्द्रधर्मा उप-प्लवादयः । उपप्लवः सम्बन्धो मन्त्र । आदिशब्दात् वृद्धिक्षययोगः । अन्ये तु वृद्धिक्षययोगो नित्यप्रवृत्तपरिवर्तो वोपप्लवः । आदिशब्दाच्छ्यामलाञ्छनत्वादय इति व्याचक्षते । इत्थञ्च यत्र नामानिर्दिष्टो गुणः प्रसिद्धेरुपमानहेतुर्विशिष्टः प्रती-यते, तत्रैकत्र श्रुतोऽपि सामर्थ्यादन्यत्र कथं न प्रतीयेतेत्यतिशयो निदर्शने गर्भीकृतः ॥ ४१५ ॥

---

१. 'न्दे जा', २. 'नु मत्' घ. पाठ. ३. 'नेन म' ङ. पाठः.

तदेवमुपमानवृत्ति[1] सामान्यवचनमित्ययं पक्षः । एतच्चात्र प्रक्रियाया[2] नानात्वं विचार्यते । परमार्थतस्तु लौकिकः शस्त्रीश्यामादिरखण्डः शब्दो विशिष्टोपमेयार्थवाचीत्याह—

*भेदभावनयैतच्च समासेऽप्युपवर्ण्यते ।
विशिष्टगुणभिन्नेऽर्थे पदमन्यत् प्रयुज्यते ॥ ४१६ ॥

उपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्यैक वाक्यम्, उपमेयवृत्तित्वे तु द्वितीयमिति वाक्ये भेदस्य नानात्वस्योपमानार्थत्वमुपमेयार्थत्वमित्येवम्भूतस्यानुभवेन याहिता वासना संस्कारस्तया हेतुभूतया वाक्यसमानार्थत्वं वृत्तेरवसाय तत्राप्येतदुपमानोपमेयार्थवचनत्वं सामान्यवचनस्य कथ्यते । उपमानोपहितभेदश्यामादिगुणविशिष्टे तूपमेये निरंशं समासपदं वाक्यादन्यदेवोच्चार्यते । तदन्वाख्यानोपायपरिकल्पना तु प्रक्रियानुरोधाद् यथान्यद् दोषजातं नापतति, तथा कर्तव्येति, सम्प्रत्युपमेयवृत्ति सामान्यवचनं स्थितम् । एवं हि शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति सिध्यति । तित्तिरिकल्माषीति चेष्टः स्त्रीप्रत्ययो भवति ॥ ४१६ ॥

अत्रापि पक्षे चोद्यभाष्यम् — 'एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते । व्यधिकरणानां समासो न प्राप्नोती'ति । उपमेयवृत्तित्वे श्यामाशब्दस्य शस्त्रीशब्देन सामानाधिकरण्याभावात् समानाधिकरणप्रकरणं नानुगृह्येतेत्यर्थः । अत्र परिहारोऽभिहितः— 'किं हि वचनान्न भवती'ति । अन्यत्र कृतार्थत्वाद् दुर्बलमत्र प्रकरणमकृतार्थतया श्रुत्या बाध्यत इत्याशयो भाष्यकारस्य । ननु चोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्यास्ति वचनस्यावकाशः । तथाच प्रकरणानुग्रहोऽपि कृतो भवति । नैतदस्ति । विशिष्टार्थवृत्तेः पदस्यान्वाख्याने शास्त्रप्रक्रियामाश्रित्य यः प्रभवति, असावपोद्धारपदार्थो नाश्रयणीयः । उपमानविषये च सामान्यवचने द्वयोरपि पदयोरुपमेयं प्रति गुणत्वात् सांश्लेऽसामर्थ्याद् वृत्तिर्न स्यात् । उपमेयवृत्तित्वे तु संनिहितोभयाधिकरण सम्बन्धो निराकाङ्क्षो वर्तते । तथाच सामर्थ्यमिति व्यधिकरणयोरपि गमकत्वाद् वचनं विधत्ते वृत्तिम् । अतोऽनन्तरं भाष्यं — 'यद्यपि तावद्वचनात् समासः स्यात् । इह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला । समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति' इति ॥

1. 'वृद्' ग. पाठः. 2. 'या' ख. पाठः 3. 'ं ना' घ. ङ. पाठः

*'भेदभावनयैव' इति व्याख्यातसम्मतः पाठः.

तदेव विवृणोति —

यदि भिन्नाधिकरणो वचनादनुगम्यते ।
मृगीव चपलेत्यत्र पुंवद्भावो न सिध्यति ॥ ४१७ ॥

यदि वचनसामर्थ्यात् प्राकरणिकं सामानाधिकरण्यमनादृत्य व्यधिकरणयोरप्ययं समासोऽनुविधीयते, तदा मृगचपलेत्यत्र कर्मधारयाश्रयोऽन्यत्र समानाधिकरणपदे चरितार्थः पुंवद्भावो न स्यात् ॥ ४१७ ॥

अत्र परिहारं संदेशान्तरगतत्वाद् भाष्येऽनुपन्यस्तमाह —

अस्त्रीपूर्वपदत्वात् तु पुंवद्भावो भविष्यति ।
यथैव मृगतृष्णादौ न चेत् स्त्र्यर्थो विवक्ष्यते ॥ ४१८ ॥

जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां मृगक्षीरादौ पुंवद्भावः, तत्फलं पुमर्थशब्दप्रयोगः सिद्ध इति मत्वाऽऽख्यात पुंवद्भावः 'न वा अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादि'ति । एवमिहापि मृगचपलादौ मृगजातीयस्य चापलस्य विवक्षितत्वान्मृग इव चपलेत्येव विग्रह इति स्त्रीत्वाविवक्षायां सिद्धमिष्टम् । तथाहि कृतेऽपि पुंवद्भावे शब्दात् स्त्रीत्वस्यागतेरविवक्षैव समर्थनीया । स हि विवक्षितोऽर्थः, यः शब्दाद् गम्यते । यदा तु विशिष्टस्य स्त्रीचापलस्य स्त्रियैवोपमोपपत्तेः स्त्रीत्वविवक्षा, तदाऽऽरम्भणीय एवात्र पुंवद्भावः । कृते च तस्मिन् वृत्तौ स्त्रीत्वस्यान्तर्भावो वक्तव्यः । अत एव न चेत् स्त्र्यर्थो विवक्ष्यत इति पाक्षिकत्वेनायं परिहारः शङ्कितः । अनेनैव चाशयेन भाष्ये नोपन्यस्तमिदम् ॥४१८॥

अत एतावताऽनन्तरं निर्दोषपक्षाश्रयेण भाष्यम् — 'एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तत' इति । एतद् व्याचष्टे —

शस्त्रीव शस्त्रीश्यामेति देवदत्तैव कथ्यते ।
तस्यामेवोभयं तस्मादुच्यते शास्त्रविग्रहे ॥ ४१९ ॥

इहोपमानवृत्तित्वे सामान्यवचनस्योपमेयः समासवाच्योऽभिहितः । एवमत्र वाक्ये वर्तिपदयोरेवोपमेयवृत्तित्वमस्तु । तथाहि — उपचाराच्छस्त्रीव शस्त्रीति देवदत्ता कथ्यते । अतस्तस्यां देवदत्तायामुपमेयभूतायामेवोभयमुपमानवचनं सामान्यवचनं च वर्तत इति सामानाधिकरण्योपपत्तौ पुंवद्भावसिद्धिः । प्रकरणं च न बाधितं भवति । उपमानसम्बन्धमन्तर्भाव्य च देवदत्तायां शस्त्रीशब्दः प्रवर्तत इत्यभेदाध्यासाद् गम्यते । परार्थे शब्दप्रयोगो गर्भितैवार्थो

---

१. 'व्य. । ए' ख. पाठः. २. 'वः सिद्ध । प्र' ख. पाठः.

युज्यते नान्यथा । तद्यथा—सिंहो माणवक इत्यादिः । सिंहमध्यापयेति चोपचरितेन शब्देन व्यवहारो दृश्यते । एवमिह शस्त्रीशब्देन देवदत्तैव व्यवह्रियते। एतच्च तस्यामेवोभय वर्तेत इति शास्त्रविग्रहे शास्त्रप्रक्रियागते वाक्ये कथ्यते । वाक्यावस्थाया हि समानाधिकरणतासमर्थनार्थमिदमभिधीयते । तत्र च शास्त्रप्रक्रियायां निविधनानाभूतमपोद्धारपदार्थानां ग्रहणम् । लौकिके तु पदे विशिष्टार्थवाचके निरंशे विभागाभावानास्योपन्यासस्यावसरः । तत्र हि वर्णवत् पदविभागस्यासत्यत्वान्न कश्चिच्छस्त्रीशब्दस्तदर्थो वा, यस्योपचरितार्थत्वं वर्ण्येतेत्यभिप्राय. ॥ ४१९ ॥

एव एव पक्ष सिद्धान्ततया भाष्येऽवस्थापित । तथाचानन्तरं भाष्यम्— 'एतच्चात्र युक्त, यत्तस्यामेवोभय वर्तेत । इतरथा बह्वपेक्ष्य स्यादि'ति । एतद् व्याचष्टे—

पुंवद्भावस्य सिद्ध्यर्थं पक्षे स्त्रीप्रत्ययस्य च ।
बह्वपेक्ष्यमतस्तस्यामुभयप्रतिपादनम् ॥ ४२० ॥

यदा श्यामाशब्द उपमेये वर्तेत इति पक्षस्तदात्र पक्षे वैयधिकरण्याद् वचनमाम॰र्थात् समासेऽपि पुंवद्भावस्य सिद्ध्यर्थमस्त्रीपूर्वपदविवक्षानियमोऽपेक्ष्य. । मृगक्षीरादिवदत्र मृगचपलादौ सामान्यस्यैव विवक्षा, न विशेषस्येत्येऽतनुसरणीयम् । एष विवक्षानियमोऽशब्दकोऽत्रानुस्रियमाणो गौरवं प्रतिपत्तावापादयतीति बह्वपेक्षत्वमत्र । यदा तु शस्त्र्यामुपमाने श्यामाशब्द इति पक्षस्तदात्र पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्युपसर्जनह्रस्वत्वेन सिद्धौ तित्तिरिकल्मापीत्यादावनुपसर्जनाधिकारादिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययस्य सिद्ध्यर्थं समुदाया एवैते वर्णविशेषवाचिनो नैवंजातीयक चोपसर्जनमिति प्रधानेन तदन्तविधे. समासाद् वाखो ङीपिति वाच्यम् । तथाच स्वे दोप इत्येतदत्र बह्वपेक्ष्यम् । यत एवमनयोः पक्षयोर्बह्वपेक्ष्यम्, अतस्तस्यामेवोभयस्योपमानोपमेयवचनस्य भाष्येऽभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ४२० ॥

प्राक् समासादुपमेयवृत्ते कन्यादि स्त्रीप्रत्ययस्यैवस्य सिद्धेर्यथावदनुपमेयगतलिङ्गनिर्देश प्रकारान्तरेणाप्य बह्वपेक्षत्वं व्याचष्टे—

श्यामा शस्त्री यथा श्यामा शस्त्रीकल्पेति चोच्यते ।
तत्रोपमानेतरयोः श्यामेत्येतदपेक्ष्यते ॥ ४२१ ॥

श्यामा शस्त्री यथेत्युपमेयवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यं प्रदर्शितम् । श्यामा शस्त्रीकल्पेत्युपमानवृत्तौ श्यामाशब्दस्य विग्रहवाक्यम् । तदत्रैकनिष्ठस्य

1. 'ठ' ध. पाठ.

गुणस्याभिधाने तदितरगतत्वेन सामर्थ्यात् कल्पनं धर्मसामान्यप्रयुक्तत्वादुपमानोपमेयस्य सन्निधानादेकत्र श्रुतोऽपि साधारणो धर्मोऽपरत्रानुमीयत इति बह्वपेक्षत्वं केचिदाहुः । तदेतदुक्तं भाष्ये— 'यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्। अथाप्येवं विग्रहः क्रियते, यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति । एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यादि'ति ॥ ४२१ ॥

ननु विग्रहवाक्यं लौकिकार्थोद्बुबुधं प्रदर्शयितुमुभयत्रापि श्यामाशब्दो वाक्ये प्रयोक्तव्य । वृत्तौ तु द्वितीयस्य श्यामाशब्दस्यान्तर्भूतत्वादप्रयोग इति कथं बह्वपेक्ष्यमित्यत आह—

अथ श्यामेव शस्त्रीयं श्यामेत्येवं प्रयुज्यते ।
शस्त्री यथेयं श्यामेति तावदेव प्रतीयते ॥ ४२२ ॥

श्यामा शस्त्री यथा तथा इयं देवदत्ता श्यामा इत्येवं द्वयोः श्यामाशब्दयोरुपमानोपमेयगतयोः प्रयोगे शस्त्री यथेयं श्यामेति सकृच्छ्यामाशब्दप्रयोगे यत्परिमाणं वस्तु तावत् तत्परिमाणमेवावगम्यते ॥ ४२२ ॥

तथाहि—

उपलक्षणमात्रार्था गुणस्यास्य यदि श्रुतिः ।
पृथग् द्वयोः श्रुतोऽप्येष नेष्टस्यार्थस्य वाचकः ॥ ४२३ ॥

वस्तुमात्रोपलक्षणाय गुणशब्दस्योपादानेऽसकृत्प्रयोगेऽपि नेष्टस्यौपम्यस्य प्रतिपादनं स्यात् । या श्यामगुणोपलक्षिता शस्त्री, सा धर्मान्तरेणापि तथाभूताया देवदत्तायाः परिच्छेदिकेत्यपि प्रतीतेरौपम्यनिबन्धनत्वं नियोगतः श्रुतस्यासकृत्प्रयोगेऽपि न गम्येत ॥ ४२३ ॥

अथोपमाया सव्यापारत्वमत्र श्रुतस्य, तदा—

उपमेयं तु यद् वाच्यं तस्य चेत् प्रतिपादने ।
सव्यापारा गुणास्तत्र सर्वस्योक्तिः सकृच्छ्रुतौ ॥ ४२४ ॥

उपमानसम्बन्धेन परिच्छेद्यमुपमेयं यत् प्रधानं वाच्यमभिधेयं, तस्य रूपविशेषप्रज्ञापने यदि व्यापृता गुणा नोपलक्षणमात्रार्थाः, तदेकगुणप्रयोगेऽपि सर्वस्योपमानस्यापि गुणप्रतिपादनं सामर्थ्यादिति द्विरभिधानं नोपयुज्यते ।

१. 'या । 'उ' घ. पाठ

साहश्यावच्छेदेन हि सम्बन्धं नियन्तुं गुणस्योपादानमिति यथाविवक्षितार्थप्रतिपत्तिर्भवति । तदेवमुपमाने उपमेये वा वृत्तौ सामान्यवचनस्य इतरगतत्वेनापेक्षणाद् वह्यपेक्ष्यामिति 'तस्यामेवोभयं वर्तेत' इत्येष एव सिद्धान्तो भाष्यकारेणावस्थापितः ॥ ४२४ ॥

अतःपरं वाक्यकार पपाठ — 'उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनाप्रसिद्धिरि'ति । तदेतद् व्याचष्टे —

प्रकाराधारभेदेन विशेषे समवस्थितः ।
शब्दान्तराभिसम्बन्धे सामान्यवचनः कथम् ॥ ४२५ ॥

पूर्वं 'साधारणं ध्रुवं धर्ममि'त्यादिना सामान्यवचनत्वे प्रतिपादितेऽप्युपमेयगतत्वेनोपमानगतत्वेन वा गुणस्येहोक्तत्वादेकतरोपक्षये कथं साधारण्यमित्याक्षेपोऽप्युपपद्यते । तथाह्याधारनिष्कर्षेण गुणमात्राभिधानेऽनियतेनाधारेणावच्छेदाद् भवेत् सामान्यवचनत्वम् । तदा चायं गुणः स्वप्राधान्येनाभिधीयमानो नोपमायां सव्यापारः, अपितु धर्मान्तरेणोपमानिमित्तेन सम्बध्यते । यथोक्तं— 'धर्मः समानः श्यामादिरि'त्यादि । यदापि साधारणगुणनिमित्तस्तत्त्वाध्यारोपस्तदा सामान्यवचनस्य प्रयोग एव नास्ति । यदा पुनरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद् वा द्रव्यसमानाधिकरणो गुणवचनस्तदायं समानाधिकरणः समासः । सामान्यं साधारणो धर्मो गुणः, तमुक्त्वा तद्वति यो वर्तते, स सामान्यवचन इत्युक्तः । तत्र चाधारेण नियतेन योगात् तद्भेदेन विशिष्ट एव गुणः संसर्गिधर्मान्तराविभेदाद् वा । यथोक्तं— 'गुणानामाश्रयाद् भेदः स्वतो वे'त्यादि । यद्यपि चैकत्र श्रुतोऽन्यत्र सामर्थ्यात् प्रतीयत इत्युक्तं, तथापि वचनग्रहणादिहाभिधाव्यापारेण साधारण्यं विवक्षितं, न श्रुत्यर्थाभ्याम् । श्यामाशब्दश्च गुणमात्रस्यापि प्रतीतौ शब्दान्तरेणोपमानवाचिनोपमेयवाचिना वा योगात् तन्नियतत्वेन विशेषप्रवृत्तिरेव । ननु नासौ वाक्यार्थो न पदसंस्कारं प्रतिबध्नाति । नैतदस्ति । निरस्तावयवभेदस्य वृत्तिपदस्यान्वाख्येयत्वात् पूर्वपदोत्तरपदप्रविभागे क्रियमाणे तदर्थानुसारेणैवापोद्धारपदार्थः प्रविभजनीयः । तत्र च विशिष्टार्थवचन एव श्यामाशब्दः प्रविभक्तुं न्याय्य इति कथं सामान्यवचनता ॥ ४२५ ॥

अत्र परिहारः —

सादृश्यमात्रं सामान्यं द्विष्ठं कैश्चित् प्रतीयते ।
गुणो भेदेऽप्यभेदेन द्विवृत्तिर्वा विवक्षितः ॥ ४२६ ॥

१. 'ता' २. 'णादिति च' घ. पाठ. ३. 'दा सा' ङ. पाठः. ४ 'द' ङ.

व्यापारो जातिभागस्य द्रव्ययोर्वाभिधित्सितः ।
रूपात् सामान्यवाचित्वं प्राग्वा वृत्तेरुदाहृतम् ॥ ४२७ ॥

उभयगतं सादृश्यमात्रं सामान्यशब्देनात्र विवक्षितम् । सादृश्यं च भेदाभेदाभ्यामेव भवति । तथाचैकगतत्वेनाप्यभिधाने तस्यान्यापेक्षत्वादभिधाव्यापारादेवोभयनिष्ठतायगम्यत इत्युपपद्यते सामान्यवचनत्वम् । गुण एवात्र प्रकाराधारविशिष्टोऽप्युपमायां व्यावृत्तोऽविशेषेणोपमानोपमेयगतो विवक्षितः । सामान्यवचनशब्दस्य प्रत्याययितुमिष्ट इत्यर्थः । तथाचान्वयिना रूपेणोच्यमानो गुण एव सादृश्यं, न ततोऽर्थान्तरम् । तदेतदुक्तं भाष्ये — 'न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह । द्वयोरपि यः सामान्यमाह, सोऽपि सामान्यवचन' इति । यत्तु वाक्यकारेणोक्तं — 'न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनप्रसिद्धिरि'ति । तद् व्याचष्टे — व्यापारो जातिभागस्येत्यादिना । द्रव्ययोरुपमानोपमेयलक्षणयोर्गुणजातेर्व्यापारो गुणभेदप्रत्ययकारणद्वारेणौपम्यसम्बन्धप्रत्यायनं सामान्यवचनेन विवक्षितम् । यद्यपि गुणजातिः सकलाश्रयसमवेताभिन्नत्वान्नोपमायामुपयोगिनीत्युक्तं, तथापि स्वाधारगतविशेषोपरागादवान्तरसामान्यरूपतामापन्ना सादृश्यशब्दवाच्यौपम्योपयोगिनी भवति । तथाच जात्यापादिताभेदस्य श्यामत्वगुणस्योभयत्रोपमानोपमेययोः समवेतस्याभिधायकः सामान्यवचनैःशब्दः । तदाह — रूपात् सामान्यवाचित्वमिति । उपमानोपमेयगतस्य गुणस्य रूपसामान्यावेशादभिन्नस्य प्रत्यायने सामान्यवचनता सामान्यैः शब्दस्य सिध्यतीत्यर्थः । अभेदोपचाराद् द्रव्यवृत्तिता चात्र शब्दस्येति द्रव्ययोरित्याह । परिहारान्तरं स्पष्टमिदं भाष्येऽभिहितम् । 'अथवा सामान्यवचनैरित्युच्यते । सर्वः शब्दोऽन्येन शब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः संपद्यतेऽत्र एवं विज्ञास्यामः प्रागभिसम्बन्धाद् यः सामान्यवचन' इति । तदेवाह — प्राग् वा वृत्तेरुदाहृतमिति । आभिमुख्येनान्योन्यरूपसम्मिश्रणेन सम्बध्यन्ते यस्मिन्नर्था इति समासोऽभिसम्बन्धशब्देन विवक्षितः, तत्रार्थानां निर्विभागत्वात् । यथा 'विशेषणं विशेष्येण' 'द्वितीया श्रितादिभिः समानाधिकरणेन' 'अर्धं नपुंसकम्' (२-२-२) इत्यादिव्यवहारो वाक्यगतभेदभावनावशादाश्रीयते, तथा सामान्यव्यवहारोऽपि । तथाहि — वृत्तिवाक्ययोः संसृष्टासंसृष्टार्थ-

१. 'त', २. 'पावेशाद', ३. 'न द्वा' ङ. पाठः, ४. 'न सं' घ. पाठः, 'न्धेन' ङ. पाठः.

तया सत्यपि भेदे रूपसामान्यादभेदाभिधानोपपत्तेर्वाक्यगतैर्धर्मैर्वृत्त्यन्वाख्यानमपोद्धारपदार्थकल्पनयोपपद्यत एव । ततश्च समासे सामान्यस्योपमेयावरुद्धत्वेऽपि ततः पूर्वं वाक्ये विच्छिन्नार्थप्रत्यायकपदप्रयोगे विशेषावरोधाभावात् सामान्यवचनतोपपत्तिः । यद्वा सामान्यमुक्तवान् सामान्यवचन इति वाक्यावस्थापरिदृष्टं सामान्यवचनत्वं भूतपूर्वगत्याश्रीयते । यथा शस्त्रीशब्दस्य वृत्तावुपमेयवृत्तित्वेऽपि भूतपूर्वगत्योपमानवाचित्वमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ४२६, ४२७ ॥

इदानीं 'उपमितं व्याघ्रादिभि' (२-१-५६) इत्यत्र भाष्यं विचार्यते । तथाहि तत्र सामान्यवचनस्य प्रयोगे शूरशब्दस्य पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति समासो मा भूदिति सामान्याप्रयोग इत्युच्यते । अत्र च पूर्वोत्तरपदयोरुपमानोपमेयार्थभेदाद् वैयधिकरण्यादेव समासस्याप्रवृत्तिः । यथैवं मूलोदाहरणेऽपि पुरुषव्याघ्र इति कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह —

व्याघ्रशब्दो यदा शौर्यात् पुरुषार्थोऽवतिष्ठते ।
तदाधिकरणाभेदात् समासस्यास्ति सम्भवः ॥ ४२८ ॥

शौर्यादिसमानगुणान्तर्भावनेनोपमानवचना अपि व्याघ्रादयो यदा तद्धर्माध्यारोपादुपमेयवृत्तयो भवन्ति, तदा समानाभिधेयत्वात् समानाधिकरणाधिकारविहिता वृत्तिरुपपद्यते, पुरुषव्याघ्रः पुरुषसिंह इति । अत्र च सामान्यधर्मस्यान्तर्भावादप्रयोगः ॥ ४२८ ॥

यदा तु स प्रयुज्यते, तदा—

शूरशब्दप्रयोगे तु व्याघ्रशब्दो मृगे स्थितः ।
भिन्नेऽधिकरणे वृत्तेस्तत्र नैवास्ति सम्भवः ॥ ४२९ ॥

स्वशब्देनैव सामान्यधर्मस्योपमेयगतस्याभिधाने मृगजातीये स्वार्थ उपमानलक्षण एव व्याघ्रशब्दो वाचकत्वेन वर्तते, नोपमेये पुरुषे; भेदसम्बन्धस्योद्भूतस्येवादिना द्योतितत्वादभेदेनायोगात् । एवञ्च भिन्नाधिकरणत्वात् प्राकरणिकः समासो न प्राप्नोतीति किं प्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ ४२९ ॥

एतत् समर्थयते —

सामानाधिकरण्येऽपि गुणभेदस्य सम्भवात् ।
प्रयोगः शूरशब्दस्य समासेऽप्यनुपज्यते ॥ ४३० ॥

१. 'न्यवचनस्य', २ 'दिशु' च पाठ ३. 'त्ववसाद्' ग, घ. पाठ.

यद्यपि समानगुणान्तर्भावनेन व्याघ्रशब्दः पुरुषे वर्तते, तदापि शूर-शब्दस्य प्रयोगः स्यात्, समानस्य धर्मस्य नियमख्यापनाय । अन्यथा सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्याध्यारोपहेतुरनियतो गुणः प्रतीयेत । तथाहि गुणभेदस्यास्ति सम्भवो व्याघ्रे, शौर्यहिंस्रत्वनखदन्तत्वादिरपि गुणः सम्भवादन्तर्भूत इत्यवधार्यते । तथाच नियमाय शूरशब्दप्रयोगेऽपि समासः स्यादित्यर्थवान् प्रतिषेधः ॥ ४२० ॥

ननु सिंहो व्याघ्र इति पूजाया, ध्वाङ्क्ष इति कुत्सायामित्युक्तोऽन्यते । तथाच पुरुषव्याघ्रः पुरुषसिंह इति शौर्यमेव पूजायामन्तर्भूतो गुण इति कथमनियम इत्याशङ्क्याह —

पूजोपाधिश्च यो दृष्टः कुत्सनोपाधयश्च ये ।
तेषां भिन्ननिमित्तत्वान्नियमार्था पुनःश्रुतिः ॥ ४२१ ॥

पूजाप्रतिपादनपरतया ये गुणा उपमेयोपकारिणोऽन्तर्भाव्यन्ते उपमानेन, ते बहवो व्याघ्रादेः प्रकरणभेदगताः । ततश्च सामान्यशब्दादस्मान्नियमेन नावगम्यन्त इति पुनःश्रुतिः । शूरादिशब्दोऽवधारणार्थः प्रयोक्तव्य एव । तद्यथा — अभिमनायते सुमनायते दुर्मनायते इत्यत्र सुदुरभीनां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे गतार्थानामपि प्रत्ययप्रयोगाद्रूपसामान्यात् प्रत्ययान्तस्य मनायत इति सर्वसाधारण्याद् विशेषानभिव्यक्तौ प्रयोगस्तादर्थ्येनोपपद्यते, तथात्र । एवं पुरुषकाक इति निन्दाप्रतिपादनपरतयापि प्रयोगे काकगताशुचिभक्षणानवस्थायितादयो निन्दाहेतवो बहव इति नियमाय पुनः श्रुतिः साधारणवचनस्येति समासप्राप्तौ युक्तः प्रतिषेधः । चन्द्रमुखादौ तु प्रसिद्धिवशात् विशिष्टधर्मप्रतिपत्तिरुक्ता । इहापि प्रकरणादिवशाद् विशेषप्रतिपत्तावपि यदा प्रकरणाद्यभावस्तदा प्रयोगे साधारणवचनस्य समासनिषेध उपपद्यत एव । किं चात्र सामानाधिकरण्यसमर्थनेन । तथाहि सामान्यप्रयोगेऽपि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् समासाप्राप्तौ प्रधानस्य सापेक्षस्यापि[3] भवति समास इति ज्ञापकार्थमेतदुक्तम् ॥ ४२१ ॥

एवञ्च वैयधिकरण्येन समासप्राप्तावपि भवत्येवैतज्ज्ञापकमित्याह —

असम्भवेऽपि वा वृत्तेः स्यादेतल्लिङ्गदर्शनम् ।
अच्वेरिति यथा लिङ्गमभावेऽपि मृषादिषु ॥ ४२२ ॥

१. 'भाव', २. 'यत्र'. ३. 'पि स' ध. पाठ.

वैयधिकरण्यादसम्भवेऽप्राप्तौ वृत्तेः समासस्य तत्सम्भावनया यदेतत् सामान्याप्रयोग इति वचनं, तत् सुतरामेव लिङ्गदर्शनं ज्ञापकं भवेत् । न केवलं सापेक्षत्वादसामर्थ्यं, यावद् वैयधिकरण्यादपि । प्रधानस्य च स्वातन्त्र्यादनेकविशेषणयोगोपपत्तिर्न्यायसिद्धा । गुणो ह्येकेन वशीकृतो नान्येन सम्बध्येत । गुणत्वमेव हि तदा जह्यात् । प्रधानस्य युगपदनेकेनोपकारिणा सम्बन्धो भूषणमेव, प्राधान्यस्य परिपोषणादिति न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । दृष्टं चासम्भवेऽपि सम्भावनामात्रेणोपादीयमानं लिङ्गम् । तद्यथा — 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः' (३-१-१२) इत्यत्र भवत्यर्थे क्यङो विधाने, तत्रैव भवतियोगे च्विप्रत्ययस्याप्रीति च्वावुत्पन्ने तेनैव भवत्यर्थस्योक्तत्वात् तदन्तेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङोऽनुत्पत्तौ सिद्धायामपि प्राप्तिं सम्भाव्याच्वेरिति प्रतिषेधः क्रियमाणो लिङ्गं यत्रार्थे च्विस्तत्रैव क्यङित्यस्यार्थस्येत्यभूततद्भावे क्यङ् सिद्धो भवति, अभृशो भृशो भवति भृशायत इति । एवमिहापि वैयधिकरण्यादेव समासाप्राप्तौ प्राप्तिसम्भावनया सामान्याप्रयोग इति प्रतिषेधः प्रधानस्य सापेक्षस्यापि भवति समास इत्यस्यार्थस्य लिङ्गं जायते । तेन राजपुरुषः शोभन इत्यादि सिद्धम् । उपमेयगतत्वे चात्र सामान्यवचनस्य प्रधानगामिता भवति नान्यथेति प्रागेव निर्णीतम् ॥ ४३२ ॥

इदानीमुपमानप्रसङ्गेनेदमपरं विचार्यत[2] इत्याह —

> वत्यन्तावयवे वाक्ये यदौपम्यं प्रतीयते ।
> तत्प्रत्ययविधौ सूत्रे निर्देशोऽयं विचार्यते ॥ ४३३ ॥

ब्राह्मणवदधीते, क्षत्रियवद् युध्यते, वैश्यवदार्जयतीति वत्यन्तपदैकदेशकं यद् वाक्यं, तत्रोपमानोपमेयभावलक्षणः सम्बन्धोऽवधार्यते । तथाह्यध्ययनादिक्रियालक्षणोऽत्र समानो धर्म उपमेयगतत्वेन श्रूयते । अर्थादुपमानगतत्वेन प्रतिपत्तिरिति भवत्यौपम्यस्यावगमः । तस्यौपम्यस्य प्रतिपादको योऽत्र प्रत्ययो वतिः तद्विषयके सूत्रे 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः'(५-१-११५) इत्यत्र योऽयं निर्देशः, स परीक्ष्यते । तथाहि — प्रकृत्यर्थत्वेन वात्र क्रिया निर्दिश्येत, प्रत्ययार्थत्वेन वा । यद्यपि प्रकृत्यर्थत्वेन व्याप्रियमाणा[3] क्रिया प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्येया, प्रत्ययार्थत्वेन चोपादीयमाना प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्येया, धर्मसाधारण्यप्रयुक्तत्वादुपमानोपमेयभावस्येति फलाभेदः, तथापि कः सम्बन्धी क्रियायां न्याय्यो, लक्ष्यव्यवस्था च कथं न भिद्यत इत्यस्ति विचारस्य प्रयोजनम् ॥ ४३३ ॥

---

१. 'न्यप', २. 'ते । व' ड. पाठ. ३. 'णा प्र' च. पाठः.

तदिदं भाष्यम् — 'इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यते । कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादि'ति । तत्र कोऽभिप्रायो भाष्यकारस्य । येन तृतीयासमर्थं क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षमभ्युपगम्याक्षिपतीत्यत आह—

क्रियेत्युपाधिः प्राथम्यात् प्रकृत्यर्थस्य यद्यपि ।
न प्रातिपदिकं तत्र क्रियावाच्युपपद्यते ॥ ४३४ ॥

तेनेति समर्थविभक्तिरर्थविशेषनिबन्धना । तथाह्युपमेयापेक्षया तदुपकारायोपसर्जनीभूतः परिगृहीतव्यतिरेकः प्रकृत्यर्थे उपमानलक्षणः प्रत्ययार्थत्वेन समन्वययोग्योऽनया व्यतिरेकविभक्त्या ग्राह्यत इति समर्थविभक्तिरियमुच्यते । सामर्थ्यं च प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनेति प्रकृतेरियं विभक्तिः । तुल्यमिति प्रत्ययार्थः । प्रत्ययसन्निधौ तस्यानधिगतस्यावसायात् तत्र क्रियेति विशेषणमुपादीयमानं सन्निहितत्वात् प्रकृत्यर्थेन वा सम्बध्येत प्रत्ययार्थेन वा । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिश्च पदार्थानां गुणविनियोगादिह स्थानान्नियमः । तथाहि प्रथमस्थानपतितं तेनेत्येतदिति तस्यैव क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावाद् युक्तं क्रियेति विशेषणम् । तद्यथा — 'साऽस्य देवता' (४-२-२४) इति सेत्यस्योपाधिर्देवता । 'तेन रक्तं रागाद्' (४-२-१) इति च तेनेत्यस्य रागादिति विशेषणम् । पञ्चमीनिर्देशादेव प्रकृत्यर्थविशेषणतात्र, न स्थानबलात् । तदेवं यद्यपि तृतीयासमर्थं क्रियेति न केनचिदत्र प्रथममुक्तं, तथापि न्यायबलात् क्रियेत्युपाधिः प्राथम्यात् प्रकृत्यर्थस्येति युक्तं 'यत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यत' इति भाष्यम् । न्यायायातोऽयमर्थोऽवश्याभ्युपगमनीय इत्युक्तकल्पत्वादुच्यत इति भाष्ये व्यपदिष्टः । तत्र तृतीया सत्त्ववाचिनः प्रातिपदिकात् विधीयते । न च तत् क्रियावाचि, साध्यमानरूपायाः क्रियायास्तिङन्तैकगोचरत्वादिति कथं तृतीयासमर्थस्य क्रियेत्यनेन विशेषणम्, असम्भवादित्याक्षेपः ॥ ४३४ ॥

विशेषणसामर्थ्यात् क्रियावाचि तर्हि तृतीयासमर्थं भवि'ष्यतीत्याह—

सत्त्वभूतस्य शेषे वा तृतीयासाधनेऽपि वा ।
तिङन्तसत्त्ववाचित्वादुभयं तत्र विद्यते ॥ ४३५ ॥

---

१. 'नि विभक्तिसमर्थविधे' घ. पाठः. २. 'येन' घ. पाठः. ३. 'स्य प्रकृतेरन' छ. पाठः. ४. 'पिश्रा' क. पाठः. ५. 'वता घ.' पाठः.

सत्त्वं सीदन्त्यस्मिन् 'जातिगुणक्रिया' इति इदं तदिति व्यपदेशयोग्यं द्रव्यमुच्यते। तत्र वृत्तस्य प्रातिपदिकस्य तृतीयया योगः। तथाहि — स प्रातिपदिकार्थः परोपकाराधानयोग्यत्वात् तदुपकारोपजनितव्यतिरेकस्तद्वाचिकां विभक्तिमाश्रयते। स च व्यतिरेकः क्रियाकारकसम्बन्धनिमित्तः कश्चिच्छेषसम्बन्धः। तद्यथा—[1] अध्ययनेन वसति। दध्ना जडः। तपसा कृशः। धनेन कुलमिति हेतुहेतुमद्भावोऽयं शेषसम्बन्धः। कश्चित् पुनः क्रियाकारकसम्बन्ध एव व्यतिरेकः, तत्रापि तृतीया। तद्यथा—दात्रेण लुनाति। परशुना छिनत्तीत्यादि। तदेतद् द्वयमपि तृतीयानिमित्तं क्रियावाचिनां तिङामसम्भवि। आख्यातस्य क्रियावाचिता। क्रिया च साधनव्यापारस्वभावा प्रसृतावयवा साध्या सिद्धस्वभावद्रव्यविलक्षणेति साध्योपयोगिनीनां शक्तीनामनाश्रयः। सिद्धस्वभावानां चार्थानामन्योन्योपकारे साधनशक्तिप्रभावितः शेषसम्बन्धो न तु साध्यस्वरूपायाः क्रियाया इति नास्ति क्रियावाचिन आख्यातात् तृतीया। क्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थताविरोधप्रतिपादनतात्पर्याच्चाप्रातिपदिकत्वं तिङन्तस्यानुपात्तम्, अर्थविरोधादेव तृतीयानुपपत्तेः सिद्धत्वात्। यद्यपि च तुल्यार्थे वतिविधानात् तन्निमित्ता शेषविषयैवेह तृतीया सम्भाव्यते, तथापि सर्वथासम्भवमाख्यातुं साधनेऽपि तृतीयोपन्यस्ता। ननु च 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य' (२-३-३३) त्यसत्त्वभूतार्थाभिधायिनोऽपि करणभाव उक्तः। सर्वथासत्त्वभूतत्वे क्रियां प्रति साधनत्वायोगात् करणभावोऽघटमानः स्यादिति धर्ममात्रवचनोऽत्र विवक्षितः। धर्ममात्रस्य हि द्रव्यायमाणस्य स्वेनात्मना सिद्धत्वात् करणभावोपपत्तिः। क्रिया तु साध्यत्वेनालब्धस्वभावा सर्वथा नान्यस्योपकाराय प्रभवति ॥ ४३५ ॥

पाकादयस्तर्हि क्रियावचनास्तृतीयासमर्था भविष्यन्तीत्यत आह—

पाकादयस्तृतीयान्ताः सत्त्वधर्मसमन्वयात्।
न क्रियेत्यपदिश्यन्ते कृत्वोर्थप्रत्यये यथा[2] ॥ ४३६ ॥

भावार्थसिद्धतायां घञादीनां विधानाद् द्रव्यधर्मेण सिद्धत्वेन योगात् तदन्ताः क्रियाभिधायिन इत्याख्यायन्ते। अत एवैषामक्रियावचनत्वाल्लिङ्गसङ्ख्यासमन्वयोपपत्तौ कृदभिहितो भावो द्रव्यवदित्युच्यते। सिद्धता च क्रियाधर्मो

१. 'येऽपि हेतुव' घ. पाठ. २. 'यो'-घ. पाठ.

न द्रव्यं भवतीति द्रव्यवदिति वतिनिर्देशः । उपसंहृतसाधनव्यापारत्वात् सिद्धावस्था साध्यत्वाभावाच्च क्रिया, अपितु भूतपूर्वया क्रियया व्यपदिश्यते तद्धर्म इति । न तु सिद्धतायामेव साध्यतास्ति विरोधाद् यौगपद्यासम्भवात् । एवञ्च कृत्वा घञाद्यन्तप्रयोगे क्रियाभ्यावृत्तिगणने वाच्ये ये प्रत्ययास्ते न भवन्ति । पञ्चकृत्वः पाको, द्विः पाक इति । अतश्चाभ्यावृत्तिग्रहणं पञ्च पाका इत्येतद्व्यवच्छेदार्थम् । अन्यथा धर्मधर्मिणोरभेदप्रतिपत्त्या स्यादत्र क्रियागणनात् प्राप्तिः । साध्यस्य त्वर्थस्याभ्यावृत्त्या पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपया योगः । यदि च घञादिवाच्यः साध्यः स्यात्, सोऽप्यभ्यावृत्तिविषयैः प्रत्ययैर्युज्येत । न च युज्यते । तस्मादत्र कृत्वोर्थप्रत्ययविषये तदनुत्पत्त्यैव यथा पाकादयो न क्रियावचना इति निश्चीयन्ते, तथा सर्वेषां क्रियाभिधायित्वाभावो न्यायसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

एवं तर्हि तुमुनः स्वार्थे विधानात् क्रियावाचि तदन्तं प्रातिपदिकमस्ति । तथाच पञ्चकृत्वो गन्तुमिति कृत्वोर्थप्रत्यययोगस्तुमुन्नन्तस्य । ये च तुमुनर्थे विधीयन्ते क्त्वातोसुन्तयः तेऽपि साध्यार्थवाचिनो युज्यन्ते च कृत्वोर्थैरिर्भृत्तयेरयाशङ्क्याह—

ये चाव्ययाः कृतः केचित् क्रियाधर्मसमन्विताः ।
तेषामसत्त्ववाचित्वं तिङन्तैर्न विशिष्यते ॥ ४३७ ॥

यान्येतान्यव्ययानि कृदन्तानि, तेषां भाव्यमानरूपोऽर्थो वाच्य इत्याख्याततुल्यास्ते तद्वदेव तृतीयया न युज्यन्त इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमामात्र न विरुध्यते ॥ ४३७ ॥

कृत्यादिवाच्या तर्हि क्रिया स्वेन रूपेण सती क्रियान्तरसाधनं स्यादिति युज्यते तृतीययेत्यत आह—

कृत्यसुज्विषया यापि शयितव्यादिषु क्रिया ।
उपमानोपमेयत्वं तत्रात्यन्तमसम्भवि ॥ ४३८ ॥

पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोर्थप्रत्ययदर्शनाद् यद्यपि शयितव्यादयः साध्यस्वभावक्रियावचनास्तथाप्यत्र विषये उपमानोपमेयभावासम्भवान्नैते क्रियावाचिनस्तृतीयान्ताः प्रकृतित्वेनाश्रयणीया इत्यर्थः । ननु च धातुनैव साध्या क्रियोपात्तेति शयितव्यादौ कान्या व्यतिरिक्ता क्रिया प्रत्ययार्थः स्यात् । न चैते प्रत्ययाः स्वार्थिकाः । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' (३-४-७०) इति भावकर्मणो-

१. 'धाभावा' ङ. पाठः. २. 'तीया स्या' ङ. पाठ . ३. 'र्थाभिधायिनो न' घ. पाठः. ४. 'प्रकृ' घ. पाठ .

विधानात् । अत्र प्रतिपाद्यते— इह धातुः क्रुद्विषयां साधनमवच्छिन्दन्तीं क्रियामवस्थान्तरपरिदृष्टेन भाव्यत्वेनोपलक्षितामाह, न वर्तमानेन भाव्यत्वेनोपलक्षिताम् । ततश्च प्रत्ययोपात्तसव्यापारसाधनसम्बन्धादभिव्यज्यते भाव्यता वर्तमानक्रियायाः । तद्यथा—पचति देवदत्त इत्यत्र लकारवाच्यकर्तृसम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यतां भजते, एवं पाचक इत्यादौ । इत्थंचास्यते देवदत्तेनेत्यत्रापि लकारवाच्यसाधनासम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यतामनुभवतीति व्यतिरिक्तो भावो लकारवाच्यः स एव कृत्यादिष्वनुवर्तते । कृत्वा शयितव्यमित्यादावपि भावे प्रत्ययविधिरिति बाह्योऽयं प्रत्ययवाच्यो भावः ॥ ४३८ ॥

कथमत्रात्यन्तमुपमानोपमेयभावासम्भव इत्याह—

न केवलौ द्रव्यगुणौ तद्वान् वाप्युपमीयते ।
शयितव्यादिभिस्तेषु नोपमार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ४३९ ॥

शयितव्यादिवाच्यया क्रियया द्रव्यं वोपमीयेत, गुणो वा शुद्धः, तद्वान् द्रव्यवान् गुणी वेति पक्षभेदाः । तत्र स्वेनात्मना सिद्धत्वान्न द्रव्यमुपमेयं, नहि शयितव्येन तुल्यो देवदत्त इति क्रियाद्रव्ययोः कश्चिदन्वयी धर्मः सादृश्यनिमित्तमस्ति । नापि शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य स्वमिति द्रव्यवतः कश्चिदुपमार्थः । नापि शयितव्येन तुल्यः स्थूलः, शयितव्येन तुल्यं स्थौल्यमिति गुणगुणिनोरौपम्यं विद्यते, क्रियया सादृश्यहेतुधर्माभावात् प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुको ह्युपमानोपमेयभावश्चन्द्रमुखादौ दृष्टः । नचेह तथा प्रसिद्धिः ॥ ४३९ ॥

तथैतत् स्यात्—यद्यपि क्रियाद्रव्यगुणादेः समानो धर्मोऽत्र न प्रयुज्यत इति सदृशधर्मान्तराभिधायिनः शब्दस्याप्रयोगादुपमानोपमेयभावानवगम इति । नैतद् युक्तमित्याह—

उपमानोपमेयत्वे द्रव्ये चानुक्तधर्मिणि ।

एव तर्हि क्रियाया प्रयोगस्य क्रियावानुपमीयत इत्यत आह—

होतव्यसदृशो होतेत्यत्राप्यर्थो न विद्यते।
विरोधात् क्रियया तस्मात् क्रियावान् नोपमीयते ॥ ४४१ ॥

शयितव्येन तुल्य शायको, होतव्येन तुल्यो होतेति कृत्यान्तेन क्रियावचनेन स्वाश्रय क्रियावानुपमेयो न युज्यते। क्रिया हि साध्यस्वभावा सिद्धस्वभावेन सह विरुद्धत्वान्न सम्बन्धक्षमा। साध्यत्वेन चाप्राप्तस्वरूपा क्रिया पर कथ प्रज्ञापयेत् समानगुणयोगाच्चोपम्यम्। अत्यन्तभेदश्च क्रियाद्रव्ययोरित्यत्राप्यर्थ उपमाया प्रयोजन नास्ति ॥ ४४१ ॥

एव तर्हि समानत्वात् क्रिययोरेव साध्यानुपमानोपमेयभावो भवत्वित्याशङ्क्याह —

क्रिया समानजातीया तद्भावान्नोपमीयते।
जातिभेदेऽपि पाकेन भिन्नाः पाठादयः क्रियाः ॥ ४४२ ॥

तुल्यजातीया क्रियान्तरस्योपमान स्यात्, भिन्नजातीया वा। पूर्वत्र पक्षे तद्भावादेकात्म्याच्चोपमेयो क्रियौ। तथाहि — शयितव्येन तुल्य शयितव्यमध्येतव्येन तुल्यमध्येतव्यमित्यत्यन्ताभेदे गौरिव गौरितिवन्नोपमार्थ कश्चित्। तथाच भाष्यकार — 'यदि यदेवोपमान तदेवोपमेय, क इहोपमार्थो गौरिव गौरि'ति। भिन्ना अपि ह्यर्था एकात्म्येनैवाध्यवसीयमाणा नोपमान' भेदाश्रयत्वात् तस्येत्याशय। द्वितीये तु पक्षेऽत्यन्तभेदान्नोपमार्थो, नहि भवति वक्तव्येन तुल्य पठितव्यमिति। जातिभेदादेव जाते हि भेदे भिन्ना इति पुनर्वचनमुपमानहेतो समानधर्मस्यासम्भवसूचनार्थम्। भिन्नजातीये हि समानधर्माभावान्नोपमार्थ। तथाच भाष्यम् — 'अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयम्। क इहोपमार्थो गारिवाश्व' इति। एव न केनचित् प्रकारेणोपमानोपमेयत्वमत्रेत्यत्यन्तासम्भवीत्युक्तम्। 'गुणलेशेनापि यद्यपि साम्य, तदपीह न सम्भवतीत्यत्यन्तग्रहणेनाचष्टे। नापि भिन्नजातीयत्वेऽपि क्रियया द्रव्यगुणादीना रात्वज्ञेयत्वादिभिर्धर्मसादृश्यमाश्रित्योपमा कल्पत इति वाच्य, सत्त्वादिधर्माणा सर्वार्थसाधारण्यान्न निमित्तत्वमुपमायामत्र प्रत्यये सम्भवतीति पूर्वपक्षभाष्य व्याख्यातम् ॥ ४४२ ॥

१ 'तु' इ पाठ २ 'या' इ पाठ

विधानात् । अत्र प्रतिपाद्यते— इह धातुः कृद्विषयां साधनमवच्छिन्दन्ती क्रियामवस्थान्तरपरिदृष्टेन भाव्यत्वेनोपलक्षितामाह, 'न वर्तमानेन भाव्यत्वेनोपलक्षिताम् । ततश्च प्रत्ययोपात्तसव्यापारसाधनसम्बन्धादभिव्यज्यते भाव्यता वर्तमानक्रियायाः । तद्यथा—पचति देवदत्त इत्यत्र लकारवाच्यकर्तृसम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यतां भजते, एवं पाचक इत्यादौ । इत्थंचासते देवदत्तेनेत्यत्रापि लकारवाच्यभावनासम्बन्धाद् धात्वर्थो भाव्यतामनुभवतीति व्यतिरिक्तो भावो लकारवाच्यः स एव कृत्यादिष्वनुवर्तते । कृत्वा शयितव्यमित्यादावपि भावे प्रत्ययविधिरिति भावोऽयं प्रत्ययवाच्यो भावः ॥ ४३८ ॥

कथमत्रात्यन्तमुपमानोपमेयभावासम्भव इत्याह—

न केवलौ द्रव्यगुणौ तद्वान् वाप्युपमीयते ।
शयितव्यादिभिस्तेषु नोपमार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ४३९ ॥

शयितव्यादिवाच्यया क्रियया द्रव्यं वोपमी[1]येत, गुणो वा शुद्धः, तद्वान् द्रव्यवान् गुणी वेति पक्षभेदाः । तत्र स्वेनात्मना सिद्धत्वान्न द्रव्यमुपमेयं, नहि शयितव्येन तुल्यो देवदत्त इति क्रियाद्रव्ययोः कश्चिदन्वयी धर्मः सादृश्यनिमित्तमस्ति । नापि 'शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य स्वमिति द्रव्यवतः कश्चिदुपमार्थः । नापि शयितव्येन तुल्यः स्थूलः, शयितव्येन तुल्यं स्थौल्यमिति गुणगुणिनोरौपम्यं विद्यते,' क्रियया सादृश्यहेतुधर्माभावात् प्रसिद्धगुणक्रियाहेतुको ह्युपमानोपमेयभावश्चन्द्रमुखादौ दृष्टः । नचेह तथा प्रसिद्धिः ॥ ४३९ ॥

तत्रैतत् स्यात्—अ[3]पि क्रियाद्रव्यगुणादे समानो धर्मोऽत्र न प्रयुज्यत इति सदृशधर्मान्तराभिधायिन शब्दस्या[4]प्रयोगादुपमानोपमेयभावानवगम इति । नैतद् युक्तमित्याह—

उपमानोपमेयत्वे द्रव्ये चानुक्तधर्मिणि ।
निमित्तत्वेन गम्यन्ते रूढयोगाः क्रियागुणाः ॥ ४४० ॥

अनभिहितेऽपि सदृशे धर्मे प्रसिद्धिवशादुपमानोपमेयभावनिमित्तत्वेन गुणक्रियानिरूढसम्बन्धाः पदार्थैकदेशमापन्ना इवाविनाभाविनः प्रतीयन्त एवेति न ते नियमेन श्रुतिमपेक्षन्ते । तथाहि — चन्द्रवन्मुखमस्या इत्युक्ते प्रियदर्शनत्वं कान्तिमत्त्वं चाश्रुतमपि प्रतीयत इत्युक्तमेव । [5]एवमिहापि शयितव्येन तुल्य इत्युक्ते प्रतीयेत कश्चिद्धर्मो यद्युपमा युज्येत ॥ ४४० ॥

---

१. 'मी' ङ. पाठ. २. 'व्यमस्येति' घ. पाठ. ३. 'क्रियया' घ. पाठः. ४. 'प्रमेयाद्' ङ. पाठ.. ५. 'पूर्वमि' क. पाठः.

एवं तर्हि क्रियया स्वाश्रयः क्रियावानुपमीयत इत्यत आह—

होतव्यसदृशो होतेत्यत्राप्यर्थो न विद्यते ।
विरोधात् क्रियया तस्मात् क्रियावान् नोपमीयते ॥ ४४१ ॥

शयितव्येन तुल्यः शायको, होतव्येन तुल्यो होतेति कृत्यान्तेन क्रियावचनेन स्वाश्रयः क्रियावानुपमेयो न युज्यते । क्रिया हि साध्यस्वभावा सिद्धस्वभावेन सह विरुद्धत्वान्न सम्बन्धक्षमा । साध्यत्वेन चाप्रसिद्धस्वरूपा क्रिया परं कथं प्रज्ञापयेत् समानगुणयोगाच्चौपम्यम् । अत्यन्तभेदश्च क्रियाद्रव्ययोरित्यत्राप्यर्थे उपमायां प्रयोजनं नास्ति ॥ ४४१ ॥

एवं तर्हि समानजात्योः क्रिययोरेव साध्ययोरुपमानोपमेयभावो भवत्वित्याशङ्क्याह —

क्रिया समानजातीया तद्भावान्नोपमीयते ।
जातिभेदेऽपि पाकेन भिन्नाः पाकादयः क्रियाः ॥ ४४२ ॥

तुल्यजातीया क्रियान्तरस्योपमानं स्याद्, भिन्नजातीया वा । पूर्वत्र पक्षे तद्भावैकत्वान्नोपमेयाः क्रियाः । तथाहि — शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमध्येतव्येन तुल्यमध्येतव्यमित्यत्यन्ताभेदे गौरिव गौरितिवन्नोपमार्थः कश्चित् । तथाच भाष्यकारः — 'यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, क इहोपमार्थो गौरिव गौरि'ति । भिन्ना अपि क्रिया एकजात्यावच्छिन्ना अवधार्यमाणा नोपमानं[1] भेदाश्रयत्वात् तस्येत्याशयः । द्वितीये तु पक्षेऽत्यन्तभेदान्नोपमार्थो, 'नहि भवति वक्तव्येन तुल्यं पठितव्यमिति' । जातिभेदादेव ज्ञाते हि भेदे भिन्ना इति पुनर्वचनमुपमानहेतोः समानधर्मस्यासम्भवसूचनार्थम् । भिन्नजातीये हि समानधर्माभावान्नोपमार्थः । तथाच भाष्यम् — 'अथान्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । क इहोपमार्थो गौरिवाश्व' इति । एवं न केनचित् प्रकारेणोपमानोपमेयत्वमनयोरत्यन्तासम्भवीत्युक्तम् । गुणलेशेनापि यद्यपि साम्यं, तदपीह न सम्भवतीत्यत्यन्तग्रहणेनाचष्टे । नापि भिन्नजातीयत्वेऽपि क्रियया द्रव्यगुणादीनां सत्त्वज्ञेयत्वादिभिर्धर्मैः सादृश्यमाश्रित्योपमा कल्प्यत इति वाच्यं, सत्त्वादिधर्माणां सर्वार्थसाधारण्यान्निमित्तत्वमुपमायामत्र प्रत्यये सम्भवतीति पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यातम् ॥ ४४२ ॥

---

1. 'त्र' इ. पाठः. २,३. 'वा' इ. पाठः.

अत्रेदानीं शयितव्यादिगतानां सजातीयानां क्रियाणामुपमानोपमेयभावनिमित्तभूतं भेदमुपपादयितुमाह —

आधारभेदाद् भिन्नायामुपमानस्य सम्भवः ।
अध्येतव्येन विप्राणां तुल्यमध्ययनं विशाम् ॥ ४४३ ॥

तुल्यजातीयायाः क्रियाया आश्रयभूतद्रव्यभेदाद् विशेषजात्यनुगमाच्च साम्ये भेदाभेदप्रयुक्तस्योपमानत्वस्यास्ति सम्भवः । तथाहि ब्राह्मणानामध्येतव्येन सदृशमिदं क्षत्रियादीनामध्ययनं, राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्य-मिति प्रयोगो दृष्टः ॥ ४४३ ॥

ननु चात्र क्रियावचन शब्दो भेदप्रतिपत्तये अधिकरणमपेक्षमाणः सापेक्षत्वादसमर्थो भवन्नानुभवति तद्धितवृत्तिमित्याशङ्क्याह—

अर्थात् प्रकरणाद् वापि यत्रापेक्ष्यं प्रतीयते ।
सामर्थ्यादनपेक्षस्य तस्य वृत्तिः प्रसज्यते ॥ ४४४ ॥

यस्मिन् विषये सामर्थ्यात् कुतश्चित् प्रस्तावाद् वा यदापेक्षणीय आधारो निर्ज्ञातो भवति, तदाध्येतव्यादेरेव शब्दादाश्रयविशेषावच्छेदस्यावगमात् तद्वाचकपदप्रयोगमन्तरेणानपेक्षोऽसावनुभवेत् सामर्थ्यनिबन्धनां वृत्तिम् । ब्राह्मणाध्येतव्येन तुल्यं क्षत्रियाध्येतव्यं, राज्ञः शयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यत्र च समासे कृते भेदाभावादेकार्थीभावे सति सापेक्षत्वाभावः । तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वात्, नृत्तेन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भिन्नजातीयानामपि क्रियाणामस्त्येवोपमानोपमेयभावः । कृद्‌विहितस्य च भावस्य न केवलं द्रव्यवद्भावः, क्रियावद्भावोऽपि दृश्यते । तथाहि—भोक्तुं पाको, बोद्धुं पाठ[1], कारकस्य गतिरिति क्रियायामुपपदभूतायां विधीयमानौ तुमुन्ण्वुलौ दृश्येते घञाद्यन्तेष्वप्युपपदेष्विति तेषां क्रियाधर्मत्वनिश्चयः ॥ ४४४ ॥

ननु चात्र धातुभागवाच्यक्रियाश्रयेण तुमुन्ण्वुलौ भविष्यतः । नैतदस्ति । प्रत्ययवाच्यायाः क्रियागताया निर्वृत्तेरेव सुतरां भोजनाद्यर्थत्वात् । यद्येवं क्रियाशब्देनोपपदस्य निर्देशे कथं सिद्धरूपता, तद्धर्मोऽप्युपपदत्वेन गृह्यते । धर्मधर्मिणोरभेदाश्रयेण क्रियाशब्देन धर्मस्यापि प्रत्यायनमविरुद्धमित्यदोषः । एवं तर्हि कृत्वोऽर्थप्रत्यया अपि कथं न भवन्ति घञाद्यन्तप्रयोगात् । उच्यते । अभ्यावृत्तिग्रहणात् तत्र क्रिया कर्तव्यतात्मकेन स्वेनैव रूपेणोपयुज्यते, न सिद्धतया, निर्वृत्त-

१. 'न्दाश्च' घ. पाठ.

भ्यानिर्वर्त्यतया पुनः प्रवृत्त्ययोगात् । ततश्चाख्यातप्रयोगमन्तरेण तत्र क्रियायाः कर्तव्यतानवगमादभ्यावृत्त्यभावात् प्रत्ययाभावः । आख्यातप्रयोगे तु वाक्यपरिसमाप्तिस्तत्राख्यातस्य साध्यस्वभावक्रियाभिधायित्वादिति तदाश्रयः कृत्वोर्थप्रत्ययो भवति पञ्चकृत्वः पाको वर्तत इति । ननु च धर्मधर्मिणोरभेदाश्रयेण भोक्तुं पाक इति क्रियोपपदनिमित्तः प्रत्ययो भवतु , निर्वृत्तेर्भोजनार्थत्वोपपत्तेः । तथाच समन्वयः पदानाम् । ओदनस्य पाक इत्यादौ कथं कर्मणा समन्वयः, प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानभूतस्य सिद्धतारूपस्य साधनसंबन्धानुपपत्तेः । साध्यस्यैव हि कारकैर्योगः । सत्यम् । उपसर्जनभूतधात्वर्थद्वारकस्तु कर्मयोगः । यद्येवमभ्यावृत्त्याप्युपसर्जनभूतसाध्यस्वभावधात्वर्थद्वारेणास्तु योगः । न भवति, विरोधात् । तथाहि प्रधानस्यार्थान्तरैः संबन्धो गुणधर्मेण स्वभावविरोधिना न भवति । अभ्यावृत्तिर्हि सिद्धताविरोधिनी, निर्वृत्तस्य पुनःप्रवृत्त्ययोगात् । साधनसंबन्धस्तु गुणद्वारको न विरुध्यते ।

तदेवं घञाद्यन्तविषयेऽपि क्रियाश्रयविधेस्तुमुनादेर्दर्शनात् तद्वान्यापि क्रिया तृतीयान्ता संभवत्यनोपमानभूता प्रत्ययार्थ इत्याह—

तैलपाकेन तुल्ये च घृतपाके विवक्षिते ।
क्रियावदपि कार्याणां दर्शनात् प्रत्ययो भवेत् ॥ ४४५ ॥

न केवलं कृदभिहितस्य भावस्य द्रव्यवत् कार्याणि लिङ्गसंख्यायोगलक्षणानि दृश्यन्ते; यावत् तुमुनादीनीति प्रदर्शितम् । एवञ्च तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इति तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो वतिर्भवेत् । सापेक्षत्वं चात्र नास्ति एकपदोपात्तत्वादाधारस्य ॥ ४४५ ॥

घञाद्यन्त उपपदे क्रियावत्[2] कार्ययोस्तुमुन्ण्वुलोर्भावे वार्तिककारमतं संवादकमाह—

अतिङ्ग्रहणमेवं तु समासस्य निवर्तकम् ।
गमनं कारकस्येति ण्वुल्यन्यास्मिन्श्च संभवेत् ॥ ४४६ ॥

'उपपदमतिङ्' (२-२-१९) इत्यत्र सुप्सुपेत्यधिकारात् तिङन्तस्योपपदस्य कारको व्रजतीत्यादौ समासप्राप्तिरेव नास्तीति किमतिङिति प्रतिषेधेनेति चोदिते सति वाक्यकारः पपाठ—'उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेध' इति । तच्छब्देन तिङः परामर्शः । तस्यार्थो यस्य तस्यायं सुबन्तस्य प्रतिषेधो द्रष्टव्य इत्यर्थः । न च अस्तिङोऽर्थः स सुबन्तस्य संभवतीति सामर्थ्याद्दुष्टसुब्वदुपगानगमैः समासः । तस्येवार्थो यस्येति क्रियार्थस्येत्युक्तं[3] भवति । अतिङित्यर्थप्रधा-

१. 'का भ', २. 'वाका', ३. 'तृतीया' व. पाठः.

नो निर्देश इत्यर्थः । अत एव स्पष्टमिदं पठितव्यमित्याह— 'क्रियाप्रतिषेधो वे'-ति । उपपदमक्रियेत्येव विवक्षितार्थप्रतिपादकः स्पष्टः सूत्रन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । एवञ्च यत् क्रियाप्रधानं सुबन्तमुपपदं, तस्य समासप्राप्तौ प्रतिषेधोऽयं संपद्यते । तद्यथा —कारकस्य गतिः, कारकस्य गमनं, कारकस्य व्रज्येत्युदाहृतम् । एतच्च कथमुपपद्यते यदि गत्याद्युपपदेषु तुमुन्ण्वुलौ भवत । अन्यथा सिद्धतावचनत्वात् तदभावे कथमिदं समासप्रतिषेधस्य प्रयोजनं स्यात् । न चान्यस्मिन् 'ण्वुल्तृचौ' (३-१-१३३) इति सामान्यलक्षणेन यो विहितस्तत्र ण्वुलि तदन्तेन क्रियावचनस्य-समासनिषेधोऽयमुपपद्यते, तत्रोपपदस्याभावात् । क्रियावचनस्य समासप्राप्ताव-सत्यां प्रतिषेधस्यानर्थकत्वात् । तदेवं कारकगतिरित्यादौ गत्यादेः सुबन्तत्वादुप-पदसमासस्य प्रसङ्गादुपपद्यमानः प्रतिषेधो घञाद्यन्तेषूपपदेषु क्रियाकार्यं तुमुन्ण्वु-लादि ज्ञापयति, न तु गत्याद्यर्थनिबन्धनस्य सिद्धरूपस्यार्थस्य क्रियात्वमवगम-यति, वस्तुस्वभावविपर्ययख्यापनस्याशक्यत्वात् ॥ ४४६ ॥

तदित्थं शयितव्यादीनां पाकादीनां च क्रियावचनानामन्तृतीयासमर्थतोपपत्तावपि केनाशयेन 'नैष दोषः । सर्वे एते गुणशब्दाः समुदायेषु वर्तन्ते' इत्यादुपक्रम्य, 'समुदायेषु वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते', इति ब्राह्मणादीनां शब्दानामध्ययनादिलक्षणक्रियामात्रवृत्ति त्वाश्रयेण 'यत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण समर्थित इत्याशङ्कयाह—

सर्वस्य परिहारार्थं समुदायत्वमाश्रितम् ।
शुद्धायाः संभवान्न स्यात् क्रियाया ब्राह्मणादिषु ॥ ४४७ ॥

संभवत्यपि होतव्यादौ क्रियावाचिनि तृतीयासमर्थे यदर्थस्य समुदाय-त्वं 'सर्व एते शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्त' इत्याश्रितं भाष्यकारेण सिद्धान्ततया तत्रायमाशयश्चूर्णीकृतः सर्वसाधारणः परिहारो यथा स्यादिति । अन्यथा शुद्धायाः केवलायाः शयितव्यादिपदोपादानायाः क्रियायाः प्रत्ययप्रकृतित्वेन तृतीयासमर्थायाः संभवाद् ब्राह्मणादिशब्दविषये वतिप्रत्ययो न स्याद् ब्राह्मणवद-धीते क्षत्रिय इत्यादौ । ब्राह्मणादिशब्दो ह्युपचारादेकदेशवृत्त्या क्रियावाची । हो-तव्यपाकादिशब्दस्तु मुख्यया वृत्त्या क्रियाभिधायीति सति मुख्ये विषये कुतो गौणपरिग्रहः स्यात् । नन्वेवं समुदायैकदेशभावकल्पनयापि क्रियावचनसमर्थने संभवति मुख्ये विषये कथं गौणपरिग्रह इति कथं न चोद्यते । न्यायेन्यायात् सर्वस्य परिग्रह इत्यदोषः । यद्वा, क्रियायास्तृतीयासमर्थतामनुपपन्नामभ्युपगम्य

---

१. 'नं न स्या' म पाठः. २. 'याः प्र' द. पाठः.

प्रकारान्तरेण प्रतिसमाधानतदनूर्णाकारस्यासम्भव एव शुद्धक्रियावचनस्य तृतीयासमर्थस्येत्याशय ॥ ४४७ ॥

तथाहि—

उपमाननिरक्षायां स्वधर्मश्च निवर्तते ।
क्रियाया न श्रुताद् यस्मादुपमानं समाप्यते ॥ ४४८ ॥

पाकादिपदोपादानाया क्रियाया उपमानत्वेनापेक्षाया स्वो धर्म स्वभावे-ऽवस्थामूललक्षणो निवर्तते । यतो नोपमानस्य श्रवणमात्रात् तत्त्व परिपूर्णं भवति ॥ ४४८ ॥

अन्वयिधर्मापेक्षाया तत्त्वाद् अंशस्यता तदन्वयिधर्मे । क्रियातानता उपमानगुणाया स्वधर्मोऽपैतीत्यत आह—

तृतीयोऽप्याश्रितो भेदो धर्मः साधारणो द्वयोः ।
व्यापारवान् न कृत्स्नस्य साम्यं कृत्स्नेन विद्यते ॥ ४४९ ॥

तृतीय स्वभावान्यधर्मार्थमुपमानोपमेयाभ्यामपेक्षितो यो विशेषोऽपरस्माद् व्यावृत्तस्तयोर्द्वयो समान सोऽपि नोदासीन एवापेक्ष्यते, येनाकिञ्चित्करत्वात् तस्य स्वधर्मान्न निवर्तेयात् । किंतु व्यापारवान्, द्वयो समवायात् । तथाच क्रियायामाश्रितत्वादुपमानत्वस्य स्वादने व्यमो व्यापृत इति समानधर्माधारत्वेन क्रिया विमर्शविषयत्वात् साध्यस्वभावादपैति । स्वातन्त्र्येण द्रव्यायमाणा हि स्वाश्रितधर्मनद्वादुपमेयपरिच्छेदसपादनाक्रमावगमनात् सिद्धतयात्मानमुपदर्शयेत् । नहि स्वभावे एव रूपेऽवस्थितायाः क्रियाया मज्ञापनहेतुत्वमुपगेम मति युज्यते, अनिष्पन्नस्य मर मत्यक्रमावायोगात् । इत्यत्र तैलपाकादिरिद तविति प्रत्यवमृष्ट समानधर्माधारता प्रतिपद्यत इति द्रव्यमसौ । होतन्यादिश्च सौष्ठवादितुल्यधर्माश्रयोऽपि तथेति न क्रियावाचि एतत्तृतीयान्तमस्यामवस्थायाम् । नहीह वास्तवेन रूपेण क्रियाद्रव्यादि: पदार्थो वर्ण्यते । अपितु सिद्धसाध्यतादिरूपेण शब्दैर्वाच्येन । तथाह्येकोऽपि ध्वनि क्रियागुणद्रव्यरूपतयाभिधीयते । ध्वनति घण्टेति क्रमोपजातानयव शब्दसन्तान पूर्वापरीभूत साधनप्रतिबद्धोत्पादो यदा विवक्ष्यते, तदैव क्रियापि प्रस्तावयथा ध्वनतीत्याख्यातेनाभिधीयते । यदा तु कारणान्तरनिरासार्थं सम्बन्धिन्या षष्ठ्या विशिष्यते घण्टाया ध्वनिरिति, तदा निष्पन्नरूपोऽसौ गुण सुबन्तेन शब्देनोच्यते । ध्वनित्वमित्यत्र तु भावप्रत्यया-

१ 'दद' प. पाठ २ 'या' घ पाठ ३ 'ति नि' घ पाठ ४ 'प्दा' क पाठ ५. 'प' घ पाठ.

न्तेन शब्देन द्रव्यभावापन्नो आतेर्गुणीभूतः प्रातिपदिकार्थः कथ्यते । ध्वनति शब्द इति च कारकशक्तियुक्तः स एवार्थोऽभिधीयते । व्यक्तवर्णस्य चात्र कर्तृत्वमव्यक्तस्य साध्यत्वमित्यनवस्थिता व्याकरणे पदार्थाः । तस्मात् क्रियापदादपि न साक्षात्क्रिया साध्यस्वभावात्र प्रतीयते, अपितु सिद्धस्वभावेति द्रव्यमेवैतदिति सुबन्तं न क्रियावाच्यस्ति । आख्यातमेव तथा । ततश्चाप्रातिपदिकत्वात् तृतीया नास्ति । अत एव च नामाख्यातभेदेन सिद्धसाध्यार्थभेदात् द्विधा पदं संक्षेपेणोक्तम् । तत्रैतत् स्यात् । कस्मात् समानोऽत्र धर्मो व्यापारवानित्यत उक्तं न कृत्स्नास्येत्यादि । सकलस्यार्थस्य सकलेन सर्वधर्माणां साम्ये भेदाभावात्र साम्यं सादृश्यमुपमानोपमेयभावापायि संभवति, भेदाभेदाभ्यां तदुपपत्तेरुक्तत्वादिति ॥ [॥ ४४९ ॥

साधारणो धर्मो भेदाभेदाभ्यामत्र व्यापार एव भवतु । द्रव्येण सिद्धरूपेणासावपेक्ष्यते, न साध्यस्वभावया क्रियया उपमानभूतयेत्याशङ्क्याह—

द्रव्ये वापि क्रियायां वा निमित्तात् तत् प्रकल्पते ।
क्रियाणां विद्यमानत्वाद् वृत्तिर्न स्याद् गवादिषु ॥ ४५० ॥

तदिति पूर्वप्रक्रान्तं साम्यं निर्दिश्यते । द्रव्यं वा भवतु क्रिया वार्थान्तरमज्ञापनेनोपमानं, सर्वथा सादृश्यनिबन्धनत्वादर्थानां साम्यस्य तद्धेतुर्निमित्तं साधारणो धर्मोऽन्वेष्यः । तथाहि शुद्धं स्वात्मावस्थं द्रव्यमर्थान्तरस्योपमेयस्य परिच्छेदकं न संभवतीति तदर्थं समानं गुणमाकाङ्क्षति । ततो हि निमित्तात् साम्येन परिच्छेदः संभवति । एवं क्रियाप्यनपेक्षितसमानधर्मा नोपकारायार्थान्तरस्य मज्ञापनीयस्य प्रभवतीत्यवश्यमपेक्षणीयं निमित्तमनयापि । तथाच द्रव्यायमाणेयं क्रियात्वं जहाति । साधनव्यापारावस्थाप्रतिपत्तये हि निर्वर्त्यमाना प्राधान्येनोपादीयमाना क्रिया भवति । यदा तु साधनव्यापारावस्था कथंचित् न प्रकृता नापि क्रिया प्रतिलब्धप्राधान्येनोपादीयते, किन्तु धर्मान्तरं प्रत्याश्रयभूता साधनव्यापारनिरपेक्षोपादीयते, तदा व्यापारानपेक्षया धर्मान्तराणामाश्रयभूतत्वेन चेदं तदिति व्यपदेश्यं द्रव्यमेवोच्यते; न क्रियासौ । यदि पुनरनपेक्षितनिमित्तानां स्वरूपादेव क्रियाणामुपमानत्वं युज्यते, तदासां शुद्धानामुपमानभूतानां संभवात्

१. 'द इति'। २. 'धा वा सं' घ. पाठः.

किमर्थं गौणक्रियावचनगवादिशब्दविषये वतिप्रत्ययो भवेत् । संभवति मुख्ये विषये गौणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वादिति गोवद् ब्राह्मणवदिति प्रयोगो न स्यात् ॥ ४५० ॥

यदा तु साधारणधर्माश्रयेणौपम्यं भवति, तदा क्रियाभिरपि धर्मान्तराणामनपेक्षणादुक्तनयेन स्वव्यवहारान्मुख्ये विषयेऽसम्भवति गौणाश्रयणं युक्तमित्याह —

अभावात् केवलायास्तु तद्वानर्थः प्रतीयते ।
प्रधानासम्भवे युक्ता लक्षणार्था क्रियाश्रुतिः ॥ ४५१ ॥

क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् प्रथमश्रुतं तेनेत्येतत् क्रियोपाधिना यदा सम्बध्यते, तदा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽपि यथोदितनयेन शुद्धायाः क्रियायाः सम्भवो नास्तीति श्रौतार्थपरित्यागे लाक्षणिकोऽर्थः समाश्रीयते । स्वाधारेण नित्यमवियोगाच्च क्रियायाः स एवाविनाभावितया लक्ष्यत इति तृतीयासमर्थं क्रियाविशिष्टद्रव्यवचनमाश्रीयते । ततश्चैकदेशवृत्त्या ब्राह्मणादयः क्रियावचनाः प्रकृतिः । तद्वदेव गवितव्यादयोऽपि ॥ ४५१ ॥

तेषामपि ह्युपमानत्वे ब्राह्मणादिभिः सर्वथा साम्यमित्याह —

क्रियान्तरेषु सापेक्षाः क्रियाशब्दाः क्रियान्तरे ।
उपकाराय गृह्यन्ते यथैव ब्राह्मणादयः ॥ ४५२ ॥

क्रियान्तरेऽन्यस्याः क्रियायाः क्षत्रियाध्येतव्यादिलक्षणायाउपकाराय साहश्येन परिच्छेदाय क्रियाशब्दा उपमानवचना ब्राह्मणाध्येतव्यादयः क्रियान्तरेपूपमानहेतुभीष्टनादिषु साकाङ्क्षाः प्रयुज्यन्ते । अतश्च यथाध्ययनादिसादृश्यहेतुक्रियापेक्षा ब्राह्मणादयः शब्दाः क्षत्रियादिपरिच्छेदायोपादीयन्ते, तथैत इति सर्वप्रकारं क्रियाशब्दाना द्रव्यवचनैरुपमानत्वे साम्यमित्युभयेऽपि वृत्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ४५२ ॥

तत्रैतत् स्यात्— क्रियाप्युपमानत्वेनोपादीयमाना यदि धर्मान्तरापेक्षिणी, तदानवस्थानेत्याशङ्क्य निदर्शनपूर्वकं तामभ्युपगच्छन्नाह —

यथा प्रकर्षः सर्वत्र निमित्तान्तरहेतुकः ।
द्रव्यवद् गुणशब्देऽपि स निमित्तमपेक्षते ॥ ४५३ ॥

'न वै द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षापकर्षौ स्त' इति निरुपाधेरतिशयाभावात् संसर्गिधर्मान्तरनिमित्तः प्रकर्षोऽस्य व्यवस्थापितः । शुक्लतरः पट इति स्वसमवायिशुक्लगुणहेतुकोऽतिशयः । एवं यदासौ शुक्लो गुणोऽतिशयवत्त्वेन विवक्ष्यते, तदा द्रव्यायमाणः स्वशब्देनाभिहितो भास्वरतादिस्वगतनिमित्तापेक्षस्तथोच्यते शुक्लतरमस्य रूपमिति ॥ ४५३ ॥

---

१. 'थी' ख. पाठ. २ 'यद्द', ३. 'भाषेया घ पाठ.

अत्रैवार्थे निदर्शनान्तरमाह —

यो य उच्चार्यते शब्दः स स्वरूपनिबन्धनः ।
यथा तयोपमानेषु व्यपेक्षा न निवर्तते ॥ ४५४ ॥

इह करणसन्निवेशी परिगृहीतक्रमः शब्दो वाचकोऽग्निमन्तोदात्तमधीष्वे'ति । तस्य च निरुपाधेर्वाचकत्वायोग इति स्वरूपैकमुपाधित्वेनासावाश्रयति । तथाच यदधिष्ठानाः श्रुतयः प्रत्याय्यमर्थमभिनिविशन्त इति ब्रह्मकाण्डेऽभिहितम् । तदेव च संहृतक्रमं स्वरूपमस्याभिधेयमत्रार्थमर्पि स्वरूपाच्छुरितं शब्दो वक्तीति निर्णीतचरम् । तत्र करणसंनिवेशिनः स्वरूपाच्छुरितस्य वाचकत्वे प्रयोगस्थं वाच्यं स्वरूपम् । तदपि यदा करणोपारोहि, तदाप्यपरं वाच्यं संहृतक्रमं कल्पयितव्यमिति सर्वत्र त्रितयमन्वयि, निमित्तं तद्वानभिधेयं चेति । तदेव वीप्सया सार्वत्रिकत्वेन दर्शयति — यो य इति । यदपि हि प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपं, तदपि यदा करणसन्निवेशि भवति तदापरं प्रवृत्तिनिमित्तमवश्यापेक्ष्यं, निरुपाधेर्वाचकत्वाभावादिति कृतनिर्णयमेतत् काण्डान्तरे पूर्वमिहापीति पुनरिह न वितन्यते । एवं यथा प्रकर्षे धर्मान्तरस्य यावत् सम्भवो वचसस्तावत् परिकल्पनं स्वरूपे च स्वरूपान्तरस्य, तथोपम्येऽपि तन्निमित्तस्य प्रकल्पनादुपमानमुपमेयं तयोश्च साधारणो धर्म इति सर्वत्र त्रितयमपरिहार्यम् । अतश्च ब्राह्मणवत् क्षत्रियोऽधीत इत्यध्ययनं साधारणो धर्मः । तस्याप्युपमानत्वे ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रियाध्ययनं तुल्यमिति सौष्ठवादिधर्मान्तरं साधारणं कल्प्यम् । तस्याप्युपमानत्वेऽन्यदिति शब्दव्यापारोपरमान्निवृत्तेरनवस्थेयं मूलक्षतिकरी पर्यवसानसम्भवात् ॥ ४५४ ॥

तदेवं शुद्धायाः क्रियायास्तृतीयासमर्थाया असम्भव इति पूर्वपक्षभाष्यं समर्पितम् । इदानीम् 'अत्रैवेदमयुक्तं वर्तते' इति यद् भाष्यं, तत्पूर्वपक्षसमर्थनानुवादेन गमयति —

क्रियावृत्तेस्तृतीयान्तस्यैवञ्चासम्भवे सति ।
प्रसिद्धन्यायकरणो भाष्ये युजिरुदाहृतः ॥ ४५५ ॥

इदमयुक्तं वर्तत इति युजिक्रियायाः करणं किमिति नोपात्तमिति चोद्ये, कथ्यते— प्रसिद्धत्वात् करणस्य भाष्यकारेणानुपादानं वचनेनेत्यर्थः । तथाहि— तृतीयान्तस्य क्रियावचनस्योक्तेन न्यायेनासम्भवः प्रतिपादित इति न्यायलक्षणमत्र करणं प्रसिद्धेः साक्षान्न निर्दिष्टं, तेन न्यायेनायुक्तमित्यर्थः । यत् किल क्रियास्वरूपसामर्थ्यपर्यालोचनेया साधनमवगम्यते, तस्य स्वशब्देनोपादानमनादृतम् ।

१ 'प्रमत', २. 'प' घ. पाठः. ३. 'मि'. ४. 'नारा' घ. पाठः.

तद्यथा — अर्हमिति विशिष्टमेव कर्म सत्कारादि प्रतीयत इति न स्वशब्देनो- पादीयते । वर्धनीति च प्रसिद्धेः कर्मणोऽकर्मिकेयं क्रियोक्ता, कर्तापि चात्र प्रसिद्ध इति न स्वशब्देनावश्यं कथ्यते देव इति ॥ ४५५ ॥

यत्तु मन्यते — अन्तर्भूतमत्र क्रियास्वरूप एव न्यायलक्षणं करणमिति न प्रयोग- मर्हतीति, तन्मतं निरस्यति —

अन्तर्भूते तु करणे प्रयोगो न पुनर्भवेत् ।
न्यायेनायुक्तमित्यत्र जीवतौ प्राणकर्मवत् ॥ ४५६ ॥

यथा जीवति प्राणान् धारयति, जायतेऽस्त्यात्मानं बिभर्तीति प्राणादि- लक्षणस्य कर्मणः क्रियास्वरूपेऽन्तर्भावाज्जीवति प्राणान्, अस्त्यात्मानमिति प्रयोगो न भवति, एवं न्यायलक्षणस्य करणस्य युजावन्तर्भावे न्यायेनायुक्तमुपपत्त्यायुक्त- मिति न कदाचित् प्रयोगो भवेत् । बहिर्भूतं हि साधनं क्रियायाः पृथक् प्रयोग- मर्हति, नान्तर्भूतम् । तस्मात् प्रसिद्धिरेवात्र करणस्याप्रयोगेऽनुसरणीया । एतद्या- न्वाख्यानसमयपालनाय कथ्यते, अयुक्तमित्यस्य शब्दस्यान्वाख्याने युजिक्रिया प्रकृत्यर्थः, करणं न्याय इति ॥ ४५६ ॥[1]

परमार्थतः पुनर्निरस्तावयवविभागोऽयं शब्दो नात्र काचिद् युजिक्रिया, यस्याः करणमुच्येत, व्युत्पत्तिकर्मणि केवलं क्रियेयं परिकल्प्यत इत्याह —

शास्त्राभ्यासाय भेदोऽयमयुक्तमिति वर्ण्यते ।
अशोभनमसम्बद्धमिति रूढिर्व्यवस्थिता ॥ ४५७ ॥

अन्वाख्याने व्युत्पत्तिनिमित्तमनुगुणाया युजिक्रियाया उपादानादकरणि- काया अस्या असम्भवात् प्रसिद्धो न्यायः करणं साक्षान्नोपात्तमिति भाष्यकारा- भिप्रायोऽयमस्माभिर्व्याख्यायते । प्रयोगे तु लौकिके निरस्तावयवविभागोऽशो- भनमसम्बद्धमन्याय्यमश्लिष्टमर्थमयुक्तशब्दः प्रतिपादयतीति नात्र युजिक्रिया काचिदित्यनेनैवाशयेन भाष्यकारः करणं नात्र निरदिक्षन् ॥ ४५७ ॥

तदेव क्रियावाचिनस्तृतीयान्तस्याभावात् प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽपि असम्भव एव तस्य पक्षस्येति प्रतिपादयितुमाह —

विनिमुक्तिः प्रकृत्यर्थं प्रत्युपाधिः कथं भवेत् ।
विभक्तिपरिणामे च प्रकल्प्यं विषयान्तरम् ॥ ४५८ ॥

---

1. 'ध्र' । न्याय्यं करणमिति ॰ पाठः,

तेनेति तृतीयासमर्था प्रकृतिरत्र प्रधानं विशेष्यत्वात् ।[1] तदर्थमुद्दिश्य क्रियेत्ययमुपाधिः प्रथमान्तत्वेन भिन्नविभक्तिः कथमुपपद्यते सामानाधिकरण्याभावात् । 'अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो य' इति हि समानाधिकरणोऽर्थ उपाधित्वेन लक्षितः । तद्यथा — द्वतिहरिः पशुः । दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा । 'सास्य देवता' (४-२-२४) इति प्राजापत्य इत्यादि । विशेषणं स्वव्यवच्छेदकमात्रलक्षणं विविभक्त्यपि भवति । यथा गार्गिकया श्लाघत इति श्लाघा । तन्नैतत् स्यात् । सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या विभक्तिपरिणामः कल्प्यत इति । तच्च न । श्रुतस्य प्रथमान्तत्वस्येदमेवोत्पत्तिवाक्यमित्यन्यत्र कृतार्थत्वाभावात् कथं विपरिणामः । परिणामे हि विषयान्तरं प्रकल्प्यं, यत्र कृतार्थत्वं स्यात् । अन्यथा प्रथमान्तश्रुतेर्निष्फलता स्यात् । ऊहन्यायो हि परिणामः । तत्र च प्रकृतौ श्रुतस्य विकृतावन्यथात्वं न्याय्यम् ॥ ४५८ ॥

एतदेवोपपादयति —

विभक्त्यन्तरयोगो हि यस्य तद्विषयान्तरे ।
विभुक्त्यन्तरसम्बन्धः सामर्थ्यादनुमीयते ॥ ४५९ ॥

सारूप्यात् तु तदेवेदमिति तत्रोपचर्यते ।
शब्दान्तरे विभक्त्या तु युक्तं शास्त्रे तदश्रुतम् ॥ ४६० ॥

यस्य शब्दस्य श्रुता विभक्तिः क्वचिद् विषये केनचिदुपकारेण समन्वयमेति, तस्यान्यस्मिन् योगे साक्षादनिर्दिष्टसम्बन्धिनि प्रकृतत्वात् स्वरितत्वादपेक्षणीयत्वे श्रुतयैव विभक्त्या समन्वयायोगे तदन्यथानुपपत्त्या तदन्वययोग्यविभक्त्यन्तरसम्बन्धोऽनुगम्यते । तत्र च नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य नोपात्तस्य शब्दस्य तदर्थस्य वान्यथाभावो युज्यत इति शब्दान्तरमेव योग्यविभक्तियुक्तं साक्षादनुच्चारितमप्युत्प्रेक्ष्यते । प्रकृतिभागेन तु पूर्वेण सादृश्यादभेदाध्यवसाये [2] एव शब्दो विभक्त्यन्तरेण परिणमत इति परिणामव्यवहारः । तद्यथा — तदेव क्षीरं दधि जातमिति परिणामः । अत्रापि हि क्षीरधर्माणां केषाञ्चिदन्वयाद् भेदेऽपि क्षीराद् दध्नः परिदृश्यमाने परिणामव्यवहारस्तदेवेदमिति च प्रत्यभिज्ञानम् । एवमिहापि प्रत्ययभागभेदेऽपि प्रकृतिभागान्वयादभेदाध्यवसायः । इत्थं च विभक्तिविपरिणामो भाक्तोऽन्यस्यैव कल्पनमूह इति कथमुत्पत्तिवाक्य एव

१. 'त्र वि' घ पाठः २. 'क्षणः । त' ङ. पाठः, ३ 'रं क' घ. पाठ. ४. 'य', ५. 'राद्दृश्यः परिदृश्यः' क. पाठः.

श्रुतस्य युज्यते । प्रकृता सुप्रयुक्तस्य विपरिणामो न्याय्य । तथाहि 'भूवादयो धातव' (१-३-१) इति सञ्ज्ञासम्बन्धे धातव इति प्रथमाया श्रुतायाश्चरितार्थत्वे 'अनुदात्तङित —' (१-३-१२) इत्यादौ सम्बन्धयान्यथानुपपत्त्या पञ्चम्यन्त धातोरिति शब्दान्तरमनुमीयते । तस्मादुच्चार्यमाणा विभक्तिरुपयोगवती कस्मिंश्चिद् वाक्यार्थे प्रदर्शनीया । ततो विभक्तिविपरिणाम कल्प्यते । अन्यथा यद्विभक्ति-रवयव उच्चारितस्तद्विभक्त्यर्थापेक्षो वाक्यार्थो यदि नाभिप्रेतस्तदा तद्विभक्त्युच्चारणमनर्थकमेव स्यात् । न ह्यन्यथोच्चारयितव्येऽन्यथोच्चारयतो कश्चिद् गुणो लक्ष्यते । असम्बन्धाभिधायित्वमेव हि पर स्यात् । केचित् पुनरनेकविभ-क्त्यर्थान्तर्भावनतात्पर्येण निर्देशाद् यथायथ तदुपयोगो युज्यत एव । तद्यथानल्-विधाविति सर्वविभक्त्यन्त समास । नानाविभक्त्यर्थयोगी हि प्रातिपदिकार्थ सङ्कन्निर्देशेऽप्यत्राभिमेत । तथाचार्थतन्त्रे तत्र निर्देशे श्रुताया विभक्तेर्नान्तरी-यकत्वमवस्थाप्य निपिशब्दमन्तरेणापि विवक्षितार्थलाभो वर्णित । इह तु क्रियेति नियतत्वाद् विभक्त्यर्थस्य नैतद् युज्यते वर्णयितु, तृतीयार्थेनैव समन्वय-स्येष्टेः ॥ ४५९, ४६० ॥

ततश्च तेनेत्यस्मात् प्रथम प्रथमप्रकृतिस्तृतीयान्ताऽवगतेति तदनुरोधात् क्रियेत्यपि तृतीया निर्दिश्यत । अन्यथा प्रथमानिर्देशे प्रधानस्य तृतीया तस्य तदनुरोधेन विपरिणामा भावात् कथ समन्वय इत्याह —

प्रकृतिश्चेत् तृतीयान्ता तेनेत्यस्मात् प्रतीयते ।
क्रियेति प्रथमान्ता सा कथं भवितुमर्हति ॥ ४६१ ॥

परिणामायोगस्योपपादितत्वाद् विविभक्तित्वे कथ सम्बन्ध इत्युक्तमेतत् ॥ ४६१ ॥

सत्यपि वा विभक्तिपरिणामे तेनेत्यनेन क्रियेत्यस्यासमन्वय एवेत्याह –

क्रिययेति तृतीया च प्रयोगे कस्य कल्प्यताम् ।
तेनेत्यस्य हि सम्बन्धः स्त्रीत्वेन न विद्यते ॥ ४६२ ॥

सूत्रे पुंस्त्वेन तेनेत्यनेन क्रियेत्यस्य लिङ्गभेदात् सम्बन्धो न विद्यत इति कस्य प्रयोगे क्रिययेति तृतीयोपाधि कल्प्यता, न कस्यचिदित्यर्थ । समान-लिङ्गस्य सम्बन्धिन प्रयुज्यमानस्याभावात् । क्रियया तुल्यमित्येव प्रत्ययार्थेन सम-न्वये तु प्रकृतेरप्रमुपार्थिनि स्यात् ॥ ४६२ ॥

१ 'कश्चित् पु २ मा' इ. पाठ

तदेवं सम्बन्धमाक्षिप्य समर्थयितुमाह—

सोपस्कारेषु सूत्रेषु वाक्ये शेषः समर्थ्यते ।
तेन यत् तत् तृतीयान्तं क्रिया चेत् सेति गम्यते ॥ ४६३ ॥

इह सूत्रवाक्यानां क्रियापदाश्रवणात् साध्याहारत्वमवसीयते । लक्ष्यानुगुण्येन च लक्षणप्रणयनाद् यथायथं लक्ष्यभेदानुसारेण क्रियापदमध्याहर्तव्यम् । ततश्चात्र चेच्छब्देन सम्बन्धभेदस्यावेदनाद् यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत् सा भवतीत्येव वाक्यशेषसमर्थनादुपपन्नः सम्बन्धः । अयमत्राशयः—मा भूत् सूत्र एव विपरिणामः । तस्य तु यत् समन्वयवाक्यं व्याख्यानरूपं, तत्र परिणामोपपत्तिः । तत्र च तेनेति तृतीयानिर्देशः प्रकृतेस्तृतीयान्ततामज्ञापने चरितार्थ इति चेच्छब्देन पुनः प्रत्ययप्रकृत्योरुपाधिसम्बन्धमनुभवितुं स्वातन्त्र्यमापादितस्य तस्य युज्यते यथोपाधिपरिणामः । तथथा—'इको गुणवृद्धी' (१-१-३) इत्यस्याः परिभाषायाः समग्रप्रधानविषयोपकारकत्वम् । यत्र तु गुणवृद्धी इति ब्रूयात्, तत्रेकः इत्युपस्थितं द्रष्टव्यमिति वाक्याध्याहारेण समर्थ्यते ॥ ४६३ ॥

तदेवमत्र क्रियेत्युपाधेस्तेनेत्युपाधिमता समन्वयो वाक्याध्याहारेण । न चावश्यं समानशब्द एवोपाधिरन्वयापि सम्भवादित्युपाधिवैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह—

उपाधेः कस्यचिद् वाक्ये प्रयोग उपलभ्यते ।
प्रतीयमानधर्मान्यो न कदाचिद् प्रयुज्यते ॥ ४६४ ॥

'तदस्यां प्रहरणम्' (४-२-५७) इति नेदमेव साक्षात्प्रत्ययविधानवाक्यं, पञ्चम्या अश्रवणात् । अपितु प्रयोगे दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, मुष्टिः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति भिन्नानां वाक्यानां सामान्येनानुकरणम् । प्रयोगवाक्ये च दण्डादेर्व्यभिचारिणी प्रहरणरूपता सामानाधिकरण्येनोपादीयत इति तथैव सूत्रेऽप्यनुकारः । तदयमुपाधिः समानशब्दो यस्य लोके भेदविषये व्यभिचारात् प्रयोगः । अपरः पुनरुपाधिः सामर्थ्यगम्यस्वभावत्वात् प्रयोगे नैव श्रूयते । ततश्च तस्य प्रयोगेऽश्रवणात् सूत्रेऽपि तथैवानुकरणं नास्ति । केवलं यथाकथञ्चित् सूत्रेऽस्याप्युपक्षेप्तव्यः । तथाचायमिह क्रियालक्षण उपाधिः । नहि ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इत्यत्र ब्राह्मणगतत्वेन क्रिया साक्षात् प्रयुज्यते । अपितु सामर्थ्यात् प्रतीयत इति तस्यास्योपाधेः प्रथमान्तस्यापि सूत्रे निर्देशे न कश्चित् पर्यनुयोगो वाक्याध्याहारेण समन्वयोपपत्तेः ॥ ४६४ ॥

१. 'द', २. 'त्र यु', ३. 'भामिति सा' ख. पाठ.

तत्र प्रतीयमानोपाधेरुदाहरणमाह—

नीलमुत्पलमित्यत्र न विशेष्ये न भेदके।
कश्चित् तद्धर्मवचनो वाक्ये शब्दः प्रयुज्यते ॥ ४६५ ॥

नीलमुत्पलमित्यत्र वाक्ये सामानाधिकरण्यादेव गम्यमानत्वात् तद्धर्मस्य विशेषणविशेष्यत्वस्य तदभिधायी नीलं विशेषणमुत्पलं विशेष्यमिति न प्रयुज्यते शब्दः। केवलं सूत्र एव विशेषणं विशेष्येणेति पदयोरवच्छेदार्थं प्रयोगः ॥ ४६५ ॥

अतश्च,

अत्यन्तानुगमात् तत्र न सूत्रे न च विग्रहे।
विभक्तिपरिणामेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ॥ ४६६ ॥

[1]अवच्छेद्यावच्छेदकत्वस्यात्यर्थेनान्तर्भावान्नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र वाक्ये विशेष्यशब्दस्य सूत्रे तृतीयान्तस्य विशेष्यमुत्पलमिति नास्ति परिणामफलं, सामानाधिकरण्यादेव विशेष्यत्वस्यावगतत्वात्। इत्यत्र वाक्ये प्रयोगाभावाद् विशेष्यादेः शब्दस्य सूत्रेऽपि कस्यानुकरणमिदं स्यात्, यदनुरोधाद् विशेष्येणेति तृतीयान्तं प्रथमान्ततया विपरिणम्येत। एवञ्जातीयके विषये विभक्तिपरिणामसम्प्रसक्तिः प्रकृतोपपादनपरतयोच्यते। ननु विशेष्येणेत्यत्र विभक्तिपरिणामः समन्वयार्थः सम्भाव्यते, श्रुतेनैव समन्वयोपपत्तेः ॥ ४६६ ॥

अत एवैतन्निदर्शनीकृत्य प्रकृते योजयितुमाह—

तृतीयान्तं क्रियेत्येतद् विग्रहे न प्रयुज्यते।
यथा दण्डः प्रहरणं क्रीडायामिति दृश्यते ॥ ४६७ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इत्यत्र विग्रहवाक्ये क्रिययेति तृतीयान्तस्य प्रयोगो नास्ति। यस्मादुपमेये श्रुता क्रियेति सामर्थ्यादुपमानेऽपि प्रतीयते। अन्यथोपमानोपमेयभाव एव न स्यादिति वाक्येऽप्रयुज्यमानायाः क्रियायाः किमनुरोधाद् विपरिणामः सूत्रे स्यादिति यथाकथञ्चिदप्युपक्षेपेऽस्योपात्तेर्न दोषः। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायामित्यत्र तु वाक्ये प्रहरणस्योपात्तेः प्रयोगो दृश्यते। प्रहरणक्रियासाधकत्वमन्यं हि दण्डस्य न दण्डपदप्रयोगादेव गम्यते स्वार्थमात्रस्य ततः प्रतिपत्तिरिति स्वशब्देन प्रहरणमित्यनेन तस्य तत्त्वमावेद्यते। तथाच तथैव सूत्रेऽनुकारः ॥ ४६७ ॥

---

१. 'सिद्धिः प्र', २. 'क्रम' प. पाठः.

तत्रैतत् स्यात् । नात्र विशेषण ख्वाप्यसुपलभि यापि प्रयोगो दृश्यत इति कथमिद-
मन्तर्भूतधर्मेण उपाधेर्निदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह निर्विवादमत्रोदाहरणमाह—

घनिधौ घश्च सज्ञायामिति सूत्र उदाहृतम् ।
उपादानं प्रयोगेषु तस्यात्यन्तं न विद्यते ॥ ४६८ ॥

'पुंसि सज्ञाया घ प्रायेण' (३-३-११८) इत्यत्र घप्रत्ययविधौ सज्ञायामिति प्रयुक्तो य उपाधि, तस्य प्रयोगेष्वत्यन्तमुच्चारण प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सज्ञात्वात् समानशब्दोऽयमुपाधिर्गतार्थत्वान्नोपादीयते । एव क्रिययेत्यपि ॥ ४६८ ॥

तत्रैतत् स्यात्—प्रधानानुविधायित्वाद् गुणाना तेनैत्यभिसम्बन्धो क्रिययेत्यवश्य विपरिणमनीयमित्याशङ्क्याह—

यैरप्रयुक्तैः संस्कारः प्रधानेषु प्रतीयते ।
ते[1] भेदेऽपि विभक्तीना निर्दिश्यन्त उपाधयः ॥ ४६९ ॥

प्रयोगे प्रयोगमन्तरेणापि क्रियेत्ययमुपाधिः प्रधानातिशयाय प्रभवतीति किं प्रधानानुवृत्त्या । तथाहि भिन्नविभक्तित्वेऽपि यदि प्रधानोपकारो विघटते, तदा प्रधानविभक्तिराश्रीयेत । यावतान्यविभक्तित्वेऽपि व्यवच्छेदमात्रपरत्वादुपाधेर्लभ्यते प्रधानोपकार इति न तद्विभक्तावत्रादर । तथाहि क्रिययेत्यपि विभक्त्युपादाने भिन्नलिङ्गत्वादसामानाधिकरण्य तदवस्थमिति यथाकथञ्चिदप्युपक्षेपे गुणाना लभ्यते प्रधानोपकारसम्पादनायोपादानतात्पर्यादभिसम्बन्ध इति स्थितम् ॥ ४६९ ॥

एव प्रकृत्यर्थविशेषणपक्ष क्रियाग्रहणस्य तृतीयान्तस्यासम्भवात् 'सर्वे एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते इति क्रियाविनिस्तृतीयान्ततासमर्थनार्थं यद् भाष्य, तदिदानी व्याचष्टे—

समुदायेषु वर्तन्ते भावानां सहचारिणाम् ।
शब्दास्तत्त्वविनिश्चयाय समुच्चयनिरूपयोः ॥ ४७० ॥

गौरत्वशुच्याचारत्वपिङ्गलकेशत्वादीना नियतजात्योच्चरिताना सहचारिणा विना धर्माणा समुदाय, तत्र वाचकत्वेन ब्राह्मणादिशब्दा वर्तन्ते । यद्यप्येते धर्मा कदाचिद् व्यभिचारान नियोगन सहभाविन, तथापि ये यज्ञा सहचरा धर्मास्ते तज्जातिनिमित्तेन शब्देनोच्यन्त इति ब्राह्मणत्वादिजात्या सहभावोऽव्यभिचारो विवक्षित । अत एव च शब्दार्थसङ्करो न भवति । स

1 व श, 2 'सस्कारो' प पठ

मात्राकलापवचनत्वेऽपि नियतजातिसाहचर्योपलक्षिताः प्रतिनियता एव शब्दानामर्था यतः। तदेतत् पुनः समुच्चयस्य विकल्पस्य चाविवक्षायां समुदायवचनत्वमुच्यते शब्दानाम्। अविद्यमानो विकल्पोऽयं वायं वेत्येवंरूपोऽविद्यमानश्च समुच्चयोऽयं चायं चेत्येवंरूपो यस्य तस्य समुदायस्य विवक्षायाम् ॥ ४७० ॥

ननु मा भूद् विकल्पः समुदायार्थविरोधित्वादत्र, समुच्चयस्तु युगपदनेकार्थरूपः कथं समुदायार्थतां विरुणद्धीत्याशङ्क्याह—

समुच्चयस्तु क्रियते येषु प्रत्यर्थवृत्तिषु।
भेदाधिष्ठानया योगस्तेषां भवति सङ्ख्यया ॥ ४७१ ॥

प्रत्यर्थवृत्तित्वे वाचकस्य समुदायः समुच्चयरूपेण वाच्यः स्यात्। तथाहि—समकक्ष्यतया समुदायान्तर्गतानामवयवानामभिधाने सर्वे प्राधान्येन समुच्चिता अभिहिता भवन्ति। एवञ्च भेदस्योद्भूतत्वाद् प्रधानार्थप्रयुक्तं बहुवचनं स्यात्। तद्यथा—वृक्षा इति भेदप्राधान्येनाभिधीयमाना बहुत्वयोगिनः। यदा तु धनमितिवद्विगलितभेदः समुदायोऽभिधीयते, तदैकवचनमेवार्थकत्वान्न्याय्यम्। तदा च भेदाधिष्ठानस्य समुच्चयस्याभावः। एवमिह समुदायार्थत्वे प्रत्यर्थवृत्तित्वायोगात् समुच्चयाभावः ॥ ४७१ ॥

यदि तर्हि न तुल्यकक्ष्यतया मात्राकलापोऽभिधीयते, तदा जातिविशिष्टद्रव्याभिधानपक्षादस्य पक्षस्य को भेद इत्याह—

सर्वैर्विशिष्टास्तैरर्थैर्जन्यन्ते सहचारिभिः।
बुद्धयः प्रतिपत्तॄणां शब्दार्थांस्तानतो विदुः ॥ ४७२ ॥

जातिगुणक्रियाभिः सहभाविभिरर्थैः प्रतिपत्तॄणां यतो विशिष्टास्तदाच्छुरिता जात्यवच्छिन्नार्थग्राहिण्यो बुद्धयो जन्यन्ते, अतो बुद्ध्यनुसारेण निरूपितेऽर्थे शब्दप्रयोगात् ततोऽपि तथैव प्रतिपत्तेर्गुणसमुदाय एव प्रतीयमानः शब्दार्थ इति व्यवस्थाप्यते। द्रव्यस्य चार्थक्रियोपयोगात् तदेव प्रधानं जातिगुणक्रियादिधर्मसंसृष्टमभिधानगोचर इत्यर्थैक्यादत्राप्येकवचनमेव। जात्याविष्टं तु द्रव्यमेवोच्यते द्रव्याभिधानपक्षे। क्रियागुणास्तु द्रव्यस्य निष्क्रियस्य निर्गुणस्य चानुपपत्तेः सामर्थ्यादवगम्यन्त इति पक्षान्तरादस्य विशेषः पक्षस्य, सर्वस्याप्यभिधागोचरत्वादत्र ॥ ४७२ ॥

तदेतदाह—

संसृष्टाः प्रत्ययेऽप्यर्थाः सर्व एवोपकारिणः।
तेषां प्रत्ययरूपेण सर्वेषां शब्दवाच्यता ॥ ४७३ ॥

बाह्यं वस्तु स्वभावत एव निरंशत्वाद् विशिष्टम् । न तत्र भेदपूर्वकः संसर्गव्यवहारः । कश्चित् पुनर्बुद्धौ विपरिवर्तमानमनादिवासनाविभ्रमजुषां प्रत्ययानामविकल्पविषय इति परिकल्पितभागविभागेनावसीयते । अवसाय च पृथक् प्रत्ययैरनुसन्धीयते । तथाच प्रत्ययेष्वेवार्थो जातिगुणक्रियाद्रव्यलक्षणभेदपूर्वकं संसर्गं भजन्त इति तदभिप्रायेण समुदायवाचोयुक्तिः । तथाहि—प्रत्ययोपारूढाकाराभिधायिनः शब्दा बाह्यमभिनिविशन्तेऽभेदाध्यवसायादिति मात्राकलापात्मनोऽर्थस्य सर्वस्यैव बुद्धिविपरिवर्त्याकारानुविधानेन वाचकाः शब्दा व्यवस्थाप्यन्ते । बुद्धावपि च यथायोगं गुणप्रधानभावेनार्थानामुपारोहाज्जातिगुणक्रियासंसृष्टस्य द्रव्यस्यैव प्राधान्येनाभिधानादैकार्थ्यं भवति ॥ ४७३ ॥

यद्येवं द्रव्यस्यैवाभिधानमस्तु, कोऽनुरोधो गुणसमुदायस्य इत्याशङ्क्याह—

केवलानां तु भावानां न रूपमवधार्यते ।
अनिरूपितरूपेषु तेषु शब्दो न वर्तते ॥ ४७४ ॥

निरूपणपूर्वकत्वादभिधानस्योपाधिविविक्तस्य च द्रव्यमात्रस्य रूपमगोचरो निरूपणाया इति संसृष्टोपाधि द्रव्यं गुणसमुदायदर्शने शब्दवाच्यम् । तत्र समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा— पूर्वे पञ्चाला इत्युक्तम् । जनपदवचनस्य च पञ्चालशब्दस्य प्रसिद्धस्यैकत्वाज्जनपदस्य पूर्वशब्देन विशेषणानुपपत्तावयवे वृत्तिः समुदायशब्दस्य ॥ ४७४ ॥

ततश्च समुदायान्मन्तुस्थावयवे वर्तमानः शब्दोऽनित्यमर्थसम्बन्धमाक्षिपेदित्याशङ्क्य समर्थयितुमाह—

पूर्वशब्दप्रयोगाच्च समूहान्न निवर्तते ।
वर्ततेऽवयवे नापि नोपात्तं त्यजति क्वचित् ॥ ४७५ ॥

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वान्नेह समुदायाद् वाच्याद् विचलति पञ्चालशब्दः, पूर्वशब्दप्रयोगाद्धेतोः । नाप्यपूर्वमवयवे वाचकत्वमासादयति । निरूढस्य त्यागोऽपूर्वस्य चोपादानं न क्वचिद् विषये शब्दानामिष्टम् ॥ ४७५ ॥

यदि तर्ह्युपात्तस्य समुदायस्य न त्यागः, तदा कथं समन्वयः । तस्मात् समुदायेन समन्वयान्यथानुपपत्त्या समुदायशब्दोऽप्ययमवयवमुपादास्यत इत्याशङ्क्याह—

समुदायाभिधायी च यदि भेदं निवेशयेत् ।
तत्रातुल्यविभक्तित्वं पूर्वकायादिवद् भवेत् ॥ ४७६ ॥

---

१. 'प', २. 'ष्यस्य', ३. 'प्यव' च पाठः.

एकस्याजनपदस्य पूर्वशब्देन व्यवच्छेद्याभावात् समुदायाभिधायी पञ्चालशब्दोऽत्र पूर्वशब्देन सम्बन्धानुरोधाद् भेदमेकदेशं यदि व्यवच्छिन्द्यात्, तदावयवोपजनिते व्यतिरेके समुदायस्य षष्ठ्या भाव्यमिति समानविभक्तित्वं न स्यात्। यथा कायस्य पूर्वः परो वा भाग इति, एवं पञ्चालानां पूर्व इति स्यात्। तथाच सामानाधिकरण्यबाधः । न चाबाधितेऽपि सामानाधिकरण्ये मुख्यार्थत्यागेनावयवार्थोपादानं युक्तं, नित्यत्वात् सम्बन्धस्य । तस्मात्त्यजत एव मुख्यमर्थमवयवोपादानं वैयधिकरण्येन स्यादत्र, न सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ॥ ४७६ ॥

इदानीमवयवे वृत्तिं समर्थयते—

समूहे च प्रदेशे च पञ्चाला इति दृश्यते ।
तथा विशेषणं सर्वे इत्येतदुपपद्यते ॥ ४७७ ॥

इहेमे पञ्चालादयः शब्दा निवासाधिकरणभावानुगमनेन वा व्युत्पाद्येरन्, व्युत्पत्तिप्रत्याख्याने वा स्वाभाविकार्थविशेषसम्बन्धा समनुज्ञायेरन्। पूर्वत्र पक्षे यथा तस्यार्थविशेषः समस्तो जनपदाभिधेयः स्वामिविशेषाणामाधारभावमनुभवति तथा तदेकदेशोऽपि, नह्ययमवयवी कायादिवद्, अपितु वनस्थानीयः । तथाच सकलावयवस्य समूहस्याधारत्वात् प्रत्यवयवपरिसमाप्तेश्च भागशः एवाधारता प्रतिपद्यते । ततश्च निमित्तरूपानुविधानेन निमित्तिनमभिदधतः शब्दस्य समुदायैकदेशयोस्तुल्यप्रवृत्तिः, उभयत्रापि निमित्तरूपस्य निवासाधिकरणभावस्य समानत्वात् समुदायोऽपि ह्येकदेशद्वारेणैव कार्येषूपादीयते । तद्यथा— पञ्चालान् प्रविष्टः, पञ्चाला दृश्यन्तां पञ्चालेषु हृतमिति । स्वाभाविकदर्शनेऽपि शब्दानामनेकार्थत्वात् समूहैकदेशयोर्वर्तमानत्वमुपपद्यत एवेति न त्यागोपादानार्थः कश्चिदत्र । अतश्चोभयथा पञ्चालशब्दस्य दृष्टेर्व्यभिचारसम्भवे सर्वे पञ्चाला इष्टा दृता आश्रिता इति समुदायप्रतिपिपादयिषया विशेषणं सर्वशब्दः कथ्यते । अन्यथा समूहस्यैकत्वात् कृत्स्नत्वेन विशेषणं न सम्बध्येत । तथैव समुदायशब्दस्यापि प्रसिद्धस्यानयने वृत्तिरुच्यत इत्युक्तम् ॥ ४७७ ॥

अत्रैव भाष्यकारमतं प्रमाणयति—

तथार्धपिप्पलीत्यत्र जात्यन्तरनिवृत्तये ।
अर्धं च पिप्पली चेति खण्डे शब्दः प्रयुज्यते ॥ ४७८ ॥

१ 'स्वाय ... २ ... तदशादर्न ट पाठ ३ ... कन्ना' ब पाठ ४ ... 'क ब पाठ ५. 'ख ग घ पाठ.

समानाधिकरणसमासाभ्युपगमेनैकदेशिसमासः प्रत्याख्यातो भाष्ये। तथाचार्धं च पिप्पली चेत्यर्धपिप्पलीति सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्येत, यदि खण्डेऽवयवेऽत्रावयववाची पिप्पलीशब्दो नाभ्युपगम्येत। युक्तं चैतत्। यदयं जातिशब्दो व्यक्तौ प्रचयापचयानपेक्षोऽत्र वर्तते। तथाह्येकदेशिसमासेऽप्यर्धं पिप्पल्या इति जात्यन्तरापोहार्थमर्धं पिप्पल्यावच्छिद्यते। तथाच समानाधिकरणसमासेऽपि जात्यन्तरनिवृत्त्यर्थमेवार्धशब्दस्यं पिप्पली विशेष्येति फलतः प्रतीतेरभेदः। प्रक्रियाभेदस्तु पूर्वपदार्थप्रधानत्वैकदेशिसमासे। तत्रं च परवल्लिङ्गतारम्भः। एकदेशिसमासस्यैव तत्पुरुषस्य तद्विधेः। समानाधिकरणसमासे तूत्तरपदार्थप्राधान्यादेव तत्सिद्धिरिति तत् प्रत्याख्यातम् ॥ ४७८ ॥

एवं यथात्र जात्यभिव्यक्तिसमर्थावयवनिवचनोऽपि पिप्पलीशब्दस्तदेकदेशे जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां वर्तते, तथेहापि पञ्चालशब्द इत्याह—

पञ्चालानां प्रदेशोऽपि भिन्नो जनपदान्तरात्।
तत्रान्यस्य निवृत्त्यर्थे शब्दे भेदो न गम्यते ॥ ४७९ ॥

यथा समस्तो जनपदः पञ्चाला मगधादिजनपदान्तराद् विलक्षणस्तथा तदवयवोऽपि ग्रामादिरिति जनपदान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां पञ्चालशब्दे प्रयुक्ते समुदायावयवविभागस्याविवक्षितत्वादसौ भेदः समुदायावयवलक्षणो विशेषो नावसीयत इत्यनादृत्य तं सन्निहितेऽर्थे मुख्यतयैव शब्दस्यात्र श्रुतिरित्यर्थः। इत्थञ्चावयवेन सामानाधिकरण्यादतुल्यविभक्तित्वमत्र नास्ति, जात्यन्तरनिवृत्तिविवक्षायां प्रयोगस्याविशेषात् समुदायावयवयोः ॥ ४७९ ॥

यद्येवं तयोस्तुल्येऽभिधेयत्वे कथमुच्यते 'समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दाः' इत्यत आह—

प्रसिद्धास्तु विशेषेण समुदाये व्यवस्थिताः।
प्रदेशे दर्शनं तेषामर्थप्रकरणादिभिः ॥ ४८० ॥

पञ्चालादयः शब्दाः समूहे यथा प्रसिद्धाः, न तथावयवे, सामर्थ्यप्रकरणादिवशेनावयववृत्तित्वस्य निश्चयादिति समुदायेषु मुख्यत्वमेषां कथ्यते प्रसिद्धतरत्वादित्यर्थः ॥ ४८० ॥

एवं ब्राह्मणादिशब्दानामपि समुदाये मुख्यां वृत्तिरवयवेऽप्याह—

यदुपव्यञ्जनं जातेः सहचारि च कर्मसु।
तत्र वा रूढसम्बन्धं यत् प्रायेणोपलक्षितम् ॥ ४८१ ॥

---

१. 'रप नि', २ 'अ ष' प. पाठः

समुदायः प्रदेशो वेत्येवं तस्मिन्ननाश्रिते ।
अर्थात्मन्यविशेषेण वर्तन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४८२ ॥

जातेरभिव्यञ्जकमुपनयनादिसंस्कारविशेषोपबृंहितमुपदेशसहायं द्रव्यं कर्मसु यजनयाजनादिकासु क्रियासु सहचार्यव्यभिचारि शौचश्रद्धाविद्यादि, तत्र तस्यां जातौ रूढसम्बन्धं प्रसिद्धयोगं मृदुचित्तता सत्यवादित्वमेवमनुमाय इत्येवमादि प्राचुर्येणानुमितं, तदाश्रितः शब्दः प्रवर्तमानः समुदायाभिधायीति व्यवस्थाप्यते, प्रसिद्धेः । तत्र न जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां जातिनिमित्तस्यास्य शब्दस्य समुदायावयवविभागानाश्रयेण प्रवृत्तेरवयवेऽपि वृत्तिरविरुद्धा । अर्थप्रकरणादिवशात् पुनस्तथावसाय इत्यमुख्यत्वमेव ॥ ४८१,४८२ ॥

एवं तर्हि समुदायार्थोऽन्य एव, अन्य एव चावयवार्थः, शब्दार्थभेदाद् भेदोपपत्तेरिति कथमभेदेन 'समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति व्यपदेश इत्यत आह—

यश्च तुल्यश्रुतिर्दृष्टः समुदाये व्यवस्थितः ।
तेनोपचरितस्त्वन्यः प्रदेशेऽप्युपलभ्यते ॥ ४८३ ॥

तुल्यश्रुतित्वाद् रूपसाम्यादेकत्वमवसाय समुदाये वाचकत्वेन व्यवस्थितोऽवयवेऽपि वर्तत इत्युक्तम् । नहि समुदायात् प्रत्युत्पन्नस्य तस्यैव शब्दस्य वृत्तिरस्ति, सम्बन्धानित्यत्वप्रसङ्गादित्युक्तमेव ॥ ४८३ ॥

एवं सामान्याद् तदेकदेशवृत्तेरुपचारमात्रत्वे समुदायवाचकस्य पूर्वो 'पूर्वे पञ्चालाः' इत्येतं निदर्शनं व्याख्यातम् । अपरमपि 'तैलं भुक्तं घृतं भुक्तम्' इत्युदाहरणम् । तद् व्याचष्टे —

संस्कारादुपघाताद्वा वृत्तोऽदृष्टपरिमाणके ।
तैलादौ जातिशब्दोऽत्र सामर्थ्यादवसीयते ॥ ४८४ ॥

"नैमित्ता जातिशब्दानां समुदायानुवर्तिना ।
जातिवाचकत्वे न हि व्यक्तिर्नानिमित्ताश्रया ॥"

शब्दे जातिसमवायाविशेषात् समुदायेऽवयवे वा वृत्तिरित्येतन्नोपपद्यते । अव्यक्तपरिमाणे तु वृत्तौ यदेतत्त् संस्कृतं घृतं तैलं वा, तस्य प्रतिदिनमेकदेशाभ्यवहारेऽपि तदेवेदं भुक्तमिति समुदायाभेदाध्यारोपेणावयवे वृत्तिरुपपद्यते । एवं क्षीरादिसम्पर्केदूषितेऽपि तदिदं क्षरत्तैलं चेत्यवयवे समुदायारोपाद् वृत्तिः ॥ ४८४ ॥

कथमयमाशयो भाष्यकारस्यावगम्यत इति चेदाह—

न जातिगुणशब्देषु मूर्तिभेदो निराक्षितः ।
ते जातिगुणसम्बन्धभेदमात्रनिबन्धनाः ॥ ४८५ ॥

जातिगुणनिमित्ताः शब्दा मूर्तिभेदमसर्वगतद्रव्यपरिमाणविशेषमनाश्रित्य तद्धर्ममात्रे वर्तन्ते । उपचयापचयानपेक्षा हि तेषां विशिष्टजातिगुणयोगावधारणाय प्रवृत्तिः । तथाहि— जातिगुणसम्बन्ध एवान्यस्मादन्यस्मात् भिद्यत इति भेदो विशेषस्तन्मात्रं मूर्तिभेदानपेक्षं निबन्धनं निमित्तमेषामिति । ये तु परिमाणशब्दा द्रोणादयस्तेऽव्यक्तपरिमाणमर्थमभिदधति । तथाचैकदेशापायेन वर्तन्ते । ततश्च जातिनिमित्तायां वृत्तौ तैलादिशब्दानां समुदायावयवयोरविशेषः स्यादिति संस्कारोपघातविशिष्टेऽर्थेऽत्र भाष्यकारस्य तैलादिशब्दोऽभिमत इत्युन्नीयते । प्रदेशान्तरे हि पूर्णाचार्यः परिमाणशब्देभ्यो जातिगुणशब्दानां द्रोणः प्रस्थः शतमिति भेदमुपागमत् ॥ ४८५ ॥

इदानीं शुक्लो नाम गुण उदाहरणान्तरमनेन व्याख्यातुमाह

कृष्णादिव्यपदेशश्च सर्वावयववृत्तिभिः ।
गुणैस्तेऽप्येकदेशस्थाः पटादीनां विशेषकाः ॥ ४८६ ॥

गुणनिमित्तानां शब्दानां मूर्तिभेदानपेक्षा इदानीमेवोक्ता । तथापि लोके समस्तावयवव्याप्त्या यो गुणो वर्तते, तत्र तद्व्यपदेशः सिद्धः । कृष्णः पटः शुक्लः पट इति । तथात्र समुदायशब्दा एते मुख्यया वृत्त्या कथ्यन्ते । यत्र त्वेव यव कश्चिच्छुक्लोऽपरः कृष्णः, तत्रापि समुदायारोपाच्छुक्लादिशब्दप्रवृत्तिः । यस्य हि पटस्यावयवोऽपि नाशुक्लस्तन्निवृत्तिपरायां चोदनायां समुदायावयवयोरभेदविवक्षायामयं प्रयोगः । तथाहि सद्यः प्रक्षालितपटावयवमलिनीकरणे साभ्यसूया वक्तारो भवन्ति कृष्णः पटः कृत इति ॥ ४८६ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरमाह —

पटावयवरूपास्तु यदा तत्र पटादयः ।
तदा तैलादिवत् तेषां जातिशब्दत्वमुच्यते ॥ ४८७ ॥

---

१. 'देवं भु', २ 'न शु' क पाठ

एकदेशकृष्णे पटे पटः कृष्ण इत्यभिधाने द्वयी गतिः । समस्तावयवकृष्णत्वस्याध्यारोपादवयवे कृष्णशब्दो यथा प्राग् व्याख्यातम् । यदा तु पटशब्दोऽत्रैकदेशे प्रवृत्तः, तदा सन्निहितः कृष्णोऽवयवः कृष्णशब्देन कृत्स्नावयवव्यापिकृष्णगुणनिमित्तेन मुख्यतयाभिधीयते । परस्तु समुदायवचनोऽवयवे प्रवृत्तोऽत्रोदाहरणम् । तस्य च तदानीं तैलादिशब्दवत्सामान्यवाचित्वं बोद्धव्यम् । यथाहि जातिशब्दा अपि तैलादयः संस्कारोपघातव्यापिनातिशयं द्रव्ये समुदायशब्दत्वं प्रतिलभ्य तदन्यव्यावृत्तिपरेऽभिधानेऽवयवे तद्रूपारोपादाभासयन्ति सत्यासत्त्वं, तथेमेऽपि पटादयोऽवयविनि समस्तावयवसमाहारात्मके प्रसिद्धा जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायामवयवेऽपि प्रवर्तन्त इत्यर्थः । अनेन च द्विधा घृतादिशब्दो मुख्यार्थः । मुक्तशब्दस्तु समुदायेऽवयवरूपाध्यासात् प्रयुक्तो मन्तव्यः, यदि क्रियाशब्दस्यापि मुक्तशब्दस्यात्तपरिमाणं कर्मणि प्रसिद्धिरनुगन्तुं पार्यते । तथाहि— यदा मुक्तस्यापहृतस्य संस्कृतस्य वा तैलादेः सन्दिग्धं, तदामुक्तस्यव्यावृत्तये तैलं मुक्तमित्युच्यमाने समुदायावयवयोर्भेदविवक्षा नास्तीति युज्यते समुदायशब्देनावयवस्याभिधानम् । तदयमत्र परमार्थः— यदा पटः प्राधान्येन विवक्षितस्तदा शुक्लशब्दोऽवयवे वर्तते । यदा तु शुक्लोऽवयवः प्राधान्येन विवक्षितस्तदा पटशब्दोऽवयवे वर्तते । एवं तैलं मुक्तमित्यत्रापि वाच्यम् । तथाच जनपदान्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां पञ्चालशब्दोऽवयवेऽपि मुख्यः । पिप्पलीशब्दश्च तन्निरपेक्षशब्देनाविवक्षायामेकदेशेऽपि मुख्यस्तथा तैलादिशब्दोऽप्यन्यव्यावृत्तिपरेऽभिधान इति ॥ ४८७ ॥

नियमयितुमाह—

निवृत्त्यर्था श्रुतिर्येषां भेदेष्वनपेक्षितः ।
प्रदेशे समुदाये वा गुणोऽन्येषां निवर्तकः ॥ ४८८ ॥

अन्यनिवृत्तिपरेऽभिधाने समुदायावयवभेदमनादृत्य प्रदेशे वा समुदाये वा वर्तमानः शब्दो गुणाभिधायी कृष्णादिरन्यसम्बन्धं कोऽन्योऽस्तीति गुणभेदे शब्दप्रवृत्तिः ॥ ४८८ ॥

केचिद् तावदाहुः —— ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेयेऽध्ययनस्य श्रुतेस्तद्धेतुकमेवात्र साम्यमुपलक्षितम् । तथाच ब्राह्मणशब्दोऽध्ययनमात्रेऽवयवे वर्तते । तपः श्रुतमध्ययनमित्यादौ हि समुदाये मुख्यो ब्राह्मणशब्दः प्रसिद्ध इति तदेकदेशेऽध्ययनमात्रे समुपचरितः । ततश्चाध्ययनक्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थाद् वतिरित्येकीयं मतम् ॥ ४८९ ॥

एतदनुपपन्नमित्याह —

ब्राह्मणाध्ययने वृत्तिर्यदि स्याद् ब्राह्मणश्रुतेः ।
वक्तव्यं केन धर्मेण तुल्यत्वं क्रिययोरिति ॥ ४९० ॥

अध्ययनमात्रवाचित्वे ब्राह्मणशब्दस्याध्ययनयोरेवोपमानोपमेयभावोऽवगम्येत, नाध्यायकयोः । तन्निमित्तः अध्ययनयोश्चौपम्यनिमित्तधर्मः सौष्ठवादिर्वाच्यः स्यात् । तथाच तदधिकरणभावापन्नमध्ययनमिदं तदिति व्यपदेश्यत्वात् क्रियात्वं जह्यादिति न क्रियावाचिनस्तृतीयासमर्थता समर्थिता स्यादित्यभिप्रायः ॥४९० ॥

तस्मादिदमत्र युक्तमिति स्वमतेन सिद्धान्तमुपन्यस्यति —

अध्येतरि यदा वृत्तिरुच्यते ब्राह्मणश्रुतेः ।
निमित्तत्वं तदोपैति क्रियेनाध्येतरि स्थिता ॥ ४९१ ॥

शुद्धक्रियावाचिनस्तृतीयान्तस्यासम्भवात् क्रियाविशिष्टद्रव्यवचनो गृह्यते । तत्र ब्राह्मणशब्दस्य समुदायवाचकत्वेऽप्यध्ययनप्रधाने द्रव्ये गुणसमुदायावयवे वृत्तिः कल्प्यते । तथाचाध्ययनक्रियाव्यापारप्रधानाद् ब्राह्मणशब्दात् तृतीयान्तात् ब्राह्मणेन तुल्यमधीते क्षत्रिय इति ब्राह्मणवदिति वतिप्रत्यये कृते शब्दोपात्ताध्ययनहेतुको ब्राह्मणक्षत्रिययोरुपमानोपमेयभावोऽवगम्यत इतीष्टसिद्धिः ॥ ४९१ ॥

एतन्मते तु दोषान्तरमाह —

सिंहशब्देन संबन्धे शौर्यमात्राभिधायिनः ।
चैत्रात् षष्ठी प्रसज्येत योगे शौर्यादिभिर्यथा ॥ ४९२ ॥

यः किल ब्राह्मणवदित्यत्र ब्राह्मणशब्दस्याध्ययनमात्राभिधायितामाह, तस्य शौर्यमात्राभिधायिना सिंहशब्देन चैत्रस्याभिसम्बन्धे चैत्रस्य सिंह इति व्यतिरेकनिबन्धना विभक्तिः[1] प्रसज्येत, यथा चैत्रस्य शौर्यमिति । अस्मत्पक्षे तु तद्वति सिंहशब्दस्य प्रवृत्तेरुपमानोपमेययोस्तत्रासङ्गे सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥ ४९२ ॥

१ 'घ' छ. पाठ. २. 'ऽभिसम्बन्धे' ग. घ. पाठ

उपालम्भान्तरमप्येकीयमतस्याह —

ब्राह्मणायेव दातव्यं वैश्यायेत्येवमादिषु ।
सम्प्रदानादियोगश्च क्रियामात्रे न कल्पते ॥ ४९३ ॥

अध्ययनक्रियामात्रे ब्राह्मणशब्दे वतिविषयेऽभिधीयमाने ब्राह्मणवद् वैश्याय दातव्यं, ब्राह्मणवद् वैश्यादध्येतव्यं, ब्राह्मणवद् वैश्ये वर्तितव्यमिति सम्प्रदानापादानाधिकरणादिसम्बन्धो न स्यात्, क्रियामात्रस्य तदनुपपत्तेः । नहि ब्राह्मणाध्ययनादध्येतुं शक्यते । असत्त्वपक्षे तु तद्वतोऽभिधाने सर्वमेतद् युज्यते ॥ ४९३ ॥

किञ्च भाष्यविरोधोऽप्येकीयमत इत्याह —

क्रियामात्राभिधायित्वादव्ययेषु वतेर्न च ।
पाठः कश्चित् कर्तव्यस्तुल्यौ पक्षावुभौ यतः ॥ ४९४ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽत्रैव भाष्यकारः प्राह — 'अपि चाव्ययेषु वतेः पाठो न कर्तव्यो भवति । क्रियायामयं भवल्लिँङ्गसङ्ख्याभ्यां न योक्ष्यत' इति । यदि च प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽप्युपमानशब्दानां क्रियामात्रवचनत्वं, तदा क्रियायास्तुल्या क्रियैव प्रत्ययार्थो न्याय्य इत्यसत्त्वभूतत्वात् तस्याः सिद्धेऽलिङ्गसङ्ख्यत्वे स्वरादिषु सत्त्ववचनेषु मध्येऽव्ययसंज्ञार्थं वतेः पाठोऽत्रापि प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे न कार्यः स्यादिति प्रत्ययार्थविशेषणपक्षमुत्कर्षयितुं 'कथमेवं तत्रैव पाठः कर्तव्यः स्याद्' इति भाष्यकारः प्राह । क्रियामात्रवचनत्वे हि ब्राह्मणादिशब्दानां द्वावपि प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थविशेषणपक्षौ समानावुभयत्रापि क्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात् । यदा त्वसत्पक्षे क्रियावान् ब्राह्मणशब्दवाच्यः, तत्रोपमेयोऽपि तेन तुल्यः क्रियावानेव न्याय्य इति तस्यासत्त्वभूतत्वाल्लिङ्गसङ्ख्याभावादव्ययेषु वतेः पाठोऽस्मिन्नेव पक्षे कर्तव्यः स्यादिति युक्तं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्य तदा पाठेनोत्कर्षं ख्यापयितुम् ॥ ४९४ ॥

तदेवमेकीयमतं शब्दमुद्भाव्य स्वमतं निरवद्यतया निरूपयितुमाह —

जहाति जातिं द्रव्यं वा तस्मान्नानयने स्थितः ।
क्रियायास्तु श्रुतिर्यस्मात् तद्धत्यर्थेऽवतिष्ठते ॥ ४९५ ॥

यत एवं क्रियामात्राभिधाने दोषः, तस्मादैकदेशेऽपि वर्तमानो ब्राह्मणशब्दो जातिं द्रव्यं वा न परित्यजति । जातिरत्रोपमानत्वेनोपात्ता द्रष्टव्या । यथा सादृश्यपरिहारार्थं गुणसमुदायेऽपि वर्तमानः शब्दो जातिनिमित्तत्वं न

त्यजति , तथावयवेऽपि वर्तमानो द्रव्यं वाच्यं न जहाति । यस्माच्च सूत्रे क्रियायाः प्रकृत्यर्थोपाधित्वेन श्रवणं, तस्मात् तद्वति क्रियावति द्रव्ये ब्राह्मणादिशब्दोऽत्र वर्तमानो गृह्यते, अन्ये तु सहचारिणो धर्मास्त्यज्यन्त इत्यवयववृत्तिताप्युपपद्यते ॥ ४९५ ॥

यदि तर्हि क्रियावानभिधेयः, तदा क्रियायास्तृतीयासमर्थत्वं कथमित्यत आह—

अक्रियाणां निवृत्त्यर्था यतश्चात्र क्रियाश्रुतिः ।
क्रियोपलक्षिते तस्मात् क्रियाशब्दः प्रतीयते ॥ ४९६ ॥

मुख्यस्य क्रियामात्राभिधायिनस्तृतीयान्तस्यासम्भवादक्रियाणां द्रव्यगुणतद्वतां निवृत्तितात्पर्येण क्रियाशब्दोऽत्र कथ्यमानः क्रियावन्तमुपलक्षयति मुख्यार्थासम्भवे लक्षणाया गङ्गादिषु दृष्टत्वात् ॥ ४९६ ॥

कथमेतत् । यावता होतव्यादयः क्रियामात्रवचनाः सन्तीति[1] । तदाह —

होतव्यादिषु यस्माच्च क्रियान्या ब्राह्मणादिवत् ।
अपेक्षणीया शुद्धेऽर्थे तस्माद् वृत्तिर्न कस्यचित् ॥ ४९७ ॥

ब्राह्मणवदित्युक्ते यथाध्ययनमुपमाननिमित्तत्वेऽपेक्षणीयं साधारणो धर्मः, तथा ब्राह्मणहोतव्येन तुल्यं क्षत्रियस्य होतव्यमित्यत्राप्यन्या क्रिया साधारणधर्मभूतापेक्षणीया स्यात् । अन्यथा समन्वयानुपपत्तिः । तथाच सत्त्ववचनैर्ब्राह्मणादिशब्दैस्तुल्या होतव्यादयः । तत्रापि धर्मान्तराधारभावमनुभवन्ती क्रिया स्वरूपादपैति , सत्त्वभावापत्तेरिति केवलक्रियावचनाभावान्मुख्यार्थासम्भवे क्रियाशब्देन तद्वदुपलक्षणं न्याय्यमेव ॥ ४९७ ॥

ननैवं स्यात् । यद्युपमेये क्रियाश्रुतेः सैवोपमानेऽप्याश्रीयते साधारणो धर्मः, तदा किमवयववृत्तिपरिकल्पनाश्रयणेन । अस्तु समुदाय एव वाच्यः । तथापि हि तस्यां क्रियामेवोपकारिणीमपेक्षिष्यामह इत्याशङ्क्याह —

सर्वं चाप्येकदेशो वा यस्मिन्नाश्रीयते क्वचित् ।
विशेषवृत्तिं तं सर्वमाहुर्भेदे व्यवस्थितम् ॥ ४९८ ॥

समुदायवचनोऽवयववचनश्च यः शब्दस्तं सर्वं शब्दं विशेषवृत्तिं[2] विशिष्टार्थवाचकमाचक्षते , यतो भेदे विशेषे सर्वस्य शब्दस्यावस्थानम् । तथाहि—यदावयवे प्रयोगः, तदा सर्वं समुदायरूपं नापेक्ष्यत इति तन्निवृत्त्या विशेष एव शब्दार्थः । यदापि[3] समुदाये प्रयोगः, तदैकदेशो नापेक्ष्यत इति तन्निवृत्त्या वि-

१. 'वप', २. 'वे वि', ३. 'तु' प. पाठः.

शेषवचन एव शब्द । यथा हि प्रदेश प्रदेशान्तरमनाच्छिन्दन् विशेष इत्युच्यते, तथा समुदायोऽप्यवयवं निवर्तयन् विशेष इत्युभयवृत्तिरपि शब्दो विशेषविषय । ततश्च समस्तधर्मोच्चुरितस्यार्थस्य निरूपणात् तथैव शब्देनाभिधाने गुणसमुदायविषयत्वे शब्दाना समर्थिते ब्राह्मणशब्देन यदा समुदायाभिधान तदावयवस्यानवच्छेदान्निवारणात् कथ प्रतीयते, येन समुदायवचनत्वेऽपि तन्निमित्त उपमानोपमेयभावोऽवगम्यते । समुदायाभिधाने हि तस्यैव प्राधान्य विकल्पसमुच्चयव्युदासेनोक्तम् । सम्मूर्छितरूपो हि समुदायोऽभिधीयते । न स्वतन्त्रावयवा भेदवन्त कथ्यन्ते । विकल्पेन समुच्चयेन वा भेदविवक्षाया हि विकल्पो वा स्यात् समुच्चयो वा । अभेदमासाद्य तु समुदिता यदा अभिधीयन्ते, तदा न विकल्पो न समुच्चय । अत एव वृक्षशब्देन मूलादीना भेदेनानभिधानात् बहुवचन न भवति । तस्मात् समुदायाभिधानेनाभिधीयमानोऽवयव इति तेन निष्कृष्टरूपेणानभिधीयमानेन न कश्चिदुपकार इति समुदायस्वरूपेऽन्तर्भूतोऽवयव समाविष्टव्यापारद्रव्यलक्षणोऽत्र ब्राह्मणशब्दस्यार्थो वाच्य । केवलाया क्रियाया वाच्यत्वे दोषाभिधानात् क्रियोन्मुख द्रव्यमभिधेयमिति क्रियामुखेन तुल्यतोपपत्तिस्तस्य ॥४९८॥

अवयवे समुदाये च शब्दस्य वृत्तौ विशेषवचनत्व किमिदानीं सामान्यवचनत्व स्यादित्यत आह—

समुच्चयो विकल्पो वा प्रकाराः सर्व एव वा ।
विशेषा इति वर्ण्यन्ते सामान्यं वाविकल्पितम् ॥ ४९९ ॥

यदि समुच्चिता सर्वे भेदा शब्देनाभिधीयन्ते, अथ विकल्पिता । सर्वथा विशेषवचनत्वमेव शब्दानाम् । तथाह्यनेकार्थो भिन्नरूप समस्यमानतयाभिधीयमान समुच्चितोऽभिहितो भवति जातिगुणक्रियादिरूप । तत्र चैकदेशमात्रस्य विकल्पस्य च निवृत्तिरिति विशेष एवायम् । एव पर्यायेणाभिधीयमानास्त एवार्था विकल्पिता भवन्ति । तत्रापि च समुच्चयस्य व्युदासात् विशेषत्वमेव । यद्यपि च समुदायोऽविकल्पसमुच्चयो वाच्य इत्युक्त, तथाप्यनेकार्थताप्रकारपरिसंख्याप्रसङ्गेमात्रे विकल्पसमुच्चयावुपात्तौ । समुच्चयाद् भेदेनोपादानाच्च प्रकार इति द्रव्य प्रति गुणभूता धर्मा निर्दिष्टा । तथाच सामान्यादेशमात्रा गुणप्रधानभावे नात्र धर्मा विवक्षिता इति तृतीयोऽयं पक्ष । समप्राधान्य पर्यायो गुणप्रधानभावश्चेति एतावानत्र प्रकार समस्तो क्रमेणोपन्यस्त । त एते सर्व एवाभिधीयमाना

१ इत्य'; २ अप्रकार स च पाठ

प्रकाराः प्रतिनियतभेदापोहहेतुत्वाद् विशेषा एवावगन्तव्याः। सामान्यमप्यविकल्पितं प्राधान्येनाभिधीयमानं विशेष एव प्रतिनियतविशेषापावर्तनात्। तथाहि सामान्यरूपोपरागेण युगपदेव बहवो विशेषाः कथ्यमानाः प्रतिनियतमपावर्तयन्त्येव विशेषं, सर्वेषामभिन्नसामान्यानुवेधेन क्रियायोगात्। अत एव भाष्यं—'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि'ति ॥ ४९९ ॥

एवं विशेषवचनत्वे शब्दानां व्याप्तिरुपदर्शिता। तथा च, समुदायवचनत्वेऽपि सति सिद्धिः। इदं तु वक्तव्यम्—उपमाने क्रियागुणयोरेवोपकारात् तद्विषय शब्दानां समुदायवचनत्वे कीदृशमित्याह—

न हि ब्राह्मण इत्यत्र भेदः कश्चिदपाश्रितः।
अपाकृतो वा तेनायं समुदाये व्यवस्थितः ॥ ५०० ॥

नियतस्य भेदस्य प्रतिपादने तदपरस्य निवारणात् समुदायवचनत्वं न स्यात्। न चात्र कश्चिदङ्गीकृतोऽपरश्च निवारितो विशेष इति युक्तं समुदायवचनत्वम्। प्रकरणादिनिरपेक्षो हि ब्राह्मणशब्दः समूहमेवाचष्टे। इत्थं च समुदायवचनत्वे क्रियागुणयोः शब्दार्थत्वादुपमाहेतुत्वमित्युपमानविषये समुदायवचनत्वस्यास्त्युपयोगः ॥ ५०० ॥

तथाप्यवयववृत्तित्वं तत्र यथेत्याह—

क्रिया त्वाश्रीयते यस्मिन् स भेदोऽध्यवसीयते।
तथान्यथा सर्वथा चेत्यप्रयोगे न विद्यते ॥ ५०१ ॥

यस्मिन्नुपमाने क्रियाश्रीयते साधारणधर्मत्वेनापेक्ष्यते, तत्र स क्रियाख्यो धर्मः समुदायवृत्तस्य शब्दस्य वाच्यो निश्चीयते। ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यत्र अध्ययनस्य साधारणस्य धर्मस्याश्रयणमिति शब्दान्तरसंनिधानात् तत्रैवावयवे ब्राह्मणश्रुतिः समर्थ्यते। यतः शब्दान्तरस्याप्रयोगे स नियतोऽभिमतः प्रकारोऽन्यः सर्वो वा न संभवति। अनपेक्षितशब्दान्तरप्रयोगादिः शब्दो झटिति स्वार्थे प्रसिद्धं समुदायरूपमेवाह यतः, तस्मादुपमाविषये यत्नात् समुदायशब्दस्यावयवे वृत्तिरित्यर्थः ॥ ५०१ ॥

तमेव यत्नमाह—

उपमाने क्रियावृत्तिरुपमेये क्रियाश्रुतिः।
प्रत्याययन्ती भेदस्य करोतीव पदार्थताम् ॥ ५०२ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेये क्षत्रिये क्रिया श्रूयमाणा उपमानेऽपि ब्राह्मणशब्दे क्रियार्थत्वं सूचयति। समानधर्मप्रयुक्तो ह्युपमानोपमेयभाव इत्युप

यत्र क्रियासाधारण्यम् । ततश्च भेदस्य प्रदेशस्यात्रोपमानपदेनाभिधानं निश्चीयते । उपमेयगता क्रियाश्रुतिरुपमानगतां क्रियां नाभिदधाति । किन्तु ततोऽवसीयते क्रियावचनत्वमुपमानशब्दस्येतीयमब्दः ॥ ५०२ ॥

न च शुद्धायाः क्रियाया वचनं संभवतीति क्रिययोरप्युपमानोपमेयभावेऽभिसंहिते व्यापाराविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद् वतिरित्याह—

व्यापारेणैव सादृश्ये व्यापारस्य विवक्षिते ।
क्रियावद्वचनाच्छब्दात् प्रत्ययः प्रतिपाद्यते ॥ ५०३ ॥

ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यं क्षत्रियाध्ययनमित्यपि क्रिययोः साम्येऽध्ययनवदिति सौष्ठवादिधर्मान्तराधारभावं प्रतिपद्यमाना क्रिया प्रातिपदिकार्थो द्रव्यायमाणैवेत्यत्रापि पूर्ववत् क्रियाश्रुतेरुपलक्षणत्वात् क्रियाविष्टद्रव्यवचनादेव तृतीयासमर्थाद् वतिरिति समानं पूर्वेण ॥ ५०३ ॥

यदि द्रव्यवचनादपि समाश्रितक्रियाप्रधानात् प्रत्ययोऽभ्युपगम्यते, तदा क्रियाया असत्त्वभूतत्वादलिङ्गसंख्यत्वे सिद्धे स्वरादिषु वतेः किमर्थं पाठश्चोदित इत्याशङ्क्याह—

क्रियावतोऽपि सादृश्ये वक्तुमिष्टे क्रियावता ।
अध्येता ब्राह्मण इव प्रत्ययो न निवर्तते ॥ ५०४ ॥

क्रियावतोर्द्रव्ययोरप्युपमानोपमेययोरध्यापकक्रियाद्वारकं सादृश्यमाश्रित्य ब्राह्मण इवायं क्षत्रियोऽध्येता ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येता ब्राह्मणवदिति स्यादनिष्टः प्रत्ययो वतिः । तथाच सत्त्ववचनत्वादव्ययेषु वतेः पाठः कर्तव्य इत्युक्तम् । द्रव्यप्राधान्ये हि सत्त्वं वत्यन्तस्येति लिङ्गसंख्यायोगः स्यात् । अतः स्वरादिपाठेनाव्ययत्वमारभ्यते ॥ ५०४ ॥

ननु च क्रियावतोरपि क्रियाद्वारक एवोपमानोपमेयभावः, तत्र चेष्यत एव वतिरिति, कथमनिष्टरेन प्रत्ययो न निवर्तते इत्युक्तमित्याह—

अधीते तुल्य इत्येवं पुंलिङ्गेन विशेषणम् ।
क्रियावति, क्रियायां तु तुल्यशब्दे नपुंसकम् ॥ ५०५ ॥

क्रियावतोः सादृश्ये वतिर्विधीयमानः सत्त्वरूपत्वात् तयोस्तुल्यशब्दस्तल्लिङ्ग एव प्रयुज्यते, ब्राह्मणेन तुल्योऽधीते क्षत्रिय इति । तथाच क्रियानिमित्तं तुल्यत्वं नियमेन न प्रतीयते । अन्येन केनचिद् धर्मेण तुल्योऽधीत इत्यप्यवगमात् क्रियातुल्यत्वस्यासंप्रत्ययादत्र प्रत्ययो नेष्यते । क्रियानिमित्ते तु सादृश्ये प्रत्यय इति तत्र तुल्यशब्दः क्रियायां निपतन्नसत्त्वभूतत्वात् तस्याः शब्दसंस्का-

रार्थं लिङ्गसर्वनाम नपुंसकमेवाश्रयते । तथाच क्रियानिमित्तं तुल्यत्वं ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति नियोगतः प्रतीयत इति तत्रैवेष्यते वतिः । अत्र च पक्षे सत्त्वभूतस्यापि क्रियाविशेषणस्य विशेष्यधर्मानुवृत्तेर्लिङ्गविशेषायोगादव्ययेषु पाठो न कार्यो वतेः ॥ ५०५ ॥

इदानीमनैव प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे "यदि तर्हि तृतीयासमर्थं विशेष्यते, प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोष । तृतीयासमर्थात् क्रियावाचिनो गुणतुल्यत्वेऽपि प्रत्ययः प्राप्नोति । पुत्रेण सह तुल्य. स्थूल , पुत्रेण सहतुल्य पिङ्गलः"[१] इति यो भाष्ये गुणतुल्येऽपि प्रत्ययः प्रसञ्जित., स कथमुपपद्यते । यावता न पुत्रशब्दः क्रियावाचीत्याशङ्क्य भाष्यं समर्थयितुमापातयति —

प्रकृत्यर्थे विशिष्टेऽपि प्रत्ययार्थाविशेषणात् ।
पुत्रेण तुल्यः कपिल इति घ्रुचिः प्रसज्यते ॥ ५०६ ॥

एकत्वात् क्रियाशब्दस्य प्रकृत्यर्थविशेषणोपक्षये प्रत्ययार्थस्य तुल्यत्वस्याविशेषितत्वाद् गुणेनापि कपिलत्वेन तुल्ये पुत्रशब्दात् तृतीयासमर्थाद् वतिः स्यादिति चोद्यभाष्यं विवृतम् ॥ ५०६ ॥

पुत्रशब्दस्य क्रियावाचित्वं समर्थयितुमाह —

याः पुत्रे रूढसम्बन्धाः क्रिया लोके विवक्षिताः ।
ताभिः क्रियावतः पुत्राद् गुणतुल्ये वतिर्भवेत् ॥ ५०७ ॥

पितुर्निदेशे यो वर्ततेऽधीते, सन्तानमनुवर्तते च, स पुत्रः सदाचारानुपालनात् कथ्यते । यस्तु न नियोगकारी, नाध्येता, न सदाचारः, तमपुत्रोऽयमिति व्यवहरन्तीति निदेशस्थानादिक्रिया पुत्रशब्दार्थे निरूढयोगाः पुत्रशब्दोऽन्तर्भावयति, यथा ब्राह्मणादयोऽध्ययनादिकान् धर्मानिति । तद्वदयमपि समुदायवचन इत्यत्रोपात्तक्रियाभि· क्रियावत· पुत्रादवयववचनात् तृतीयासमर्थाद् गुणेनापि तुल्ये विवक्षिते वतिर्भवेत् ॥ ५०७ ॥

तर्ह्येतत् स्यात्। 'पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात् त्रायते पुत्र इत्यत' इति पुत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पतनादिक्रियामवधार्य को निदेशस्थानादिषु वाच्यासु पुत्रार्थसहचारिणीषु क्रियास्वादर इत्यत आह —

अन्तर्भूतं निमित्तं च रूढिशब्देषु यद्यपि ।
क्रियास्तु सहचारिण्यो रूढाः सन्ति पदार्थवत् ॥ ५०८ ॥

---

१. 'त्यत्वेऽपि', २. 'थं च पाठ.

इह रूढिषु नावयवार्थानुगम इति प्रवृत्तिनिमित्तभूतामन्तरङ्गामपि क्रियामनादृत्य पदवाच्यद्रव्यतुल्याः साहचर्येणाव्यभिचारात् प्रतीयमानाः प्रसिद्धनिर्देशस्थानादयः क्रियाः समाश्रीयन्ते । प्रवृत्तिनिमित्तभूता हि क्रिया व्युत्पत्तिनिबन्धनत्वेन परमार्थीयते । नार्थक्रियासु तस्या व्यापारः । निरूढयोगानां तु प्रसिद्धिवशाच्छब्दार्थत्वमेवेति ताभिरेव तद्व्याश्रीयते । तदेवमेकेन विशेषणेनोभयविशेषणयोगात् क्रियाग्रहणेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते क्रियावदुपलक्षणार्थत्वात् क्रियाश्रुतेर्ब्राह्मणादिशब्देभ्यः क्रियावद्वचनेभ्यः प्रत्यये समर्थितेऽपि प्रत्ययार्थस्याविशेषितत्वाद्गुणतुल्येऽपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति ॥ ५०८ ॥

अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणं यथा तुल्यं क्रिया चेत् सा भवतीति' पक्षान्तरमुपन्यस्तं भाष्ये व्याख्यातुमाह —

क्रमं तु यदि बाधित्वा प्रत्ययार्थविशेषणम् ।
प्रधानानुग्रहात् साम्याद् विभक्तेश्चावतिष्ठते ॥ ५०९ ॥

स्थाननिमित्तः क्रम उक्तः । भाष्यस्य तेनेत्येतत् क्रियाशब्देन विशेष्यत इति । तस्य त्वत्र बाधः । समानविभक्तित्वात् प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थस्य तुल्यमित्यस्य क्रियेति विशेषणं न्याय्यमित्येवं कल्प्यते । तथाहि प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्य विशेषणयोगे कल्प्यमाने गुणस्य प्रकृत्यर्थस्य तदनुपपत्तिः । सामानाधिकरण्येन च सम्बन्धसम्भवेऽध्याहारेण तेनेत्यस्य क्रियेति सम्बन्धो न न्याय्यः । विभक्तिसाम्यं हि शब्दवत् । अशब्दस्तु क्रमः ॥ ५०९ ॥

एवं प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षं त्यक्त्वा यदि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः कल्प्यते, तदापि पूर्ववैपरीत्यमित्याह —

प्रकृतेरविशिष्टत्वात् क्रियातुल्ये प्रसज्यते ।
पुत्रादौ गुणशब्देभ्यः पूर्वोक्तस्य विपर्यये ॥ ५१० ॥

एकेन विशेषणेन द्वयोरयोगात् क्रियाग्रहणेन प्रकृतिरविशेषितात्र स्यात् । ततश्च गुणवचनेभ्यः स्थूलादिभ्यः पूर्वोक्तनिर्देशस्थानादिक्रियया क्रियया तुल्ये पुत्रे वाच्ये वतिर्भवेत् । तथाहि — प्रकृत्यर्थविशेषणे यदुदाहृतं, तदेवात्र विपर्ययेणोदाहर्तव्यं, स्थूलेन तुल्यः पुत्र इति । तदुक्तं भाष्ये — 'एवमपि तृतीयासमर्थमविशेषितं भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येऽपि प्रत्ययः प्राप्नोती'ति ॥ ५१० ॥

---

१. 'दा', २. 'ध्य' क. पाठः.

केचित् पुनरत्र साक्षाद् भाष्येऽनुदाहृतत्वात् स्थूलेन तुल्यो यातीत्येवमुदाहरन्ति तथाख्यातादुपमेयस्य क्रियाविशिष्टस्य प्रतीतिरितीदमेव युक्तमिति मन्यन्ते । तच्च न । यत —

स्थूलेन तुल्यो यातीति बहिरङ्गा क्रियाश्रुतिः ।
अनिमित्तं वतेस्तुल्यं यातीत्यत्रेष्यते वतिः ॥ ५११ ॥

तुल्यो यातीति पुंलिङ्गेन सामानाधिकरण्यान्नियोगतः क्रियातुल्यत्वं नावगम्यते । यः केनचिदन्येन धर्मेण स्थूलेन तुल्यो देवदत्तः, स यातीत्येवमपि प्रतीतेः । तथाच देवदत्ते निरूढेन धर्मान्तरेण तुल्यतया निर्ज्ञाते तस्य पश्चात् सन्निपतन्ती क्रियाश्रुतिर्वतेः प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तं हेतुर्न भवति । शाब्दी हि क्रिया भवेदुपमानोपमेयसम्बन्धे निबन्धनम् । नचेह स्थूलेन तुल्य इति पदद्वयसम्बन्धकाले तत्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते काचित् सन्निहिता क्रिया, स्थूलशब्दस्य गुणवचनत्वात् तुल्यशब्दस्य च पुंलिङ्गत्वे[1] क्रियाविषयत्वाभावात् । वृत्ते तु सम्बन्धे प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते पदान्तरात् पश्चात् प्रतीयमाना क्रिया बहिरङ्गा नोपमासम्बन्धे निमित्तम् । एवञ्च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यस्मादस्याविशेषः । यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति नपुंसकलिङ्गेन तुल्यशब्देन सामानाधिकरण्यं यातीत्यस्य, तदा क्रियाप्राधान्यं नियोगतः प्रतीयते, असत्त्वभूतत्वात् क्रियायास्तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वोपपत्तेः । तथाचात्रेष्यते वतिः[2] । स्थूलवद् याति मन्दायमानपदविन्यासश्लथितोदरफलक इति । अत्र हि प्रकृतिप्रत्ययार्थाभिधायिपदद्वयैसमन्वयकाल[3] एव शब्दवाच्या क्रिया संभवत्युपमानोपमेयभावनिमित्तं, ब्राह्मणवदधीत इतिवदिति न बहिरङ्गात् प्रतीतिः ॥ ५११ ॥

तदेवं पक्षद्वयेऽपि समीकृतस्य दोषस्य भाष्ये प्रसाधिरभिहितः —'नैष दोषः । यत् तत् तुल्यं क्रिया चेत् सा भवतीत्युच्यते । तुल्या च समितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोऽपि क्रिया, ततस्तुल्यं[4] भवती'ति । तदेतत् तात्पर्यतो विवृणोति—

द्वयं विशेष्यते तेन यदेकत्र विशेषणम् ।
तुल्यशब्दो हि तं धर्ममुभयस्थमपेक्षते ॥ ५१२ ॥

यत् क्रियाग्रहणमेकत्र श्रुतं सद्विशेषणं तेन क्रियाग्रहणेन द्वयं प्रकृतिप्रत्ययार्थलक्षणं विशेष्यतेऽवच्छिद्यते । कथमेकेनोभयविशेषणम् । एवं हि प्रवृत्तिभेदस्तस्य भवेदित्यत आह—तुल्यशब्दो हीत्यादि । सादृश्यस्योभयाधिष्ठानत्वात्

१. 'त्वात् क्रि', २. 'तिः । मन्दा', ३. 'यका', ४. 'ततुल्यं' प. पाठः.

यस्मात् तुल्यशब्दस्त क्रियाख्य धर्ममुभयगतमङ्गीकरोति, तस्मादुभयविशेषण सामर्थ्यादवतिष्ठते श्रुत्यैकनिष्ठत्वेऽपीति ॥ ५१२ ॥

एवं हि तुल्यशब्दार्थ उपपद्यत इत्याह—

एकः समानो धर्मश्चेदुपमानोपमेययोः ।
तुलया संमितं तुल्यमिति तत्रोपपद्यते ॥ ५१३ ॥

भाष्येऽभिहितं—'तुलया च संमितं तुल्यमि'ति । यद्यपि सदृशेऽर्थे तुल्यशब्दो रूढ, तथापि व्युत्पत्तिनिबन्धन क्रियानुविधीयत इत्याशय । तथाच यथा तुलया किञ्चित् परिच्छिद्यते, तथा समानेन धर्मेण परिच्छेद इति संमितत्व समानत्वमस्ति । एवञ्चैकत्रापि श्रुतोऽपरत्र नाम यदन्वयी समानो धर्मोऽवगम्यत इति तात्पर्येण तुलया संमितमुक्तम् । तस्मात् प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि प्रत्ययार्थे क्रिया । न ह्यन्यस्तुल्य क्रिययास्ति, अन्यत्र क्रियाया ॥ ५१३ ॥

एव प्रत्ययार्थाविशेषणेऽपि तु[illegible]सामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थाक्षेपेण इत्युभयपक्षभावी नास्ति । स चान समानो धर्मो न य कश्चित् । अपितु यथादनाया सन्निहित इत्याह—

सूत्रे श्रुतश्च द्विष्ठोऽसावभेदेन प्रतीयते ।
न च सामान्यशब्दत्वादश्रुता गम्यते क्रिया ॥ ५१४ ॥

असौ क्रियाख्यो धर्मं सूत्रे क्रिया चेदिति श्रुत शब्देनैकगामित्वेऽपि चोदिते तुल्यतासामर्थ्यादुभयगतोऽवगम्यते । यत्र पुत्रेण तुल्य स्थूल, स्थूलेन तुल्य पुत्र इत्यत्र प्रत्ययो न भवति । यत्र हि श्रूयते क्रिया, तत्रोभयगतत्वेनावसेयता न त्वत्राश्रूयमाणे क्रियाशब्दे । नच पुत्रशब्द एव क्रियावचनोऽस्य सामान्यशब्दत्वात् । सक्रिये निष्क्रिये चाविशेषेण हि पुत्रशब्द पर्यायकत्वेन वर्तते । ततश्चात्र नियोगेन क्रियया सादृश्यमिति नाभ्युपगम । धर्मान्तरेणापि साम्यसम्भवे समुदायशब्दस्य क्रियावचनत्वे प्रवृत्तेरप्रमाणकत्वात् । सन्नसम्बन्धिगम्या हि प्रकृते वृत्ति शब्दस्येत्युक्तम् ॥ ५१४ ॥

ननु च [illegible] पुत्रार्थे क्रिया प्रतिपादिता [illegible] कस्मात् पुत्रशब्दादश्रुत [illegible]—

अश्रुताश्च प्रतीयन्ते नित्यसम्बन्धिनादयः ।
ये धर्मा नियतास्तेषां पुत्रादिषु न विद्यते ॥ ५१५ ॥

---

१ 'स्थूलेन तुल्य पुत्रः । पुत्रेण तुल्य स्थूल' इति पाठ.

श्रुतेः प्रतीतिहेतुत्वादश्रुताः कथं प्रतीयन्त इत्युक्तं नियता इति । तदयमर्थः—श्रुत्यभावादयमेव धर्म इति प्रतीतिर्नास्ति । सामान्येन तु प्रतीतावस्ति निमित्तं नैयत्यं नाम । तथाहि निरूढयोगत्वात् प्रसिद्धेः पदार्थैकदेशभूतानां भवति क्रियाणामन्तरेणापि स्ववाचकप्रयोगं पुत्रशब्दात् सामान्येन प्रतीतिः । एवमपि च तेषां बहूनां धर्माणां निरूढत्वान्नियतस्य वाचकस्याभावान्नियोगतः क्रियाया एवोपमाहेतुत्वस्यासंप्रत्ययात् तेषां सामान्यधर्माणां संबन्धित्वेन पुत्रादिषु वाच्येषु तद्धितवृत्तिर्नास्ति । पुत्रवदयं माणवक इत्यत्र वत्यर्थसामर्थ्यात् क्रिया योग्याध्याहर्तव्या । पुत्रवदयं माणवको द्रष्टव्य इत्यादि । एवं स्थानिवदादेश (१-१-५६) इत्यत्रापि स्थानिवद् वर्तत इत्यर्थः । इत्यत्र स्थूलेन तुल्यं याति स्थूलवद् याति इति वृत्तिरुक्ता । अनपेक्षिते तु क्रियापदे नास्त्यवगतिः ॥

एतमेवार्थं निगमयति—

अनाश्रितक्रियस्तस्मान्न तुल्योऽस्ति क्रियावता ।
क्रियायाः श्रवणे साऽपि क्रियावत्ता प्रतीयते ॥ ५१६ ॥

असति क्रियापदप्रयोगे यस्मान्नियमेन क्रिया साधारणी न प्रतीयते, तस्मात् पुत्रादिषु नियोगतः क्रियानिमित्तस्योपमानोपमेयभावस्याप्रतीतेर्वृत्तिर्नास्ति । अतोऽनपेक्षितासाधारणक्रियो नापरेण क्रियावता सदृशो विद्यते । ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यादौ तु मूलोदाहरणे साक्षादुपमेयगतत्वेन क्रियायाः श्रवणे क्रियासंबन्धनिमित्तत्वेनोपमानेऽपि गम्यत इति द्वयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानसाम्यम् ॥ ५१६ ॥

एवमपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्ष एव सिद्धान्तित । तथाहि भाष्यं—"किं पुनरत्र ज्यायः । प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्याय । कुत एतत् । एवं हि कृत्वाचार्येण सूत्रं पठितम् । यतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् । अपि चाव्ययेषु वते पाठो न कर्तव्यो भवति क्रियायामयं भव लिङ्गसंख्याभ्यां ■ योक्ष्यत" इति । एतद् व्याचष्टे—

द्वयोः प्रतिविधानाच्च ज्यायस्त्वमभिधीयते ।
नित्यासत्त्वाभिधायित्वात् प्रत्ययार्थविशेषणे ॥ ५१७ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्दोषप्रतिविधानात् प्रशस्यत्वे प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे ज्यायस्त्वमभिधीयते । यत्नान्तरापेक्षया अत्र पक्षे लाघवमिति प्रशस्यतरत्वमाख्यायते । तथाहि—क्रियाया असत्त्वभूताया नित्यं नियोगतो वतेः प्रत्ययस्याद लिङ्गसंख्यतयाव्ययत्वसिद्धेः स्वरादिषु पाठो न कर्तव्यो भवति ॥ ५१७ ॥

---

१. 'शक्ता' ट: पाठः. २. 'तो', ३. 'स्ये सिद्धे स्व' ष. पाठ.

ननु चार्थान्तरपक्षे क्रियावत असत्त्वभूतस्य वतिनाऽन्यत्वेनैति कर्तव्य एव स्वरादिषु वतेः पाठ इत्याशङ्क्याह —

असत्त्वभूतो व्यापारः केवलः प्रत्यये यतः।
विद्यते लक्षणार्थत्वं नास्ति तेन क्रियाश्रुतेः ॥ ५१८ ॥

प्रत्यये विषयभूते वाच्यत्वेन यस्मादसत्त्वभूतो व्यापारः क्रियालक्षणः केवलो द्रव्यरहितोऽस्ति, तेन क्रियाश्रुतेः क्रियाशब्दस्य क्रियावदुपलक्षणत्वं नास्त्यत्र पक्षे यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धायाः क्रियायास्तृतीयासमर्थाया असंभवात् पूर्वमुक्तम्। संभवति हि यौते मुख्येऽर्थे लक्षणाया अनुपपत्तिः। तथाच क्रियामात्राभिधायित्वात् प्रत्ययस्याव्ययत्वोपपत्तौ तत्र पाठो न कर्तव्यः ॥५१८॥

तन्नैतत् स्यात्। यथा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे शुद्धाया क्रियाया असंभवात् तद्वदुपादानं, तथाऽपि पक्षे प्रत्ययवाच्यायाः क्रियायाः क्रिययैव तुल्यत्वात् तस्याः शुद्धाया अभावे क्रियावद्वचनादेव प्रत्यय इति क पक्षयोर्विशेष इत्यत आह —

क्रियावतस्तु ग्रहणात् प्रकृत्यर्थविशेषणे।
क्रियामात्रेण तुल्यत्वे सिद्धासत्त्वाभिधायिता ॥ ५१९ ॥

प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे क्रियावत प्रकृत्यर्थत्वेनोपादानात् तुल्यतासामर्थ्याद् यदा क्रियैवोपमेयेति पक्षः, तदाऽसत्त्वभूतार्थत्वाद् वत्यन्तस्याव्ययत्वं सिद्धम् ॥

यदा तु क्रियावान् प्रत्ययार्थ इति पक्षस्तदाह —

यदा क्रियानिमित्तं तु सादृश्यं स्यात् क्रियावतोः।
क्रियावतोऽभिधेयत्वात् तदा द्रव्याभिधायिता ॥ ५२० ॥

तुल्यमिति नपुंसकेन निर्देशनात् साक्षात् क्रियैव सदृशी समधिगम्यते। सा च क्रिया क्रियान्तरं यदा सौष्ठवादिना समानेन धर्मेणोपमिमीते, तदा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः। यदा तु क्रियावानुपमीयते, तदा द्वैतम्। व्यापारानुविद्धस्य वा प्राधान्यं तस्य व्यापारोपरक्षितस्य वा। पूर्वत्र पक्षेऽसत्त्वभूतत्वाद् अव्ययत्वं सिद्धम्। आख्यातवाच्यो ह्यपमेय इत्यास्यातस्यासत्त्वभूतार्थप्राधान्याद् अव्ययत्वम् ॥ ५२० ॥

१. 'तौ च', २. 'असंभवे' च पाठः.

क्रियोपलक्षितस्य द्रव्यस्य तु प्राधान्ये प्रकृतिवाच्योऽपि क्रियावान्, प्रत्ययार्थोऽपि क्रियावांस्तुल्यतावशाद् इति वतेः सत्त्वभूतार्थवाचित्वात् पाठेनाव्ययत्वमुक्तमित्याह—

अव्ययेषु वतेः पाठः कार्यस्तत्र स्वरादिवत् ।
ब्राह्मणेन[1] समोऽध्येतेत्यत्र च प्रत्ययो भवेत् ॥ ५२१ ॥

स्वरादीनां सत्त्ववचनत्वं, स्वो रोहावः, स्वर्यात इति सत्त्वसंबन्धाव्यभिचारिणः कर्मादिभावस्य दृष्टत्वात् । अत एव चादिष्वसत्त्ववचनेष्वेषां पाठो न कृतः । पृथक् पाठेनाव्ययसंज्ञारब्धा । एवं वत्यन्तस्य द्रव्यवचनत्वे तद्वत् पाठेनाव्ययसंज्ञा कार्या । पाठसामर्थ्याद्धि सत्त्ववचनत्वेऽप्यव्ययसंज्ञा प्रवर्तते । पूर्वत्र तु पक्षेऽन्वर्थत्वादव्ययत्वं सिध्यति । भाष्यकारमते हि न व्येतीत्यव्ययमित्येव लक्षणम् । प्रपञ्चार्थस्तु पाठः । सूत्रकारमतेऽप्यपठितानां केषाञ्चित् सङ्ग्रहार्थमन्वर्थसंज्ञैव लक्षणं, प्रपञ्चार्थः पाठ इत्येव न्याय्यम् । वार्तिककारमते त्वलिङ्गासंख्यमव्ययमित्येतदेवाव्ययलक्षणमिति । मुनित्रयदर्शनेऽपि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे पाठमन्तरेण सिद्धाव्ययसंज्ञा वत्यन्तस्येत्यस्य पक्षस्योत्कर्षः । उत्तरसूत्रेणापि वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव । 'तदर्हम्' (५-१-११७) इत्यनेनापि क्रियायां वतिर्विधीयत इति न तदर्थोऽपि पाठः । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे चाव्ययेषु पाठचोदनाप्रणालिकया भाष्यकारेण ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेत्यध्येतरि समाने प्रत्ययोऽनिष्ट आपादितो भवतीति स इह विवृतः । क्रियामात्रवाचित्वे ह्यसत्त्वरूपतेति सामर्थ्यात् तद्वद्वाचित्वे सत्त्वरूपतायां तत्रैव तद्धिते प्रत्ययोऽनिष्टः स्फुटमुक्तो भवति ॥ ५२१ ॥

इदानीमत्र पक्षे वतिना सामानाधिकरण्यं विवरीतुमाह—

सामानाधिकरण्यं च वत्यर्थेनापदिश्यते ।
तुल्यमित्यन्यथा कल्प्यो वाक्यशेषोऽश्रुतो भवेत् ॥ ५२२ ॥

वतिशब्देन भाष्ये वत्यर्थस्तुल्यशब्द उक्तः । तथाहि विधीयमानत्वाद् वतेरसिद्धावन्यस्य विशेषणीयत्वं नास्ति । प्रसिद्धस्य हि भेदाय विशेषणोपादानमर्थवद् भवति । साधुत्वप्रतिपत्तये विशेषणापेक्षायां च न युगपद् वतेः सामर्थ्यं विद्यते । न चाप्यस्य क्रियारूपतां अक्रियारूपता चास्ति, येनाक्रियानिवृत्त्यर्थं क्रियेत्येतद् विशेषणमुपादीयेत । तस्माद् वत्युपलक्षितेन वत्यर्थवाचिना तुल्यशब्देनात्र क्रियाशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भाष्ये विवक्षितम् । तुल्यार्थो हि

१. 'नामस' क. पाठ. २. 'र्थः पा' ग. पाठः. ३. 'त्वंमि' क. पाठ. ४. 'वाप्यव्य' ग. घ. पाठः. ५. 'दम', ६. 'ता चास्ति', ७. 'ब्दस' क पाठ.

क्रिया चास्त्यक्रिया चेति युक्तं विशेषणम्। यत्तत् तुल्यं क्रिया चेत् सा भवतीति च श्रौतमेव सामानाधिकरण्यम्। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु तेनेत्यस्य क्रियेत्यसामानाधिकरण्याद् यत् तत् तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीति वाक्यशेषाध्याहारेण समन्वयः कल्पयितव्यः स्यात्। संभवति तु श्रौते समन्वयेऽध्याहारे तदुपपत्तिर्गरीयसी ॥ ५२२ ॥

अध्येतरि च प्रत्ययोऽनिष्टोऽत्र पक्षे न प्राप्नोतीत्याह—

क्रियावतोश्च सादृश्ये प्रत्ययार्थविशेषणे।
अध्येत्रा सदृशोऽध्येतेत्यत्र नास्ति वतेर्विधिः ॥ ५२३ ॥

सामानाधिकरण्येन क्रियाया एव तुल्यतया विशेषणात् तदा विशिष्ट एव कर्तर्यपि प्रत्ययोऽत्र पक्षे, न प्रधानभूते द्रव्ये। एवञ्च कृत्याख्यातेनात्र क्रियाप्रधानेन निर्देशो ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इति। पूर्वत्र पक्षे क्रियावता प्रत्ययार्थेन तथाविधस्यैव प्रत्ययार्थस्य साम्यमुपमाहेतुत्वेन क्रियाया गुणत्वादिति द्रव्यमात्रान्येऽनिष्टः प्रत्ययः प्रसजेत्। नाप्युत्तरसूत्रेण 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्यनेन पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ प्रत्यय इष्यते। सादृश्येन हि सम्बन्धिनोपजनितप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकात् षष्ठ्यन्तात् सप्तम्यन्ताद् वा तत्र प्रत्यय इष्यते। तेन पुत्रवत् स्थूल इत्यत्र नैवोत्पत्तव्यं प्रत्ययेन। यदा तु पुत्रवत् स्थूलो वर्तत इत्युच्यते, तदा क्रियाकृतो भवत्युपमानोपमेयभावो न गुणकृत इति भवति प्रत्ययः। सर्वथा क्रियानाश्रयणे तदभावः। तदेवं श्रौतस्य सामानाधिकरण्यस्योपपत्तेरन्येषु पाठाप्रसङ्गादध्येतरि तुल्येऽनिष्टप्रत्ययाप्रसङ्गाच्च प्रत्ययार्थविशेषणपक्षः प्रशस्यतरत्वेन सिद्धान्तितः ॥ ५२३ ॥

इदानीं 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्ययं वतिरिवार्थविषयो विचार्यते। तत्रेदं भाष्यं — 'किमर्थमिदमुच्यते। तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिरित्येव सिद्धमि'ति। तेनैवतुल्यशब्दयोः समानार्थत्वेऽपि पूर्वेण तृतीयान्ताद् विधिः, अनेन तु सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्चेति समर्थविभक्तिभेदात् कथं पूर्वेण सिद्धिरिति पूर्वपक्षभाष्याभिप्रायं व्याचष्टे—

तुल्यार्थैरिति या तस्यास्तृतीयाया न भिद्यते।
अर्थो भेदेऽपि सर्वाभिरितराभिर्विभक्तिभिः ॥ ५२४ ॥

'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्' (२-३-७२) इति या तुल्यार्थैर्योगे तृतीया विधीयते, तस्या योऽर्थः[1], सकलाभिर्विभक्तिभिरियोगे विधीयमा-

---

१. 'न' क. पाठः.

नाभिः करणभूताभिर्योऽर्थोऽभिधीयते, ततो न भिद्यते । भेदेऽपीति । सामर्थ्या-दन्यत्वेऽपि विभक्तीनाम् । यद्वाभिधाव्यापारभेदेऽपि वस्त्वभेदः । वृत्तौ ह्यत्र विभक्तेरपगमात् तदर्थभेदकृतस्यावच्छेदस्यासम्भवः, सदृशार्थसम्प्रत्ययस्य समानत्वात् । केवलं विग्रहवाक्यमात्रमत्र भिद्यते । तस्माद् वस्त्वभेदात् पूर्वेणैव सिद्धिरुक्ता ॥

समेवार्थभेदमुदाहरति—

भोजयते ब्राह्मण इव तुल्यं भुक्तं द्विजातिना ।
पश्यति ब्राह्मणमिव तुल्यं विप्रेण पश्यति ॥ ५२५ ॥
ब्राह्मणेनेव विज्ञातं तुल्यं ध्यातं द्विजातिना ।
दीयतां ब्राह्मणायेव तुल्यं विप्रेण दीयताम् ॥ ५२६ ॥
ब्राह्मणादिव वैश्यात् त्वमधीष्वाध्ययनं बहु ।
इत्येवमादिभिर्भेदस्तृतीयाया न कश्चन ॥ ५२७ ॥

तुल्यार्थयोगे तृतीया शेषविभक्तिः, इवार्थयोगे क्रियासाधने विभक्तयः । शेषसम्बन्धश्च क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वक इति तृतीययात्र समस्तस्य क्रियाकारकसम्बन्धस्य हेतुभूतस्याक्षेपाद् सम्यर्थस्य भेदो नास्ति । आदिग्रहणात् —

विप्रेण तुल्यं वैश्यात् त्वमधीष्वाध्ययनं बहु ।
ब्राह्मणस्येव वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम् ॥

विप्रेण तुल्यं वैश्यस्य धनमेतदुपस्थितम् ।
गुणा विप्र इवात्रैते क्षत्रिये बहवः स्थिताः ॥

विप्रेण तुल्यं तिष्ठन्ति क्षत्रिये बहवो गुणाः ।

इत्युदाहार्यम् ॥ ५२५—५२७ ॥

अत्र चोदयति—

तुल्यं मधुरयाधीये मात्रा तुल्यं स्मरामि ताम् ।
मधुरायाश्च मातुश्च कथं सादृश्यकल्पना ॥ ५२८ ॥

मधुरायामिव पाटलिपुत्रेऽप्यधीयेऽहं, मातुरिव देवदत्तायाः स्मरामि इत्यत्र 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इतीष्यते वतिः, मधुरावदधीये मातृवत् स्मरामीति। पूर्वेणैव तु सिद्धावत्रेदं वाक्यं स्याद् , मधुरया तुल्यमधीये, मात्रा तुल्यं स्मरा-

१. 'रा' २. 'द्व' प. पाठः.

र्मानि । तथाचाध्ययनस्य मधुरया सादृश्यं, स्मरणस्य च मात्रा । तत्र मातुः स्मरणाश्रयाया अधिकरणस्य च मधुरया न काचित् तादृशी क्रिया लक्ष्यते याध्ययनस्मरणयोस्तुल्या स्यादिति, तस्यां मातृमधुराशब्दयोर्वृत्तिः कल्प्यते । यदि परमध्ययनस्याध्ययनान्तरं स्मरणस्य च स्मरणान्तरमाश्रयभेदेन भिन्नं सदृशं स्यात्, तस्य कर्तृसमवेतमिति कर्माधिकरणयोर्मातृमधुरयोरनाश्रयत्व एव ॥ ५२८ ॥

तस्मात् कथमत्र वृत्तौ [illegible] आह –

मधुराविषयः पाठः स्मरणं मातृकर्मकम् ।
मधुरामातृशब्दाभ्यामभेदेनाभिधीयते ॥ ५२९ ॥

मधुरया तुल्यमधीय इत्युक्तेऽध्ययनक्रिया श्रूयमाणोपमानेऽपि तामवगमयति समानधर्मप्रयुक्तत्वादौपम्यस्य । तथाऽध्ययनं मधुराधिकरणमित्याधाराधेययोरभेदविवक्षायामयं प्रयोगः । एवं मातृविषयं स्मरणं विषयविषयिणोरभेदाभिसन्धानेन मातृशब्देन कथ्यत इति मात्रा तुल्यं स्मरतीति प्रयोगः । मधुराधिकरणेनाध्ययनेन तुल्यं पाटलिपुत्रेऽध्ययनं, मातृविषयेण स्मरणेन तुल्यं देवदत्तस्य स्मरणमित्यर्थः । यद्यपि च मात्रत्र शेषः, तथापि वास्तवं कर्मत्वमभिप्रेत्य स्मरणं मातृकर्मकमित्युक्तम् । कर्मप्रभाविनी सा [illegible] । तथा च 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (२-३-५२) इति कर्मत्वे शेषत्वविवक्षायामियं षष्ठी मनि-पन्नेति समासनिवृत्त्यर्थमिति निर्णीतत्वम् ॥ ५२९ ॥

यथा च 'इहं मधुरायामध्ययनमासीत्' [illegible], तदन्या [illegible] इति निदर्शनमाह—

यद्वा निदर्शनत्वान्तर्भावनेन[1] दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समुच्चयेन निर्देशोपपत्तिः। एवमनेन मथुराया इव पाटलिपुत्रस्य गृहा इतीवार्थविषयो वति सङ्गृह्यते ॥

यद्वा नोपचारात् क्रियाया द्रव्यवचनस्य प्रसिद्धिर्भूत्। क्रियाद्वारेण तु द्रव्ययोरेव साम्यमिति निदर्शनद्वारेण व्युत्पादयितुमाह—

यथाध्ययनयोः साम्यमध्येत्रोरपदिश्यते।
तथा क्रियागतैर्धर्मैरुच्यन्ते साधनाश्रयाः ॥ ५३१ ॥

ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्यध्ययनक्रिययोः साम्यं तुल्यत्वमध्येत्रोस्तत्साधनयोः कर्त्रोराम्नायते। तथाह्यध्ययनद्वारेणाधीयानयोरुपमानोपमेयभावो व्यवस्थाप्यते। एवं मथुरावदधीते, मातृवत् स्मरतीत्यध्ययनस्मरणाख्यक्रियाश्रयैर्धर्मैः सादृश्यलक्षणैः कारकशक्त्याधारा मथुरादयः कथ्यन्ते। अध्ययनस्मरणद्वारेण हि तत्कर्माधिकरणयोरुपमानोपमेयभावलक्षणः सम्बन्धोऽवतिष्ठते। न हि कर्तार एव क्रियाद्वारेण सम्बन्धमनुभवन्ति, साधनमात्रेण क्रियाया अविनाभावात्। तदेव मथुरया तुल्यमधीते, मात्रा तुल्यं स्मरतीत्यादावपि पूर्वेणैव वति सिद्धः ॥

नन्वेतत् स्यात्—क्रियोपाधौ सादृश्ये पूर्वेण विधिः। तथा च वतिनैवान्तर्भावात् क्रियायास्तद्वचनस्य प्रयोगो न भवति। इह तु सामान्येन सादृश्यमात्रे विधानमित्यस्ति विशेष इत्याशङ्क्याह—

इवार्थे यच्च वचनं पूर्वसूत्रे च यो विधिः।
क्रियाशब्दश्रुतौ भेदो न कश्चित् विद्यते तयोः ॥ ५३२ ॥

सति क्रियापदप्रयोगे 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' (५-१-११५) इत्यनेन पूर्वसूत्रेण 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्यस्य योगस्य विषयो व्याप्त इति नेदमारब्धव्यम्। न च पूर्वेण विधौ क्रियापदप्रयोगो नास्ति ॥ ५३२ ॥

यत —

यद्यप्युपाधिरन्यत्र नियतो न प्रयुज्यते।
रूपाभेदात् त्वनिर्ज्ञाता क्रियात्र श्रूयते पुनः ॥ ५३३ ॥

'हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ' (३-२-२५), 'सास्य देवता' (४-२-२४) इत्यादावयं पश्वादिरुपाधिरवच्छेदको विशिष्ट इति दृतिहरिरित्यादौ प्रयोगे स्वशब्देन

---

१. 'ने ८' ८. पाठ.

नोपादीयते, प्रत्ययेनैव गमितत्वात् । नियते ह्यर्थे विधीयमानः प्रत्ययो नार्थान्तरे सन्दिह्यते । इह पुनः सामान्येन क्रियोपाधिरिति वत्यन्ताभियोगतः क्रियाविशेषस्यानवगमाद् विशिष्टक्रियावचनस्य प्रयोगोऽवश्यम्भावी । वृत्तिपदं ह्यविशिष्टरूपं क्रियामात्रप्रत्यायने समर्थं स्यात्, न तु नियतक्रियावेदने तस्य शक्तिः ॥ ५३३ ॥

एतदेव निदर्शनेन साधयति—

यथा ण्युत्पत्तयः पुच्छौ क्यङन्ते सुदुरादयः ।
सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे भेदाभावादुदाहृताः ॥ ५३४ ॥

पुच्छादुदसनव्यसनपर्यसनेषु णिङो विधिरुक्तः । तथाच पुच्छौ ण्यन्तौ पुच्छयत्नावविशेषादुदसनादीनां सामान्येनावगमे विशेषाभिव्यक्त्यै प्रत्ययेनैवान्तर्भाविते व्युदसनादावुदादेरुपसर्गस्य प्रयोगोऽङ्गीकृतः । उत्पुच्छयते, विपुच्छयते, परिपुच्छयत इति । तथा भृशादिष्वभिमनस इत्यादावुपसर्गाणां प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षेऽक्षादिषु दोषात् सिद्धान्तिते, भवत्यर्थलक्षणप्रत्ययार्थविशेषणपक्षे प्रत्ययेनैवोपगृहीतार्थत्वेऽपि रूपाभेदात् प्रत्ययान्तस्य विशेषाभिव्यक्त्यवसामर्थ्यात् प्रयोगोऽङ्गीकृतः । अभिमनायते, सुमनायते, दुर्मनायत इति । एवं क्रियामात्रे वतेर्विधानात् तदन्तेन क्रियाविशेषानभिव्यक्तौ तदभिव्यक्त्यर्थे क्रियापदप्रयोगो न्याय्यः तथाच क्रियाशब्दश्रुतौ भेदाभावात् पूर्वेणैव सिद्धमिति स्थितम् ॥ ५३४ ॥

एतदेव निगमयति —

एवञ्च सति पूर्वेण सिद्धोऽत्रापि वतेर्विधिः ।
नियमे वाभिधाने वा[2] भिद्यते न[1] क्रियाश्रुतिः ॥ ५३५ ॥

इह यदा पूर्वसूत्रेण वतिः, तदापि तेन क्रियासामान्यस्याभिधानाद् विशेषव्यक्त्यै क्रियापदप्रयोग इति नियमो भवति, विशेषान्तरव्यवच्छेदात् । अनेन तु [3]योगेन यो वतिः, स सादृश्यमात्रमुपादत्त इत्यनाख्यातत्वाद् वत्यन्तेन क्रियायाः क्रियाशब्देन प्रत्यायनमपूर्वमवतिष्ठते । इत्थंचैतावानत्र भेदः । क्रियाशब्दप्रयोगस्तु सर्वथा न भिद्यते न विशिष्यत इत्यनर्थकः पुनर्वतेरनेन विधिर्लक्ष्ये विशेषाभावादित्यभिप्रायः पूर्वपक्षभाष्ये व्याख्यातः ॥ ५३५ ॥

---

१. 'पदप्रयोगो गे' ■ पाठ. २. 'वि' घ. पाठ. ३. 'सूत्रेण यो', ४. 'नार्विधि' घ. पाठः.

अनन्तरमक्रियार्थोऽयमारम्भ इति योगप्रयोजनमुक्तं व्याचष्टे —

इवे द्रव्यादिविषयः प्रत्ययः पुनरुच्यते ।
क्रियाणामेव सादृश्ये पूर्वसूत्रे विधीयते ॥ ५३६ ॥

'तेन तुल्यम्' (५.१.११५) इत्यनेन क्रियया तुल्यशब्दस्य विशेषणात् क्रियानिमित्ते साम्ये वतिरुक्तः । तथा च गवा तुल्यो गवय इत्यत्राक्रियासादृश्ये वतिर्न भवति । अनेनत्विवार्थे वतिर्द्रव्यगुणनिमित्तेऽपि सादृश्ये भूयो विधीयत इत्यस्ति विशेषः ॥ ५३६ ॥

तथाप्यनोदाहरणम् —

मथुरायामिव गृहा ब्राह्मणस्येव पाण्डुराः ।
इत्यत्र द्रव्यगुणयोः पूर्वेण न वतिर्भवेत् ॥ ५३७ ॥

मथुरायामिवं पाटलिपुत्रे गृहा निचितनवरत्ना इत्यत्र गृहद्रव्ययोस्तु-[1]ल्यत्वं, ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य शुक्ला दन्ता इति शौक्ल्यगुणनिमित्तं सादृश्यम् । अत्र पूर्वसूत्रेण वतिर्न भवति, तस्य क्रियानिमित्तसादृश्ये नियमितत्वादिति पुनरिहोच्यते ॥ ५३७ ॥

एतदाक्षिपति —

आरम्भस्याक्रियार्थत्वे नार्थो योगेन विद्यते ।
ऋते क्रियाया ग्रहणात् पूर्वयोगेन सिध्यति ॥ ५३८ ॥

'तत्र तस्येव' (५.१.११६) इत्यस्य योगस्य द्रव्यगुणतुल्यत्वार्थे करणे ऊरीक्रियमाणे पूर्वत्र क्रियाग्रहणमकृत्वा नारब्धव्यमिदम् । तथाहि — क्रियाग्रहणस्य द्रव्यगुणनिमित्ते सादृश्ये मा भूदिति प्रयोजनम् । तत्रापि चानेन विधावनर्थकं तद्व्यावर्त्याभावादिति तेन तुल्यमित्येवास्तु सर्वविषये सादृश्ये वतिविधानमित्यत्रार्थः ॥ ५३८ ॥

ननु च न मथुरया तुल्या गृहा, नापि देवदत्तेन तुल्या दन्ताः, अपितु मथुराधिकरणैर्गृहैरितरे तुल्याः, देवदत्तसम्बन्धिभिश्च दन्तैरितरे दन्ता इति पूर्वेणासिद्धौ षष्ठीसप्तमीसमर्थाद् वतिविधानं युक्तमेवेत्याशङ्क्याह —

मथुरानयत्रे वृत्तिर्व्याख्याता मथुराश्रुतेः ।
ब्राह्मणावयवान् दन्तान् वक्ष्यति ब्राह्मणश्रुतिः ॥ ५३९ ॥

---

1. 'त्रै नि' प. पाठः

नेदमपूर्वं चोद्यते, प्रागेवास्यार्थस्य निर्णीतत्वात् । तथाह्युष्ट्रशब्दो यथावयवे मुखे वर्तते, तथा मधुरादिशब्दस्तदवयवे गृहे वर्तिष्यत इति मधुरया तुल्या इत्यादिविग्रहोपपत्तिः । नियतावयवपरिग्रहश्चात्र दन्तादीनामुपमेयत्वेन प्रयोगादवधार्यते ॥ ५३९ ॥

इदानीं पूर्वत्र क्रियाग्रहणस्य व्यवच्छेद्यमुपदर्शयन्नभिप्रायार्थविषयस्य वतेरारम्भसमर्थनार्थमाह —

न काचिदिवयोगे तु बाह्यात् सम्बन्धिनो विना ।
षष्ठी विधीयते तत्र पूर्वेण प्रत्ययो भवेद् ॥ ५४० ॥

यदि पूर्वत्र क्रियाग्रहणं न क्रियते, तदा गौरिव गवय इत्यत्रापि वतिः स्यात् । इवशब्दयोगे हि व्यतिरेकविभक्तिः षष्ठी न काचिदुपदिश्यतेऽनपेक्ष्य बाह्यं सम्बन्धिनमिवार्थमात्रे । इवार्थो हि सामानाधिकरण्येनैव समन्वेति, न तु व्यतिरेकं जनयति । तथाच तद्योगे प्रथमैव भवति ॥ ५४० ॥

ननु पूर्वत्र तृतीयासमर्थाद् वतिरित्यत्र प्रथमासमर्थात् कथं प्रसङ्ग आपद्यत इत्यत आह —

आधिक्यं तुल्यशब्देन सम्बन्ध उपजायते ।
षष्ठीतृतीये तत्र स्तस्तुल्यशब्दो हि वाचकः ॥ ५४१ ॥

तुल्यशब्दः स्वतन्त्रस्यार्थस्य वाचक इति तेन सत्त्वभूतार्थाभिधायिना समन्वये प्रतियोगिनो व्यतिरेकः समुद्भवति । तथाच 'तुल्यार्थैः—' (२.३.७२) इति विकल्पेन व्यतिरेकविभक्ती षष्ठीतृतीये भवतः ॥ ५४१ ॥

तुल्यशब्दसमानार्थस्तु यदेवशब्दः प्रयुज्यते, तदा —

इवशब्दप्रयोगे तु बाह्यात् सम्बन्धिनो विना ।
नाधिक्यमुपमानेऽस्ति द्योतकः सम्प्रयुज्यते ॥ ५४२ ॥

परपदार्थनिष्ठत्वेन प्रयोगात् तद्गतं विशेषं प्रकाशयन् स्वतन्त्रेणार्थेनायोगाद् व्यतिरेकमिवशब्दो द्योतको नापादयति । ततश्च यदा तुल्यशब्दसमानार्थेनेवशब्देन सादृश्यमुपदर्श्यते, तदा व्यतिरेकविभक्त्यभावादसति क्रियाग्रहणे पूर्वेण वतिर्भवेदित्यवश्यकर्तव्यमेतन्निवृत्त्यर्थं क्रियाग्रहणम् । तथाचाक्रियार्थोऽयमारम्भो युज्यत इत्यर्थः । न चानेनैवार्थे प्रथमासमर्थाद् गौरिवे गवय इत्यत्र प्रसज्यते, तत्र तस्येति समर्थविभक्तिनियमादिति न किञ्चिदनिष्टम् ॥ ५४२ ॥

1. 'रि स्या' घ. पाठः. २. 'व इ' घ. पाठः.

ननु पूर्वत्र तुल्यशब्देनैव सादृश्यमुपदर्शयितव्यं तृतीयानिमित्तव्यतिरेकहेतुना अनपेक्ष्य बाह्यं सम्बन्धिनं प्रकृत्यर्थस्येवार्थेन समन्वयाभावादिवशब्देन सादृश्योपदर्शनायोगादिति कुतो गौरिव गवय इत्यत्र प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशङ्कय, इवतुल्यनिमित्तयोर्व्यतिरेकयोर्भेदप्रदर्शने-नासति क्रियाग्रहणे पूर्वयोगेन तुल्यनिमित्ते व्यतिरेके विधीयमानो वतिस्तुल्यशब्दनापि सादृश्योपदर्शनेऽतिप्रसजेदेवेत्याह—

> इवे यो व्यतिरेकोऽत्र स प्रासादादिहेतुकः ।
> तुल्ये तद्विषयापेक्षमाधिक्यमुपजायते ॥ ५४३ ॥

मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः, देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य दन्ता इति योऽयमिवशब्दप्रयोगे व्यतिरेकः षष्ठीसप्तमीविभक्तिनिमित्त उपलभ्यते, नासाविवार्थनिबन्धनः । अपि त्वनपेक्षित एवेवार्थयोगे दन्तप्रासादादिनिमित्तोऽयम् । ततश्च प्रत्ययार्थहेतुकस्य व्यतिरेकस्यात्रासम्भवात् सामर्थ्याद् बाह्यसम्बन्धिनिमित्तषष्ठी-सप्तम्यन्ताद् वतिरवतिष्ठते । पूर्वेण तुल्यार्थे तु यो वतिस्तत्र बाह्यं सम्बन्धिन-मपेक्ष्यैव तुल्यार्थनिमित्त एव व्यतिरेके तृतीयान्ताद् वैतिरिति भिन्नविषयता-नयोः ॥ ५४३ ॥

तथाचासति[3] पूर्वत्र क्रियाग्रहणे तुल्यार्थनिमित्ते व्यतिरेकेऽतिप्रसङ्गमुदाहरति—

> गवयेन समोऽनड्वानिति वृत्तिस्तदा भवेत् ।
> न त्वस्ति गौरिवेत्यत्र व्यतिरेक इवाश्रयः ॥ ५४४ ॥

क्रियानिमित्ते तुल्यत्वे क्रियाग्रहणप्रत्याख्यानेऽनादृते गवयेन तुल्योऽनड्-वानित्यत्रापि वतिः स्यात् साक्षाद् द्रव्ययोरेव सादृश्ये । तस्मादवश्यकर्तव्यं पूर्वत्र क्रियाग्रहणमिति तेनासिद्धौ द्रव्यगुणसादृश्ये द्वितीययोगस्यारम्भो युक्तः । न च द्वितीयेन योगेन गवयेन तुल्योऽनड्वानित्यत्र प्राप्नोति, इवार्थनिबन्धनो हि व्यतिरेको न सम्भवतीति बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षे तस्मिन् वतिर्द्वितीयेन योगेन भवति । न चात्र बाह्यसम्बन्ध्यनुसरणम् । अत एव सादृश्यभावः । न चापि गौरिव गवय इत्यत्रापि द्वितीयेन योगेन प्रत्ययः प्राप्नोति, इवार्थनिबन्धनस्य व्यतिरेकस्याभावाद् बाह्यसम्बन्ध्यनुसरणात् । तथाचात्र षष्ठ्यभावात् प्रथमैव । न च प्रथमासमर्थाद् द्वितीयेन योगेन प्रत्ययो विहितः । यदा तु बाह्योऽपेक्ष्यते सम्बन्धी, तदा गौरिव गवयस्य संस्थानमिति भवत्येव वतिः गोवदिति ॥ ५४४ ॥

---

१. 'ज्ये' २. 'विभेरि' ३. 'च स' क. पाठः.

तदेवं क्रियाग्रहणसमर्थनेन योगद्वयारम्भे समर्थिते पूर्वोत्तरयोर्योगयोर्विषयविभागेनाव-स्थानमाह—

उपमेयेन सम्बन्धात् प्राक् प्रासादादिहेतुके ।
व्यतिरेके वतेर्भावो न तुल्यार्थत्वहेतुके ॥ ५४५ ॥

प्रागुपमेयसम्बन्धात् प्रासादादिनिमित्तवशे सञ्जाते व्यतिरेके तद्विभक्तौ षष्ठ्यां सप्तम्यां चोपजातायां पश्चादिवार्थयोगे सत्युपमेयसम्बन्धे वतिर्द्वितीयेन योगेन बाह्यसम्बन्धिसमुत्थापिते व्यतिरेके विभक्तिरियमित्यर्थः । न तु[1] यथा पूर्व-सूत्रे तुल्यत्वनिमित्त एव व्यतिरेके समुपजातेऽन्तरङ्गे तन्निमित्तव्यतिरेकविभक्ति-स्तृतीयासमर्थात् । तत्र हि तुल्यार्थनिमित्तस्यैव व्यतिरेकस्योद्भवात् बाह्यसम्बन्ध्य-पेक्षा निष्प्रमाणिका । किन्तु असति क्रियाग्रहणे ब्राह्मणेन तुल्यः क्षत्रिय इति धर्मान्तरनिमित्तेऽपि सादृश्ये स्याद् वतिरिति विभक्तविषयत्वेऽपि योगयोः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमेव । तदेवमक्रियार्थः समर्थितः 'तत्र तस्ये' (५-१-१६) स्यारम्भः ॥ ५४५ ॥

तन्नैतत् स्यात् — महतीं विभक्तिं परित्यज्य किमर्थं समर्थविभक्त्यन्तरमुपादीयते तत्र भाष्यं— 'न काचिदिवशब्देन योगे तृतीया विधीयत' इति । तद् व्याचष्टे —

इवशब्देन सम्बन्धे न तृतीया विधीयते ।
प्रकृतां तामतस्त्यक्त्वा विभक्त्यन्तरमाश्रितम् ॥ ५४६ ॥

इवशब्देन प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृताया एव विभक्तेस्तेन सम्बन्धः कल्प्येत, यदीवशब्दयोगे शेषविषये तृतीया विधीयेत । तुल्यार्थैः (२-३-७२) इति तृतीयस्या इवशब्दयोगेऽविधानादिवशब्दस्य द्योतकत्वात् तुल्यार्थत्वाभा-वात् । एवं तावदन्तरङ्गे सम्बन्धे नास्तीवयोगे तृतीया, नापि तद्योगे शेषविषये तृतीया ज्ञापयितुमिष्टा सप्तमीवत् । बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षायां तु शेषविभक्तिर्नास्ती-वार्थयोगे । अपितु कारकविभक्तिर्यथायथं क्रियासम्बन्धे भवति । न च तया कारकविभक्त्या तृतीयया सर्वो विभक्त्यर्थो व्याप्तस्तुल्यार्थयोगे तृतीयावद् यथा प्राक् प्रदर्शितमिति प्रकृतामसम्भवन्तीं तृतीयां परित्यज्य षष्ठीसप्तम्यौ बाह्यार्थसम्बन्धोपजनितव्यतिरेकनिमित्ते निर्दिश्येते । ताभ्यां च तुल्यशब्दस्य समन्वयानुपपत्तेः प्रत्ययार्थोऽप्यन्य इवशब्देनेह दर्शितः । तथाचान्तरङ्गे सम्बन्धे पूर्वो विधिरयं तु बाह्यसम्बन्ध्यपेक्षायामिति स्फुटो विवेकः ।

---

१. 'न वा' घ. पाठः-

अतोऽनन्तरं भाष्यं — 'ननु च सप्तम्यपि न विधीयते। एवं तर्हि सिद्धे सति यदिवशब्दयोगे सप्तमीं शास्ति, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नामेत्येष प्रयोग उपपन्नो भवती'ति। शेषविषये यथा तृतीया नास्ति, तथा सप्तम्यपीत्यत एव ज्ञापकाद् यथा सप्तमी भवत्येवं तृतीयापि भविष्यतीव शब्दयोगे, तस्मादेव ज्ञापकादित्यनुवृत्त्यैव तृतीयान्ताद् वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमी-निर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवशब्दयोगे सप्तमीति। तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यत इति भाष्यार्थः ॥ ५४६ ॥

एतद् विवृणोति —

सप्तम्यपि न तत्रास्ति ज्ञापकार्था तु सा कृता।
इष्टा सा शेषविषये नियतासु विभक्तिषु ॥ ५४७ ॥

षाष्ठसम्बन्धिनिमित्तस्य व्यतिरेकस्य षष्ठ्यैव संग्रहात् सप्तमीविभक्तिरत्र तृतीयावदेव नास्ति। तथाचेयमपि नोपादेया। ननु च, षष्ठीसमर्थाद् विधौ सप्तम्यर्थस्य न संग्रहः, येन सप्तम्यन्तमुपमेयं प्रयुज्येत मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकारा इति। षष्ठ्यर्थो हि शेषः। सप्तम्यर्थस्त्वाधारः साधनम्। न च युगप-च्छेषसाधनयोर्विवक्षा न्याय्या, विरोधात्। साधनानां ह्यविवक्षा शेष इत्युक्तम्। अत्र प्रतिपाद्यते — षष्ठीसमर्थादपि वतौ वृत्तौ विभक्तिविशेषस्याश्रयणादुपमानो-पमेयभावमात्रस्यावगतेः सम्बन्धसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावाद् युज्यते सप्तम्यन्त-मुपमेयम्। तथाहि — वत्यन्तेन पदेनौपम्यमात्रं प्रतिपाद्यते, लोके विशेषा-विर्भावने तस्याशक्तत्वादिति शास्त्रे तथैवानुगमात् सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमर्थादेव वतिरुपदिश्यते। सर्वविशेषाणां च सम्बन्धसामान्येऽन्तर्भावाद् यदोपमेयं सप्तम्यन्तं प्रयुज्यते, तदा तत्राधिकरणविवक्षायामुपमानेऽप्यधिकरणविषयत्वमवसीयते। गुणीभूतं ह्युपमानं प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थे वत्यर्थेऽत्रेत्युपमेयाद् विशेषावधारणं तस्य। तथाचोद्योत्यते— उपमाने यः सशयः स उपमेयाद् व्यावर्तत इति। नन्वनेन न्यायेन मतुप्प्रत्ययोऽपि षष्ठीसमर्थादेव विधेय, तथापि सप्तम्यर्थस्यावगमादिति किं तत्रास्मिन्निति सप्तमीनिर्देशेन। नैतत् समानम्। मतुपो हि षष्ठीसप्तम्यर्थ एव वाच्यः प्रधानमिति वृक्षवान् पर्वत इत्यादावाधारभावः श्रुत्यैवावगम्यमानोऽ-स्मिन्निति भेदेन षष्ठ्या निर्देष्टुं न्याय्यः। अन्वाख्याने हि प्रतीयमानो लोकेऽर्थोऽ-ङ्गभावेनोपादीयते। अस्ति चात्र विशेषेण प्रतीतिः। वतौ पुनरुपसर्जनभूत-

१. 'न्त ष. पाठः।

प्रकृत्यर्थ इति तदन्तादौपम्यमात्रस्य प्रतीतिः प्रधानस्य प्रत्ययार्थस्येति तदेव षष्ठ्या समर्थविभक्त्या गुणभूतेन प्रकृत्यर्थेन योजनीयमिति तथैव सप्तम्यर्थस्य व्याप्तेः सप्तमी नोपादेया सती ज्ञापकायोपादीयमाना प्रकल्पते । तथाहि — यथायोगं नियतविषयावस्थानासु विभक्तिषु परस्परविषयावगाहनमनुपपन्नमित्यत्र षष्ठीविषये शेषे सप्तमी भवतीति ज्ञाप्यते, यथेवशब्दयोगे षष्ठी भवति बाह्यसम्बन्धिनिमित्ता तथा सप्तम्यपीत्यर्थः ॥ ५४७ ॥

तदन्यास्तु विभक्तय' स्वविषयप्रतिनियता इवयोगेऽपि न प्रवर्तेरन्न इत्याह—

यदि तु व्यतिरेकेण विषयेऽस्मिन् विभक्तयः ।
'प्रवर्तेरंस्तृतीयैव व्यभिचारं प्रदर्शयेत् ॥ ५४८ ॥

अभिमतार्थविषये सर्वा विभक्तयो यथाविशेषेण स्वविषयातिक्रमेण सङ्करेण स्युरित्येवं ज्ञापनमभिप्रेतं स्यात् , तदा प्रकृता तृतीयैवेममर्थं शक्नोति ज्ञापयितुमिति तां त्यक्त्वा विभक्त्यन्तराश्रयणं न स्यात् । विभक्त्यन्तरोपादाने तु सप्तम्येव शेषविषयेऽत्र भवति, नान्या विभक्तय इति विशेषेण ज्ञापनमिष्टमित्यवसीयते । ततश्च देवैरिव नामेत्यादिप्रयोगोऽसाधुः ॥ ५४८ ॥

एतदेव निगमयितुम् 'एवं तर्हि सिद्धे' इति भाष्यं गमयति—

व्यभिचारे तथा सिद्धे सप्तमीग्रहणाद् विना ।
सप्तम्येवोच्यते सर्वा न सन्त्यन्या विभक्तयः ॥ ५४९ ॥

तथेति तृतीयानुवृत्त्या सङ्करे निश्चितेऽन्तरेणापि सप्तमीग्रहणं यत् तस्योपादानं, तज्ज्ञापकस्य नियतविषयतां दर्शयति ॥ ५४९ ॥

एवं तर्हि सप्तम्येवानोपादीयताम् । तथा हि ज्ञापनमपि सेत्स्यति । षष्ठ्यन्ताच्च यतो योऽर्थ , स एव सप्तम्यन्तादपि । विषयभावलक्षणो हि सप्तम्यर्थः षष्ठ्यर्थमपि सङ्ग्रहीतुं प्रभवति । तथाच भाष्यं— 'नित्यं परिग्रहीतव्यं परिग्रहीतमेनं भवती'त्याशङ्क्याह—

अत्यन्तमत्र विषये सप्तम्या ज्ञापकार्यया ।
बाधिता विनिवर्तेत षष्ठी सा गृह्यते पुनः ॥ ५५० ॥

इवार्थविषयेऽसम्भवन्ती सप्तमी निर्दिश्यमाना स्वात्मनोऽभावं तत्र नित्यमेव ज्ञापयतीति पक्षे षष्ठी न स्यादिति तस्या अपि ग्रहणमत्र पक्षेऽभावार्थम् । ननु चासति षष्ठ्युपादाने केवलसप्तमीनिर्देशे बाह्यसम्बन्धिनिमित्तेऽधिकरण एव

१. 'स्त' घ. पाठः. २. 'संगृहीतं भ' क. पाठ. ३. 'पि' घ पाठः.
४. 'षष्ठी पक्षे न' घ. पाठः

सप्तम्या उपपद्यमानत्वे कथं विशेषविषये भावो ज्ञाप्यते। सत्यां हि षष्ठ्यां शेषोऽयमिति निश्चीयते, तत्रैव षष्ठ्युपपत्तेरिति तत्साहचर्येण सप्तमी निर्दिश्यमाना स्वात्मानं तद्विषयं ज्ञापयेत्। तस्मात् षष्ठ्या अनिर्देशे सप्तम्या ज्ञापकत्वमेव नोपपद्येत। कुत एव तया षष्ठी बाध्येत। सत्यमेतत्। अन्यतरयैव तु विभक्त्येतरविषयव्याप्तिसिद्धेरुभयोपादानादेका ज्ञापकार्था सम्पद्यते। तत्र च सप्तमीविषये षष्ठ्या अनिष्टत्वात् सप्तम्येव ज्ञापनार्था भाष्येऽभिहिता। षष्ठ्यन्तादपि च वतेरिष्टत्वात् स्वविषये षष्ठी नापवर्त्यतेऽत्रैतीयमेवास्या अबाधाख्यायते। ननु च यदि शेषविषये सप्तमीयम् अत एव ज्ञापकादित्युच्यते, तदाधिकरणसप्तम्यन्ताद् वतिर्न स्यात्। मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकारा इति। एतस्मिन् हि विषये शेषविषयेयं सप्तमीत्यनुप्रयोगे पाटलिपुत्र इति सप्तमी न स्याद् अन्तरेणाधाराधेयविवक्षाम्। इवशब्दयोगे हि शेषविषया सप्तमी ज्ञाप्यते। न चानुप्रयोगेऽस्तीवशब्दः। तस्मान्मथुरायामिव पाटलिपुत्रस्य प्राकारा इत्येव सिध्येत्। सत्यमेतत्। तत्रेत्येतत् पुनरावर्तते, तन्त्रेण वा निर्देश इत्यधिकरणसप्तम्यन्ताद् वतिरेकेन क्रियते। अपरेण शेषविषये सप्तमी ज्ञाप्यत इति भाष्यकाराभिप्रायमुपाध्याया वर्णयन्ति। अन्ये त्वाहुः— सप्तम्यर्थोऽप्याधाराधेयभावः सम्बन्धसामान्यविहितया षष्ठ्यान्तर्भावयितुं शक्यत एवेत्यनुप्रयोगे सप्तम्यन्तेऽपि षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययः। नेहात्राधाराधेयभावविवक्षायां वतिप्रत्ययो निवार्यते सप्तम्यर्थे, अपितु शेषविवक्षायामिवशब्दप्रयोगेऽस्ति सप्तमीत्येव ज्ञाप्यते परम्। गतमेतत् ॥ ५५० ॥

इदानीं तदर्हम् 'तदर्हम्' (५-१-११७) इति विहितोऽर्हार्थे वतिर्विचार्यते। तथाहि सनाक्षेपभाष्यं— 'किमर्थमिदमुच्यते। न तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिरि'त्येव सिद्धम्' इति। एतद् व्याचष्टे—

> पूर्वाभ्यामेव योगाभ्यां विग्रहान्तरकल्पनात्
> अर्हार्थेऽपि वतिः सिद्धः स त्वेकेन निदर्श्यते ॥ ५५१ ॥

इह राजानमर्हति वृत्तं राजवद् वृत्तमित्युदाहरणम्। अत्र च क्रियाप्रहणस्यानुवृत्तेस्तदिति द्वितीयासमर्थादर्हतेः कर्तरि क्रियालक्षणे प्रत्ययो वतिः। अर्हतेः कर्त्री या क्रिया वृत्तादिलक्षणा तस्यां प्रत्ययः। एष चार्थो यदा विभागप्रदर्शकं राज्ञा तुल्यं वर्तते वृत्तमिति वाक्यं क्रियते, तदापि प्रतीयते। ततश्च

१. 'र्थ से', २. 'एव', ३. 'ननु चा', ४. 'यान्त' ध. पाठ.

तृतीयान्तात् 'तेन तुल्यम्'(५-१-११५) इत्येवात्र वतिः सिद्धः। यद्यपि राजानमर्हति धैर्यं राजवद् धैर्यं धैर्यो वा, ब्राह्मणमर्हत्युपशमो ब्राह्मणवदुपशम इत्युदाहरणं, तद्यपि 'तत्र तस्येव' इत्यनेन प्रत्ययः सिद्धः। क्रियातुल्यत्वाभावात् 'तेन तुल्यमि'त्यनेनाप्राप्तसिद्धिः। यत् किन्तु राजानमर्हत्यन्यस्य धैर्यं, तद्राज्ञ इव धैर्यमिति शक्यते वक्तुं केवलं विग्रहवाक्यभेदमात्रं, वस्तु(नोऽर्थतो)ऽभेदः। यत्तु भाष्ये, 'तेन तुल्यमित्येव सिद्धमि'त्येकेन योगेन सिद्धिरुक्ता, सोपलक्षणार्था वेदितव्या। उदाहरणमात्रं हि तत्। तथाच स वतिरेकेन निदर्श्यते उपलक्ष्यत इत्यर्थः। पूर्वेणैवात्र सिद्धिरित्येतावति तात्पर्यम् ॥ ५५१ ॥

तत्र 'तेन तुल्यं (५-१-११५) इत्यनेन तावत् कथं सिद्धिरित्याह—

तेन तुल्यमिति प्राप्तेः क्रियोपाधिः प्रसिध्यति।
राजवद् वर्तते राजेत्यत्र भेदे विवक्षिते ॥ ५५२ ॥

क्रिया तुल्यार्थलक्षणप्रत्ययार्थावच्छेदद्वारेणोपाधिर्विशेषणं यस्यं वतेः स सिध्यति। 'तेन तुल्यम्' (५-१-११५) इत्यनेनैवात्र प्राप्तेस्तस्यानया वा प्राप्त्येत्यर्थः। तथाहि राजानमर्हति वृत्तमित्येष एवार्थो राजा तुल्यं वृत्तमस्येति। ननु च भवेत् सिद्धं यदा राजवद् वर्तते ब्राह्मण इति विवक्षा, यदा तु राजवद् वर्तते राजेत्यर्थस्तदा कथम्। न हि तेनैव तस्योपमानं सम्भवतीत्यत आह—अत्र भेदे विवक्षित इति। भेदोऽत्र विवक्षित इत्यौपम्यमस्ति ॥५५२॥

कथमेकस्य भेद इत्याह—

राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुप्रभृतयो नृपाः।
युधिष्ठिरान्तास्तेऽन्येषामुपमानं महीक्षिताम् ॥ ५५३ ॥

इह पृथुभरतययातिदिलीपप्रभृतयोऽनवद्यचरिताः परिपूर्णराजवृत्ता युधिष्ठिरावधयो राजानः। ते च प्रायप्रकस्पिकाः साम्प्रतिकस्यापरिपूर्णराजोचितसमाचारस्य प्रशंसार्थमुपमानमुपादीयन्ते, प्रसिद्धेन राज्ञा तुल्यमस्य वृत्तं राज्ञो राजवदयं वर्तत इति। अपरिपूर्णराजसमाचारस्य हि राजविपरीतमपि वृत्तं सम्भाव्यत इति प्रशंसायां राजवद् वृत्तमन्येत्युच्यते। तथाच भेदे सत्युपमानोपमेयभावः। प्रयोगसामर्थ्यादेव चेत्थंविधभेदावसायोऽत्र, अभेदे वतेरनुपपत्तेः ॥ ५५३ ॥

---

१. 'तु' घ. पाठ. २ 'त्र सि' छ पाठः. ३ 'स्य स' घ. पाठ, ४. 'उये' ङ. पाठः.

नतु च प्रजापालननिमित्तं राजत्वमुपमेयस्याप्यस्तीति राजेवायमिति केन[1] विशेषेणा-न्येनोपमीयते । अथास्य रक्षादिराजकार्यं नास्ति, तदा सादृश्याभावात् कथमस्य प्रसिद्धो राजोपमानं स्यादित्यत आह—

सिद्ध्यसिद्धिकृतो भेद उपमानोपमेययोः ।
सर्वत्रैव यतोऽसिद्धं प्रसिद्धेनोपमीयते ॥ ५५४ ॥

परिपूर्णापरिपूर्णगुणनिमित्तः प्रसिद्धिकृतः सर्वत्रोपमानोपमेयभावो नेहैवेति नात्र विचिकित्सा । सर्वथा भेदेऽभेदे वा तस्यानुपपत्तेरावेदितत्वात् । तथाहि— ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति करणसौष्ठवातिशयाद् ब्राह्मणाध्ययनं प्रसिद्धमप्रसिद्धस्य क्षत्रियाध्ययनस्योपमानम् । एवमिह यस्य परिपूर्णं राजत्वं चतुरुदधिमेखला-पर्यन्तपृथिवीपालनात्, स प्रसिद्धो भरतादी राजैव व्यपदिश्यते । न त्वस्य राजानं वृत्तमर्हतीति व्यपदेशः । यस्त्वेकदेशस्वामी कोशदण्डादिसाधनदरिद्रो-ऽकृतात्मरक्षोऽविशृङ्खलचेष्टः सम्भावितः, स प्रशस्यते, राजवद् वृत्तमस्येति । एवं प्रसिद्धेन वसिष्ठादिना ब्राह्मणेनान्यो ब्राह्मणवदयं वर्तते ब्राह्मणं इत्युपमीयते । तदेवमत्र 'तेन तुल्यम्—' (५-१-११५) इति सिद्धिः ॥ ५५४ ॥

'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्यनेन च सिद्धिरित्याह—

राजवद् रूपमस्येति राजन्येव विवक्षिते ।
अक्रियार्थेन योगेन द्वितीयेन भविष्यति ॥ ५५५ ॥

अक्रियार्थोऽयमारम्भ इति व्यवस्थापितम् । तथाच रूपादिगुणतुल्येऽनेन सिध्यति वतिः । भरतस्य राज्ञ इवास्य रूपं धैर्यमुपशमो राजवदिति । एतत्चारब्धे-ऽपि 'तदर्हम्' (५-१-११७) इत्यासिन्नर्हतेः कर्म्यो क्रियायामेव प्रत्ययस्येष्टेर्न सिध्यतीत्यवश्यं पूर्वेण साध्यम् । तदेवं पूर्वेण सिद्धिरुपपादिता ॥ ५५५ ॥

अतोऽनन्तरमारम्भसमर्थनार्थं भाष्यं— 'न सिध्यति । तृतीयासमर्थान् तत्र यदा न्येन कर्तव्या क्रियामन्यः करोति, तदा प्रत्यय उत्पद्यते । इह पुनर्द्वितीयासमर्थादाप्माहाया क्रियायामर्हतिकर्तरि निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पद्यत" इति । एतद् व्याचष्टे—

उपमानाविवक्षायां नियमार्थोऽयमुच्यते ।
धर्मोऽर्हतिक्रियाकर्ता तदर्थं वचनं पुनः ॥ ५५६ ॥

---

१ 'त्र', २. 'नै', ३ 'का', ४. 'न' ठ पाठः. ५ 'ह', ६. 'न' ध. पाठ॰.

इह यदा सामान्यवचनो राजशब्द उपादीयते, तदा जातिमात्रोपादाने भेदस्याविवक्षितत्वात् तन्निबन्धन उपमानोपमेयभावो नास्ति । तत्र हि राजानमेवायमाचारोऽर्हति नान्यमित्यवधारणविवक्षा । राजसम्बन्धित्वेनावधारितस्यापि वृत्तस्यान्यसम्बन्धापाकरणेन[1] तत्प्राधान्यं स्थैर्योत्पादनमत्र[2] विवक्षितं राजवदिदं वृत्तं वर्तत इति ॥ ५५६ ॥

किञ्च, यदा तेषामेव प्रसिद्धानां राज्ञां कश्चिदुच्यते 'राजवद्[3] वर्तत इति, तदोपमानोपमेयभावो नास्ति । तदाह —

कृतहस्तवदित्येतत् प्रसिद्धेष्वेव दृश्यते ।
राजत्वेन प्रसिद्धे च राज्ञि राजवदित्यपि ॥ ५५७ ॥

कृतोऽभ्यासनिवेशितो[4] हस्तो येनासौ कृतहस्तोऽर्जुनप्रभृतिः प्रसिद्धः । स एव चैवमुच्यते 'विच्छेद कृतहस्तवदि'ति । न ह्यत्रापरेण कृतहस्तेन तुल्यत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि, इष्वसुरेरस्यैव य उचितच्छेदः शरीरपातनं तदनेन कृतमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । तथाचोपमानोपमेयभावाभावात् कृतहस्तमर्हति नान्यमित्येवं विज्ञातस्यापि कृतहस्तत्वेन नियमार्थं पुनःश्रुतिः कृतहस्तवदिति । एवं प्रसिद्धस्य राज्ञो राजत्वेन निर्ज्ञातस्यापि

"पाण्डोर्विदुर ! सर्वाणि प्रेतकार्याणि कारय ।
राजवद् राजसिंहस्य"

इत्येतत् प्रयुज्यते । न चात्र पाण्डोरन्येन राज्ञा सम्भवत्युपमानं, परिपूर्णगुणत्वात् । ततश्चायमत्रार्थः — यानि राजानमेवार्हन्ति प्रेतस्य परलोकप्राप्तस्य कार्याणि सम्पाद्यानि, तानि विधत्स्वेति ॥ ५५७ ॥

तथाचास्य योगस्यायं तात्पर्यतो विषय इत्याह —

अराज्ञि येषां धर्माणां दृष्टोऽत्यन्तमसम्भवः ।
ते राजनि नियम्यन्ते त्यज्यन्ते व्यभिचारिणः ॥ ५५८ ॥

ये राजन्येव दृष्टा धर्मास्तेषां तत्रैव निश्चितानां प्राधान्यं स्थैर्योत्पादनं यदा विवक्षितं भवति, तदा नियमार्थं[6] भवति प्रयोगः । नियमे चान्यनिवृत्तिरिति राजानमेवेदमेव च वृत्तमर्हतीत्युभयतो नियमः सम्पद्यते । यदाह — त्यज्यन्ते

---

१. 'णे च'. २. 'र्थै' घ. पाठ. ३. 'भ्यस्तापि' ग घ. पाठ ४. 'उपचि' घ पाठ. ५. 'न्या' ग. ङ. पाठः ६. 'र्थ प्र' घ. पाठ.

व्यभिचारिण इति। राजानमेवेदं वृत्तमर्हति, नेदमन्यैः साधारणमराजसु नास्त्यस्य सम्भव इति। 'आत्माहायां क्रियायामर्हतिकर्तरि निश्चितनलाधान' इत्यस्य भाष्यस्यार्थः। अर्हतिकर्ता वृत्तं, व्यापारः क्रिया, तस्य च कर्तुर्व्यापारस्य कर्त्रन्तरेभ्यो यदावच्छेदो विवक्षितः, तदानेन सूत्रेण वतिरित्यर्थः। सा च क्रिया आत्माही, द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हा नान्यार्हेति। राजवद्रूपं राजवद् धैर्यमित्यादौ ▪ 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इत्यनेनैव वतिः। 'तदर्हम्' (५-१-११६) इत्यनेन त्वर्हतेः कर्त्र्यां क्रियाया विधानादत्राप्राप्तेः। तदिदमत्र तात्पर्यम् — भेदे विवक्षिते पूर्वेण वतिः सिद्ध। अभेदविवक्षाया तूपमानोपमेयभावाभावान्नियमफलेनानेन वतिरिति ॥ ५५८ ॥

ननु च राजानमर्हत्येतद् वासो ब्राह्मणमर्हत्येष कमण्डलुरित्यत्र कस्मादय वतिर्न भवति। अनभिधानात्। तथाचेह क्रियाग्रहणानुवृत्तेरर्हते कर्त्र्यां क्रियायामेवायं प्रत्यय इत्याह —

अर्हतेश्च क्रिया कर्त्री या तस्यां वतिरिष्यते।
राजानमर्हतिच्छत्रमिति नत्वेवमादिषु ॥ ५५९ ॥

अर्हतिकर्तरीति सामान्येन विधानेऽपि वृत्तादिकायां क्रियायामेव प्रत्यय इष्यते न छत्रादावर्हतिकर्तरि द्रव्ये ॥ ५५९ ॥

कुत एतदित्याह —

प्रयुक्तानां हि शब्दानां शास्त्रेणानुगमः सताम्।
छत्राद्यर्थे तु वचने प्रत्याख्यानं न सम्भवेत् ॥ ५६० ॥

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रारम्भान्न शास्त्रेण शब्दा जन्यन्ते, अपितु शिष्टप्रवाहप्रयुक्तानां विद्यमानानामेव तेषा साधुत्वानुसरणमात्रमिति निर्णीतचरमेतत्। ततश्च राजवच्छत्रं, ब्राह्मणवत् कमण्डलुः इत्यस्य शब्दस्योपमानोपमेयभावानङ्गीकरणेनार्हत्यर्थस्य विवक्षितस्याप्रत्यायकत्वादसाधुत्वेऽन्वाख्यानं नोपपद्यते। किञ्च 'तेन तुल्यं—'(५-१-११५) इत्यनेनैव सिद्धे प्रत्याख्यानं यदस्य योगस्य क्रियते, तदेवं सति न स्यात्। तथाहि—राजवच्छत्रमित्यादौ तेन तुल्यमित्यनेनासिद्धिः, क्रियोपाधौ तुल्यत्वे तेन विधानाच्छत्रादिषु कर्तृत्वसिद्धेरित्येतदर्थमिदं सूत्रं स्यादिति कथं प्रत्याख्यायते। अभ्युपगम्य च तत्प्रत्याख्यानमन्यथा समर्थ्यमाने राजवद्वृत्तमित्यादौ प्रयोगे छत्रादौ कर्तरि प्रत्ययस्याभावः

१. 'न न', २ 'दृष्टा' घ पाठ

स्फुटमुक्तो भवति भाष्यकृतेत्याशयः । ततश्चारम्भेऽपि क्रियैवास्य वाच्येत्येव-मारम्भप्रत्याख्याने समानफले भवतः ॥ ५६० ॥

तदेवं भाष्ये मतार्थिनोऽप्यारम्भः । प्रत्याख्यानं तु तत्र नास्तीति कुतो निश्चितं तदित्याह—

तदर्हमिति नारब्धं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।
सम्भवस्तूपमायापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ ५६१ ॥

आपिशलिः काशकृत्स्नश्च सूत्रमेतन्नाधीयते । अतोऽवसीयते प्रत्या-ख्यानमस्य । तथाहि—भाष्यकारस्तन्त्रान्तरादेवावसितमर्थं स्ववचनेनादिदेश । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तत्र युक्तिः । तत्र कोऽभिप्रायस्तेषामाचार्याणां, ये सूत्रमिदं नाधीयते । उच्यते । इहाभिन्नेऽप्यर्थे भेदपरिकल्पनयोपमानोपमेय-भावोपपत्तेः पूर्वेणैव सिद्धो वतिरित्यस्यानारम्भः ॥ ५६१ ॥

कथं भेदपरिकल्पनेत्याह—

एकस्य कार्यनिर्ज्ञानात् सिद्धस्य विषयान्तरे ।
तद्धर्मत्वविवक्षायां बुद्ध्या भेदः प्रकल्प्यते ॥ ५६२ ॥

एकस्याप्यर्थस्य विषयान्तरे निर्ज्ञातकार्यस्य यत्र विषयान्तरेऽन्यस्मिन् विषये तद्धर्मत्वं तत्कार्यकरणेश्वरत्वं यदा विवक्षितं भवति, तदा तत्कार्यकरण-निमित्तया कल्पनया बुद्ध्या नानात्वं समारोप्यते । तथाच नानात्वस्यावस्था-पनान्निजाच्चाभेदाद् भेदाभेदाश्रयमुपमानोपमेयत्वमुपपद्यते । तथाहि—यथा भया-नन्यस्मिन् रणे पूर्वमभ्यासवशाद्धस्तलाघवेनाच्छैत्सीत्, तथा तेन तुल्यमन्य-त्रापि च्छिनत्तीति । एवं पूर्वापरकालतया कार्यभेदात् प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां च भेद-कल्पनया 'चिच्छेद कृतहस्तवदि'त्येकत्राप्युपमानोपमेयभावोपपत्तौ सिद्धः पूर्वेणैव वतिः । तथा सामान्यवचनेऽपि राजशब्दे निर्ज्ञातविशेषवृत्तौ वा विषयान्तरे दृष्टेन धर्मेण प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्योपमानम् । यथा च 'भूतपूर्वाणि राज्ञः पैतृका-र्याणि तत्तुल्यतया पाण्डोरपि विधत्स्वेत्यर्थः ॥ ५६२ ॥

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अन्यथा सूत्रारम्भे वतिर्न भवेत् । इवशब्दस्तु भेदाभावा-दत्र न स्यादित्याह—

सूत्रारम्भात्र चैतस्मादिवशब्दस्य विद्यते ।
प्रयोगः सोऽपि चैतस्य विषये विद्यते वतेः ॥ ५६३ ॥

---

१ 'स्य', २. 'तत्व', ३. 'व्याकरणान्ति', ४. 'या' घ पाठः

क्रियमाणे सूत्रे वचनात् प्रत्ययो लभ्यते । इवशब्दप्रयोगस्तु प्रसिद्धाद् भेदपरिकल्पनामन्तरेण न घटमेतीत्यावश्यकोऽत्र भेदः ॥ ५६३ ॥

दृश्यते च परिकल्पितभेदेऽन्यत्रापीवशब्द इत्याह—

दस्युहेन्द्र इवेत्येतदैन्द्रे मन्त्रे प्रयुज्यते ।
अन्यत्र दृष्टकर्मेन्द्रो यथेत्यस्मिन् विवक्षिते ॥ ५६४ ॥

इन्द्र इव सुपत्तूयसे । इन्द्र इव दस्युहा भव । क्षेत्राणि सञ्जेत्यत्रेन्द्रदेवताके मन्त्रे दृष्टोऽयमिवशब्दो नानात्वाध्यारोपेणोपमानोपमेयभावं द्योतयति । तथाहि—इन्द्र एवेन्द्र इवेत्यत्रोपमीयते । नानात्वं च विषयान्तरे निर्ज्ञातकार्यस्य विषयान्तरे तद्धर्मत्वविवक्षायामत्र । ततश्चायमर्थः—यथा त्वमन्यत्रेन्द्रस्तस्करनिपातनव्यापारो भूतः, तथेहापि भवेति इन्द्र इवेन्द्रः प्रसिद्धप्रसिद्धिकृताद् दृष्टादृष्टकार्यभेदाद् भेदपरिकल्पनया कथ्यते ॥ ५६४ ॥

अत्रैव लौकिकमप्युदाहरणमाह—

पूर्वामवस्थामाश्रित्य यावस्था व्यपदिश्यते ।
सदृशस्त्वं तवैवेति तत्रैवमभिधीयते ॥ ५६५ ॥

अवस्थाभेदेन पदार्थभेदमाश्रित्य सादृश्यसम्प्रत्ययो दृष्टः । तद्यथा यौवनावस्थां चारुत्वातिशयवतीं प्रसिद्धामाश्रित्यान्या स्थाविरावस्थोपमीयते, तवैव सदृशस्त्वमिति । अवस्थाभेदे ह्यवस्थावतो भेदमाश्रित्य त्वया तुल्यस्त्वमित्येक एवोपमीयते ॥ ५६५ ॥

तदयमत्र सङ्क्षेपः—

प्रसिद्धभेदं यत्रान्यदुपमानं न विद्यते ।
उपमेयस्य तत्रात्मा स्वबुद्ध्या प्रविभज्यते ॥ ५६६ ॥

वास्तवे भेदेऽसति स्तुत्यतिशयविवक्षयानन्वयालङ्कारमुखेनैकस्यैवोपमानोपमेयभावः प्रतीततरः । तद्यथा—

'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव'

इति । एवं नान्यो भवतः सदृशः सम्भवति, यदि परस्त्वमेवात्मनः सदृश इत्युपमानान्तरासम्भवेन स्तूयतेऽर्थः । तत्र च बुद्धिपरिकल्पनया भेदः समवलम्ब्य-

१. 'स्य' २. 'दिक' घ. पाठः.

नीयः। तदेवं काल्पनिकस्य भेदस्य राजेव त्वं राजेतिशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्यावधारितत्वात् पूर्वेणैव सिद्धेः प्रत्याख्यानं सिद्धम् ॥ ५६६ ॥

तत्रैतत् स्यात्—योऽयं विषयः। पूर्वसूत्रस्य सति च मुख्ये वास्तवभेदविषये कथमत्र प्रवृत्तिरित्यागङ्क्याह—

योऽपि स्वाभाविको भेदः सोऽपि बुद्धिनिबन्धनः।
तेनास्मिन् विषये भिन्नमभिन्नं वा न विद्यते ॥ ५६७ ॥

योऽपि वस्तुसन्निवेशी भेदः, सोऽपि बुद्ध्युपारूढ एव भेदव्यवहारं वर्तयतीति बुद्धेरेवात्र स्वातन्त्र्यादस्मिन् शब्दव्यवहारे वस्तुतो नाना एकं वा न सम्भवति, अभिन्नेऽपि बुद्ध्या भेदाद् भिन्नेऽपि चाभेदसमारोपेण व्यवहारात्, तानेव शालीन् भुञ्ज्महे इति। उपमायां च बुद्धिपरिकल्पितभेदहेतुत्वं प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ ५६७ ॥

अत्रैव भाष्यकारीयं संवादमाह[2]—

अङ्गदी कुण्डली चेति दर्शयन् भेदहेतुभिः।
चैत्रमीदृशमित्याह बुद्ध्यवस्थापरिग्रहात् ॥ ५६८ ॥

'उपदेशेऽजनुनासिकः—' (१-३-२) इत्यत्र गुणैः परिभाषणमुद्देश इत्युद्देशलक्षणस्यदमुदाहरणं भाष्ये—'अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्कस्ताम्रायताक्षो वृत्तबाहुरीदृशो देवदत्त' इति। तत्र गुणैरङ्गदित्वादिभिरवच्छेदकैर्देवदत्तमेव लक्षयन्नीदृशोऽनेन तुल्य इत्याचष्टे। तत्र नान्येन तुल्यो विवक्षितः। किं तर्हि, अङ्गदित्वादिभिर्धर्मैरुपलक्षितो यो बुद्धौ तदानीं परिस्फुरति, तेन सदृश इत्यभिमतम्। अतश्च बुद्धिप्रतिबिम्बेन बाह्यस्य सारूप्याभिधानाद् बुद्धिसमारोपितभेदः स्फुटमेवोपमानोपमेयभाव उक्तः ॥ ५६८ ॥

किमेतदभिधाने फलमित्याह—

एतैः शब्दैर्यथाभूतः प्रत्ययात्मोपजायते।
तत्प्रत्ययानुकारेण विषयोऽप्युपपद्यते ॥ ५६९ ॥

अङ्गदीत्यादिभिः शब्दैर्यदर्थावभासी ज्ञानविशेष उद्भवति, तदाकारसादृश्येन बाह्योऽर्थोऽवबुध्यते। ज्ञानाकारस्यैव बाह्यत्वेन व्यवहर्तृभिरध्यवसायात्। तदिदमत्र तात्पर्यम्—अङ्गदित्वादिभिर्धर्मैराच्छुरितो बुद्ध्याकारो यमर्थं बाह्यं

१. 'ते'. २. - 'दस्या' थ. पाठः. ३. 'दु. क्रीड' ज. पाठः.

पश्यतस्ते समुद्गच्छति, स त्वया देवदत्त इति व्यवहर्तव्य इति दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायेन व्यवहारसिद्धिः ॥ ५६९ ॥

तस्मात् काल्पनिक एव भेदः सर्वत्रोपयोगीति व्याप्तिमाह —

बुद्ध्यवस्थाविभागेन भेदकार्ये प्रतीयते ।
जन्यन्त इव शब्दानामर्थाः सर्वे विवक्षया ॥ ५७० ॥

यद्यच्छास्त्रे भेदकार्यं, तत् तद् बुद्धिकृतभेदावलम्बनम् । तथाहि — कारकव्यवहारो बुद्ध्यवस्थानिबन्धनोऽभिहितो व्यपदेशिवद्भावाच्चैकाचो द्विर्वचनमित्याद्यनुसन्धेयम् । युक्तं चैतत् । यतो बहिः सदसत्त्वमनपेक्ष्यैव विवक्षार्पितसंनिधानेऽर्थे कृतपदबन्धाः शब्दाः । तथाच प्रयोक्तृभिसन्धानेन शब्दानामर्थप्रादुर्भावोऽवतिष्ठते । चिरातीतानामपि कंसादीनां प्रत्ययोपहृतसदाकाराणां प्रयोज्यप्रयोजकभावव्यवस्थायां कंसं घातयति बलिं बन्धयतीत्यादिप्रयोगप्रवृत्तेः॥

तस्माच्छब्दार्थो न वस्त्वर्थ इत्याह —

तथाविधेऽपि बाह्येऽर्थे भिद्यन्ते यत्र बुद्धयः ।
न तत्र कश्चित् सादृश्यं सदपि प्रतिपद्यते ॥ ५७१ ॥

व्यक्त्यन्तरसादृश्येष्वप्यर्थेषु साधारणधर्मावलम्बना यावद् बुद्धयो न जाताः, तावत् सदप्यनङ्गीकृत्य सादृश्यमत्यन्तव्यावृत्ताकारबुद्धिपरिच्छेद्यतया न कश्चित् प्रतिपत्ता साम्यमवगच्छति । गवयसंस्थानानुपलम्भे हि गवि न तत्सदृशप्रत्ययः ॥ ५७१ ॥

अत्यन्तव्यावृत्ते च बुद्धिसमारोपिताभेदाश्रयो भवति सम्प्रत्यय इत्याह —

अत्यन्तं विषये भिन्ने यावत् प्रख्या न भिद्यते ।
न तावत् प्रत्यभिज्ञानं कस्यचिद् विनिवर्तते ॥ ५७२ ॥

अत्यन्तव्यावृत्तायामपि व्यक्तौ बुद्धेर्भिन्नायां अनुत्पत्तावन्वयिधर्मोच्छुरणयाभेदावसाये स एवायमित्येकाकारपरामर्शोऽविचलः समुदेति । तथाहि — मन्दालोके देशे दूराद्वारूपमात्रेणार्थावधारणाद् विवेकानवसाये पूर्वदृष्टाकारानुसन्धानेनाभेदेनावसायः । निकटे स्फीतालोकेऽपि च प्रथमाक्षसंनिपाते झटिति पूर्ववासनोद्बोधात् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञोत्पत्तिः । एवं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्भेदमनवसायैक्यप्रतिपत्तिः ॥ ५७२ ॥

---

१. 'तेऽर्थे', २. 'णाव' घ. पाठः.

नैवं भेदाभेदव्यवहारस्य वहिः, सदसत्त्वपरामर्शोऽनुपकारक इति सत्यप्रतिभासिना भेदाभेदेन सम्भवत्येकस्यैवोपमानोपमेयभाव इति राजवद् वृत्तमित्यादेः पूर्वमेव सिद्धमबुधबोधनार्थं 'तदर्हम्', इत्यस्यारम्भ इत्याह —

अयमेव तु सूत्रेण भेदो भेदेन दर्शितः ।
प्रसिद्धमपि दुर्ज्ञानमबुधः प्रतिपद्यते ॥ ५७३ ॥

अयमेव बुद्ध्यवस्थाश्रयो भेदव्यवहारो योगारम्भेण व्युत्पाद्यते, वास्तवाद् भेदाश्रयमन्यो भेद इति भेदेन पृथक्त्वेन ख्यापितः सूत्रारम्भेण । नहि सर्वः स्वयमेवंविधमर्थं विवेक्तुमुत्सहते । सर्वपुरुषाधिकारेण च शास्त्रप्रवृत्तिरिति प्रतीतेऽप्यर्थे मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्थं शास्त्रारम्भो युक्तः । राजानमर्हतीति च विग्रहान्तरं दृश्यते, मन्दमतीनां पूर्वेणासिद्धत्वव्यवसायनिमित्तम् ॥ ५७३ ॥

तत्र दुर्ज्ञानत्वमेकस्योपमानोपमेयभावाभावात् स्यात् । तच्च न युक्तम् । दृश्यते ह्येकस्याप्युपमानोपमेयभाव इत्यबुधबोधनार्थमपि भेदमाश्रयदर्शयन्नाह —

वैयाकरणवद् ब्रूते न वैयाकरणः सदा ।
वैयाकरणवद् ब्रूते येत्यतः सोऽप्यभिधीयते ॥ ५७४ ॥

व्याकरणज्ञो हि कश्चिद् अस्मद्दुर्भगाभिधानप्रयोगादपगतसंस्कारशब्दाभिधानाच्च वैयाकरणत्वमतिक्रान्तः साधुशब्दप्रयोगकुशलैर्वैयाकरणैरुपमीयते वैयाकरणवत् कथयेति । अन्यैस्तुल्यमभिधत्स्व म्लेच्छभाषणदुर्भगं त्यजेति ॥५७४॥

तथा —

केचित् पुमांसो भाषन्ते स्त्रीवत् पुंवच्च योषितः ।
व्यभिचारे स्वधर्मोऽपि पुनस्तेनोपदिश्यते ॥ ५७५ ॥

व्यभिचार इति स्वधर्मस्य । तथाच सम्भावितस्वधर्माः सजातीयैरेवोपमीयन्तेऽर्थाः । पुंवदभिधीयताम् । अन्यैरतिवृत्तपुरुषोचितभाषणैस्तुल्यं भवद्भिः कथ्यताम्, - किमर्भगल्भोक्तिभिः सनमि योषित्सम्भावनयोपहास्यतामात्मा नीयत इति । तथातिप्रगल्भभाषिणी काचिदभिधीयते — स्त्रीवदभिधीयताम् । अन्याभिर्लीलावतीभिः स्त्रीभिस्तुल्यं कथ्यताम् । मातिप्रगल्भोक्तिभिर्योषित्सीमानं हासीरिति । तथा क्लैब्यमाचरन् कश्चिदुच्यते — पुंवद् युध्यस्व । यथातिवृत्तपौंस्ना युध्यन्ते, तथा युध्यस्वेत्यर्थः । तदेवं स्वोचितानुष्ठानत्यागदर्शनाद्

1. 'द' च. पाठः.

आत्मीयाचारोऽप्यप्रसिद्धत्वादुपमया विधीयते इति दृष्टम्। तथाचैकस्योपमानोपमेयभावो न दुर्ज्ञानः ॥ ५७५ ॥

यत्तु प्रागुक्तं पूर्वामवस्थामाश्रित्य तवैव सदृशस्त्वमित्यवस्थान्तरं साम्प्रतिकमुपमीयत इति, तदौचित्यार्थं व्याचष्टे —

सदृशस्त्वं तवैवेति लोके यदभिधीयते ।
उपमानान्तरं तत्र प्रसक्तं विनिवर्तते ॥ ५७६ ॥

सर्वोपमानधर्मातिक्रान्तस्त्वमित्यन्योपमानव्यावृत्त्या स्तुतिपरमेतदभिधानमनन्वयालङ्कारच्छाययेति व्याख्यातमेतत् । तदेवं सर्वत्र भेदकल्पनयोपमानोपमेयभावप्रकल्पनेऽव्याकरणान्तरे नारब्धमिदं सूत्रम् । इहाप्युपमानविवक्षायामनारम्भोऽस्याप्युपगत एव ॥ ५७६ ॥

विवक्षान्तरे त्वारम्भकमिदमित्याह —

युक्तमौपयिकं राज्ञ इत्यर्थस्य निदर्शने ।
उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति पठ्यते ॥ ५७७ ॥

युक्तमिदमुचितमिदं राज्ञो वृत्तं राज्यानुपालनेऽप्युपायभूतमिदमिति राजानमेवार्हति नान्यमिति निश्चितबलाधानख्यापने नास्त्युपमानोपमेयभावविवक्षेति तत्सम्बन्धे विहितस्य वतेर्नायं विषय इति पृथक्सूत्रमत्र प्रत्ययविध्यर्थं पठ्यत इत्यारम्भोऽस्य समर्थितः । अयमाशयः — भवेदुपमानविवक्षायां सिद्धिः । तथाच व्याकरणान्तरेऽस्यानारम्भः । एवमिहाप्यनारम्भः, परमतस्याविरुद्धस्याप्रतिषिद्धत्वात् । अर्हत्वप्रतिपिपादयिषायां त्वस्यारम्भः सफल इति व्याकरणान्तरेऽप्यविरुद्धाविता । अत एव भाष्यकारः प्रयोजनस्थापनादेव विरतो नौपम्याश्रयेण गत्याचख्यौ । इत्थं च वैयाकरणवद् ब्रूहीत्यादावपि यदौपम्यमविवक्षित्वा योग्यतामात्रं प्रतिपिपादयिषितं भवति, तत्रानेनैव वतिरिति सिद्धम् ॥ ५७७ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणप्रस्तावार्थमाह —

प्रसक्तानुप्रसक्तस्तु वतिशेषोऽभिधीयते ।
उपमानाभिसम्बन्धादस्मिन् वतिरुदाहृतः ॥ ५७८ ॥

इह वृत्तिपदविचारः प्राधान्येन प्रस्तुतः । तत्र चोपमानसमासविचारानुषङ्गेणोपमानसम्बन्धे विधीयमानस्य वतेरिहोपन्यासो विचारायेत्युपमानवतिरनुषङ्गायातः प्रसक्तः । तस्यानु पश्चात् क्रमायातोऽनुपमानवतिरपि 'उपसर्गा-

१. 'नमित्यन', २. 'नोपमेयभाववि', ३. 'सत्तु' घ. पाठ.

छन्दसि धात्वर्थे' (५-१-११८) इत्ययमपि शिष्टः प्रसङ्गेन विचारार्थं निरूप्यत इति प्रकरणानुसन्धिः ॥ ५७८ ॥

तत्र अर्थग्रहणं किमर्थम् । न, उपसर्गाच्छन्दसि धात्वविशेषोच्येते'ति भाष्येऽर्थग्रहणमाक्षिप्तम् । तदभिप्रायं व्याचष्टे —

प्रधानकल्पनाभावे गुणशब्दस्य दर्शनात् ।
उपसर्गाद् वतौ सिद्धा धातौ धात्वर्थकल्पना ॥ ५७९ ॥

धातुशब्देन भूवादेर्मुख्यतः प्रत्यायनाद् धातावित्युक्ते तस्य शब्दस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावादन्तरेणाप्यर्थग्रहणं धातुरूपाभ्यासाद् गुणकल्पनया सामर्थ्यात् तत्सहचरितोऽर्थो लभ्यत इति किमर्थग्रहणेनेत्यर्थः । अत एव भाष्यं — 'शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यत' इति ॥ ५७९ ॥

तस्मिन् साहचर्यादभियोग्यतोऽर्थे प्रतिपत्तिः कथम्, अन्यस्यापि धातुसम्बन्धिनः शब्दधर्मस्य धातुना साहचर्यादित्यत आह —

स्वं रूपमिति चैतस्मिन्नर्थस्यापि परिग्रहः ।
रूपवज्ज्ञापितस्तस्मादासन्नोऽर्थो ग्रहीष्यते ॥ ५८० ॥

अन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च स्वं शब्दस्येत्येव स्वत्वेन विशेषितस्य रूपस्य परिग्रहे सिद्धे स्वं रूपमिति रूपग्रहणं रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति ज्ञापनार्थम् । तथाच रूपसमानलक्षणः प्रत्यासन्नतरः सम्बन्धी प्रसिद्धो वाच्योऽर्थ एव ग्रहीष्यते । तावता वाक्यार्थस्योपपत्तौ शब्दधर्मः सम्बन्धी कथमनुरोधाद् गृह्येतेति भावः ॥ ५८० ॥

अत्रोत्तरं भाष्यम् — 'इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थः । क पुनर्धातुकृतोऽर्थः । साधनमि'ति । एतद् व्याचष्टे —

धात्वर्थेनोपजनितं साधनत्वेन साधनम् ।
धातुना कृतमित्येवमस्मिन् सूत्रे प्रतीयते ॥ ५८१ ॥

धातुशब्देन स्वार्थस्यात्रोपलक्षणाद् धातुकृतः क्रियाकृतः क्रियया प्रादुर्भावितोऽर्थोऽत्र निर्दिष्टः । स च साधनं कारकम् । तथाहि — यद्यपि सिद्धस्वरूपं कारकं क्रियां प्रत्युपादीयते साधनत्वेन, तथापि न स्वरूपेण क्रियया साधनं कृतं जनितम्, अपि तु साधनत्वेन, साध्यापेक्षत्वात् साधनमात्रस्य सामान्यस्य कर्मादिविशेषरूपस्य च । क्रिया हि साधनानि प्रवर्तयतीति —

---

१. 'व' ख, पाठ. २ 'षा', ३. 'र्थं' क. पाठः

"प्रवृत्तिरेव प्रथमं कचिदप्यनपाश्रिता ।
शक्तिरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति ॥

इत्यादिना पूर्वमेव निर्णीतमेतत् ॥ ५८१ ॥

यदुक्तमुत्तरपदलोप इति, तत्र कोऽयमनन्वाख्यात सूत्रकारेणोत्तरपदलोपो नामेत्यत आह —

यः शब्दश्चरितार्थत्वादत्यन्तं न प्रयुज्यते ।
विषये[1]ऽदर्शनात् तत्र[2] लोपस्तस्याभिधीयते ॥ ५८२ ॥

इहार्थप्रयुक्तस्य शब्दस्य सत्यर्थे वचनशतेनापि प्रयोगो निवारयितुं न पार्यते, केवलमन्यतो निर्ज्ञातार्थस्य चरितार्थत्वात् कृतकृत्यत्वात् । प्रसरकादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्रत्ययादर्शनवत् सर्वत्र व्यवह्रियते। ततश्च धातुशब्देन क्रियाभिधानात् तत्कृतोऽर्थस्तदुपचारात् स एवेति धातुरेवार्थो धात्वर्थ इति गौणे सामानाधिकरण्ये मयूरव्यंसकादित्वात् सति समासे धातुकृतोऽर्थ इति यद् वस्तु सम्पद्यते, तद् भाष्यकारेण दर्शितम् । यद्वा, धातुस्तदर्थः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्यै साधनस्येत्येवमयं बहुव्रीहिः क्रियते । क्रिया च साधनस्य साध्यत्वादेव प्रयोजनं भवति । तस्मिन् साधने वर्तमानादुपसर्गात् स्वार्थे वतिः ॥ ५८२ ॥

एवमर्थग्रहणसामर्थ्यात् साधनलाभे प्रयोजनमुक्त — 'साधनेऽयं भवल्लिङ्गसङ्ख्याभ्या योक्ष्यत' इति । तत्र शक्तिरूपत्वेन क्रियावयवत्वभूतत्वात् साधनस्य कथं लिङ्गसङ्ख्यायोग इत्यत आह —

क्रियायां साधने द्रव्ये प्रादयो ये व्यवस्थिताः ।
तेभ्यः सत्त्वाभिधायिभ्यो वतिः स्वार्थे विधीयते ॥ ५८३ ॥

साधनशक्त्याश्रयो द्रव्यमत्र साधनशब्देन विवक्षितं, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । तस्मिन् द्रव्ये क्रियासाधनाक्षिप्ते ये वाचकत्वेन प्रवृत्ताः प्रादय उपसर्गास्तेभ्यः साधनक्रियावाचिभ्यः स्वार्थे वतिप्रत्ययोऽयं विधीयते । तथाच सत्त्वभूतार्थाभिधानाल्लिङ्गसङ्ख्यायोग उपपद्यते ॥ ५८३ ॥

तत्रैतत् स्यात् — क्रियाविशेषद्योतका प्रादयोऽवधृताः । नैषां द्रव्याभिधानसामर्थ्यमवधृतमित्याशङ्क्याह —

प्रत्ययेन विना प्रादिस्तत्रार्थेन प्रयुज्यते ।
भेदेन तु समाख्याने विभागः परिकल्पितः ॥ ५८४ ॥

१. 'ये', २ 'त्र', ३ 'त्रैस्ते' च पाठः

वाक्येऽपि नियता धर्माः केचिद् वृत्ताविति शब्दशक्तिप्रतिनियमाद् यद्यपि वाक्ये प्रयुक्तानां प्रादीनां द्रव्याभिधानशक्तिर्नास्ति, तथापि वृत्तिविषये शक्तिरियमवगम्यते । उद्गतानि उद्गतः, निगतानि निवत इत्यखण्डोऽयं शब्दः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यायमानः प्रकृतिभागस्य क्रियासाधनोपसर्जनद्रव्यवचनत्वं प्रत्ययभागस्य च स्वार्थिकत्वं प्रतिपद्यते । इत्थं चोपसर्गाणामत्र वृत्तिविषयेऽयं स्वभावोऽर्थग्रहणेनानुविधीयते, लौकिकस्यैवार्थस्यान्वाख्यानाङ्गभावेनोपादानात् । असति पुनरर्थग्रहणे शब्दे कार्यासम्भवात् क्रिया प्रतीता, अविनाभावात् साधनशक्तिमेवोपलक्षयेत् । अर्थग्रहणात् तु तदभेदापन्नं द्रव्यं प्रतीयते । अन्यथार्थग्रहणमफलं स्यात् ॥ ५८४ ॥

यदि च साधनशब्देन शक्तिमात्रमत्र विवक्षितं स्यात्, तदा—

अनङ्गीकृतसत्त्वं तु यदि गृह्येत साधनम् ।
विभक्तिभिर्नियोगः स्याद् यथैव तसिलादिषु ॥ ५८५ ॥

अनुपात्ताधारे साधनमात्रे गृह्यमाणे ततस्तत्रेत्यादाविवात्यन्तसाधनप्राधान्यायाः शक्तेः शक्त्यन्तरायोगाद् यथायथं विभक्तयो न स्युः सर्वाः । समयादेकवचनमेव स्यात् । ततश्चासर्वविभक्तित्वे अव्ययसंज्ञा प्रसज्येतेति लिङ्गसङ्ख्यायोगो विरुध्येत । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् तु गुणीकृतक्रियासाधनं द्रव्यं प्राधान्येनोपसर्गाणां वाच्यमत्रानुगम्यत इति वत्यन्तस्य सत्त्ववचनतायां यथायथं क्रियासमन्वये सर्वविभक्तियोगादव्ययसंज्ञाभावे उद्गतो निवत इत्यादिबहुवचनान्तप्रयोगोपपत्तिः । 'एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमि'ति चात्र लिङ्गान्तरयोगो 'न' विरुध्यते ॥ ५८५ ॥

सत्त्वमपि स्वरादिषु यैः पाठात् प्रागव्ययत्वमित्यत आह—

पाठाद् यैरविभक्तित्वं प्रत्यन्तेष्वनुगम्यते ।
तेषामुद्वत इत्यत्र वक्तव्या साविभक्तिता ॥ ५८६ ॥

अविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनं तन्निबन्धनमव्ययसंज्ञा कथ्यते । तथा च स्वरादिपाठादव्ययत्वेऽविभक्तित्वं विभक्त्यदर्शनमिति सामर्थ्यात् तन्निबन्धनाव्ययसंज्ञा पाठाद् यैरङ्गीक्रियते तेषां मते, उद्वत इत्यत्राव्ययत्वाल्लोपे प्राप्ते सविभक्तिता वक्तव्या प्रतिपाद्या । तथाह्यर्थग्रहणसामर्थ्यादव्ययत्वं न भवति । अन्वर्थसंज्ञा हि

१ 'म न्ना'. २. 'नु भे' घ. पाठ. ३ 'मति' क. पाठः.

सालिङ्गासङ्ख्यत्वेऽवतिष्ठते । अत्र च साधनस्य द्रव्यस्य ग्रहणात् सत्त्ववचनत्वात् तदभाव इत्यर्थः ॥ ५८६ ॥

तदेवं वति. परीक्षित । तत्प्रसङ्गेन तत्रत्यमन्यदपि विचार्यते—वाक्यकार पपाठ—'स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसङ्ख्यानमि'ति । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' (४-१-८७) इत्यवधिविशेषोपादानेन प्राग् भवनात् प्रकृतिविशेषादस्मान्नञ्स्नञावुपदिश्यमानावपस्मादिष्वर्थेषु-रसर्गप्रत्ययान् बाधिष्वा यथा भवतस्तथा वत्यर्थेऽपि वर्ति बाधित्वा स्यातामिति स्त्रीवत् पुंवदिति सिद्ध्यर्थं वतिरत्रोपसङ्ख्येय । तत्र वतीति वतिसहचरितस्यार्थस्याधिकरणत्वेन निर्देश । यद्वा वतौ विधेयत्वाने स्त्रीपुंसाभ्यामप्यसौ विधेय इत्यर्थः । भावलक्षणे सप्तमीयम् । एतस्य वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यानमुक्तम्—'आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत' इति । यदयं स्त्रिया पुंवदिति निर्देशं करोती'ति ।

एतद् व्याचष्टे—

वत्यर्थं नावगाहेते पुंवदित्यस्य दर्शनात् ।
नञ्स्नञावपवादस्य बाधकं तन्निपातनम् ॥ ५८७ ॥

'स्त्रियाः पुंवद्—' (६-३-३४) इत्युच्चारणाद् वत्यर्थादुत्कर्षौ नञ्स्नञौ-ज्ञायेते । यदि ह्येतौ वत्यर्थमवगाहेयाताम्, अपवादेन निवर्तितो वतिर्न श्रूयेत । श्रुतस्तु नूनमेतावेतमर्थमुत्क्रामतो, येनानयोर्विषये उत्सर्गः श्रूयत इति ज्ञापयति । ननु च पुंवदिति निर्देशाद् वतिरप्यस्तु, यथाप्राप्तौ च नञ्स्नञावपि वत्यर्थेऽधिकारेण प्रतिपादितसंनिधानौ भवेतामित्याशङ्क्योक्त बाधक तन्निपातनमिति ॥ ॥ ५८७ ॥

कथमस्य बाधकत्वमित्येतदेव व्यक्तयति—

एतमुत्क्रामतो नूनं वत्यर्थं नञ्स्नञाविति ।
तयोः प्रवृत्तावुत्सर्गो बाधनान्नोपपद्यते ॥ ५८८ ॥

अपवादविषये प्रवृत्तिरुत्सर्गस्योपलभ्यमानान्यथानुपपत्त्यापवादमपावर्तयति तत[^1] । अन्यथा सत्येनापवादेनात्रावश्यमुत्सर्गो वराकस्तत्र कथं प्रवर्तेतेति बाधकत्वनिश्चयोऽस्य । अप्राप्त्यनुमानं हि बाधा । तत्र यथापवादः स्वरूपनिर्वृत्तौ ससंरम्भोऽपि सामान्यविधेः स्वविषयेऽप्राप्तिं सूचयति, यथा निपातनमात्मस्वरूपप्रतिलम्भ-

१- 'मयतो' ङ पाठ . २ था' घ पाठ .

व्यापृतमपि यथाप्राप्तबाधने पर्यवस्यति, तथा सर्वादिवार्त्तिके निपातनमप्येवंजातीयकमिति बाधकानि निपातनानि व्यवस्थापितानि । अतश्च वत्यर्थे पौंस्नामित्यादिप्रयोगोऽसाधुः ॥ ५८८ ॥

'एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यती'ति चोदयित्वा 'योगापेक्षं ज्ञापकमि'ति भाष्यम् । तद् विवृणोति—

नञ्स्नञौ विहितौ येन स योगो नावगाहते ।
वतिप्रकरणं तद्धि लिङ्गमेवं समर्थ्यते ॥ ५८९ ॥

सामान्यतो दृष्टमिदं लिङ्गमनुमानं ज्ञापकम् । तथाहि—'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' (४-१ ८७) इति यो योगः स वत्यर्थं नाक्रामतीत्येवंव्यापारमिदं लिङ्गमुपपाद्यते । वतिप्रकरणमिति । 'तेन तुल्यं'—(५-१-११५), 'तत्र तस्येव (५-१-११६) 'तदर्हम्' (५-१-११७) इति सूत्रत्रयविहितेऽपि वतावर्थे नञ्स्नञावुत्क्रामत इत्यर्थः । तथाचैतान् योगानपेक्षत इति योगापेक्षं तज्ज्ञापकं सूत्रम् । ततश्च वत्यर्थे नञ्स्नञोरभावात् स्त्रीवदित्यपि सिध्यति, विशेषनिरपेक्षस्य लिङ्गस्य ज्ञापकस्यत इति सिद्धम् ॥ ॥ ५८९ ॥

यदेवमुपमानप्रसङ्गायातं वतिनिरूपितः । इदमिदानीमुपमानविचारे परीक्षणीयम् । यदनेकानामुपमेयानामुपमानं यदेकमुपादीयते, तदा किमुपमेयभेदमनुवर्तते तन् । अथाभिन्नमेवोपकाराय प्रभवतीति संशीतावाह—

अभेदेनोपमानस्य भिन्नार्थोपनिपातिता ।
ऊहस्तथोपमानानामङ्गत्वेनोपलभ्यते ॥ ५९० ॥

इह प्रधानानुग्रहाय गुणाः प्रयुज्यमाना यथानुग्रहो भवति प्रधानस्य तथैवात्मरूपमनुवर्तन्त इति न्यायः । एकत्वेनैव तु स्वधर्मेण युक्तं शक्नोत्युपमानमुपमेयमनेकमुपकर्तुमिति किमनुरोधाद् भेदमवलम्बेत । अत एव विकृतावुपमेयभेदेऽपि प्रकृतिगतमेव वचनमभिन्नार्थविदकमुपमानमित्यूहो यथोपमेयं वचनभेदो न दृश्यते । तद्यथा—अङ्गानामूहाभावोऽङ्गिभेदादेव निर्ज्ञानभेदत्वात् सङ्ख्यान्तरपरिणामस्य कृतकृत्यत्वादिति सम्बन्धाबाधनमेवात्र । तथाचोहविदामाम्नाय—

"अङ्गानि जातिनामानि उपमा इन्द्रियाणि च ।
एतानि नोहं गच्छन्ति अद्रिगौ विषमं हि तत् ॥" इति ।

१. 'ये', २ 'प' ग. पाठ.

तत्रोहोपात्तमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमुदाह्रियते। अङ्गानामनूहो यथा— *'यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहताग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमोचयतु' इत्यत्रैकपशुके प्रकृतियागे उर इत्येकवचनमङ्गनाम। द्विपशुकेऽपि विकृतियागे अस्योहाभावात् पशू इत्याहंसातामिति चास्यैव विपरिणामो न पुनरुरसी इति विपरिणम्यते। अङ्गिभेदादेवाङ्गानां सङ्ख्याभेदस्यावधारणादिति चात्र न्यायः। एवं बहुपशुकेऽपि विकृतियागे पशव आहंसतेत्यूह्यते, नोरांसीति। तद्वदुपमानानामनूहो यथा— 'कश्यपे वां सा अच्छिद्रे श्रोणी कवषोरू सेकपर्णे'त्यादि अभेदेनैवोपमातुं शक्तेरुपमानवचनानां कश्यपकवषसेकानां कृष्णमरस्यजातीयकरवीरवाचिनां यथोपमेयलिङ्गसङ्ख्यान्तरविपरिणामो न भवति ॥ ५९० ॥

एवमूहाभावो न्यायविदां प्रसिद्धोऽनभेदेनोपमानस्य संवादक उक्तः। शाखान्तरमप्याह—

गवेधुके चरौ दृष्टा गोविकर्ताक्षवापयोः।
पशू रुद्र इव हेतावित्येकवचनश्रुतिः ॥ ५९१ ॥

'रुद्र इवैतौ गोविकर्ताक्षवापौ पशू अभिमन्येते' इति वेदे श्रूयते। तथाहि—गवेधुना तृणजातिविशेषेण संस्कृते चरौ प्रकृते गोविकर्ताक्षवापयोर्विशसित्रोरियमुपमा रुद्र इवैतौ विशसितारौ गोविकर्ताक्षवापौ। गा विकृन्ततीति गोविकर्तः, अक्षान् वपतीत्यक्षवापः, तन्नामानौ पशूनां विशसितारौ। तौ चोपमेयावेकवचनान्तेन रुद्रशब्देनोपमानेनात्र दृष्टौ। तथा चैकवचनश्रुतिरियं रुद्र इति दृष्टास्मिन्नाम्नाय इत्यस्मादप्याम्नायादुपमानम् 'उपात्तैकसङ्ख्यमेवानेकमप्युपमेयमुपसंस्करोति' इति निश्चीयते ॥ ५९१ ॥

यदि पुनरुपमेयभेदेनोपमानं भिद्येत, तदा—

उपमानस्य भेदाच्च बहुषु स्यादसौ विधिः।
काश्यपा इति लोपः स्यात् तथा प्रतिकृतिष्वपि ॥ ५९२ ॥

'यञञोश्च' (२-४-६४) इति बहुषु लुगुच्यते। तत्र चोद्यते—बैदस्य बैदयोर्वापत्यानि बहूनि माणवका विदा इत्यत्राय् यो बहुष्विरयर्थे व्याख्यायमाने बहुषु लुङ् न प्राप्नोति। अत्रो बैदस्य बैदयोरित्येकद्वयोरुत्पत्तेः। अत उक्तं 'मा भूदेवम्। अगन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति'। तत उक्तं—नैवं शक्यम्।

'यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते। अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः' इति मुद्रिततैत्तिरीयसंहिता।

इहापि स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । कश्यपस्यापत्यं काश्यप-बिदाद्यञ् । काश्यप इव प्रतिकृतयः काश्यपा इति 'इवे प्रतिकृतौ' (५-३-९६) इत्युत्पन्नस्य कनो देवपथादित्वात् 'जीविकार्थे चापण्ये' (५-३-९९) इति लुपि कृते प्रतिकृतिबहुत्वेऽनन्तस्य वर्तमानत्वादनन्तं बहुष्विति लुक् स्यात् । तथाच कश्यपा इति प्रतिकृतिषु साधुः स्यात् । न चेष्यते । काश्यपा इत्येवेष्यत इति अत्र यो बहुष्विति स्थापितम् । 'येऽस्यापत्यानि विदा इत्यत्र तु 'एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि' इत्युक्तत्वाद् अलोपः । यदि चात्रोपमेयभेदादुपमानभेदस्तदा प्रतिकृतीनामुपमेयानां बहुत्वादुपमानं काश्यपोऽपि भिन्न इति बहुत्वेऽयमत्र स्यात् । तथाच अन्यो बहुषु इत्येतदप्यत्र लुक् प्रसज्येतेति भाष्यविरोधः । कश्यपा इति प्रतिकृतिषु चानिष्टप्रयोगप्रसङ्गः । तस्मादुपमेयभेदेऽपि नोपमानं भिद्यते ॥ ५९२ ॥

नन्वेवं काश्यप इव प्रतिकृतय इति विग्रहेऽपि प्रत्ययस्य लुपि युक्तवद्भावादेकवचनमेव स्यादित्याह—

एवं तु युक्तवद्भावादेकवचनं भवेत् ।

एवमित्युपमेयभेदेऽप्यजहदेकसंख्यस्योपमानस्य प्रवृत्तौ प्रतिकृतिबहुत्वेऽप्येकवचनमतिदेशादनिष्टमापद्येत ॥

अत्र परिहारमुपक्षिपन्नाह—

लुम्मनुष्ये यथोक्तं स्याल्लिङ्गसंख्यस्य सिद्धये ॥ ५९३ ॥

'लिङ्गसिद्ध्यर्थं लुम्मनुष्ये' इति वार्त्तिके लिङ्गग्रहणात् केवलात् वचनमत्र प्रकरणेऽनिर्देशात् भवतीत्यवसीयते । अन्यथा लिङ्गवचनसिद्ध्यर्थमित्येव ब्रूयात् । तस्माल्लिङ्गस्यैवास्य सिद्ध्यर्थमेवमभिधानं स्यात् । संख्या तत्र इत्यभिधेयाश्रयेणैव वचनं भवति । यथात्र मनुष्यो मनुष्यौ चञ्चे मनुष्याश्चञ्चा इति मनुष्यसंख्यैव । लिङ्गं तु चञ्चाश्रयम् । एवं काश्यपा इत्यत्रापि पुंलिङ्गनिर्देशाद्, वचनं तु प्रतिकृतिगतमेव ॥ ५९३ ॥

नानाभूतेषु परिच्छेद्येषु प्रतिकृतिरूपेष्वभिन्नं वा कन उत्पत्तिनिमित्तमुपमानमत्र व्याप्रियते, प्रत्युपमेयं वा भिन्नमिति द्वौ पक्षौ स्तः । तत्राभिन्नस्य व्यापारे प्रतिकृतिबहुत्वे 'लुपि युक्तवद्'(१-२-५१)इति युक्तवद्भावो नियत एव प्रवर्तते । तथाचेष्यत एवेति न काचिदनिष्टापत्तिः ॥ ५९४ ॥

यदा पुनरुपमानं भेदेनोपमेयं प्रति वर्तते, तदा काश्यपा इति सिद्धिरित्याह—

यदा प्रत्युपमेयं तु तदेकैकमवस्थितम् ।
तदा बाह्यार्थभेदेन तद्धितान्तं प्रतीयते ॥ ५९५ ॥

उपमेयभेदे प्रत्येकमुपमानं यदा परिच्छेदाय प्रवर्तते तदा प्राथमकल्पिकेऽर्थे भेदो नास्ति । तथाच काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः । एवं द्वितीयोऽपि काश्यपस्तृतीयोऽपि काश्यप इति प्रत्येकमभिसंबन्धान्नानात्वमत्र नास्ति । केवलमेतत् तद्धितान्तं लुप्तप्रतिकृतिप्रत्ययं शब्दरूपं प्रचीयते प्रचयमनेकत्वमापद्यते । तथाहि—सरूपाणामेकशेषदर्शने काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपा इति बहुत्वेन संबध्यते । न चेदानीमतिदेशशास्त्रस्य लुपि युक्तवद् (१-२-५१) इत्यस्य व्यापारोऽस्ति, वृत्तत्वात् तद्व्यापारस्य । यदा तु काश्यप इवायं प्रतिकृतिसमूह इति प्रथममेव प्रत्ययस्तदास्य व्यापारः । तदा हि युक्तस्य संख्याभेदोऽस्ति तन्निबन्धनम् । इदानीं तु प्रतिकृतीनां प्रचय इत्यन्योऽयं बाह्यार्थभेदनिबन्धनः संख्याभेदो न निवर्तते ॥ ५९५ ॥

ननु चैवमपि लुबर्थ एवायं प्रतीयमान इति युक्तवद्भाव कस्मात्त भवतीत्याशङ्क्य निदर्शनद्वारेण व्युत्पादयति—

यथा समूहप्रचये द्विगूनां भिन्नसंख्यता ।
पञ्चपूल्यादिषु तथा लुबन्तप्रचयो भवेत् ॥ ५९६ ॥

पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूलीति 'द्विगुरेकवचनम्' (२-४-१) इति कृते एकवद्भावे, पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली चेत्येकशेषे पञ्चपूल्य इति बहुत्वे पुनरेकवद्भावः कस्मान्न भवतीति चोद्ये, 'न वान्यस्यानेकत्वादि'त्युत्तरमुक्तम् । अयं हि न द्विगुरनेकार्थाभिधायी, किन्त्वन्यस्यैकशेषशब्दस्येदं बहुत्वम् । द्विग्वर्थस्य ह्येकवद्भाव आरब्धः । अकृते चैकशेषेऽर्थान्तरानपेक्षस्य द्विगोरेव योऽर्थस्तत्रैकवद्भावः । स एव हि द्विग्वर्थो न्याय्यः । कृते त्वेकशेषे द्विग्वर्थसमुदायस्य प्रचितस्य द्विग्वर्थादन्यत्वादन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विग्वर्थे चरितार्थत्वादेकवद्भावस्य पुनरप्राप्तिः । एवमिह लुपः सोऽर्थो, यो लुबन्तादेव प्रतीयतेऽन्यानपेक्षादित्येकशेषे कृते शब्दान्तरत्वादन्तरङ्गे चरितार्थो युक्तवद्भावो बहिरङ्गेऽत्र प्रचयबहुत्वे न प्रवर्तते ॥ ५९६ ॥

तदत्र दृष्टान्तोऽयमसदृश इत्याह—

प्रचये भिद्यमाने तु संख्या पूलेषु भिद्यते ।
अर्थभेदो लुबन्तेषु नैवं कश्चन दृश्यते ॥ ५९७ ॥

पञ्च पूलाः समाहृताः पञ्चपूलीति योऽर्थो द्विगोरवधार्यते, नासावेव पञ्चपूल्य इति प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते । पूर्वत्र हि पञ्चसंख्यावच्छिन्नोऽर्थः । एकशेषे तु पञ्चदशसंख्यावच्छिन्नः । द्वयोरेकशेषे तु पञ्चपूल्याविति दशसंख्यावच्छिन्नः । तस्माद् द्वित्वबहुत्वादीनां प्रचये भिद्यमाने द्विगर्थसंख्याया अन्यैव संख्या जायते । तथाच नायं द्विग्वर्थ इति शक्यते वक्तुम् । पञ्चसंख्यावच्छिन्नसमाह्रियमाणार्थवाचकत्वादेव द्विगोरिति युक्तोऽत्र 'न वान्यस्यानेकत्वादि'ति परिहारः । इह तु लुबन्तविषये न कश्चनार्थस्य भेदः । य एव ह्यर्थः प्रत्येकमुपमानसंबन्धे प्रचयविवक्षायामेकशेषे कृते , स एवैकस्याप्युपमानस्य बहुषूपमेयेषु संबन्धे प्रथमत एव बहुवचनस्य प्रवृत्तौ । तथाचार्थभेदाभावादत्र प्रचयार्थोऽपि लुबर्थः शक्यते वक्तुमिति तत्र वचनातिदेशः स्यादेव । ननु चास्त्येवात्रार्थभेदः । तथाहि —— प्रत्येकं प्रतिकृतीनामुपमानसंबन्धे सत्येकशेषेण बहुवचनान्तप्रयोगे प्रतिकृतेरेकैकस्याः काश्यप उपमानत्वेन प्रतीयते । अभिन्नस्य तूपमानस्य बहुषूपमेयेषु संबन्धे प्रतिकृतिसमूहस्यैकः काश्यपः प्रतीयेतोपमानमिति प्रतिकृतीनां परिच्छेद्यत्वाविशेषेऽप्यस्ति भेदः । सत्यमेतावानस्ति विशेषः । किन्तु लुबन्तस्यार्थोपगमात्लुपा संम्बन्धित्वेन प्रचयोऽप्यर्थोऽवच्छेदमर्हत्येव । तथाहि —— य एव लुबन्तवाच्यः प्रतिकृतिरूपोऽर्थः स एव प्रचये बहुत्वमापद्यते नान्यः । किञ्च काश्यप इव काश्यप इत्यत्र प्रयोजनाभावादतिदेशो न प्रवर्तते, द्वयोरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेकार्थत्वात् । तथाच प्रचयविवक्षायामेव युक्तवद्भावेन कृत्यम् । काश्यप इव प्रतिकृतय इत्यत्रापि हि प्रतिकृतीनामुपमेयानामेकदोपादेव बहुत्वमवधार्येत इति बहिरङ्ग एवार्थे संभवति युक्तवद्भावः प्रवर्तेतैव । तस्मात् प्रकारान्तरेणात्र काश्यपा इत्यस्य सिद्धिर्वक्तव्या । नं त्वेकशेषेणाप्यत्र सिद्धिः ॥ ५९७ ॥

तत् प्रकारान्तरमाह—

येषूपमेयवचनः शब्दोऽन्यो न प्रयुज्यते ।
उपमानस्य तत्रान्यैः संख्याया भेद इष्यते ॥ ५९८ ॥

१. 'प' प. पाठः

येषु लुब्न्तेषु उपमेयवचनः परिच्छेद्यभूतप्रतिकृत्यर्थः शब्दो लुबन्तादन्यो नोच्चार्यते तत्रोपमानस्य काश्यपस्य संख्याभेद दृश्यते, भिन्नमत्रोपमानं प्रवर्तत इत्यर्थः। तथाह्युपमेयवचनस्य शब्दस्योपादाने सत एव बहुत्वावगतेरुपमानमभिन्नमेवोपमेयोपकाराय प्रभवति । तद्यथा काश्यप इव देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा इमाः प्रतिकृतय इत्यादौ । यदा तूपमेयवाची शब्दो न प्रयुज्यते, तदा काश्यप इत्युक्ते सन्देहः, किमेकस्याः प्रतिकृतेरिदमुपमानमुतानेकस्या इति । अनेकस्यां ह्युपमाने युक्तवद्भावेन काश्यपशब्दस्यैकवचनान्तस्योपपत्तेः। तस्मादत्रोपमेयभेदपरिच्छेदायोपक्रम एव काश्यप आत्मभेदमुपमानभूतः प्रतिपद्यत इति काश्यपाः प्रतिकृतय इति सिद्धम् । अन्यैरिति चात्र वचनं मतान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५९८ ॥

अत्रैवार्थे निदर्शनमाह —

यथा गुडतिलादीनां प्रयोगादेकसंख्यता ।
पाकादेरप्रयोगे तु भिन्नसंख्याभिधीयते ॥ ५९९ ॥

गुडतिलतण्डुलानां पाकस्ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इत्यादौ पाक्यादिबहुत्वादेवावधृतनानात्वः पाकादिरेकत्वेनैव निर्दिश्यते । यदा तु पाक्यभेदावधारणनिमित्तः स्वाश्रयभेदावधारणनिमित्तश्च शब्दान्तरप्रयोगो नास्ति, तदा पाको राग इत्युक्ते सन्देहः, किमेकपाक्यद्रव्यगतोऽयं पाकोऽथानेकगतः,तथा किमेकाधारोऽयं रागोऽथानेकाधार इति । निश्चयप्रतिपत्त्यर्थं पाकौ पाकाः, रागौ रागा इत्यनेकत्वसंख्यायुक्त एवार्थः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ ५९९ ॥

एवमिहापाति दार्ष्टान्तिके योजयितुमाह—

यः संबन्धिगतो भेदः स प्रयोगे प्रतीयते ।
संबन्धिनामतो भेद उपमेयेन गम्यते ॥ ६०० ॥

यः स्वतो न भिद्यते, अपितु संबन्धिभेदाद् भेदमवलम्बते, स संबन्धिवचनस्य प्रयोगे भेदप्रतीतिमासादयति पदार्थः । तद्यथा—गुडादीनां प्रयोगे पाकादिः । अप्रयोगे तु संबन्धिवचनस्य यथा पाकादेर्विशेषो नावधार्यते, तथा प्रतिकृतिवचनस्याप्रयोगे तद्गतो भेदो विशेष उपमेयपरिच्छेदे नावधार्यत इति तदर्थमुपात्तभेदमेवोपमानं प्रवर्तते । तथा च भिन्नेनोपमानेनोपमेयस्य भेद आवेद्यत इत्यर्थः ॥ ६०० ॥

१. 'त प्रह्न', २. 'स्यादि ह्य' ग घ पाठ. ३ 'तो भि' ग. पाठ.

एतदेव स्पष्टयति—

तस्मात् सामान्यशब्दत्वप्रसङ्गविनिवृत्तये ।
उपमेयगता भेद उपमानेषु दृश्यते ॥ ६०१ ॥

सादृश्यं दृश्यतेऽस्य मात्र प्रतीतेन, न नियमेन प्रतिकृति । सत्यामपि चोपमानस्यापमानिपत्तनेनाने सामान्यस्योपमेयस्याप्रगमात् सामान्यशब्दत्वमुच्यते । ततश्च तत्परत्वायोपमानपमेयाप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानानुयायित्वाद् गुणानामुपमानसम्बन्धे भेदम् ॥ ६०८ ॥

उपमाया एव स्वरूपान्तरं दर्शयन् प्रधानाद्वा सा स्वराद् समस्तस्याप्रयोग इत्यापादितान् व्यवहाराणां तदुक्तं प्रतनम्—

उपमानं समस्तानामभिन्नं दृश्यते क्वचित् ।
भिन्नानामुपमेयानामेकं चोपमीयते ॥ ६०२ ॥

इह कदाचित् समुदितानामेकमुपमानमुपमेयानां, कदाचित् तु नानाभूतानां प्रत्येकमुपमानप्रवृत्तिरिति क्रमम् ॥ ६०२ ॥

पक्षे पक्षं दर्शयति—

यथा गरुड इत्येतद् व्यूहापेक्षं प्रयुज्यते ।
श्येनेन चन सादृश्यं नन्तेनेन हस्तिनाम् ॥ ६०३ ॥

गनाना संनिवेशविशेषो गरुडोपमीयते, गरुड इवेमे हस्तिन इति । एवमश्वाना रचनाविशेषो मकरेण, मकर इवेमे वाजिन इति । तथा श्येन इवेमा इष्टका इति । यत्रार्थ गरुडव्यूहादि संनिवेशविशेषो रचनाभेदे संनिकादे परिकल्पित इत्यत सन्निवेशविशेषोपमातु, एकवचनान्त एव गरुडशब्द प्रयुज्यते । तथाहि—गरुडाकारतो गना गम्यन्त इति संस्थानविशेषो गरुडेन परिच्छिन्नो भवतीति सन्निवेशाद्रन भेदो न भवति । न हि गरुडस्योपमेया गजा सम्बन्धिन । अपि तु तद्व्यूह । यदा तु गरुडा इवेमे हस्तिनो मकरा इवेमे वाजिन इति बहुवचनप्रयोग, तदा प्रत्येकं हस्तिनामश्वाना चोपमेयत्वं प्रतीयेत । तथा च शीघ्रतया शक्तिना साहच्येनोपमानत्वमवगम्येत, न तु व्यूह परिमेयोऽवधार्यते ॥ ६०३ ॥

• तम इ पठ ८ ग व्यू' घ पात् ।

एवमिहापि —

एकस्यापि प्रतीयेत भिन्ना प्रतिकृतिः सह ।
काश्यपस्येति तेनायं प्रत्येकमवतिष्ठते ॥ ६०४ ॥

यदि काश्यप इवेमा प्रतिकृतय काश्यप इत्येकवचनान्तमुपमान प्रयुज्यते, तदा गरुडस्येव हस्तिनो व्यूहेन तुल्या काश्यपस्य नानाभूता प्रतिकृति केनचित् सनिवेशादिना धर्मेण सह तुल्या विज्ञायेत । न तु प्रत्येकमुपमान गम्येत । सहशब्दस्तुल्यार्थ । तद्योगे काश्यपस्येति षष्ठी । तस्मात् प्रत्येकमुपमानभावप्रतिपत्त्यर्थमत्र काश्यपशब्द प्रत्युपमेय भेदेनैवावतिष्ठते । पूर्वत्र दर्शने उपमेयशब्दस्याप्रयोगे उपमेयभेदावगमायोपमान पारार्थ्यादात्मभेद प्रतिपद्यत इत्युक्तम् । इह पुन सत्युपमेयशब्दप्रयोगे भेदेनौपमानस्य दृष्टत्वात् प्रत्युपमेयमेकैकमुपमानमिति प्रतिपत्त्यर्थमुपक्रम एव भेदमुपमानमुपादत्त इति दर्शनभेद ॥ ६०४ ॥

इदानीमेकेन समुदितानामुपमाने निदर्शनान्तर प्रसिद्धतरमाह —

मेघाः शैल इवेत्युक्ते समस्तानां प्रतीयते ।
सादृश्यं गिरिणैकेन प्रत्येकं तेन भिद्यते ॥ ६०५ ॥

शैल इवामी बलाहका महापरिमाणा नानाविधरागविच्छुरितानेकसस्थानशिखरत्वादिति पर्वतेनैकेन वलाहकानामुपमीयमानत्वे समुदितानां गिरितुल्यत्वमवधार्यते, न तु प्रत्येकम् । न ह्येकैको मेघ पर्वतसदृशोऽनेकवर्णविच्छुरितानेकसस्थानशिखरत्वादिपर्वतसाधारणधर्माभावादेकैकस्य । समुदितानामेव हि तथाभाव । यत एवमेकवचनान्तमुपमानमनेकस्य समुदितस्य स्यात्, न प्रत्येक, तेन कारणेन सत्युपमेयशब्दप्रयोगे सम्बन्धिन उपमेयस्य समुदितस्यैकस्याभावात् सम्बन्धिभेदानिश्चयात् पाकादिवदुपमानस्यात्मोऽनवधारणात् प्रत्येकमुपमानसम्बन्धप्रतीत्यर्थमिद काश्यपलक्षणमुपमानमुपक्रम एवात्मभेद प्रतिपद्यत इत्यर्थ । तदेव विवक्षितार्थप्रतीत्यर्थ काश्यपा इति बहुवचनप्रयोगोऽवस्थापित । नन्वेवमुपक्रम एव भेदप्रतिपत्तेरञो बहुपूत्पत्ति स्यादित्यञो बहुष्वित्येव लुगत्र प्राप्नोति । नैष दोष । अनेकत्व एव ह्यर्थ उत्पद्यते । तथाच युक्तवद्भावादेकवचन प्राप्तमित्येकशेषेण बहुवचन समर्थितम् । तत्रापि च युक्तवद्भावस्य प्राप्तिमाशङ्क्योपमेयभेदप्रतिपत्त्यर्थं बहुवचनमिद समर्थितम् । तथाच विवक्षितार्थप्रतिपादनानुरोधाद् युक्तवद्भावायात वचनमत्र बाध्यते । एतमेव च न्याय गर्भीकृत्य 'हरीतक्यादिषु

१ 'स्यापि भा' घ. पाठ.

न्यति' इत्युक्तमिनीदमपि तेन द्रष्टव्यम् । अनन्तरे यञ् नदुर्ण इत्यपि नाश्रीय-माणेऽत्र नुगमगतो भाष्येऽभिहित । तथाहि—'यञञोश्च' (२-४-६४) इत्यत्र 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' (२-४-६३) इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्गार्ग्यस्य नापत्य-स्त्रीपत्यस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणादनन्तरे यञ् नदुर गोत्रमित्याश्रयणात् प्रतिकृति यदुरस्य गोत्रत्वाभावाल्लुगविषयोऽयम् । इत्थं च कृत्वा नैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि माणि विग्रा इत्यत्राप्यनन्तरस्य गोत्रत्वे वर्तमानत्वादनेनैव लुक् सिद्ध इति एकवचनद्विवचनान्तस्य च मतृणां यूनीत्येतद्वाग्ग्रहणमिति भाष्ये सिद्धान्तोऽवस्थापित । गार्ग्यस्य हि गोत्रस्य 'यञञोश्च' (२-४-६४) इत्यत्र ग्रहणात् युनापि गोत्रमिति । गतमेतत् ॥ ६०५ ॥

इदानीमुपमानप्रसङ्गेन 'समासाच्च तद्विषयात्' (५-३-१०६) इत्ययमिवार्थविषयश्छ विधिर्निरूप्यते । तत्र 'तद्विषयता तु प्रतिनिर्दिश्यते' इति भाष्यम् । तत्रनाग्ना प्रधानतया समुदित । समासप्रधानाप्रधान, प्रत्ययप्रकृतिनिचय गुणभावादिनाथाऽपि छविधौ गुण भावादप्रधानं इत्यवयवस्यासम्भवात् कस्य परामर्श इति प्रश्न । अत्रोत्तर छप्रत्यय इति । स एव हि विधेयत्वात् प्रधान सर्वनामसम्बन्धयोग्य इत्याशय । अत एवोक्तम्—'कथं समासो नाम छविषय स्यादि' ति । भवेत् प्राधान्या उभयपरस्य परामर्श तन्निवर्थस्यागतिरिति । यथाहि छप्रत्ययो विषयो यस्य तस्मात् समासाच्छप्रत्ययो भवतीत्यर्थ सम्पद्यते । समासस्य कथं छप्रत्ययो विषय स्यात् । न हि शब्द शब्दस्य विषयो भवति । अर्थ एव हि शब्द स्याभिधेयो विषयो न्याय्य । शब्दस्त्वनुकरणस्य प्रत्ययो भवेद् विषय । न च समास छस्यानुकरण, स एव हि यथा स्यात् । अथाप्रधानमाश्रय — अत एवमासा विषयार्थ इति छप्रत्ययादन्यत्र यस्य समासस्याभाव, स छविषय समास इति । एतदुक्तमित्याह—

छापेक्षा तद्विषयता विधेयत्वान्न गम्यते ।
काकतालीयमित्यत्र प्रसिद्धं ह्युपलक्षणम् ॥ ६०६ ॥

य समासश्छप्रत्ययादन्यत्र न भवति, स तद्वो भवतीत्येव छप्रत्ययापेक्ष समासस्य तद्विषयत्व न घटते । काकतालीयमित्यत्र व्युत्पाद्यते । यस्माद् यन्निर्ज्ञात, तदन्यस्य ज्ञप्तिहेतुरुपपद्यते । छप्रत्ययोऽनेनैवेदंप्रथमतया विधेय इत्यप्रसिद्धममुमुपाश्रित्य विशेषण कथमेतद्विषयतया प्रवृत्तिभूत. समासोऽवच्छेत्तु पार्यते । यदि हि छप्रत्ययो लक्षणान्तरेण स्वभावस्वरूपो भवेत्, तदा तत्र नियतत्व प्रकृतेः समासस्यावधार्यं प्रत्ययविध्यर्थमुपादान युज्यते । न तु लक्षणान्तरेण छो विहितः । इदमेव ह्युत्पत्तिनास्यमस्य । तथाच प्राक् छविधे समासस्य छविषयत्वमसिद्ध कथमनूद्यते । अथ भाव्यवस्थाश्रयेण छविषयत्व समर्थ्यते, तदा

१ 'नमित्य', २ 'स छस्या' क पाठ ३ 'ये य' ग पाठ

किमनेनोक्तेन । यस्मात् समासाच्छो विधास्यते, स चेच्छविषयो भवति, तस्माच्छप्रत्ययो भवतीत्येवमर्थे विज्ञायमाने न कश्चित् प्रकृतेरुपकारोऽभिहितो भवति । छप्रकृतेः समासस्य छविषयत्वाद्व्यभिचाराद्व्यवच्छेद्यस्य विशेषणविषयस्य सिद्धस्याभावात् ॥ ६०६ ॥

ननु च भाव्यवस्थाश्रयेण विशेषणस्यास्ति प्रयोजनम् । तथाहि— छविषयत्वेन समासस्य विशेषणे विषयार्थस्यानन्यप्रभावरूपत्वाच्छप्रत्ययस्य साधुत्वज्ञापनार्थः समासस्यास्य स्थापितो भवतीत्याशङ्क्याह —

राजाश्वादिश्च विषयः स्यादन्यो वेत्यनिश्चितम् ।
तेन छस्य विधानात् प्राग् व्यपदेशो न विद्यते ॥ ६०७ ॥

तद्विषयादित्यनेन छविषयः समासोऽविशेषेणोपादीयमानः सर्वो राजाश्वादि प्रसिद्धो विधास्यमानः छप्रकृतित्वादेव छविषयोऽन्यो वा प्रकारान्तरेण सम्भाव्यमानश्छविषयो गृह्येतेत्येतावन्नावधारितम् । येन प्रसिद्धस्य निश्चितच्छविषयत्वप्रणालिकया साधुत्वं ज्ञाप्येत । समासस्य प्रकारान्तरेण हि छविषयत्वानुपपत्तेश्छप्रत्ययप्रकृतित्वादेव समासस्य तद्विषयत्वम् । इत्थञ्च सर्वस्यैव समासस्य प्रकृतित्वोपपत्तौ किमनेन विशेषणेन व्यवच्छिद्येत । न च सर्वस्य समासस्य छप्रत्ययादन्यत्रासाधुत्वमेव ज्ञाप्यते । अनिष्टेः । न चानिष्टार्था शास्त्रप्रक्लृप्तिर्न्याय्या । तदित्यस्य तु परामर्शनीयमन्यत् कल्प्यताम् । तस्माच्छविधेः पूर्वं नियतस्य समासस्य प्रसिद्धतद्विषयस्याभावाच्छविषयादिति विशेषणं न युक्तम् । सिद्धे हि प्रत्यये कार्यान्तरे तेन विशेषणं प्रकृतिरूपस्य दृष्टम् । तद्यथा— 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (२-३-३०) इति । न तु स्वयमलब्धात्मलाभः स्वनिमित्तस्यैव विशेषणं युक्तम् । स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धे ह्यर्थे ज्ञापको' भवति । तदेवं प्रधानप्रत्ययप्रमर्शासम्भवे सर्वनाम्ना छविधौ निमित्तभूतः प्रत्ययार्थो गुणभूतोऽपि प्रत्यवमृश्यते इवार्थः । सोऽपि ह्यत्र प्रकृतत्वात् संनिहित इत्युक्तम् । एवं तर्हि इवार्थः प्रतिनिर्दिश्यत इति इवार्थश्चात्र प्रत्ययवाच्य इति कथं प्रकृतिभूतः समासस्तद्विषयः स्यादिति सर्वनामप्रत्यवमर्शसामर्थ्यादिवार्थस्यात्र द्वौ व्यापारौ सम्पद्येते । तेनैकेन व्यापारेणेवार्थः समासस्यावच्छेदकोऽपरेण प्रत्ययवाच्यो जायते । इवार्थविषयात् समासादिवार्थे छ इत्यर्थः । अत्रैतमभिप्रायं बुद्ध्वा चोदितम् — 'समासेनोक्तार्थत्वात् तद्धितो न प्राप्नोती'ति । एकस्यैवार्थस्य

१. 'यते । न' घ. पाठः. २. 'नानि' घ. पाठः. ३. 'षत्वादि' ङ. पाठः. ४. 'प्रत्य' ग. घ. पाठः.

व्यापारभेदाभावात् समासविशेषणत्वे समासवाच्यत्वाच्छप्रत्ययो न स्यात् । न ह्यभिधानमन्तरेण समासस्य विषयमानमुपगन्तुमर्हतीवार्थ इत्यर्थः । अथ वचनादभिहितेऽपीवार्थे प्रत्ययो, यथा तद्धितार्थे द्विगुरिति वचनाद् द्विगुतद्धितयोः साधारणोऽर्थः, तत्र शस्त्रीश्यामादेरपि समासादिवार्थाभिधायकाच्छप्रत्ययः स्यात्। अत्र परिहारोऽभिहितो 'द्वाविवार्थाविति' । सर्वनामप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्त्या व्यापारभेद इवार्थस्येत्यभिप्रायः पूर्वमेव निर्णीत ॥ ६०७ ॥

कौ द्वाविवार्थावित्याह—

द्वयोरिवार्थयोरर्थनिमित्तत्वं प्रतीयते ।
एकेनान्वयिनो युक्तः प्रत्ययोऽन्येन युज्यते ॥ ६०८ ॥

काकतालीयम्, अजाकृपाणीयम् इत्यत्र द्वाविवार्थौ गम्येते । तयोरेकेन समासैकदेशः पूर्वपदमुत्तरपदं च सम्बद्धमिति तमिवार्थं प्रत्याययन् समासो भवतीवार्थविषयः । तद्धितान्तशब्दापेक्षया वा प्रकृतिभूतः समास एवात्रावयवः । सोऽपि च स्वावयवद्वारेणेवार्थेन युज्यते । न तु साक्षाद् अपरेणेवार्थेन वाच्येन छप्रत्ययः सम्बध्यते । शस्त्रीश्यामेत्यत्र पुनः प्रसिद्धश्यामगुणया यथा शस्त्र्या देवदत्ता उपमीयते, तथान्यापीति देवदत्ताख्येनोपमेयेनोपमानस्याप्रयोजनत्वाद् एक इवार्थः ॥ ६०८ ॥

तत्र येनेवार्थेनावयवा युज्यते, तमाह—

चित्रस्य तत्रागमनं काकस्यागमनं यथा ।
दस्योरभिनिपातस्तु तालस्य पतनं यथा ॥ ६०९ ॥

काकतालीयमित्यत्र काकस्यागमनमुपमानं, चैत्रागमनमुपमेयम् । तथा तालपतनमुपमानं दस्युसमागमः पुनरुपमेयः । अतश्चित्रोपमानयोरुभयत्रापि समानो धर्मः । तदेव समासवाच्य इत्यर्थः ॥ ६०९ ॥

प्रत्ययार्थमप्याह—

संनिपाते तयोर्यान्या क्रिया तत्रोपजायते ।
वधादिरुपमेयेऽर्थे तया छविधिरिष्यते ॥ ६१० ॥

काकतालयोः समागमे सति या अपरा तत्समागमनिमित्ता वधोऽङ्गभङ्गः स्फोट इत्यादिका क्रिया जायते, तया च उपमेयः परिच्छेद्यश्चैत्रवधादिलक्षणोऽर्थस्तत्रोपमानोपमेयसम्बद्धे द्वितीये इवार्थे वाच्ये सूत्रेण छप्रत्ययो विधीयते ॥६१०॥

ननु च काकागमनेन[1] चैनागमनं वाच्यमुपमीयत इति तं प्रति तस्य गुणभावः । तालपतनेन च दस्युरागमनम् उपमीयत इति तत्र तस्य गुणभावः । ततश्च काकतालयोरन्योन्यसम्बन्धाभावादसति सामर्थ्ये समासः कथम् । अत एव छविधिना ज्ञापकेनात्र समासो भाष्येऽनस्थापित इति चेत्, तथापि 'सुप् सुपा'इत्यस्यैव व्यापारो भाष्ये गमित इति कथमसामर्थ्ये तत्प्रवृत्तिः । भवतु वा समासः । नित्यसमन्विताभ्यामवयवार्थाभ्यां समुदायार्थस्यानुपजननात् केन प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेष्येतेत्याशङ्कयाह —

क्रियायां समवेतायां द्रव्यशब्दोऽवतिष्ठते ।
पातागमनयोः काकतालशब्दौ तथा स्थितौ ॥ ६११ ॥

दध्योदनो गुडधाना इत्यादौ यथा द्रव्याणां सिद्धस्वभावानां परस्परसम्बन्धाभावात् तदन्यथानुपपत्त्योपसेकादिक्रियायामात्माश्रितायां द्रव्यशब्दो दध्यादिर्वर्तते, तथात्र काकतालशब्दौ स्वसमवेते व्यापारे वर्तेते । ततश्च काकागमनं काकशब्दवाच्यं, तालपतनं तालशब्दवाच्यमित्यस्ति परस्परमभिसम्बन्धः । प्रतिपादिता च ब्राह्मणवर्धीत इत्यादौ ब्राह्मणादेरन्यत्र द्रव्यशब्दस्यापि क्रियायां वृत्तिविषये वृत्तिः । ततश्चायमत्रार्थः — काकागमनमिवातर्कितोपसम्प्राप्तमिदं तालपतनं, तालपतनमिव चातर्कितोपसम्प्राप्तमिदं काकागमनमिति परस्परोपमानेन पूर्वोत्तरपदार्थयोः समन्वयोपपत्तौ प्रत्ययार्थविशेषणतोपपत्तिः । काकागमनतालपतनयोर्हि समन्वयोपपत्तौ ताभ्यां देवदत्तागमनदस्युनिपातयोरुपमेयत्वात् तत्रैवार्थे वाच्ये समासस्योपपत्तौ तद्वधात् देवदत्तवधे उपमेये छप्रत्ययप्रवृत्तिः ॥ ६११ ॥

ननु चोपनत एकाकितोपनतेन तालपतनेन काकवधादिना देवदत्तवधादिर्दस्युकृत किमिति नोपमीयते । तथाहि काकागमनतालपतनयोर्गौण्या वृत्त्या काकतालशब्दयोरत्र वृत्तिः परिकल्पयितुं नोपयुज्यत इति किं काकागमनतालपतनयोरत्रान्योन्योपमानेनेत्यत आह —

यदन्वाख्यायकं वाक्यं तदेवं परिकल्प्यते ।
प्रयोगवाक्यं यल्लोके तदेवं न प्रयुज्यते ॥ ६१२ ॥

इह प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनेनान्वाख्यानमिति प्रक्रियावाक्यमनेन प्रकारेण समन्वितार्थपदं सम्पाद्यते । काकागमनमिव तालपतनं तालपतनमिव काकागमनमित्यन्योन्योपमानेन हि प्रक्रियायाम् अन्वाख्यानोपायभूतमिदं वाक्यं, न त्वेतल्लोके प्रयुज्यते । अन्यथा वधेन तालकर्तृकेण काकः सम्बध्येत, न तालेन, यदि नेदमुपकल्प्येत प्रक्रियावाक्यम् । स्थितलक्षणार्थप्रत्यायकं तु प्रयोगवाक्यं लौकिकं नैयम्भूतम् । नहि छप्रत्ययमन्तरेण काकतालशब्दो वाक्यस्वभावो लोके प्रयु-

1. 'नेति', २ 'शर', ३ 'स्न', ४. 'त, व' प. पाठः.

ज्यते । केवलं काकतालीयमित्यस्य लौकिकस्य शब्दस्यान्वाख्यानोपायपरिकल्पनेयम् । यथासमन्वयं हि परिकल्पनमित्यनुगुणतरोऽयमुपायः ॥ ६१२ ॥

तदाह—

यथोरतर्किता प्राप्तिर्दृश्यते काकतालवत् ।
तयोः समासप्रकृतेर्वृत्तिरभ्युपगम्यते ॥ ६१३ ॥

यथा काकतालयोरनाशङ्कितोपस्थितयोर्वधादिनिमित्तः सम्बन्धस्तथा ययोर्दस्युदेवदत्तयोर्दृश्यते, तयोः सम्बन्धोपाधिकयोस्तत्समागम इत्याख्ये समासलक्षणा या प्रवृत्तिस्तस्याः सकाशाच्छस्य प्रत्ययस्य वृत्तिः प्रतिज्ञायते । तदेव काकतालद्वयसम्बन्धोपाधि प्रकृत्यर्थो निर्भज्यते । उपमेये ॥ यथार्थो छस्तत्र तद्विपरेन च नियमेनेयं प्रवृत्तिरित्यन्यत्राप्यां साधुत्वामाव । इदमेव च वस्तु भाष्ये विस्तरेण प्रदर्शितम् ॥ ६१३ ॥

कस्मिंश्च वृत्तिरभ्युपगम्यत इत्याह—

काकस्य तालेन यथा वधो यस्य तु दस्युना ।
तत्र चित्रीकृतेऽन्यस्मिन्नुपमेये छ इष्यते ॥ ६१४ ॥

काकतालसमागमसमो दस्युदेवदत्तसमागम एव समासार्थ इत्यर्थः पूर्वं दर्शित । अथ त्वपर प्रत्ययवाच्योऽत्र प्रदर्श्यते यदिहान्यत्किञ्चिदिति । यथा यदृच्छयोपरि निपतता तालेन यदृच्छागतस्य काकस्य वधो दस्त्वनाशङ्कितोपनिपतता दस्युना असम्प्रधारितोपस्थितस्य देवदत्तस्य वध इत्येनमद्भुतरूपता मासे परिच्छेद्येऽर्थे छप्रत्यय । काकतालसम्प्राप्तिनिमित्तोपजनितक्रियाविशेषोपमितेऽन्यस्मिन् क्रियाविशेषे छविधिरित्यर्थः । तेन यथा तालेन काको यदृच्छया हत तथा यदपरमसमीहितमाश्चर्यभूतं जायते, तत् काकतालीयमुच्यत इत्यर्थः । गतमेतत् ॥ ६१४ ॥

उपमानपक्षे तद्धितार्थप्रस्तावे ... विधिरन्यस्यापि विचार्यते । तथाहि— ... प्रकारवचने थाल् (५ । ४ । ३) इत्यत्र भाष्ये प्रकारार्थ ... । तत्र ... इत्युक्तम् । ... तन्मतमाह —

चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति चापरे ।
मणिमण्डूकसर्पोतान् सादृश्येन प्रचक्षते ॥ ६१५ ॥

प्रकारोऽत्र सादृश्यमिति चञ्चत्प्रकारो बृहत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति मणिप्रभृतीनामन्यतमस्याभिधानमाचार्या मन्यन्ते । अपर इत्याचार्याणामभिन्नमतानां निर्देश ॥ ६१५ ॥

१ 'च' ग प पाठ

खद्योतवत् मण्यादिसादृश्यमित्याह—

तन्नोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपमीयते ।
श्वासप्रबन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥ ६१६ ॥

अचलन्नपि खद्योतः स्वप्रभाच्छुरितश्चलन्निवावधार्यमाणश्चञ्चरीकशब्द-वाच्यः । तथाहि— स्वप्रभोन्मीलननिमीलनक्रियाभेदात् स्पन्दमान इव लक्ष्यते । तथानवरतप्रवर्तमानोच्छ्वासवशोच्छूनशरीरतया चलितशरीर इवावधार्यमाणो भेकाभिधानविषयभावमुपैति । एवमविच्छिन्नोद्गमदीप्यमानरश्मिचक्रवालचलित-मूर्तिरिव मणिश्चञ्चरकः ॥ ६१६ ॥

बृहत्के च प्रकारार्थ इत्याह—

प्रविकासिप्रभोऽल्पोऽपि महान् य उपलभ्यते ।
बृहत्क इति तत्रापि मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥ ६१७ ॥

परिकृशोऽपि मणिः सर्वतः प्रसर्पिप्रभाजालवशेन स्थूलतरमूर्तिरवधार्य-माणो बृहत्सदृशो बृहत्क इत्यभिधीयते ॥ ६१७ ॥

प्रसङ्गेन प्रकारस्वरूपं दर्शनभेदेन विचारयति—

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।
भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥ ६१८ ॥

'प्रकारवचने थाल्' (५-३-२३) 'प्रकारे गुणवचनस्य' (८-१-१२) 'स्थू-लादिभ्यः प्रकारवचने कन्' (५-४-३) इत्यादौ सर्वत्र शास्त्रे सादृश्यमेव प्रकारश-ब्दार्थः । तथाहि— यथा तथेति तुल्यत्वमेव द्योत्यते । पटुजातीय इति तु जातीयरा सदृशः प्राधान्येनाभिधीयते । पटुपटुरिति द्विर्वचनेन सादृश्यमेव तद्वति गुणभूतं द्योत्यते । एवं स्थूलप्रकारः स्थूलक इति । कैश्चित् तु भेदेऽपि प्रकाराख्येष्यते । अत्रापि सर्वत्रेति यथा तथेति भेद एव वाच्यः । स एव समानः सादृश्यहेतु-रिति तदप्यर्थाद् गम्यते । एवं पटुपटुः स्थूलक इत्यत्रापि । इत्थञ्च भेदसा-दृश्ययोः सर्वत्र प्रतीतावेकोऽभिधेयोऽपरः सामर्थ्यगम्य इति मतभेदेन प्रकारो विभज्यते । पशुप्रकारो देवदत्त इत्यत्र सामान्यविशेषभावायोगात् सामान्यमेव प्रकारः । तद्भेदेऽपि पशुर्देवदत्त इत्यभेदाभिधानात् प्रार्थात् तद्धेतु सादृश्यमेव गम्यते । न तु प्रयोगद्वयेऽप्यत्र भेदोऽवगम्यते । ब्राह्मणप्रकारा माठरादय इति तु सामान्यस्य विशेषेऽन्वयाद् भेदेनापनीते सादृश्यासम्भवे भेदः प्रकार इत्याहुः ॥ ६१८ ॥

अस्तु सादृश्यं भेदो वा प्रकारः । इदं तु विचार्यते—किंजातीय इत्यत्र प्रकारवचने विधीयमानस्थाल् प्रातिपदिकसामान्याद् विहितस्य जातीयरो बाधकः । तथा च किंजातीय इति न सिध्येत् । प्रकारस्य च थालैवाभिव्यक्तौ तथाजातीय इति कथं प्रयोग इत्यत आह—

प्रकारवचनः कश्चित् प्रकारजाति संस्थितः ।
प्रकारमात्रे वर्तित्वा कश्चित् तद्व्यतिवर्तते ॥ ६१९ ॥

कश्चिदिति जातीयर् कश्च प्रत्ययो द्विर्वचनं च । अत्र हि प्रत्यये स्वभावाद् गुणभूतस्य प्रकारस्याभिधानमिति प्रकारवानेव प्राधान्येनोच्यते । अत एव प्रकार उच्यते यस्मिन् स प्रकारवचनस्तस्मिन् प्रातिपदिकादयं प्रत्यय इति प्रकारवति भवति । थाल् पुनः प्रकारमात्र एव, न तद्वति । किन्तु प्रकारे वृत्तिमनुभूय तद्वति जातीयर्सहितो वर्तते इति सामर्थ्याद्वसेयम् । न तु शुक्लादिवत् तद्वति वृत्तिस्थालन्तस्येह दृश्यते । एवञ्च भिन्नविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावश्च न भवति । तथाजातीय इति च प्रयोगो भवति । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्यत्रापि न थालन्त एव प्रकारवन्तमभिधत्ते, अपि तु क्रियापेक्षायां वाक्यस्यास्य परिसमाप्तेर्वर्तते दृश्यते चेत्यादिका यासावपेक्षिता क्रिया, तत्र करणभावमापन्नः प्रकार एव प्रतीयते । येन प्रकारेण देवदत्तो वर्तते, तेन प्रकारेण यज्ञदत्तोऽपीत्यर्थः । अतश्च क्रियया सम्बध्यमानः करणतयात्र प्रकारः प्रकारवति षष्ठीनिमित्तं व्यतिरेकं नापादयति । न तु तद्वदभिधानं षष्ठ्यभावादनुमेयम्, अन्यथासिद्धे[1] षष्ठ्यभावस्य ॥ ६१९ ॥

यदि तर्हि यथा सादृश्य प्रकारार्थस्तदा यथार्थेऽव्ययीभावमुक्त्वा किमर्थं पुनः सादृश्येऽव्ययीभाव इत्याह—

सादृश्यग्रहणं सूत्रे सदृशस्योपलक्षणम् ।
तुल्ययोगव्ययीभावे सहशब्दोऽभिधायकः ॥ ६२० ॥
वीप्सासादृश्ययोर्वृत्तिर्या यथार्थाभिधायिनः ।
स चायमव्ययीभावे भेदो भेदेन दर्शितः ॥ ६२१ ॥

'अव्ययं विभक्ति—' [1](२-१-६) इत्यादौ सूत्रे सादृश्यग्रहणेन धर्मी सदृशो लक्ष्यते । धर्मो ह्यव्यभिचारात् स्वाश्रयमुपलक्षयितुं पर्याप्त एव । तथा च सदृशः सख्या ससखीति सदृशयोगव्ययीभावे सहशब्दो वाचको न सादृश्यमात्रस्येति सामर्थ्यादत्र सूत्रे धर्मिणो धर्मः सदृशस्योपलक्षणम् । वृत्तिकारैर्हि

1. 'दि स्वभावे प्र' क पाठः

पूर्वैरुदाहरणमिदमत्रोक्तमिति तदाश्रयेण सहशब्दोऽभिधायको वाचकः सदृशाख्यस्य धर्मिण उच्यते । एवञ्च यदव्ययमभिधायकं सदृशार्थस्य, तस्य सादृश्य-ग्रहणेन समासः कथ्यते । सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेऽपि चास्य वचनाद् 'अव्ययीभावश्च' (१-१-४१) इत्यस्मादव्ययत्वं, यथा स्वरादीनाम् । यत् पुनरव्ययं यथार्थाभिधायि समासभावत्वेन निर्दिष्टं, तस्य वीप्सायां सादृश्ये च वृत्तिर्धर्ममात्रे न धर्मिणि । प्रत्यर्थम् अनुरूपमिति । 'यथासादृश्य' (२-१-७)इति प्रतिषेधाद् यथाशब्दः सादृश्यवचनो न समस्यते । थाल्प्रत्ययप्रतिरूपको वा यथाशब्दो वीप्सावचनो निपातः समस्यत एव । वीप्सा च यथार्थो भेदः । तथाहि प्रत्यर्थ-मित्यत्रार्थसामान्यस्य क्रियाया व्याप्यमानताविशेषः प्रतिना प्रकाश्यत इति साकल्येन पदार्थानां क्रियया समन्वयो वीप्सासामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारो भवति यथार्थः । तदेवं यथार्थे सादृश्यमात्रेऽव्ययीभावः स्यादिति तद्वृत्ति सादृश्यग्रहणेन पुनर्विधीयत इत्ययं विशेषः पृथक् प्रणयनादेव धर्मधर्मिणोरत्राभिमतः ॥ ६२०,६२१ ॥

प्रकारान्तरमन्त्रवाह —

साद्दश्यं योग्यता कैश्चिदनावभ्युपगम्यते ।
यत् तु मूर्तिगतं साम्यं तत् सहेनाभिधीयते ॥ ६२२ ॥

अनायनुशब्दविषये या योग्यता तेनानुशब्देन द्योत्या, तदेव सादृश्यं यथार्थ इति समासस्तत्र । अनुरूपं सुरूपो वहतीति । रूपेण तुल्यं हारकटकादिना येनोऽन्यो वा कश्चिच्छोभातिशयहेतुत्वात् तं सुरूपो धारयतीत्यर्थः । इत्थञ्च कृत्वात्र गुणस्य रूपस्य सादृश्ये यथार्थेऽव्ययीभावः । योग्यतालक्षणो हि यथार्थः सादृश्यमात्रगुणविषयः । यत्तु मूर्तिगतं वस्तुनियमवयवसंनिवेशा-दिना सादृश्यं द्रव्यविषयं, तत् सकिर्त्तीत्यत्र सहशब्देनाम्नायते । तथाहि सादृश्यं किरया सकिंचि न तु सदृश इति । एवं द्रव्यगतत्वेन भिन्नं सादृश्यं सूत्रे सादृश्यशब्देनोपादीयते, यथाशब्देन तु योग्यताख्यं गुणगतत्वेनेति भिन्न-विषयत्वेन समासयोः । यदा तु योग्यता वीप्सा सादृश्यं च यथार्थ इति भेदेन निर्देशादनुरूपं सुरूपो वहतीत्यत्र सादृश्यादन्यैव योग्यतानुशब्दार्थो यथायं रूपस्य शोभाकारित्वेन यदुचितं तदनुरूपमिति, तदा पूर्व एव धर्मधर्मिभेदः पृथगुपादाने हेतुर्वाच्यः ॥ ६२२ ॥

१. 'क्रियाय' प. पाठः. २. 'दशात्माय', ३. 'च' क. पाठ.

सादृश्यमेव यत्र प्रकार इति यदुक्तं, तद्व्याचष्टे । तथाहि यथाऽऽर्द्रं कमण्डलुना स्नानमित्यत्र मनुष्यतासामान्यस्य छायाभिन्नाऽपि ह्या भेदोऽस्य प्रकारो न सादृश्यम्, अपरस्य भेदताऽनपगमान्वितस्य समर्थयितुमाह —

इत्थंभावेऽपि सादृश्यं बुद्ध्यवस्थानिबन्धनम् ।
ग्रहणे भेदमात्रस्य तत्रान्यैनाभिधीयते ॥ ६२३ ॥

अक्ष्णी कुण्डलीत्यादिना पूर्वमीदृशो देवदत्त इति बुद्धिप्रकल्पितसादृश्योपादानादत्रापीदृग्भावे ग्रहणे प्रत्यये भेदमात्रा कथ्यते । आर्द्रवस्तुन उपरागाद् भेदलेशो न तत्त्वतो भेदः । ततश्च ज्ञानानुसारो बहिरर्थस्य व्यवस्थापकत्वात् प्रकार इति सादृश्यमप्यत्र प्रकार उपपद्यते । एवं पञ्चधा भुङ्क्ते, नेधा धीते, इत्यादावपि 'सङ्ख्याया विधार्थे धा'(५-३-४२)इति प्रत्ययनिर्भासस्य प्रकारानुसारित्वेन सादृश्य प्रकारार्थे उपपाद्य । मङ्क्षिप्तमेव स्वरूपस्य क्रियाविशेषस्य हि निर्वर्तनमत्र ॥ ६२३ ॥

तदेवमन्यत्राप्युदाहृत्य गौर्वाहीक इत्यादावुदाहरणे गौरयं गौरयं प्रकाराथे सादृश्यमित्यत्र भाष्यकारमतं दर्शयन्नाह—

गौर्वाहीक इति द्विरुक्ते सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।
शुक्लादौ सति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यते ॥ ६२४ ॥ इति ॥

'प्रकारे गुणवचनस्य' (८-१-१२) इत्यत्र द्विर्वचनविधौ गुणवचनग्रहणस्य प्रत्युदाहरणम् — 'अग्निर्माणवकः गौर्वाहीकः' इति भाष्येऽभिहितम् । यदि च प्रकारः सादृश्यं, तदा एतदुपपद्यते । गोसादृश्याद्धि वाहीको गौः । अग्निसादृश्याच्च माणवकोऽग्निः । न तु सामान्यस्य गोत्वस्याग्नित्वस्य चात्र विशेषो भेदः । तदनेन द्विर्वचनविधेरन्यत्रापि प्रकारः सादृश्यमिति सूचितं भवति । द्विर्वचनाभावेऽपि तस्यात्र प्रदर्शनात् । ननु च शुक्लादिशब्दो गुणनिमित्तमेवाभ्यन्तरसायादेव वाहीकादौ प्रयुक्त इति कथं न गुणवचन इत्याशङ्क्याह—शुक्लादौ सति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यत इति । परिसमाप्तरूपगुणवचने शुक्लादौ प्रसिद्धे सम्भवति वाहीको वाहीकाभिधायी गोशब्दो न द्विःप्रयुज्यत इत्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तौ । शुक्लादिशब्दो हि गुणे रूढः सन् समारोपितगुणसम्बन्धे वर्तमानो गुणवचन एव । गोशब्दस्तु वाहीक एव तथा, न जातौ । अत एव गुणमुक्तवान् गुणवचन इत्यभिधीयते । गोशब्दस्तु वाहीके वर्तमानो नैव गुणमुक्तवान्, पूर्वं जातौ प्रवृत्तेः । इत्थञ्च कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् सिद्धमित्युक्तम् ।

* 'ना गु' क पाठ.

पूर्वैरुदाहरणमिदमत्रोक्तमिति तदाश्रयेण सहशब्दोऽभिधायको वाचकः सदृशाख्यस्य धर्मिण उच्यते । एवञ्च यदव्ययमभिधायकं सदृशार्थस्य, तस्य सादृश्य-ग्रहणेन समासः कथ्यते । सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेऽपि चास्य वचनाद् 'अव्ययीभावश्च' (१-१-४१) इत्यसादव्ययत्वं, यथा स्वरादीनाम् । यत् पुनरव्यय यथार्थाभिधायि समासभावत्वेन निर्दिष्टं, तस्य वीप्सायां सादृश्ये च वृत्तिर्धर्ममात्रे न धर्मिणि । प्रत्यर्थम् अनुरूपमिति । 'यथासादृश्ये' (२-१-७)इति प्रतिषेधाद् यथाशब्दः सादृश्यवचनो न समस्यते । थाल्न्तप्रतिरूपको या यथाशब्दो वीप्सावचनो निपातः समस्यत एव । वीप्सा च यथार्थो भेदः । तथाहि प्रत्यर्थ-मित्यत्रार्थसामान्यस्य क्रियाया व्याप्यमानताविशेषः मतिना प्रकाश्यत इति साकल्येन पदार्थाना क्रियया समन्वयो वीप्सासामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारो भवति यथार्थः । तदेवं यथार्थे सादृश्यमात्रेऽव्ययीभावः स्यादिति तद्वृति सादृश्यग्रहणेन पुनर्विधीयत इत्यय विशेषः पृथक् प्रणयनादेव धर्मधर्मिणोरत्राभिमतः ॥ ६२०,६२१ ॥

प्रकारान्तरमेवाह —

> सादृश्यं योग्यता कैश्चिदनावभ्युपगम्यते ।
> यत् तु मूर्तिगतं साम्यं तत् सहेनाभिधीयते ॥ ६२२ ॥

अनावनुशब्दविषये या योग्यता तेनानुशब्देन द्योत्या, तदेव सादृश्य यथार्थ इति समासस्तत्र । अनुरूपं सुरूपो वहतीति । रूपेण तुल्यं हारकटका-दिना वेषोऽन्यो वा कश्चिच्छोभातिशयहेतुत्वात् तं सुरूपो धारयतीत्यर्थः । इत्थञ्च कृत्वात्र गुणस्य रूपस्य सादृश्ये यथार्थेऽव्ययीभावः । योग्यतालक्षणो हि यथार्थः सादृश्यमात्रगुणविषयः । यत्तु मूर्तिगतं वस्तुनिष्ठमवयवसंनिवेशा-दिना सादृश्यं द्रव्यविषयं, तत् सकिमीलन सहशब्देनाख्यायते । तथाहि सादृश्यं निरस्या सकिस्ति न तु सदृश इति । एव द्रव्यगतत्वेन भिन्न सादृश्य-मत्रे सादृश्यशब्देनोपादीयते, यथाशब्देन तु योग्यताख्यं गुणगतत्वेनेति भिन्न-विषयत्वं समासयोः । यदा तु योग्यता वीप्सा सादृश्य च यथार्थ इति भेदेन निर्देशादनुरूपं सुरूपो वहतीत्यत्र सादृश्यातिरेकेण योग्यतानुशब्दार्थो यथास्वं रूपस्य शोभाकारित्वेन यदुचित तदनुरूपमिति, तदा पूर्व एव धर्मधर्मिभेदः पृथगुपादाने हेतुर्वाच्यः ॥ ६२२ ॥

१. 'क्रियायं' घ. पाठ. २. 'स्यात्मात्र', ३. 'च' ख. पाठ.

सादृश्यमेव भवति प्रकार इति चेदुच्यते, तच्चायुक्तम् । यथाहीयमाः कमण्डलवः प्रकारभिन्नाः मनुष्यत्वसामान्यस्य कार्यनिरोधः इति प्रकारे प्रकारे न सादृश्यम्, अपरस्य भेदस्यानपेक्षत्वात् तत्र समर्थयितुमाह —

इत्थंभावेऽपि सादृश्यं बुद्ध्यवस्थानिबन्धनम् ।
ग्रहणे भेदमात्रस्य तत्रान्येनाभिधीयते ॥ ६२३ ॥

नक्षत्री कुण्डलीत्यादिना पूर्वमदृष्टो देवदत्त इति बुद्धिप्रकल्पितसादृश्योपादानादवार्थेत्थंभावे ग्रहणे प्रत्यये भेदमात्रा उच्यते । वास्तवस्तु उपगमात् भेदांशो न तत्रत्यो भेदः । ततश्च ज्ञानानुसारी बहिर्र्थस्य व्यवस्थापकः ज्ञानप्रकार इति सादृश्यमप्यत्र प्रकार उपपद्यते । एवं पटुतया क्षुद्रत्वं, देवाधीते, इत्यादावपि 'संख्याया विधार्थे धा'(५-३-४२)इति ग्रहणनिर्भासस्य सादृश्यानुगरित्वेन सादृश्य प्रकारार्थे उपपाद्य । सङ्कल्पितभेदग्रहणस्य क्रियाविशेषस्य हि निर्वर्तनमत्र ॥ ६२३ ॥

तत्प्रकाशकत्वादाह भाष्ये इत्यादिग्रन्थोदाहरणस्य गवेषणीयत्वात् सादृश्यार्थे सादृश्यविषयस्य भाष्यकारमतं प्रकाशयति —

गौर्वाहीक इति ह्येवं सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।
शुक्लादौ सति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यते ॥ ६२४ ॥ इति ॥

'प्रकारे गुणवचनस्य' (८-१-१२) इत्यत्र द्विर्वचनविधौ गुणवचनग्रहणस्य प्रत्युदाहरणम् — 'अभिनिर्माणक गौर्वाहीक' इति भाष्येऽभिहितम् । यदि च प्रकार सादृश्य, ततः एतदुपपद्यते । गोसादृश्यादि वाहीको गौः । अभिसादृश्याच्च माणवकोऽग्निः । न तु सामान्यस्य गोत्वस्याग्नित्वस्य चायं विशेषो भेदः । तदनेन द्विर्वचनविधेरन्यत्रापि प्रकारः सादृश्यमिति सूचितं भवति । द्विर्वचनाभावेऽपि तस्येव प्रदर्शनात् । ननु च गवादिशब्दो गुणनिमित्तामेवाभ्यवसायादेव वाहीकादौ प्रयुक्त इति कथं न गुणवचन इत्याशङ्क्याह — शुक्लादौ सति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यत इति । परिसमाप्तस्वगुणवचने शुक्लादौ प्रसिद्धे सम्भवति वाहीको वाहीकाभिधायी गोशब्दो न द्विष्प्रयुज्यत इत्यर्थः । इतिग्रन्थसमाप्तौ । शुक्लादिशब्दो हि गुणे वर्तते समवायिनि गुणसम्बन्धे वर्तमानो गुणवचन एव । गोशब्दस्तु वाहीके एव तथा, न जातौ । अत एव गुणमुक्तवान् गुणवचन इत्यभिधीयते । गोशब्दस्तु वाहीके वर्तमानो न गुणमुक्तवान्, पूर्वं जातौ प्रवृत्तेः । इत्यस्य कृत्वा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् सिद्धमित्युक्तम् ।

१ 'नी गु ह पाठः.

द्विर्वचनकारणत्वात् प्रकृतिर्द्विर्वचनस्यात्र स्थानी कथ्यते । तदर्थो गुणवचनस्येत्यनेन विशेष्यते, न तु प्रकारार्थः । प्रकारे हि सर्व एव गुणवचनः । तथाचाह — 'प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात् सर्वप्रसङ्ग' इति । द्रव्यवाचिनामपि गवादीनां वाहीकादौ गुणनिमित्तसादृश्यवशेन प्रवृत्तेः प्रकारे गुणवचनत्वमस्त्येवेति किं विशेषणेन व्यावर्त्येत । तस्माद् गुणवचनग्रहणसामर्थ्याद् गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य प्रकारे सादृश्ये द्योत्ये द्विर्वचनमिति नास्त्यतिप्रसङ्ग इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः शुक्लादेरेव द्विर्वचनं गुणमात्रवाचिनश्चेति शुक्लशुक्लः पटः, शुक्लशुक्लं रूपं, पटुपटुः इतीष्टं सिद्धम् । तदेवं संसर्गावस्थः पदार्थो वाक्यार्थादपोद्धृत्य पदविभागपूर्वकं समीक्षित इति परिसमाप्तार्थद्वारकः पदविचार इति शुभम् ॥ ६२४ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णक-
प्रकाशे वृत्तिसमुद्देशश्चतुर्दशः ॥

समाप्तं चेदं पदकाण्डम् ।

मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत् कश्मीरदेशे नृपः
श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभायानुगः ।
मन्त्री लक्ष्मण इत्युदारचरितस्तस्यान्वयाये भवो
हेलाराज इमं प्रकाशमकरोच्छ्रीभूतिराजात्मजः ॥ १

तमोध्वंसः सूर्योदिभिरिह कृतो यद्यपि भुवि
प्रदीपः साफल्यं क्वचिदपि तथाप्यत्र विषये ।
प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावाः कृतधिया
न शक्या निह्नोतुं स्फुरदभिनवस्फाररुचिराः ॥ २ ॥

निराकाङ्क्षेण वपुषा गता विश्वजनीनताम् ।
तृतीया वागवस्थेव प्रतिष्ठामुपयात्वितः ॥ ३ ॥

त्रैलोक्यगामिनी येन त्रिकाण्डी त्रिपदीकृता ।
तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥ ४ ॥

सूक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः ।
हरेर्भाष्याब्धिपीयूषच्छटाच्छुरितविग्रहाः ॥ ५ ॥

समाप्तोऽयं प्रकीर्णकप्रकाशः ।

शुभं भूयात् ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१	९	'कुत्सितादीनामर्थे—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	९	'कुत्सितादि—'	"	"
"	११	'सिद्ध तु येन—'	"	"
"	१७	'स्यार्थमभिधाय—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	२०	'प्रियकुत्सनादिषु—'	"	"
४	२२	'अर्थरूपम्—'	"	"
"	२६	'न वा वाक्यार्थवद्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२८	'प्रातिपदिकार्थमात्रे—'	"	"
५	२	'विशेषणविशेष्ययो—'	"	"
"	६	'न वान्यतरस्य—'	"	"
"	२२	'कृष्णाजिनमुल्लसस्य—'	भाष्यम्	शङ्करः
"	२३	'कृष्णाजिनेन—'	"	"
"	२३	'कृष्णविषाणया—'	"	"
७	१५	'कृष्णशब्द —'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
९	५	'तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	६	'अवचनाल्लोक—'	"	"
"	९	'प्रमाणविपर्यय—'	"	"
"	२५	'एकवर्णेषु च—'	"	"
१०	२०	'समानाधिकरणेषु—'	"	"
१२	२९	'अव्यतिरेकात्—'	"	"
१५	३	'अभिहित —'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१७	१८	'चार्थे द्वन्द्ववचने—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१९	'सिद्ध [illegible] युगपदधिकरणे—'	"	"
"	२८	'अव्यपौर्वापर्याद्—'	"	"

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१८	४	'कारणाद् द्रव्ये—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	८	'एकेनोक्तत्वात्—'	,,	,,
,,	१२	'दुःखा दुरुपपादा चेयम्'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२१	५	'तद्विषयं च'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२२	'प्रागभिसम्बन्धाद्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२२	२९	'अस्त्यत्र विशेषः—'	,,	,,
२३	५	'उत्तरयोर्विग्रहेण—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२०	'क्रियासमभिहारे—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२४	२१	'न वा समाहारैकत्वात्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
२५	५	'वावचनानर्थक्यं च—'	,,	,,
,,	२२	'एकवद्वचनम्—'	,,	,,
२६	१५	'सविशेषणानां—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
,,	१६	'वृत्तस्य वा—'	,,	,,
२८	१४	'सिद्धं तु समाना—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	१५	'षष्ठीसमासश्च—'	,,	,,
,,	१८	'नवाऽसमासे—'	,,	,,
,,	१९	'मुक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च—'	,,	,,
,,	,,	'सम्प्रत्ययाच्च—'	,,	,,
२९	१८	'पारस्पर्यापेक्षा—'	,,	,,
,,	२३	'सविशेषणानां—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
३०	,,	'अर्थानादेशात्—'	,,	,,
३२	२१	'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२२	'यदा वृत्तिः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
३४	१२	'नवावयव—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	,,	'तस्यान्तोदात्तत्वं—'	,,	,,
३५	११	'नवाऽनभिहितत्वात्—'	,,	,,

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
३६	९	'योऽसौ कृतकटयो –'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
३८	११	'अथ क्यजन्तस्य–'	"	"
"	२८	'क्रियासमभिहारे–'	"	"
४०	५	'सामान्यार्थे–'	वाक्यकाण्डम्	भर्तृहरिः
४१	"	'शालेषु प्रक्रिया–'	"	"
४२	१९	'लक्ष्यलक्षणे–'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	"	'सैषा सिद्ध–'	"	"
"	२१	'तत्वानिष्ठादर्शनात्–'	"	"
४३	१३	'न केवला प्रकृतिः–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
४५	१७	'अव्यतिरेकात्–'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१८	'इष्टो व्यतिरेक –'	"	"
४६	३	'नागृहीतविशेषणा–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
४८	२४	'अथ ये वृत्तिं–'	"	"
४९	१०	'एकमाहु –'	"	"
"	१९	'अन्यायश्च–'	"	"
"	२१	'तक्षा राजकर्मणि–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
५०	३	'भिक्षुको द्वितीया–'	"	"
"	१२	'सङ्घातस्यैकार्थ्यात्–'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१५	'राजपुरुषमानय–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१९	'जहदप्यसौ–'	"	"
५१	२५	'अथवा वृत्तौ–'	"	"
५२	१७	'न शब्दनिमित्तकेन–'	"	"
५५	२०	'एकवद्भावो वक्तव्य –'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२१	'एकवद्वचन–'	"	"
"	२४	'एकवचनं तूत्सं–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
५७	७	'आकृत्यभिधानाद्–'	वार्तिकम्	वररुचिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
५७	९	'जात्याख्याया–'	वार्त्तिकम्	वररुचि
५८	६	'पष्ठ्यपि हि–'	भाष्यम्	पतञ्जलि.
"	७	वृत्तस्य ये–'	"	"
"	११	'प्रागपि वृत्तेर्ये–'	"	"
६०	१८	'अन्याभावः–'	वार्त्तिकम्	वररुचि
६२	१६	'यत्रादीनामेकस्य–'	"	"
६३	२१	'द्विवचनबहुवचना–'	"	"
६५	६	यो वा इमा वान–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
६६	१०	'सिद्ध तु–'	वार्त्तिकम्	वररुचि
६८	६	'न वा अस्त्रीपूर्वपदस्य–'	"	"
७१	१८	'सामान्यमपि–'	"	"
७४	"	'अव्यतिरेकात्–'	"	"
७५	११	'रसादिभ्य.–	"	"
७६	१५	'न हि तद्धितान्त–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
७७	२५	'हरीतक्यादिषु–'	वार्त्तिकम्	वररुचि
७८	१८	'गुणवचनाना–'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
८०	१४	'किमन्तात्–'	"	"
"	१५	'द्वितीयान्तात्–'	"	"
८१	११	'एव तर्हि प्रथमान्तात्–'	"	"
"	१८	'यदि प्रथमान्तात्–'	"	"
"	२५	'तरपोक्तत्वात्–'	"	"
"	२७	'टाबपि तर्हि–'	"	"
"	२९	'उक्तेऽपि–'	"	"
८२	८	'यदि सामयिकी–'	"	"
"	१०	'अर्थतो व्यवस्था–'	"	"
"	२०	'यावत् काली–'	"	"

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	अन्यनाम	कर्तृनाम
८२	२५	'एवं तर्हि गुणः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
८४	११	'यथैवातिशेते—'	,,	,,
,,	१२	'शेतिरकर्मकः—'	,,	,,
,,	१४	'अकर्मकाः—'	,,	,,
,,	१५	'कर्मापदिष्टा—'	,,	,,
,,	२८	'गुणवचनानां—'	,,	,,
८६	३	'स्त्रीसमानाधिकरणात् —'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
८७	७	'सिद्धं तु स्त्रियाः—'	,,	,,
,,	२८	'मृतमियं ब्राह्मणी—'	भाष्यम	पतञ्जलिः
८८	४	'कारणमियं ब्राह्मणी—'	,,	,,
,,	,	'आवपनमियमुष्ट्रिका—'	,,	,,
,,	९	'अथवा पुनरस्तु—'	,,	,,
,,	१७	'स्त्रियाामति—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
,,	२४	'प्रकृतिप्रत्ययार्थौ—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
८९	९	'चलं हि गुणवृत्तं—'	,,	,,
,,	१७	'गुणस्य चाश्रयता—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
९०	२	'सर्वाश्च पुनर्मूर्तयः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
९२	१२	'भावस्य च—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
९४	५	'स्वाभाविकत्वात्—'	,,	,,
९६	[illegible]	'नेदं वाचनिकं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
९७	२	'अथवाश्रयतो—'	,,	,,
९९	,,	'क्रियानुपक्रमे—'	,,	,,
१००	७	'याभ्या नैकं—'	,,	,,
,,	२७	'पदार्थाभिधाने—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
,,	२८	'नञानभिहितत्वात्—'	,,	,,
१०१	१९	'भवेत् सिद्धं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१०१	२१	'नेदमुभयं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१०२	१५	'सामान्यस्यैव—'	,,	,,
,,	१६	'सामान्यमपि—'	,,	,,
१०३	८	'अथवा विभक्त्यर्थः—'	,,	,,
,,	२२	'विभक्त्यर्थाभिधाने—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२४	'सिद्ध तु यथा—'	,,	,,
१०५	,,	'यदि तर्हि विभक्त्यर्थो—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१०६	१३	'अन्यपद इत्येतावता—'	,,	,,
१०७	२	'यदि तर्हि कृत्स्नः—'	,,	,,
,,	२५	'लैङ्गेषु तावदुक्तं—'	,,	,,
,,	२७	'साङ्ख्येष्वप्युक्त—'	,,	,,
१०८	९	'अर्थतो व्यवस्था'	,,	,,
,,	१९	'पदार्थाभिधाने—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२०	'नवानभिहितत्वाद् —'	,,	,,
,,	२६	'एतच्चात्र युक्तम्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
११०	११	'सर्वपश्चात्पद—'	,,	,,
११३	,,	'नवानभिहितत्वात् —'	वार्तिकम्	वररुचिः
११४	१९	'अर्थानादेशनाद् —'	,,	,,
,,	२६	'किंप्रधानोऽयं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
११९	१४	'तदर्थगतेर्वा'	वार्तिकम्	वररुचिः
१२०	२	'सिद्धं तु विशेषण—'	,,	,,
१२१	२८	'नलिवयुक्तमन्य—'	,,	,,
१२२	१०	'अथवा सर्व इमे—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
,,	१५	'तपःश्रुतं च—'	,,	,,
,,	१९	'तैलं भुक्तं—'	,,	,,
,,	२३	'तपःश्रुताभ्यां—'	,,	,,

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१२४	२७	'अप्रातिपदिकमानमेत्युक्ते—'	भाष्यम्	पतञ्जलि.
१२५	५	'अथेह राजपुरुषं—'	"	"
"	८	'कः पुनरसौ'	"	"
"	"	'निवृत्तपदार्थकः—'	"	"
"	२१	'यदि स्वाभाविकी—'	"	"
"	२३	'अथ वाचनिकी—'	"	"
१२६	२	'कीलप्रतिकीलवत्—'	"	"
"	४	'समन्धकारे—'	"	"
"	१२	'यदि पुनरयं निवृत्त—'	"	"
"	१८	'एवं यथा विज्ञायेत—'	"	"
१२७	६	'नञिवयुक्तमन्य—	वार्त्तिकम्	वररुचिः
"	८	'सन्देहात्—	भाष्यम्	"
"	२६	'इदं खल्वपि—	"	"
१२८	७	'पाठात् पर्युदासः—'	"	"
"	८	'त्वतल्भ्यां नञ्समासः—'	"	"
"	९	'नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः—	"	"
"	२७	'अतोऽन्यो भावप्रत्ययः—'	"	"
१२९	२	'किमत्र संगृहीतं—'	"	"
१३०	१७	'कथं पुनरेकस्य—'	"	"
"	२३	'प्रसज्याय क्रियां—'	"	"
१३१	१६	'यद्यपि तावदत्रैतत्—'	"	"
"	१७	'भवत्येवञ्जातीयकेष्वप्येकस्य —'	"	"
१३२	६	'तद्यथा न न एकं—'	"	"
"	२६	'वृत्तिभेदप्रयोजकं—'	योगसूत्रम्	पतञ्जलिः
१३५	२९	नञोऽस्त्यर्थानां—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
१३६	४	'यथान्यपदार्थप्रधानः—	भाष्यम्	पतञ्जलिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	अन्थनाम	कर्तृनाम
१३६	१२	'प्रासादिषु—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
"	"	'उपसर्जनह्रस्व—'	"	"
१३७	४	'अव्ययसंज्ञा—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१६	'पाठेनाव्यय—'	"	"
"	"	'यश्चेहार्थोऽभिधीयते—'	"	"
"	२२	'नेदं वाचनिकं—'	"	"
१३८	१६	'अथवा गुणवचनानां—'	"	"
१४१	१३	'आकृत्यभिधानाद्वैकं—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
"	१४	'लिङ्गवचनासिद्धिः—'	"	"
"	१८	'गुणविवक्षा—'	"	"
"	१९	'गुणवचनत्वा—'	"	"
"	२२	'अख्याविशेषादाकृति—'	"	"
१४३	१७	'तस्माच्च वैयाकरणे —'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	२५	'सत्त्वानप्रसवौ—'	"	"
"	२९	'कस्य पुन सत्त्वानं—'	"	"
"	३०	'गुणानां—'	"	"
१४४	१०	'प्रकृतिः खल्वपि नित्या—'	"	"
"	१४	'वर्धते यावदनेन—'	"	"
"	१७	'सर्वाश्च पुनर्मूर्तयः—'	"	"
१४५	२२	'चितिशक्ति—'	योगसूत्रभा-[ष्यम्]	वेदव्यासः
१४६	३	'तथोभय सर्वत्र—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	५	'न केवला प्रकृतिः—'	"	"
"	६	'तद्धितार्थनिर्देशे—'	वार्त्तिकम्	वररुचिः
१४७	२५	'अथ यस्य द्रव्यं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१४८	१०	'यदि कदाचिदाकृति—'	"	"
१४९	५	'न ह्याकृतिपदार्थकस्य—'	"	"

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	सूक्तवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१४१	९	'कस्यचित्तु किंचित्—'		
१५२	२७	'लिङ्गवचनसिद्धि—'	"	"
१५४	५	'सामान्ये वृत्तस्य—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	१२	'अधिकरणगतिः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१५७	१९	'कस्यचित्तु किंचित्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२५	'चोदनासु च—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१५८	२१	'यदि सत्यापि—'	"	"
"	२८	'गुणवचनवदाश्रयतो—'	"	"
१५९	६	'मानं हि नामानिर्ज्ञात—'	"	"
१६१	२३	'सहस्रवृत्तावेकत्वं—'		"
१६३	१९	'रोलम्बगरलव्याल—'	वाक्यपदीयम्	भर्तृहरिः
१६४	१०	'ईर्ष्याविशेन फलगत्व—'	—	—
१६५	२२	'सामान्यमाश्रितं—'	—	—
१६६	२१	'यथात्यन्ताय—'	वाक्यपदीयम्	भर्तृहरिः
१६९	७	'मानं हि नामानिर्ज्ञात—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	९	'किं यद्वेवोपमानं—'	"	"
१७०	२	'रूपसामान्याद्वा—'	"	"
"	६	'तानेव शालीन्—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	६	'चत्वारो ब्राह्मणाः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१३	'कथं हि द्रको नाम—'	"	"
१७१	१३	'यदि यद्वेवोपमानं—'	"	"
१७२	२	'एवं तर्हि यत्र—'	"	"
"	१७	'यत्र किंचित् सामान्यम्—'	"	"
"	१९	'न चावश्यं स एव—'	"	"
१७५	८	'यत्र किंचित् सामान्यं—'	"	"
"	१३	'किं वक्तव्यमेतत्—'	"	"

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१७५	१६	'कामं तर्ह्येतेनैव—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१७६	२	'तत्र यं प्रति साध्यत्व—'	वाक्यपदीयम्	भर्तृहरिः
,,	१०	'किं पुनरिहोदाहरणं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
,,	२१	'संख्यासमानाधिकरण—'	वार्तिकम्	वररुचिः
१७७	२	'प्राक् कडारात्—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
,,	४	'प्राक् कडारादेका—'	,,	,,
,,	११	'यद्येवं शाली—'	,,	,,
,,	१९	'उपसर्जनह्रस्व—'	,,	,,
,,	२१	'यदि तर्ह्युपसर्जनानि—'	,,	,,
,,	२९	'बहुव्रीहावनेक—'	वार्तिकम्	वररुचिः
१७८	४	'उभयगतिरिह—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१७९	९	'यदि पुनरुपसर्जनानि—'	,,	,,
१८१	२	'उपसर्जनान्यप्येव—'	,,	,,
,,	५	'एवं तर्हि शस्त्र्यामेव—'	,,	,,
,,	६	'एवमपि गुणो—'	,,	,,
,,	१२	'अनिर्दिश्यमानस्यापि—'	,,	,,
,,	२०	'तद्यथा चन्द्रमुखी—'	,,	,,
१८२	१४	'एवमपि समानाधि—'	,,	,,
,,	१७	'किं हि वचनान्न—'	,,	,,
,,	२५	'यद्यपि तावत्—'	,,	,,
१८३	१२	'न वा असौ—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२०	'एवं तर्हि तस्यामेव—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
१८४	१०	'एतद्यात्र युक्तं—'	,,	,,
१८५	४	'यदि तावदेव—'	,,	,,
१८६	४	'तस्यामेवोभयं—'	,,	,,
,,	६	'उपमानसमासे—'	वार्तिकम्	वररुचि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	सूतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१८६	१०	'साधारणं—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२०	'गुणानामाश्रयाद्—'	वाक्यपदीयम्	भर्तृहरिः
१८७	९	न चात्रद्रव्यं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
,,	११	'न वा श्याम—'	वार्तिकम्	वररुचिः
,,	२१	'अथवा सामान्य—'	भाष्यम्	,,
१९१	२	'इदमयुक्तं वर्तते—'	पतञ्जलि.	,,
,,	२०	'यत् तृतीया—'	,,	,,
१९५	१७	यदि यदेवोपमानं—'	,,	,,
,,	२२	'अथान्यदुपमानं—'	,,	,,
१९७	२७	'उपपदमतिङिति—'	वार्तिकम्	वररुचिः
१९८	२	'क्रियाप्रविशेषो वा—'	,,	,,
,,	१५	'नैष दोषः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
,,	,,	'समुदायेषु—'	,,	,,
,,	१७	'यत् तृतीया—'	,,	,,
,,	२२	'सर्वे एते—'	,,	,,
२०१	२६	'न वै द्रव्यस्य—'	,,	,,
२०२	५	'अभिमन्त्रोदात्तं—'	,,	,,
,,	२१	'अनैवेदम्—'	,,	,,
२०४	४	'अर्थविशेष—'	,,	,,
२०८	२०	'सर्वे एते—'	,,	,,
२१२	२१	'समुदायेषु—'	,,	,,
२१३	१२	,, ,,	,,	,,
,,	१८	'पूर्वे पञ्चालाः—'	,,	,,
,,	१९	'तैलं भुक्त—'	,,	,,
,,	२२	'नेक्षिता जातिशब्दानां—'	वाक्यपदीयम्	भर्तृहरिः
२१५	२७	'एवमर्थसमुदाये—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२१७	१३	'अपिचान्ययेषु—'	भाष्यम्	पतञ्जलि
"	१८	'कथमेरं तत्रैन—'	"	"
२२०	६	'सामान्यमपि—'	"	"
२२२	६	'यदि तर्हि तृतीया—'	"	"
"	२५	'पुन्नाम्नो नरकाद्—'	स्मृति	मनु
२२३	१०	'अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थ—'	भाष्यम्	पतञ्जलि
"	२७	एवमपि तृतीया—'	"	"
२२४	२२	'नैष दोष—'	"	"
२२५	७	'तुल्या च—'	"	"
२२६	२१	'किं पुनरत्र ज्यायः—'	"	"
२२९	२३	'किमर्थमिदमुच्यते—'	"	"
२३७	१६	'न काचिदिवशब्देन—'	"	"
२३८	२	'ननु च सप्तम्यपि—'	"	"
"	२५	'उपमाने यः संशयः—'	"	"
२३९	१६	'एवं तर्हि सिद्धे'	"	"
"	२३	'नित्यं परिभर्हातव्यं—'	"	"
२४०	२२	'किमर्थमिदमुच्यते—'	"	"
२४१	७	'तेन तुल्यमित्येव—'	"	"
२४२	२३	'न सिध्यति—'	"	"
२४३	१२	'चिच्छेद कृतहस्तवत्—'	महाभारतम्	व्यास
"	१७	'पाण्डोर्विदुर—'	"	"
२४५	२२	'चिच्छेदकृतहस्तवत्—'	"	"
२४६	७	'इन्द्र इव सुपस्तूयसे—'	ऋग्वेदः	"
"	२५	'रामरावणयोर्युद्धं—'	रामायणम्	वाल्मीकि
२४७	१७	'अङ्गदा—'	भाष्यम्	पतञ्जलि

पृष्ठ	पङ्क्तिः	उद्धृतवचनानि	ग्रन्थ	ग्रन्थकृन्नाम
२५१	७	'[illegible] विनर्दं—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१०	'[illegible]—'	"	"
"	२१	'[illegible] नहि [illegible]—'	"	"
२५२	७	'[illegible]—'	वाक्यपदीयम्	भर्तृहरिः
"	१७	'[illegible]—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२५३	२०	'[illegible]—'	वार्तिकम्	वररुचिः
२५४	५	'[illegible]— "	"	"
"	१०	'[illegible]—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२५५	२	'[illegible]—'	"	"
"	५	'[illegible]—'	"	"
"	२५	'[illegible] —'	ऊहविरामा- [पः	"
२५६	२	'[illegible]—'	ते मं	—
"	८	'[illegible]—'	"	"
"	१५	'[illegible]—'	"	"
"	२७	'मा [illegible]—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	२८	'[illegible]—'	"	"
२५७	७	'[illegible]—'	वार्तिकम्	वररुचिः
"	२०	'[illegible]—'	"	"
२५८	२५	'नगान्यस्यानेकत्वात्'	"	"
२५९	१०	"	"	"
२६२	३०	'दर्शितत्वादिषु—'	"	"
२६३	१२	'तदित्यनेन—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
"	१५	'कथं समासो नाम—'	"	"
२६४	२४	'एवं नहि इत्यर्थः—'	"	"

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
२६४	२९	'समासेनोक्तार्थत्वात् —'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२६५	६	'द्वाविवार्थौ—'	,,	,,
२६७	२५	चयद्वृहतो—'	वार्तिकम्	वररुचिः
२७१	१९	अग्निर्माणवकः—'	भाष्यम्	पतञ्जलिः
२७२	४	'मकारे मर्वेषां—'	वार्तिकम्	वररुचिः